ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 703

BUGÜNKÜ KIPÇAK TÜRKÇESİ

Mustafa ÖNER

ANKARA, 1998

5846 Sayılı Kanuna göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları TÜRK DİL KURUMUNA aittir.

Öner, Mustafa
Bugünkü Kıpçak Türkçesi / Mustafa ÖNER; İnceleyenler : Zeynep KORKMAZ, Emine GÜRSOY - NASKALİ. -- Ankara : Türk Dil Kurumu, 1998

LX+270.s. ; 24 cm. --(Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları ; 703)

Bibliyografya var.
ISBN 975 - 16 - 1022 - 4

1. Kıpçak Türkçesi I. Korkmaz, Zeynep (İnceleyen) II. Gürsoy - Naskali, Emine (İnceleyen) III. k. a.

418.992.4

İnceleyenler : Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ
Prof. Dr. Emine GÜRSOY - NASKALİ

İSTEME ADRESİ : Türk Dil Kurumu
Atatürk Bulvarı Nu: 217
Kavaklıdere - ANKARA
Tel : (0312) 428 61 00

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER I
SÖZ BAŞI X
I. GİRİŞ XVI

1. Kıpçak XVI

2. Kıpçak Türkçesi XVIII
2.1. Klâsik Edebiyat Eserleri XVIII
2.2. Sözlük ve Gramerler XIX
2.3. Diplomatik Yazışmalar XXI

3. Bugünkü Kıpçak Türkçesi XXI
3.1. Karaim (Karay) Türkçesi XXIII
3.2. Kırım (Tatar) Türkçesi XXIV
3.3. Karaçay-Balkar Türkçesi XXVI
3.4. Kumuk Türkçesi XXVII
3.5. Tatar (Kazan) Türkçesi XXVIII
3.6. Başkurt Türkçesi XXXII
3.7. Kazak Türkçesi XXXIII
3.8. Karakalpak Türkçesi XXXVIII
3.9. Nogay Türkçesi XL
3.10. Kırgız Türkçesi XLI

4. Bugünkü Kıpçak Türkçesi ve Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri.. XLVI

5. Alfabe ve Yazı XLVI

6. Kaynaklar ve Kısaltmalar ..... LI - LX

II. SES BİLGİSİ 1

1. Ünlüler 2
1.1. *a sesi* 2
1.2. *è sesi* 3
1.3. *e sesi* 3
1.4. *ı sesi* 3
1.5. *é sesi* 3
1.6. *i sesi* 4
1.7. *u sesi* 4
1.8. *ü sesi* 4
1.9. *o sesi* 5
1.10. *ö sesi* 5

1.11.Uzun Ünlüler.....5

2. Ünsüzler.....6
2.1. Dudak ünsüzleri: *p, b, m, v* 6
2.2. Diş-dudak ünsüzleri: *v, f* 7
2.3. Diş ünsüzleri: *d, t,'n, z, s* 7
2.4. Diş-damak ünsüzleri: *c, ç, j, s* 8
2.5. Ön damak ünsüzleri: *l, r, y, g, k* 8
2.6. Arka damak ünsüzleri: *ġ (ğ), k,.ḫ, ñ* 9
2.7. Gırtlak ünsüzü: *h* 10
2.8. Son devir alıntılarıyla gelen ünsüzler: *ts, şç* 11

3. Ses Olayları 11
3.1. Tarihî Ses Olayları..... 11
3.1.1.Ünlülerde Düzenli Ses Olayları..... 12
3.1.1.1. *e-* > *i-* 12
3.1.1.2. *i-* > *e-* 12
3.1.1.3. *-i-* > *-é-*..... 12
3.1.1.4. *o-* > *u-*.....12
3.1.1.5. *ö-* > *ü-*.....12
3.1.1.6. *u-* > *o-* 12
3.1.1.7. *ü-* > *ö-* 12
3.1.1.8. *-ø-* > *-ı-*.....12
3.1.1.9. *ø-* > *ı-* 13
3.1.2.Ünlülerde Düzensiz Ses Olayları 13
3.1.2.1. *a-* > *e-*.....13
3.1.2.2. *a-* > *è-* 13
3.1.2.3. *ı-* > *ø-* 13
3.1.2.4. *u-* > *ø-* 13
3.1.2.5. *ø-* > *u-* 13
3.1.2.6. *-ø* > *-a*..... 14
3.1.3.Ünsüzlerde Düzenli Ses Olayları 14
3.1.3.1. *-ġ-* > *-v-* 14
3.1.3.2. *-ġ-* > *-v-* > *-oo- / -uu-* 14
3.1.3.3. *-ġ* > *-v* 14
3.1.3.4. *-ġ* > *-v* > *-oo / -uu* 14
3.1.3.5. *-ġ* > *-y* 14
3.1.3.6. *-g* > *-y* 14
3.1.3.7. *y-* > *j-* 15
3.1.3.8. *y-* > *c-* 15
3.1.3.9. *-ş-* > *-s-* 15
3.1.3.10. *-ş* > *-s* 15
3.1.3.11. *ç-* > *ş-* 15
3.1.3.12. *-ç-* > *-ş-* 15

3.1.3.13. *-ç* > *-ş* 15
3.1.3.14. *h-* > *ø-* 15
3.1.3.15. *f-* > *p-* 15
3.1.3.16. *-f-* > *-p-* 16
3.1.3.17. *-f* > *-p* 16
3.1.3.18. *f-* > *p-* > *b-* 16
3.1.3.19. *v-* > *u-* / *o-* 16
3.1.4. Ünsüzlerde Düzensiz Ses Olayları 16
3.1.4.1. *t-* > *d-* 16
3.1.4.2. *k-* > *g-* 17
3.1.4.3. *b-* > *p-* 17
3.1.4.4. *b-* > *m-*.....17
3.1.4.5. *-p-* > *-b-* 17
3.1.4.6. *-b* > *-v* > *-y* 17
3.1.4.7. *-v-* > *-y-* 17
3.1.4.8. *-ñ-* > *-y-* 17
3.1.4.9. *-ñ-* > *-g-* 17
3.1.4.10. *-ñ* > *-n* 18
3.1.4.11. *-ġ-* > *-v-* > *-u-* 18
3.1.4.12. *ø-* > *y-* 18
3.1.4.13. *y-* > *c-* 18
3.1.4.14. *ş-* > *s-* 17
3.1.4.15. *-ı-* > *-ø-* 18
3.1.4.16. *-r-* > *-l-* 19
3.1.4.17. *-r* > *-ø* 19
3.1.4.18. *-ur* > *-ø* 19
3.1.4.19. *-ḫ-* > *-ḳ-* 19
3.1.4.20. *h-* > *ø-* 19
3.1.4.21. *-h* > *-ø* 19
3.1.4.22. *-z* > *-s* 19
3.1.4.23. *-st* > *-sø* 19
3.1.4.24. *m-* > *b-* 19
3.1.4.25. *v-* > *b-* 19
3.1.4.26. *-ll-* > *-ld-*.....20
3.1.4.27. *-mm-* > *-mb-*.....20
3.1.4.28. *-tt-* > *-nt-*.....20

3.1.5. Tarihî Yazı Dili ve Lehçelerin Ses Yapısı 20

3.2. Gramerlik Ses Olayları 21
3.2.1.Yardımcı Sesler 21
3.2.2.Ses Uyumları 22
3.2.2.1. Ünlü Uyumları 22
3.2.2.1.1. Damak Uyumu 22

3.2.2.1.2. Dudak Uyumu 23
3.2.2.2. Ünsüz Uyumu 24
3.2.3. Ünlü Düşmesi 24
3.2.4. Ünlü Daralması 24
3.2.5. İlerileyici Benzeşmeler 24
3.2.5.1. *l* ünsüzündeki benzeşmeler 24
3.2.5.2. *m* ünsüzündeki benzeşmeler 25
3.2.5.3. *n* ünsüzündeki benzeşmeler 26
3.2.5.4. *t* ünsüzünde düzensiz ilerileyicibenzeşme. 26
3.2.6. Gerileyici Benzeşmeler 26
3.2.6.1. -n- > -ø- 26
3.2.6.2. -b- > -m- 26
3.2.7. Geniz Ünsüzünde Arka Damaklılaşma 26
3.2.8. Tonlulaşmalar 27
3.2.8.1. Damak ünsüzlerinde tonlulaşmalar 27
3.2.8.2. Dudak ünsüzlerinde tonlulaşmalar 27
3.2.9. Sızıcılaşmalar. 28
3.2.9.1. -d- > -y- > -ø- 28
3.2.9.2. -p- > -b- > -v- 28
3.2.9.3. -b- > -v- > -aa- 28
3.2.10. Akıcılaşma 28
3.2.11. Hece Düşmesi 28
3.2.12. İç Seste Akıcı Ünsüzün Düşmesi 28

3.3. Konuşma Dilindeki Ses Olayları 29

3.3.1. Söz İçindeki Ses Olayları 29
3.3.1.1. -ı > -o 29
3.3.1.2. a- > å- 29
3.3.1.3. ø- > y- 29
3.3.1.4. -a- > -è- 29
3.3.1.5. ø- > ı- 30
3.3.1.6. ø- > ı- 30
3.3.1.7. -ø > -ı 30
3.3.1.8. b- > m- 30
3.3.1.9. -n+b- > -mb- 30
3.3.1.10. -n- > -ñ- 30
3.3.1.11. -b > -p 31
3.3.1.12. -r- > -l- 31
3.3.1.13. -r- > -ø- 31
3.3.1.14. -ç > -ş 31
3.3.1.15. -ş+-s > -şş- 31
3.3.1.16. -z+-ş > -şş- 31
3.3.1.17. -z+-s > -ss- 31

3.3.2. İki Söz Arasındaki (Sandhi) Ses Olayları 32
3.3.2.1. -a+a- > -a- 32
3.3.2.2. -l- > -ø- 32
3.3.2.3. -n+b- > -mb- 32
3.3.2.4. -p+b- > -pp- 32
3.3.2.5. -p > -b 33
3.3.2.6. b- > p- 33
3.3.2.7. -k > -g 33
3.3.2.8. k- > g- 33
3.3.2.9. -ç > -ş 33
3.3.2.10. -n > -ñ 34
3.3.2.11. y- > ø- 34

III. ŞEKİL BİLGİSİ 35

1. Yapım Ekleri 36
1.1. İsimden İsim Yapma Ekleri 36
1.1.1. -lık / -lik 36
1.1.2. -çı / -çi 37
1.1.3. -lı / -li 39
1.1.4. -sız / -siz 41
1.1.5. -kı / -ki 42
1.1.6. -çık / -çik 44
1.1.7. -ça / -çe 46
1.1.8. -tay 47
1.1.9. -daş / -deş 48
1.1.10. -çıl / -çil 49
1.1.11. -çan / -çen 49
1.1.12. -rak / -rek 50
1.1.13. -gılt / -gilt 51
1.1.14. -av / -ev 52
1.1.15. -nçı / -nçi 52

1.2. İsimden Fiil Yapma Ekleri 53
1.2.1. -la- / -le- 53
1.2.1.1. -la-n- / -le-n- 56
1.2.1.2. -la-ş- / -le-ş- 57
1.2.1.3. -la-t- / -le-t- 57
1.2.2. -a- / -e- 58
1.2.3. -ı- / -i- 59
1.2.4. -ay- / -ey- 60
1.2.5. -al- / -el- ; -l- 61
1.2.6. -sa- / -se- ; -sı- / -si- 62

1.2.6.1. -sı-n- / -si-n- 63
1.2.6.2. -sı-t- / -si-t- 64
1.2.7. -sıra- / -sire- 64
1.2.8. -k- / -ḳ- 65
1.2.9. -gar- / -ger- 66
1.2.10. -ar- / -er- ; -r- 67
1.2.10.1. -rka- / -rke- 68
1.2.11. -ra- / -re- 68
1.2.12. -da- / -de- 69

1.3. Fiilden İsim Yapma Ekleri 71
1.3.1. -v 71
1.3.2. -ma / -me 73
1.3.3. -m 74
1.3.4. -ş 76
1.3.5. -mak / -mek 78
1.3.6. -k / -ḳ 79
1.3.7. -ak / -ek 81
1.3.8. -gı / -gi 81
1.3.9. -gıç / -giç 83
1.3.10. -ç 85
1.3.11. -çak / -çek 86
1.3.12. -gak / -gek 87
1.3.13. -dı / -di 88
1.3.14. -gın / -gin 89
1.3.15. -n 90
1.3.16. -mış / -miş 92
1.3.17. -anak / -enek 93
1.3.18. -alak / -elek 93
1.3.19. -t 93
1.3.20. -ga / -ge 94

1.4. Fiilden Fiil Yapma Ekleri 95
1.4.1. -ma- / -me- 95
1.4.2. -n- 95
1.4.3. -l- 97
1.4.4. -ş- 98
1.4.5. -dır- / -dir- 99
1.4.6. -t- 100
1.4.7. -gız- / -giz- 101
1.4.8. -r- 102
1.4.9. -gıla- / -gile- 103
1.4.10. -msıra- / -msire- 104
1.4.11. -nkıra- / -nkire- 104

2. Çekim Ekleri 105
2.1. İsim Çekim Ekleri 105
2.1.1. Çokluk 105
2.1.2. İyelik 109
2.1.3. Aitlik 115
2.1.4. İlgi hali 106
2.1.5. Yükleme hali 121
2.1.6. Yönelme hali 126
2.1.7. Bulunma hali 129
2.1.8. Çıkma hali 132
2.1.9. Vasıta hali 134
2.1.10.Eşitlik hali 137
2.1.11. Yön gösterme hali 140
2.1.12. Zamir Çekimi 140
2.1.12.1. Şahıs Zamirlerinin Çekimi 141
2.1.12.2. İşaret Zamirlerinin Çekimi 141

2. 2. Fiil Çekim Ekleri 143
2.2.1. Basit Çekimler 143
2.2.1.1. Görülen Geçmiş Zaman 143
2.2.1.1.1. -dı Ekli Görülen Geçmiş Zaman 143
2.2.1.1.2. -gan Ekli Görülen Geçmiş Zaman 147
2.2.1.1.3. -atın Ekli Görülen Geçmiş Zaman 151
2.2.1.1.4. Âdet İfadeli Geçmiş Zaman 153

2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman 156
2.2.1.2.1. -p Ekli Duyulan Geçmiş Zaman 156
2.2.1.2.2. -gan Ekli Duyulan Geçmiş Zaman 161
2.2.1.3. Kesin Şimdiki Zaman 163

2.2.1.4. Gelecek Zaman 167
2.2.1.4.1. Kesin Gelecek Zaman 167
2.2.1.4.2. Niyet İfadeli Gelecek Zaman 170
2.2.1.4.3. Yakın Gelecek Zaman 171

2.2.1.5. Geniş Zaman 172
2.2.1.5.1. Şimdiki Zaman İfadeli Geniş Zaman 174
2.2.1.5.2. Gelecek Zaman İfadeli Geniş Zaman 177
2.2.1.5.3. -ar ; -r Ekli Geniş Zaman 181

2.2.1.6. Emir 185

2.2.1.7. Şart 192

2.2.1.8. İstek 197
2.2.1.8.1. Yardımcı Fiilli İstek Şekli 198
2.2.1.8.2. -gay Ekli İstek Şekli 201
2.2.1.8.3. -mak Ekli İstek Şekli 203

2.2.1.9. Gereklilik 207

2.2.2. Birleşik Çekimler 210
2.2.2.1 Hikâye 212
2.2.2.1.1. Geçmiş Zamanlarda Hikâye 212
2.2.2.1.1.1. -dı idi 212
2.2.2.1.1.2. -gan idi 212
2.2.2.1.1.3. -çu idi 213
2.2.2.1.1.4. -p idi 213

2.2.2.1.2. Geniş Zamanda Hikâye 214
2.2.2.1.2.1. -a idi 214
2.2.2.1.2.2. -ar idi 214

2.2.2.1.3. Şimdiki Zamanda Hikâye 215
2.2.2.1.3.1. Kzk.-p jatır/jür/tur/otır edi . 215

2.2.2.1.4. Tasarlama Şekillerinde Hikâye 215
2.2.2.1.4.1. -sa idi 215
2.2.2.1.4.2. -sın idi 216
2.2.2.1.4.3. -ası idi 216
2.2.2.1.4.4. -mak idi 216
2.2.2.1.4.5. -rga idi 216

2.2.2.2. Rivayet 217
2.2.2.2.1. Geçmiş Zamanlarda Rivayet 217
2.2.2.2.1.1. -dı iken 217
2.2.2.2.1.2. -gan iken 217
2.2.2.2.2 Geniş Zamanda Rivayet 218
2.2.2.2.2.1. -a iken 218
2.2.2.2.2.2. -ar iken 219
2.2.2.2.3. Tasarlama Şekillerinde Rivayet 219
2.2.2.2.3.1. -sa iken 219
2.2.2.3. Şart 221
2.2.2.3.1. Geçmiş Zamanda Şart 221
2.2.2.3.2. Geniş Zamanda Şart 221
2.2.2.3.3. Tasarlama Şekillerinde Şart 222

3. Sıfat-fiiller 223
3.1. -gan / -gen 223
3.2. -mış / -miş 224
3.3. -atın / -etin 224
3.4. -açak / -eçek 225
3.5. -ası / -esi 225
3.6. -ar / -er ; -r 225
3.7. -mas / -mes 226
3.8. -vçı / -vçi 226

4. Zarf-fiiller 228
4.1. Basit Zarf-fiiller 228
4.1.1. -a / -e 228
4.1.1.1. Tekrar gruplarında 230
4.1.1.2. Birleşik fiillerde 230
4.1.2. -p 231

4.2. Birleşik Zarf-fiiller 232
4.2.1. -gança / -gençe 232
4.2.2. -ganda / -gende 233
4.2.3. -gaç / -geç 234
4.2.4. -galı / -geli 234
4.2.5. -rga / -rge 235
4.2.6. -mayınça / -meyinçe 235

5. Bağlaçlar 237
5.1. Bağlayıcılar 237
5.2. Cümle başı bağlaçları 240
5.3. Sona gelen bağlaçlar 246

6. Edatlar 251
61. Yalın halle bağlanan edatlar 252
6.2. Yönelme haliyle bağlanan edatlar 258
6.3. Çıkma haliyle bağlanan edatlar 261

7. Ünlemler 263

8. Soru Çekimi 266

IV. SONUÇ 269- 292

SÖZ BAŞI

Türkçenin, hakkında kayıtların bulunduğu en eski tarihlerden beri, İç Asya'dan Tuna boyuna, Kuzey Afrika'dan Doğu Türkistan'a kadar uzanan ve zaman içinde değişmiş bir yayılma alanı vardır. Herhangi bir dilin bu kadar geniş bir coğrafyada, merkezî bir lehçeye dayanan tek bir yazı dili halinde yaşamasına imkân olmasa da Türkçe, en azından XX. asır başına kadar, birbirine kapalı kalmamış kültür merkezleri sayesinde, Avrasya bölgesinde en mühim yazılı anlaşma vasıtalarından birisi olabilmiştir.

XX. asır, Türkiye Cumhuriyeti dışında, diğer Türk ülkeleri için komşu ve hasım devletlerin hâkimiyetlerinin yerleştiği ve dolayısıyla, Türkçe için onların uygun gördüğü siyasetin tatbik edildiği bir devir olmuştur. Çarlık Rusyası'nın yıkılması ile kurulan Sovyetler Birliği, aynı zamanda, Türkçenin en yaygın olduğu toprakları da miras edinmiş bulunuyordu.

Avrasya'dan Orta Asya'ya ve hatta Sibirya'nın doğusuna kadar yayılan Türk kavimleri ve aralarındaki bağlar, Rus ve sonra devam eden Sovyet tarihi boyunca, önce, sadece Türkçe konuşan veya Türk dilli halklar (1930'lardan itibaren de *türkî dilli* halklar) diye bir dil benzerliği şeklinde özetlenmiş ve yazıdan başlamak üzere her türlü vasıta ile birbirlerinden koparılıp teker teker merkeze bağlanmış ve burada hazırlanan kimliklerine uygun, sınırlı kültür ilişkileri de izin verildiği miktarda gerçekleşmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılışından sonra, bugün en azından daha hakkaniyetli birliklerin ihtiyacı ortaya çıktığında, yazı ve yazı dili meselesi yeniden ele alınmaktadır; ancak, asrın başından beri, *enternasyonal* denen, fakat Rus hâkimiyetli olan Sovyet kimliğinin yanı sıra, ikinci derecede tutulmuş kendi kimlikleri ile yaşayan ve buna da mahkûm edilen Türk halklarının, akrabaları ile en azından kültür bağı kurma tecrübelerini unuttukları ve şimdilik 90'lı yılları da bu kendi kimliklerine doymak ihtiyacı ile geçirecekleri görülmektedir. XX. asrı ideolojik şekillenmelerle yaşayan bu toplulukların, bilhassa iktisadî ve siyasî gerekler sonunda, kuracakları ortak kültür dünyasının barışı içinde, birbirlerine tekrar ihtiyaç duyacaklarını ve aynı zamanda manevî-tarihî esasları da olan, yeni birlikler teşkil edeceklerini tahmin etmek mümkündür.

İşte bu yolda da Türk dilinin, alfabe ve daha da zor olan yazı dili meselesini hallederek, tıpkı tarihte olduğu gibi, bu bölgenin anlaşma dili olacağı muhakkaktır; çünkü söz konusu dil, nüfusu iki yüz milyonu aşan, bütün bu topluluğun ana dilidir ve dolayısıyla bir başka dilin, bilhassa son beş asırdır çok kötü hatıralar bırakmış bir hasmın dilinin yabancılığını barındırmamaktadır.

Bu gelişme için, Türklük bilgisi ve bilhassa Türk dili araştırmalarının, ülkemizde yeterli seviyede olmadığı malûmdur. Asrımızın başında, Sovyet ihtilâlinden

sonra, kendi vatanlarını terketmeğe mecbur olup çeşitli yollarla Türkiye'ye ulaşan, bir kısım bilgin sayesinde başlayan bu araştırmalar, soğuk savaş döneminde aynı dili konuştuğumuz milyonlarca Türkle tabiî temasımız, maalesef ortadan kalktığı için gerilemiş ve şu son açılma devrine ulaştığımızda, bu alanda çalışan bir avuç bilginin mesaisi ile sınırlı kalmıştır.

Son yıllarda Türk lehçelerinin grameri ve sözlük yapısı hakkında, sayısı giderek artan çalışmalar yapılmaktadır. Tabiî olarak da, bunların çoğu, uzak kaldığımız bu alanı tekrar keşfetmeyi amaçlayan, tanıtıcı bir karakterde olmaktadır. İşte bu arada bilhassa Sovyet (Rus) Türkolojisinde birikmiş malzemeden faydalanma yolunda, bazı değerlendirme problemleri de çıkmıştır. Bunlar içinde, terim karışıklıkları ve bunun esasında da malzemeye bakış hataları pek mühimdir. Meselâ siyaset sahnesindeki yerlerini alan Türk cumhuriyetleriyle temaslarımız, *türkî* (Rus. *tyurkskih*, İng. *turkic*) terimini gazetelere girecek kadar meşhur ederken, *türkî diller* veya *türkî dilli halklar* tabirleri, bilim hayatımızda seyrek de olsa görülmeğe başlamıştır. Hâlbuki hiçbir kavmî farkı bildirmeyen ve sadece siyasî bir sınırı vurgulayan ve Sovyet Türkoloji edebiyatında dahi ancak 30'lu yıllardan beri görülegelen *türkî* terimi veya *türk dilleri* kavramı, ülkemizdeki bilim geleneğinde hiç yer bulmamıştı (bk. meselâ Reşid Rahmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi*: Makaleler, I. cilt, 69.-149. s.; ayrıca *Altay Türkçesi, Hakas Türkçesi, Tuva Türkçesi* vs. gibi adlandırmaların kullanılması ve Sovyet Türkolojisinin genel tutumunun tenkidi için bk. Talat Tekin, *Sovyet Rusya'da Savaştan Sonra Türkoloji Çalışmaları*; Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1959, 379.-406.s.).

XIX. yüzyıl sonundan itibaren *"Lehçe-i Osmanî"* ve *"Lehçe-i Tatarî"* gibi adlandırmalarda, Türkçenin yazı dili olmuş kolları için *lehçe* terimi kullanılmıştır. Türkiye'de, XX. yüzyıl başlarında, *şive* terimi *ağız* anlamında (*İstanbul şivesi, Karadeniz şivesi* vb.) kullanılmıştır ve halk arasında bu yanlış kullanım hâlâ devam etmektedir.

1933 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde çalışmaya başlayan Prof. Dr. Reşit Rahmeti Arat'ın yerleştirdiği, Genel Türkçe'ye dahil bugünkü yazı dillerini ***Türk şiveleri*** şeklinde adlandırma geleneği, bunlar arasındaki farkların azlığını vurgulaması bakımından hem çalışmamızın sonuçlarına uygundur, hem de bizce XX. yüzyılın son on yılında, belli bir egemenlikle birbirlerine ve dünyaya açılma tarihini yaşamaya başlayan Türk dünyasının gerçeğini daha iyi anlatmaktadır. Ayrıca *lehçe* terimini, sadece, Genel Türkçe'ye uzak kalan Çuvaşca ve Yakutça (Sahaca) için kullanmak, bunların kendilerine has dil özelliklerini belirtmeye de yaramaktadır. Bu üçlü tasnif (ağız, şive, lehçe) Türkiyeli Türkologlarda geniş bir kullanım alanına sahiptir. Türk üniversitelerinin bütün bölümlerinde, son on beş yıldır mecburi statüde okutulan *Türk Dili* derslerinde yaygın olarak izlenen Prof. Dr. Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* adlı eseri de bu adlandırmayı benimsemiştir.

Aslında lehçe ve şive terimlerinin her ikisi de bugünkü yazı dillerinin Genel

Türkçeye mesafelerini adlandırmak için kullanılagelmiştir; coğrafî yayılımı ve bunun getirdiği adlandırma problemleri bakımından başka hiçbir dile benzemeyen Türk dilinin alt kollarını, özellikle ikili ilişkilerini gösterecek, belki dördüncü veya beşinci terimlerle de adlandırmaya gerek vardır. Meselâ Tatarca ve Başkurtça, XX. asır başında kullanılan İdil-Ural Türkçesinin ağızları iken, bunlar özellikle 1920'lerden beri birer yazı dili hâlindedir. Türkiye Türkçesi ile Tatarcanın veya Başkurtçanın uzaklık-yakınlık ilişkisi şive (veya lehçe) diye adlandırılırken, onların birbirleriyle şu andaki yakınlık-uzaklık ilişkisine aynı terimle şive (veya lehçe) demek mümkün müdür? Yine 1990'larda daha da yakınlaşan Kırgızca-Kazakça ilişkisini, Rusça veya İngilizce terimleri Türkçeye çevirip "Bunlar birer Türk dilidir (lehçesidir veya şivesidir)" diye değerlendirmek yeterli midir? Benzer soruları Azerbaycan-Türkiye dil ilişkisi veya her ikisinin Gagavuzca ile ilişkisi için de sormak gerekir. Güney ve Kuzey Azerbaycan ağızlarının, ayrı devletler içinde konuşma veya yazı dili olarak kullanılması, bunların *Sovyet Azerbaycanı dili*, *İran Azerbaycanı dili*, *Irak Azeri (Türkmen) dili* olmalarına yeter mi? Dil biliminde dil atlasları, siyasî haritaların gösterdiği sınırlara göre mi yapılmaktadır? Sovyet Türkolojisinden edinilen "sosyo-lengüistik alışkanlıklar" ile, soluk alma imkânları dahi şüpheli olan Çin'deki ve İran'daki Türkçe varlığını, yine kolaycı yaklaşımla "Türk dilleri" başlığına bağlamak, ne genel dil bilimine ne de Türkolojiye hizmet edebilir. Amaç, mevcut terimlere Türk dilinin özelliklerini bağlamak değil, tam tersi olmalıdır.

Türkiye Türkolojisine *şive* terimini yerleştiren Ord. Prof. Dr. R. Rahmeti Arat, 1953 yılında "Türk Şivelerinin Tasnifi"ni yayımladığında, Rus-Sovyet dilciliğinin, bugün Türkiye'de de ünlenmeye başlayan "Türk dilleri" projesi epey zaman önce uygulamaya konmuş ve *şive* terimi, Sovyet Türkolojisinde, sadece, ağız anlamında kullanılmaya başlamıştı (*Özbek dili şiveleri* vs.). Oysa, İstanbul Üniversitesi'nde bir Türkolog nesli yetiştiren R. R. Arat, "Türk şiveleri"; Ankara Üniversitesi'ndeki hemşehrisi Prof. Dr. Saadet Çağatay ve öğrencileri "Türk lehçeleri"; yine aynı üniversiteden Prof. Dr. Hasan Eren de yeni yazılarında "Türk diyalektleri" gibi adlandırmaları benimsemiştir. Sadece Prof. Dr. Talat Tekin ve öğrencilerinin, ellili yıllardan beri Batılı Türkoloji literatüründe (özellikle de İngilizcede) yer edinen "Türk dilleri" adlandırmasını aynen kabul ettiği görülmektedir.

R.R. Arat'ın ünlü makalesini yayımladığı 1953'ten bugüne kadar, bu şiveler tablosunda bir şey değişmemiş, sadece Rusya'da yapılan yeni yayımlarla "tarihî Türk dilleri"nin sayısı 14'e, "çağdaş Türk dilleri"nin sayısı ise 39'a çıkarılmıştır (bk. *Yazıki mira-Tyurkskie yazıki*, Rossiyskaya Akademiye Nauk - İnstitut Yazıkoznaniye, Moskva, 1996; Bişkek, 1997, 543 s.). Yani, XIX. asır sonunda, Çar'ın Kazan Üniversitesinde görevlendirdiği "*misyoner akademikler*"in yaklaşımı yüz yıllık geçmişi hak edecek kadar geliştirilmiş bir hâldedir.

Burada dile getirmeye çalıştığımız bütün bu sorulara ve Türkiye'deki

Türkologların dahi tereddütlü adlandırmalarına ve aralarında bir bütünlük sağlanamamasına rağmen, bu çalışma boyunca, eseri yayımlayı lütfetmiş olan Türk Dil Kurumu'nun benimsediği yayın ilkelerine bağlı kalmak ve kurumun yayımlarındaki bütünlüğe uymak üzere *lehçe* terimi kullanılmıştır. Çalışmamızdaki bütün terimler de, yine aynı amaçlarla, Prof. Dr. Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü*'ne uygun olarak kullanılmıştır.

***

Türk lehçeleri hakkında büyük bir malzeme yığını olmasına rağmen, başlıca üç grupta toplanan lehçelerin, tarihî mirasları da dikkate alınarak, birbirleriyle karşılaştırılması işi, henüz başarılmış hâlde değildir. Bilhassa Sovyet Türkolojisinde bugüne kadar yazılan Türk lehçelerinin mukayeseli gramerleri ise, tarihî esası ihmal ettikleri için, bu yolda ancak kısmen hizmet edebilmektedir. Batı ülkelerinde yayımlanmış pratik maksatlı el kitapları da, ancak bu lehçeleri öğrenmeğe başlarken işe yaramaktadır; meselâ, yüksek seviyedeki bir edebî okuma için gereken iki dilli sözlüklerin, batı literatüründe de eksikliği duyulmaktadır. Kaldı ki, bu lehçeler üzerinde geliştirilecek çalışmalar, günlük maksatların yanı sıra ve daha mühim bir şekilde, dilimizin tarihî gramerinin ve sözlüğünün hazırlanması yolunda büyük bir değer taşımaktadır.

İşte bu ihtiyaçlarla, dilimizin Kıpçak grubundaki lehçelerini araştırma konusu seçmiş bulunuyoruz. Tarih içinde çok yayılmış Kıpçakların adını taşıyan dil alanı, Türkçenin haritasında bugün epey geniş bir yer tutmaktadır: Karadeniz'in kuzeyindeki düzlükten doğuya doğru, Uralları aşıp Güney Sibirya'ya ve Tanrı Dağlarına kadar yayılan topraklar, Kıpçak lehçelerinin konuşulduğu veya yazı dili olarak kullanıldığı bu alanı teşkil eder.

Bu kadar büyük bir sahaya yayılmış, bugünkü Kıpçak lehçeleri üzerinde, ülkemizde pek az çalışma yapılmıştır. Bu sebeple, adı geçen lehçelerin edebî malzemesini örnekleyecek ve bilhassa kendi gramerlerine dayanacak bir çalışma için, önce geniş bir kaynak araştırması gerekliydi. Uzun süren bu araştırma ile elde ettiğimiz edebî eserler, gramerde kullanacağımız örnekleri almak maksadıyla okunmuş ve seçilen cümleler veya sözler Türkiye Türkçesi karşılıklarıyla kaydedilmiştir. Burada kullandığımız edebî eserlerin, ulaşabildiğimiz nispette, bu lehçeleri en iyi temsil edecek şiir ve nesir klâsikleri olmasına dikkat edilmiştir.

Gramerdeki yapım ekleri, sonuçta, sözlük malzemesine ulaştıran unsurlar olduğu için, bunlarda cümle örneklerine gerek görülmemiştir; fakat sözlerin cümledeki işleyişini tayin eden çekim ekleri için, çok sayıda cümle örneği verme yolu tercih edilmiştir. Burada seçilen lehçelerin, esasen gramer özellikleri karşılaştırılmış ve sözlük malzemesinin mukayesesi, başka bir

çalışmanın konusu olarak düşünülüp hariç tutulmuştur.

Kitabın başında verilen *İçindekiler* tablosu bütün ayrıntıları barındırdığından ve bu tabloda zikredilen konular da, zaten, sadece gösterilen sayfalarda anlatıldığından, ayrı bir dizine gerek görülmemiştir.

Türk lehçeleri için teklif edilen ortak alfabe konusundaki bütün iyi niyetlere rağmen, bazı farklı tutumlar (ä, *q*, *x* vb. gibi Türklerde geleneği olmayan işaretlerin kullanılması) meseleyi şimdilik karıştırmış hâldedir. Burada daha pratik olma ihtiyacından ötürü, söz konusu lehçelerin metinlerini yazmak için, Türkiye'de yetmiş yıldır kullanılan alfabe esas alınmış ve sadece zarurî ses ihtiyaçları için buna bazı işaretler ilâve edilmiştir. Transkripsiyonda mümkün olduğu kadar basitleştirme yolu tercih edilmiş ve bilhassa Genel Türkçe'ye nazaran bulanık olan fonemlerde transliterasyon ile yetinilmiştir. (Meselâ ünlülerin telâffuzundaki ağız açıklığını gösteren işaretler bilerek ihmal edilmiş, sadece Genel Türkçede de meşhur olan Tatarcanın "kapalı e" sesi için " *é* " işaretini ve Kazakçanın "açık e" sesi için " *è* " işaretini belirtmekle yetinilmiştir) Buradaki metinleri yazmakta kullanılan alfabenin, bu Türk lehçelerinin yazı ihtiyacını karşılamak ve birbirlerinin metinlerini izlemek için uygun ve yeterli olduğunu düşünüyoruz.

***

Ünlü Macar Türkoloğu István Mándoky Kongur, Macaristan'da bulunduğu müddetçe çok yakın dost olduğu, hocam Günay Karaağaç'a, Türk lehçeleri hakkındaki, seçilmiş değerli kaynakları hediye etmekle, bu çalışmanın hazırlanmasına, dolaylı olarak, en büyük desteği sağlamış oluyordu. Türklük araştırmaları için daha pek çok eser verebilecekken, erken yaşta ***rahmetli olan*** ve ömrünce kendisini, hep bir Kuman saymış bu Macar âlimine, şükran borcumuz çok büyüktür, toprağı bol olsun. (Evet *"rahmetli Kongur"*... Kendisinden bahsettiğimiz bir sohbet esnasında, onu tanıyan bozkır halklarının bütün bilim ve kültür adamları gibi, adını hayırla yad eden dostu, meşhur Kazak dil bilgini Prof. Ebdüali Kaydarov, onu, çok tabiî bir tarzda böyle anmıştı.)

Kendisini 1991 yazında, Sankt Peterburg'da tanıdığımızda, tıpkı İ. Mándoky Kongur gibi, devletin müşterek düzenli bir dairesinin tek odasında yaşayan ve her türlü mağdurluğuna rağmen, dünyanın önde gelen bütün dilcilik dergilerinde çalışmalarını yayımlatarak zor hayatına devam eden, meşhur Kazanlı Türkolog Üzbek Bayçura, bizzat kullandığı bazı lehçe sözlüklerini hediye etmek lütfunu göstermişti; bu asil davranışıyla genç bir heveskâra, o lehçeleri ve kendi ana dili olan Tatar Türkçesini öğrenmeye teşvik ediyordu. Bize aynı zamanda, şahsında mütevazî bir Tatar beyefendisini tanıma imkânı veren muhterem âlim Bayçura'ya şükran borcumuz büyüktür. Bu çalışmanın bitişini takip eden günlerde,Üzbek Bayçura Hoca'ya olan şükran borcumuzu hiç

ödeyemeyeceğimizi ve ona, ancak, Allah'tan rahmet dilemek kaldığını öğrendik: Âlim 12 Mart 1996 tarihinde, St. Peterburg'da vefat etmiştir. (bk. Üzbek Bayçura'nın Ardından, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, sayı: 2, Güz - 1996, 456 - 464. s.)

Araştırdığımız konunun pek çok kaynağını da, 1993 yazındaki güzel Tataristan seyahatimizde temin ettik. Yedi haftalık araştırma gezimizde, bize her türlü yardımı gösteren Tataristan Yazarlar Birliği Başkanı Renat Muhammedî'ye; Türkiye'de bulamadığımız değerli Türkoloji kaynaklarını bize verip çalışmamızla yakından ilgilenen Prof. Dr. Mirfatih Zekiyev'e; bazı eserlerini hediye eden Prof.Dr. Dilara Tumaşeva'ya ve büyük yardımları dokunan Tataristan Millî Kütüphanesi Müdürü Razil Veliyev'e burada teşekkürlerimizi ifade ederiz.

Bugünkü Türk lehçeleri üzerindeki mesaisi ile, yıllardır bir mektep oluşturan Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun, bazı kaynakların fotokopisini temin etmek üzere yaptığımız her müracaatta samimî bir destek göstermiştir; yine bir kısım kaynakları elde etmek üzere yardımını gördüğümüz Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na ve muhterem başkanı Prof. Dr. Turan Yazgan'a; ayrıca şahsî kütüphanelerini kullanmamıza imkân vererek yardımcı olan hocalarımız Prof. Dr. Fikret Türkmen ve Doç. Dr. Yavuz Akpınar'a teşekkür ederiz.

Türkleri ve Türk dilini, yani kendimizi sevmeyi bize öğreten hocam Prof. Dr. Günay Karaağaç, bu çalışmada da başından itibaren teşvik etmiş ve çıkan her zorlukta yardımcı olmuştur, kendisine olan şükran borcumu burada saygıyla ifade ediyorum.

Mustafa Öner
İzmir, 1997

I. GİRİŞ

1. Kıpçak

1909 yılında, Moğolistan seyahati sırasında, Selenga ırmağının güneyinde, Mogon Şine Usu vadisinde, G. Ramstedt tarafından bulunan ve onun adlandırmasıyla *Şine Usu Kitabesi* olarak bilinen taş levhadaki ifade, *kıpçak* kavim adının ilk tespiti olarak kabul edilmektedir: Uygur Kağanlığının kurucularından *İl-itmiş Bilge Kagan*'ın (747-759) mezarının bir parçası olduğu anlaşılan bu kitabede, *"türük kıbçak elig yıl olurmış..."* ibaresi yer almaktadır.[1] Yapılan son araştırmalarda, eski âbidelerdeki *kıpçak* kavim adının, çeşitli siyasi ve tarihî sebeplerle *sir* kavim adı yerine geçtiği iddia edilmektedir.[2]

En azından VIII. asırdan beri bilinen, bu *kıbçak/kıpçak* adı dışında, aynı Türk topluluğu için, üçü yerli (Türkçe) ve dördü de yabancı olmak üzere toplam yedi ad tespit edilmiştir: 1. Diğer Türk kavimlerinin kullandığı, İslamî tarih ve coğrafya edebiyatında görülen ve daha sonraları Moğol ve Çin kaynaklarında da rastlanan ***kıpçak*** ; 2. Genellikle Bizans yazarları tarafından kullanılan ve nadiren Rus, Şark ve Latin kaynaklarında da görülen ***kuman*** ; 3. Daha çok Macarların benimsediği ve birkaç Arapça coğrafya kitabında da bulunan ***kun*** adları, yerli sözler iken; 4. XI. asırdan beri Rus metinlerinde bulunan ***polovets*** ; 5. Bremenli Adam'ın XI. asra ait Latince eserinde zikrettiği ***palladi*** ; 6. XIII. asır Orta Almanca ve Latince metinlerde görülen ***valwen*** ; 7. Urfalı Matthaios'un XII. asırdan kalmış Ermenice kitabında zikrettiği ***xarteşk'n*** adları da, komşuluk temaslarından sonra yapılmış birebir kelime tercümeleridir.[3]

Başka bir çalışmada *kıpçak*, *kuman* adları ve bugünkü Kıpçak halklarından birinin adı olan *kumuk* sözü birleştirilmiştir.[4] Böylece, Kıpçakların "sarı, açık renkli, sarışın" gibi sıfatlarla adlandırıldığını, belki bir asırdır tekrar eden Kıpçak adı hakkındaki literatür[5] artık tamamen başka bir mecraya girmiş haldedir.[6]

[1] S. G. Klyaştornıy *Runik Abidelerde Kıpçaklar* (terc.: Eşref Bengi Özbilen) :TDA., 89. sayı, 31.- 32.s.
[2] bk. S.G. Klyaştornıy, age., 31. - 41. s.
[3] Omeljan Pritsak, *Polovetsler ve Ruslar* (terc.: Eşref Bengi Özbilen) : TDA., 94. sayı, 153.-169. s. (Konusunda, şimdiye kadar yapılmış en doyurucu yayın olan bu makalede, yazar *kıpçak*, *kuman* ve *kun* adlarını etü. *kobı* (> *kovı*) "boşluk, düzlük" sözüyle birleştirdikten sonra, diğer yabancı adlandırmaların da, adı geçen dillerde, bu mana için yapılan birer tercüme olduğunu tespit eder.)
[4] Andrey N. Kononov, *K etimologii etnonimov kıpçak, kuman, kumık*: UAJb., band 48, Wiesbaden, 1976, 159. - 166. s. (Yazar her üç kavim adının da *sarışın* anlamlı ırkî bir adlandırmaya dayandığını iddia etmektedir.)
[5] Bu literatür için bk. Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II. cilt, İstanbul, 1984, 156. s.; R. R. Arat, *Kıpçak*: İA.; Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, XVII-XVIII. s.
[6] Bugüne kadar "sarışın" anlamında ırkî bir terim şeklinde benimsenen *polovets* adını, O. Pritsak'dan müstakil ve farklı bir tarzda ele alan Kazak bilgini Olcas Süleyman, bunu Rus yıllıklarının XI. asırdan beri temas halinde olunan Türk gruplarına verdikleri diğer adlarla (*Tork, Berendey, Peçenek, Kuman* vs.) beraber değerlendirir; *poloves* adının Slav dillerinde hep sarı değil, bazen mavi rengi de bildirdiğine dikkat çeken O. Süleyman, bu adın *pol* "düzlük, boş yer, bozkır" sözünden mensubiyet ekiyle yapılmış bir sıfat olduğunu ve geniş anlamda, Rusların komşuları olan bozkırlı kavimlere (Kıpçaklara) ad olarak verildiğini tespit eder. (O. Süleyman, *Aziya*, İstanbul,1992,152. s.)

Kıpçaklar, tarih sahnesine IX.-XI. asırlar arasında, İrtiş boylarında Kimeklerle iç içe çıkmışlardır. Bunlar daha VIII.-IX asır civarında Orta Asya'dan Urallara geçmiş ve burada üstünlük kurmuşlardır. Sonra onları Siriderya boylarında, Oğuzlarla yan yana ve Orta Asya'ya dağılmış halde görüyoruz. Kıpçaklar, Moğol istilâsından önce de Siriderya, İdil ve Don arasında, Kafkas ve Kırım dağlarında, Hazar'ın kuzey düzlüğü ile bugünkü Kazakistan'ın orta ve kuzey-batı kısmında yaşayıp pek çok Türk kavmi ile karışmışlar ve İran, Suriye, Rusya, Doğu Avrupa ve Bizans ile askerî, ticarî ve iktisadî ilişkiler kurmuşlardır. Önceleri *"mafazat al-guz"* (Oğuz bozkırı) diye bilinen topraklar da, artık XIII. asırda *deşt-i kıpçak* adıyla anılmağa başlanmıştır: Çin'den Don nehrine, Ural'dan Karadeniz'e kadar olan alana yayılan Kıpçaklar bu devirden sonra da büyük bir hareketlilik içindedirler.[7]

Daha ziyade Macar tarihçilerinin mesaisine borçlu olduğumuz yeni bilgilere göre, 1020 civarında, Batı Sibirya'da büyük bir Kimek-Kıpçak kavimler birliği vardır. Kuman (Macarca *kun*) kavim yapısının, Kunlar ve Sarıklar'ın yanı sıra en önemli üçüncü halkı olan Kıpçaklar bu devirde birleşmişler ve kaynaşmışlardır; sonraları çok meşhur olan *kuman* kavim adı da, işte bu devirde ortaya çıkmıştır. Bu devirde görülen Kuman-Kıpçak kavimler birliğinden evvel, Kuman halkı daha doğuda yaşarken, Sarı Uygurları yenip ülkelerini işgal etmişler ve bu halkın bir kısmını kendilerine bağlamışlardır. İşte bu Kuman-Sarı Uygur birleşmesi, X. asrın ikinci yarısında, Kıtaylar ve komşuları Kayların sıkıştırmasıyla, batıya, Oğuzların ve Karlukların topraklarına yönelmişlerdir.[8] Bu göçün devamıyla, yukarıda zikredilen *Oğuz bozkırı*, artık, tarih kaynaklarında *Kıpçak bozkırı* olarak yer almaya başlayacaktır. Onların tarihte az görülen bu yürüyüşleri, XI. asırda Rus beyliklerine karşı kazandıkları bir dizi galibiyetten sonra, Karpatlara, Balkanlara kadar sürecektir. Böyle gelişen Kıpçak-Kuman varlığı, XIII. asrın sonlarına kadar, bu bölgenin tayin edici bir gücü olagelmiştir.

Bilhassa XIII. asırda, Moğol akınları önünde, Avrasya bozkırlarında çok geniş bir alana yayılan Kıpçaklar, dinamik bir güç olarak komşu devletlerin bazen korkulu düşmanı ve bazen de güvenilir müttefikleri olmuşlarsa da çok parçalanmışlar ve tarihte, kendi adlarıyla anılan bir devlet bırakamamışlardır.[9] Buna rağmen Altın Ordu ve onun devamı olan Kazan, Kırım, Kasım, Astırhan, Nogay, Sibir hanlıkları gibi devletlerden Mısır Memlüklerine kadar, Orta Çağda çok değişik bölgelerde görülen devletler içinde, idarî ve sosyal bakımdan büyük rol oynayan bir güç olmuşlardır. Macaristan, Bulgaristan, Romanya, Rusya, Gürcistan gibi ülkelerin halkları içinde erimişler; fakat bu geniş alandan,

[7] *Kıpçak* maddesi: *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası* - 3, Frunze, 1978, 557. s.
[8] Istvan Mandoky Kongur, *Kumanların Tarihi (A kun nyelv magyarorszagi emlekei*, Karcag 1993, 17-30. s.' dan terc. Prof.Dr. Günay Karaağaç) Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı: 115, Temmuz-1996, 15- 20. s.
[9] László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 136. - 155. s.; R. R. Arat, *Kıpçak* : İA.; O. Süleyman, age., 135. - 168. s.

günümüze kadar yer ve şahıs adlarında epey yekün tutan izlerini ulaştırmışlardır.[10] İşte Kıpçakların bu tarihî mukadderatından ötürü, Kıpçak Türkçesi de Avrasya'dan Orta Doğu'ya kadar, geniş bir bölgede, önemli bir edebiyat ve yazışma dili olmuştur.

2. Kıpçak Türkçesi

Kıpçak Türkçesine ait tarihî dil malzemesi, üç başlık altında toplanabilir: Klâsik edebiyat eserleri; sözlük ve gramerler; diplomatik yazışmalar.

2.1. *Klâsik Edebiyat Eserleri:*

2.1.1. Altın Ordu devleti zamanında, Kuzey-Doğu Türkçesi denebilecek ve gerek edebî gelenek gerekse dil yapısı bakımından Harezm-Çağatay yazı diliyle müşterek olan bir edebî dille eserler verilmiştir. Eski *Hâkâniye Türkçesi*, bilhassa Altın Ordu devleti zamanında, Harezm'in de aynı siyasî hakimiyet altında birleşmesi dolayısıyla tek bir edebî gelenek içinde devam etmiştir.[11]

Kültürün diğer alanlarındaki seviyesinden dolayı, edebiyattaki yüksekliği de tahmin edilebilecek olan Altın Ordu devleti zamanından, maalesef, sayıca az eser kalmıştır. Hemen hemen çağdaşı olan Çağatay edebiyatından, bugüne kadar gelen çok zengin bir edebiyat birikimi olmasına rağmen, Altın Ordu - Kıpçak sahâsından, nispeten daha az eser olması, tabiî ki, bu topraklarda son dört asırdır süren ağır tahribata bağlıdır.[12] Bilhassa, tarihinde görmediği bir yıkıcılığı, XVI. asırdan beri Rus hakimiyeti altında yaşayan bu bölgenin edebî mirası şöyle zikredilebilir[13] :

[10] bk. I. M. Kongur, age; L. Rasonyi, *Kiskunsag'da Kumanca Yer Adları*: Nemeth Armağanı, Ankara, 1962, 341. - 352. s.; L. Rasonyi, *Kuman Özel Adları*: TKA., III-IV-V-VI. C., Ankara 1966-1969, 71. - 144. s.; Lâszlo Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, Ankara, 1984.; István Mándoky - Kongur, *Büyük-Kumanistan ve Küçük-Kumanistan Ağızlarında Kuman Asıllı Unsurlar*: Bilimsel Bildiriler-1972, 321.-329. s.; ayrıca bk. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış* :GAA. 10-11 sayı, İstanbul, 1983, 91 - 122. s.

[11] M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981, 296. s.; Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, *Altın Ordu'ya Ait Yeni Araştırmalar*: Belleten, V. cilt, (Türk tarih Kurumu yay.), 19. sayı, 397. - 436. s.; ayrıca Kıpçak Türkçesiyle yazılı klâsik edebiyat için bk. Andras Bodrogligeti, *Eski Kıpçakça Sahasındaki Çalışmalar* : TDAYB. 1992, 175.- 192.s.

[12] Bu devir hakkında çok geniş bir araştırma literatürü vardır; mesela bk. Akdes N. Kurat, *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972; Akdes N. Kurat, *Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi:* DTCFD., C. XXIII, S. 3 - 4; A. Z. Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1981; Abdullah B. Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988; Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, Ankara, 1981; Ravil Emirhan, *Altın Ordu ve Vicdan Hürriyeti -Rusya İle Mukayeseli şekilde-*: TDA., 90. cilt, 101. - 113. s.; Ahmet Temir, *Kuzey Türk Edebiyatı:* TDEK., 3. cilt, 705.- 726. s.; A. Temir, *Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları*: Kazan dergisi 4.S., 10.-15.s. ve 5.S., 12.-20.s.

[13] Harezm Türkçesinin yadigârları olarak bilinen şu eserleri de, gerek edebî gelenek gerekse dil ortaklığı bakımından, bu bölgedeki mirasa ilâve etmek uygun olacaktır: *Mukaddimetü'l Edeb* (Zamahşarî); *Kıssa-i Yusuf* (Ali); *Kısasü'l-enbiya* (Rabguzî); *Mulnü'l-mürid* (İslam); *Nehcü'l-Feradis* (Mahmud Ali). krş. Necmettin Hacıeminoğlu, *Harezm-Kıpçak Sahasında Türk Edebiyatı:* TDEK., 3. cilt, 68. - 79. s.; J. Eckmann, *Harezm Türkçesi:* TTş., 173. - 210. s.; Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Ankara, 1988; krş. Ş. Ş. Abilov, *Mehmûd binê Galinêñ "Nehcél-feradis"é*: Tatar Edebiyatı Tarihi, I. cilt, 208. -231. s.; Ş. Ş. Abilov - N. M. Hisamov, *Kıyssa-i Yosıf* : aynı eser, 115. - 157. s.

Kutb'un "*Hüsrev ü Şirin*"i[14] ;Seyf-i Sarayî'nin *Gülistan Tercümesi*[15] ; Harezmî'nin "*Muhabbetname*"si[16] ; Hüsâm Kâtib'in "*Cümcümenâme*"si[17] . Bu klâsik eserler dışında, varlıkları çeşitli kayıtlar dolayısıyla bilinen bazı şairler de vardır.[18]

2.1.2. Kıpçak Türkçesinin tabiî coğrafyasının, aslında çok uzağında kalan Mısır, Suriye, Irak gibi ülkeler, Kıpçakların savaşçı bir güç veya köle (*memlûk*) olarak geldikleri ve zamanla hakimiyeti ele geçirdikleri bir alandır.[19] Bilhassa XIII. asırdan sonra, Orta Doğu bölgesinde, tıpkı Karadeniz'in kuzeyinde olduğu gibi, çok mühim bir idareci dili olan Kıpçak Türkçesinin, Arapça bilen yerli halka tanıtılması maksadıyla yazılan sözlük ve gramer kitapları aslında Kıpçak Türkçesinin izlenebileceği, geniş bir külliyatı bugüne kadar ulaştırmıştır. Bunun yanı sıra, aynı bölgede yazılmış ilmî eserler de mevcuttur:

2.1.2.1. Fıkıh kitapları: *İrşadü'l-mülûk ve's-selâtîn; Kitabu fi'l-fıkh bi lisani'l-türkî; Kitab-ı mukaddime-i ebu'l-leysi's-semerkandî;*

2.1.2.2. Tıbbî eserler: *Kitab baytaratu'l-vâzıh; Kitab fi riyazâti'l-hayl;*

2.1.2.3. Binicilik sanatına dair eserler: *Kitab fi ilmi'n-nüşşâb; Münyetü'l-guzat.*[20]

2.2. *Sözlük ve Gramerler:*

2.2.1. Kıpçak Türkçesini, tarihî olarak edebiyattan daha zengin bir şekilde sözlük ve gramercilik alanında izlemek mümkün olmaktadır. Kıpçaklarla çeşitli şekilde temas etmiş komşuları, o günün siyasî şartları gereği, bu Türk lehçesini öğrenmek ve tanıtmak ihtiyacı duymuşlardır. Karpatlardan Urallara kadar, başlıca

[14] Necmettin Hacıeminoğlu, *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*, İstanbul, 1968.; Ananiasz Zajaczkowski, *Kutb'un Husrev ü Şirin Adlı Eseri Hakkında:* VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, TDK., Ankara, 159.-164. s.; E. N. Nadjip, *İstoriko - sravnitel'nıy slovar' tyurkskih yazıkov XIV veka - na materiale "Hosrau i Şirin" Kutba*, Kniga I, Moskva, 1979.; G. T. Tahircanov, *Kotbnıñ Hösrev ve Şirin eseré:* Tatar Edebiyatı Tarihı, I. cilt, 170. - 196. s.

[15] A. F. Karamanlıoğlu, *Seyf-i Sarayî - Gülistan Tercümesi*, İstanbul, 1978.; A. F. Karamanlıoğlu, *Seyf-i Sarayi'nin Gülistan Tercümesi'nin Dil Hususiyetleri*: TM., XV. cilt, 75. - 126. s.;A. Bodrogligeti, Glosses on Sayf-i Saraji's Gülistan bi-t-türki, "Acta Orientalia Hungarica" XIV, Budapest 1962, 207-218. s.; A. Bodrogligeti, *Sayf-i Sarayi und die chwarezmtürkische Literatur:* (PIAC in Helsinki-1963) Journal de la Société Finno-Ougrienne 65., Helsinki, 1964, 79. - 89. s.; A. Bodrogligeti, A Fourteenth Century Turkic Translation of Sa'di's Gülistan: Sayf-i Sarayi's Gülistan bi't-türki, Budapest,1969, 450 s.; H. Miñnégulov, *Seyf Sarai İcatı*: Tatar Edebiyatı Tarihı, I. cilt, 246.- 273.s.

[16] Ş. Ş. Abilov, *Harezminéñ "Mehabbetname" poeması*:Tatar Edebiyatı Tarıyhı, I. cilt, 196.-208. s.

[17] Ş. Ş. Abilov, *Hösam Kyatibnéñ "Cömcöme soltan" dastanı*: Tatar Edeb. Tarihı- I. 231.-246. s.

[18] M. Fuad Köprülü, age., 302. - 310. s.; Nuri Yüce, *Türk Dili*: İA., 12. cilt, 2. kitap, 491 - 494. s.

[19] János Eckmann, *Memlûk-Kıpçak Edebiyatı:*TDAYB.1982-1983, 85. s.; Abdülkadir İnan, *XIII.XV. Yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve "Halis Türkçe"*: TDAYB. 1953, (2. baskı) Ankara, 1988, 53. - 71. s.

[20] Bu eserler hakkında geniş bilgi için bk. J. Eckmann, *Memlük Kıpçak Edebiyatı:*TDAYB. 1982-83 93. - 99. s.; ayrıca bk. Mustafa Uğurlu, *Münyetü'l-Guzat*, Ankara, 1987; Kurtuluş Öztopçu, *A Fourteenth Century Mamluk Kipchak Treatise on Veterinary Sciences: Kitab fi Riyazati'l-Hayl:* Journal of Turkish Studies, Volume 17, Harvard University, 1993, 153. - 170. s.

faal unsur olan Kıpçakların dili hakkında, çok değerli bir yadigâr olan ***Codex Cumanicus*** da XIV. asırda İdil (Volga) nehrinin aşağı havzasında, misyonerlik faaliyetleri gösteren Fransiskan rahipleri tarafından yazılmış gramer örneklerini, Latince, Farsça ve Türkçe kelime listelerini, Türkçe-Almanca lügatçeleri ve Türkçe metinleri ihtiva eden bir eserdir.[21]

2.2.2. Kıpçakların yine başka kültürlerle temaslarına borçlu olduğumuz eserlerin en mühim olanları hiç şüphesiz yine Memlûkler zamanında, Arapça yazılmış gramer ve sözlüklerdir:

2.2.2.1. Kitabu mecmû-ı tercüman-ı türkî ve acemî ve moguli ve farsî;
2.2.2.2. Kitabu'l-idrak li lisani'l-etrak;
2.2.2.3. Et-tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lugati't-türkiyye;
2.2.2.4. Kitabu bulgatü'l-müştak fi lugati't-türk ve'l-kıfçak;
2.2.2.5. El-kavaninü'l-külliye li-zabti'l-lügati't-türkiyye;
2.2.2.6. Ed-dürretü'l-mudi'a fi'l-lugati't-türkiyye;
2.2.2.7. İbn-i Mühenna Lügati.[22]

2.2.3. Bunun yanı sıra, daha XI. asırda devletlerini kaybettikten sonra, kuzeye doğru, Kıpçakların faal oldukları topraklara göç eden Ermeniler, yine belli siyasî ve ticarî sebepler dolayısıyla, Kıpçakçayı resmî ve dinî dil olarak benimsemişlerdir; bu yazı dilinden, XVI.-XVII. asra ait sınırlı bir miktardaki Ermeni Kıpçakçası metin günümüze kadar ulaşmıştır.[23]

---

[21] Annemarie von Gabain, *Codex Cumanicus'un Dili:* TTş., Ankara, 1988, 67. s.; K. Grönbech, *Kuman Lehçesi Sözlüğü* (Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini) çev: Prof. Dr. Kemal Aytaç, Ankara, 1992.; Vladimir Drimba, *Miscellanca Cumanica (XVIII) Notes de Critique Textuelle*: TDAYB. 1984, Ankara, 1987, 1. - 10. s.; *Codex Cumanicus, edited by G. Kuun, with the prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti*, Budapest, 1981.; Andreas Tietze, *The Koman Riddles and Turkic Folklore*, University of California Press Berkeley and Los Angeles, 1966.

[22] Bu sözlükler hakkında geniş bilgi için bk. A. F. Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Gramer*i, Ankara, 1994; Recep Toparlı, *İrşadü'l - Mülük Ve's-Selatin*, Ankara, 1992, 5. - 15. s.; Mustafa Safran, *Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadî, Sosyal ve Kültürel Yaşayış*, 33. - 42. s.; Besim Atalay, *Et-tuhfet-üz-zekiyye fi'l-lugat-it-türkiyye*, İstanbul, 1945.; ayrıca bk. Ananiasz Zajaczkowski, *Vocabulaire Arabe - Kiptchak de l'epoque de l'Etat Mamelouk -Bulgat al-muştaq filugat at-turq wa-l-qıfzaq*, 1.'ere partie, Le Nom, Warszwa, 1958; Ananiasz Zajaczkowski, *Slownik Arabsko-Kipczacki z okresu Pantswa Mameluckiego - Bulgat al-muştaq fi lugat at-turq wa-l-qıfzaq*, czesc II. Verba, Warszawa, 1954.; Ananiasz Zajaczkowski, *Yeni Bulunmuş Arapça - Kıpçakça Bir Sözlük:* TKA. III-IV-V-VI. cilt, Ankara, 1966-1969, 181. - 196. s.; A. Taymas - H. Eren, *İbn Mühenna Lugati Hakkında:* Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar - I (F. Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümünü Kutlamak İçin Türk Tarin Kurumu ve Türk Dil Kurumu Tarafından Çıkarılmıştır) Ankara, 1950, 127. - 158. s.

[23] Omeljan Pritsak, *Ermeni Kıpçakçası:* TTŞ., Ankara, 1988,123. s.; Edward Tryjarski, *Zodyak Bölge Burçlarının Bir Ermeni-Kıpçak Listesi:* Bilimsel Bildiriler, Ankara, 1968, 127. - 152. s.; E. Tryjarski, *Ermeni-Kıpçak Dilinde Yazılmış Olan Meteorolojik ve Müneccimlikle İlgili Tahminler:* Bilimsel Bildiriler-1972, 309.-315.s.; E. Tryjarski, *The Story of Holy Mariane in the Kipchak Language of the Polish Armenians :* Journal of Turkish Studies, Volume 13, Harvard University, 1989, 205.- 236. s; E. Tryjarski, *Religious Terminology in Armeno - Kipchak* : Journal of Turkology, Vol. 1, Number 1, Szeged, 1993, 59. - 111. s.; T. İ. Grunin - E.V. Sevortyan - Ya. R. Daşkeviç, *Dokumenti na polovetskom yazike XVI. v. (Sudebnie akti Kamanets-Podolskoy Armyanskoy obşçini)* Moskva, 1967.

2.2.4. Kıpçak Türkçesini, bilinen tarihî sebepler dolayısıyla, kendilerine ait bir edebiyatla izlemekte zorlanmamıza rağmen, bu lehçe hakkında, komşularının dil ve tarih yadigârları aracılığıyla bize ulaşan, dikkat çekici bir birikim vardır. Rus dilinin ilk âbidesi sayılan İgor Destanı da işte bu bakımdan, araştırmacıların ilgisini çeken bir metin olmuştur.[24] Ayrıca Kıpçak-Slav temasları [25] neticesinde yazılmış olan ve Rus leksikografyası tarihinde, XIV. asra tarihlenen bazı söz listeleri de vardır: *"Se tatarskıy yazık"; "tolkovanie yazıka polovetskogo"* (Polovets dilinin izahı)[26] . Kazan Hanlığının Rus işgali altına girmesinden sonra, Ruslar için hazırlanan bu sözlüklerin sayısı tarih içinde giderek artmıştır; bilhassa XVII.-XVIII. asırlarda, onbeşe yakın el yazması sözlük tespit edilmiştir.[27]

2.3. Diplomatik Yazışmalar:

Birer Kıpçak devleti olan Altın Ordu ve onun devamı halindeki Kıpçak (Tatar) hanlıklarının komşu ülkelerle yürüttükleri yazışmalardan, bugüne kalan diplomatik belgeler de Kıpçak Türkçesinin mühim yadigârları arasındadır. Altın Ordu ve bilhassa daha sonraki Kırım hanlarının Osmanlı-Türk sultanlarına gönderdiği *bitikler* ve *yarlıklar* toplu halde yayımlanmıştır.[28] Bu belgeler, sınırlı söz varlığına rağmen, eski Kıpçak-Tatar yazı dili için değer taşımaktadır.[29]

3. Bugünkü Kıpçak Türkçesi

Kıpçak devleti olarak bir karakter kazanan Altın Ordu'nun yıkılması, aslında Kıpçak Türkçesinin yazı dili geleneğini de zayıflatmış oluyordu. Ondan sonra ortaya çıkan ve artık siyasî ve sosyal istikrarın bozulduğu hanlıklar devrinden ve 1552'de Kazan'ın işgali ile başlayan Rus hakimiyeti devrinden kalan edebî miras, daha ziyade sözlü edebiyat eserleri ile sınırlı kalmıştır. Daha X. asır başında İslamiyeti kabul eden Bulgar devleti[30] ve onu takiben, Moğol yayılmasıyla hakim olan Altın Ordu devleti ile çağının ötesinde bir medeniyeti yaşayan İdil - Ural ve Hazar - Bozkır bölgesi, artık XVI. asırdan itibaren, siyasî

---

[24] Bu destan metni hakkında bibliyografya ve tenkidi için bk. Olcas Süleyman, *Aziya*, İstanbul, 1992, 13. - 140. s.; K.G. Menges, *Vostoçnie elementi v "Slovee polku İgoreve"*, Leningrad, 1979; ayrıca bk. Omeljan Pritsak, *Polovtsiana 1-2* : Arat İçin, Ankara, 1966, 380-381. s.

[25] Bu temaslar hakkında bilhassa bk. A. Halikov, *Rus Tanınan Bulgar-Tatar Türk Asıllı 500 Sülale* (akt. Mustafa Öner) İstanbul, 1995, 3. - 17. s.; ayrıca bk. Murad Adcı, *Kıpçak Kını Erémé-(Polın' polovetskogo polya=Polovets Bozkın Poleni)*, Miras, sayı : 3, Kazan,1996. (Eser devam eden sayılarda tefrika edilmektedir.); Murad Adcı, Gıpçak Çölünün Yavşanı (Prof. Tofik Hacıyev'in tercümesi ve redaktesi ile) Bakı "Gençlik" 1997, 193 s.

[26] H. Ş. Mehmütov, *Bonngı Süzlékler (XI-XVII yözler)*: Tatar Edebiyatı Tariyhı, I. cilt, 518. s.

[27] H. Ş. Mehmütov, age., 527. s.; krş. Mostafa Nogman, *XVII - XVIII yözlerdegé Rusça - Tatarça Kulyazma Süzlékler*, Kazan, 1969, 25-40. s.; Mustafa Öner, Tatar, Başkurt, Kazak Sözlükleri; Sanal Türkoloji Araştırmaları dergisi sayı: 1, (http://pamuk.cc.cu.edu.tr/~turkoloj)

[28] Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kırım ve Türkistan Hanlarına Ait Yarlık ve Bitikler*, İstanbul, 1940; A. Melek Özyetgin, Altın Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslup İncelemesi, Ankara, 1996.

[29] bk. T. Halâsi Kun, *Philologica III. -Kazan Türkçesine Ait Dil Yadigârları-*: DTCFD. 7. cilt, 1949, Ankara, 603. - 644. s.; M. F. Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, 1981, 299. s.

[30] Bulgar Türklerinin medenî seviyesi hakkında bilhassa bk. Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1984.; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Bulgarların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış:* GAA. 10-11. cilt (1981-1982) 91. - 122. s.

yayılmasını, Ortodoks Kilisesini arkasına alarak, ruhanî ve medenî bahanelerle süsleyen Rus devletinin toprağı olma yoluna girmiştir. Yeni başlayan bu tarih de, öncelikle Kıpçak Türkçesinin bitişi ve bu kavim adının, sadece dil tarihine ait bir terim olarak kalması sonucunu getirmiştir.

Tarihi boyunca birbiriyle sıkı bağları olan ve hiç bir zaman birbirine kapalı kalmamış olan Türk lehçelerinin bu karakteri[31] dolayısıyla tarihî yazı dilimizde *karışık dillilik* daima olmuş, fakat böylesine siyasî ve sosyal çalkalanma devrelerinde, lehçeler arasındaki geçişler, lehçe alıntıları daha da artmış görünmektedir.[32] İşte Kıpçak edebî geleneğinin parçalanmasından sonra da, İdil-Ural ve Bozkır sahâsındaki yazı dilinde, Çağatayca (*türkî til*) unsurlar artmaya başlamış ve daha sonra da bu tesir devam ederken, XIX. asır sonlarında, burada gelişen yazı dilinde Türkistan edebî dilinin payı büyük olmuştur.[33] Bu sebeple bugünkü Kıpçak lehçelerinin tarihî geleneği içinde, eski Kıpçak Türkçesi kadar, Çağatay Türkçesinin payını da düşünmek gerekir; nitekim çalışmamız boyunca, gramer şekillerinin tarihi üzerinde de bunu tek tek tespit edeceğiz.

***

Bugün konuşulan veya XX. asır başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte (*Oğuz; Karluk; Kıpçak*) Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil eder. Coğrafi tasnifte Kuzey-Batı Türkçesi[34] veya bazen, sadece Batı Türkçesi[35], fakat çoğunlukla da Kuzey Türkçesi[36] şeklinde adlandırılan bu grup, tarihî ve kavmî adlandırmalarda, hep Kıpçak grubu olarak kabul edilmiştir.[37] İşte bu Kıpçak grubuna dahil olan Türk lehçeleri şunlardır:

[31] bk. R. Rahmeti Arat, *Türk Dilinin İnkişafı* : Makaleler, I. cilt, 297. - 310. s.
[32] bk. H. Daniyarov, *Eski Üzbek Adabiy Tili ve Kıpçak Diyalektları*,Taşkent,1976; Şinasi Tekin,*1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "Olga-bolga" Sorunu:* TDAYB. 1973 -1974, 59. - 158. s.; Janos Eckmann, *Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair:* TDAYB. 1964, 35. - 41. s.; Günay Karaağaç, *Lutfi Divanı*, TDK. yay. Ank. 1997; Günay Karaağaç, *Ortak Dil:* Kardaş Edebiyatlar Dergisi, 28. sayı, 33. - 34. s.; Abdülkadir İnan, *XIII.-XVI. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz - Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve "Halis Türkçe"* : Makaleler ve İncelemeler-II, Ankara, 1991, 82-107. s.; A. İnan, *Karışık Lehçelerle Yazılan Türkçe Eserler,* age., 36. - 38. s.; ; ayrıca bk. Ethem R.Tenişev, *Millî Döneme Kadarki Türk Edebî Dilleri:* TDAYB. 1989, 301.- 307.s.
[33] Akdes N. Kurat, *Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi*: DTCFD., XXIII. cilt, 3.- 4. sayı, 118. s.; Ahmet Temir, *Kuzey Türk Edebiyatı*: TDEK., üçüncü cilt, 705.-726.s.; Ahmet Temir, *Kazan ve Şimal Türk Edebiyatının Eski Kaynakları*: Kazan Dergisi, 4. sayı, 10. - 15. s.; 5. sayı, 12. - 20. s.; Janos Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, (çev. Günay Karaağaç) İstanbul, 1988, VII. s.
[34] Nuri Yüce, *Türkler (Türk Dili)*: İA., 12. cilt, 2. kitap, 517.s.
[35] bk. Johannes Benzing, *Türk Dillerinin Sınıflandırılması:* TTŞ., 3. s.
[36] Ahmet Temir, *Kuzey Türkçesi:* TDEK., ikinci cilt, 216. s.
[37] bk. R. Rahmeti Arat, *Türk Şivelerinin Tasnifi:* Makaleler, I. cilt, 1987, 69. - 149. s.; N. A. Baskakov, *Tyurkskie yazıki*, Moskva, 1960, 142 .- 171. s.; Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I Bevezetes*, Budapest, 1976, 50. s.

I. Karadeniz-Hazar bölgesi[38] :
1. Karaim (Karay)
2. Kırım-Tatar
3. Karaçay-Balkar
4. Kumuk

II. İdil-Ural bölgesi:
1. Tatar
2. Başkurt

III. Aral-Hazar bölgesi:
1. Kazak
2. Karakalpak
3. Nogay
4. Kırgız

Yukarıda zikredilen tarihî şartlar dolayısıyla, bu lehçelerin bugün yayıldığı alan, batıda Litvanya-Polonya bölgesinden başlayıp doğuda, bugün Çin Halk Cumhuriyeti içinde bulunan Doğu Türkistan topraklarına kadar uzanmaktadır. Bu lehçeler aşağıda tek tek tanıtılmıştır:[39]

3.1.Karaim (Karay) Türkçesi:

Bugün Litvanya'da Troki (Trakai), Vilnius (Vilno) ve Ponevezis (Ponovej) şehirlerinde; Ukrayna'da Luck (Lutska) ve Halicz (Galiç) şehirlerinde; Kırım'da Gözleve (Yevpatoriya) ve Bahçesaray civarında; Polonya'da Gdansk, Varşova, Wroclaw, Opole bölgelerinde, dağınık cemaatlar halinde yaşayan Musevi Karay Türklerinin[40] konuştukları ve edebî dil olarak kullandıkları bu lehçeyi bugün daha ziyade sözlü edebiyat ürünleriyle izlemek mümkündür.[41]

Tarihleri bakımından Hazarlarla bağlı oldukları iddia edilse dahi *Hazar dili* için elimizde, bazı şahıs adları, yer adları ve unvanlar ile Köktürk benzeri üç harfle yazılmış tek bir yazıt dışında, pek bir şey olmadığı için, bu birleştirme dil bakımından şimdilik dayanaksız kalmaktadır.[42] Buna rağmen Karayca tipik bir Kıpçak lehçesidir; sadece, cümle kuruluşunda, tıpkı Gagauz lehçesinde olduğu gibi, Slav tesirleri göze çarpmaktadır.[43]

[38] bk. Karl H. Menges, *A Little-Explored Turkic Group The Turkic Languages of the Caucasus* : Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, 185.- 195. s.
[39] Bu lehçeleri konuşan grupların coğrafi özellikleri için, notlarda zikredilenler dışında, şu ansiklopedik eserden de faydalanılmıştır: S. İ. Bruk, *Naselenie mira, -etnodemograficeskiy spravoçnik*, Moskva, 1986.
[40] Bu kavim adı eski İbranice asıllıdır ve doğrudan dinî inançla ilgilidir. (kara- "okumak" > karaim "okuyanlar") *Karaimsko - russko - pol'skiy slovar'*, (pod redaktsiey: N. A. Baskakov, A. Zayonçkovskogo, S. M. Şapşala) Moskva, 1974, 5. s.; Şaban Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara, 1993.; Wlodzimierz Zajaczkowski, *Karaylar ve Onların Folkloru:* TKA., XVII-XXI / 1-2, Ankara, 1983, 312. - 361. s.; Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I*, Budapest, 1976, 53. s.
[41] Wlodzimierz Zajaczkowski, Karaylar ve Onların Folkloru, agy. ; Omeljan Pritsak, *Das Karaimische* : PhTF. - I, 318. - 340. s.
[42] Peter B. Golden, *Hazar Dili*: TDAYB. 1971, 2. baskı, Ankara, 1989, 147. - 157. s.; Peter Golden, *Khazar Studies*, II cilt, Budapest, 1980.
[43] K.M.Musayev, *Kratkiy grammatiçeskiy oçerk karaimskogo yazika*, Moskva, 1977, 69. -96. s.; K. M. Musayev, *Karaimskiy yazık (sintaksis)* : Yazıkî naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 273. - 276. s.; ayrıca bk. A. Dubinski, *Karaim Lehçelerinde Söz Farkları*: Bilimsel Bildiriler-1966, 209.- 216. s. W. Zajaczkowski, *Karaimish - Tschuwaschische Parallelen*: Arat İçin, 429-432. s.

Din kitaplarında inançları dolayısıyla halen İbrani alfabesini kullanan Karay (Karaim) Türkleri, ayrıca Latin ve Kiril alfabesi ile de eser vermişlerdir.[44]

Nüfusları altı ila yedi bin civarında bilinmesine[45] rağmen Sovyet istatistiklerinde asimilasyon veya göçler sebebiyle giderek azalan bir sayı görülmektedir (1979'da 3341; 1989'da 2803 kişi)[46].

Bugün kendi dillerini ve kültürlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya olan bu küçük fakat kültür yapıları bakımından da gayet ilgi çekici Türk halkı hakkında epey ciddi bir araştırma literatürü vardır.[47]

3.2. Kırım (Tatar) Türkçesi:

18 Mayıs 1944 günü, tarihî vatanlarından sürgün edilesiye kadar, Kırım yarımadasında yaşayan Kırım Türklerinin[48] yarıdan fazla nüfusu, halen, geri dönüş yolu açılmış olsa da, sürgün yerleri olan Orta-Asya'da (Özbekistan) bulunmaktadır. 1989 Sovyet istatistiğinde genel nüfusu 268. 739 olarak verilen Kırım Türklerinin 188. 365 (% 51,08)'lik kısmı Özbekistan'da gösterilmiştir.[49] Bu rakamın çok azaltılmış olduğunu ifade eden halk liderleri asıl sayılarının en az 500.000 olduğunu iddia etmektedirler.[50] Bilhassa 1990'lı yıllarda hızlanan ana vatana dönüş faaliyeti sonunda bugün Kırım'da 200.000 kadar Türkün çok zor şartlara rağmen ikamet ettiği haberleri alınmaktadır.[51]

Altın Ordu devletinden sonraki hanlıklar içinde, Rus devletine karşı istiklalini en uzun müddet korumuş olan Kırım Hanlığı, 1774 tarihli Küçük Kaynarca antlaşması ile artık Osmanlı himayesinden çıkmış oluyordu.[52] 1783'deki Rus işgaliyle başlayan baskı siyaseti neticesinde, Kırım Türkleri daha ziyade Romanya üzerinden Türkiye'ye göç etmişlerdir[53] ; bugün de ana vatanlarında veya sürgünde olan Kırımlılardan daha büyük bir nüfus Türkiye'de yerleşmiş haldedir.

---

[44] Nuri Yüce, *Türkler (Türk Dili)*: İA. 12. cilt, 2. kitap, 518. s.
[45] Nuri Yüce, age., 518. s.
[46] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*: Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, İstanbul, 1993, 259. s.; Nadir Devlet, *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonmik Yapısına Toplu Bir Bakış*: TDEK., birinci cilt, Ankara, 1992, 62.; 72. s.
[47] Bibliyografya için bilhassa bk. K. M. Musayev, *Grammatika karaimskogo yazika (fonetika i morfologiya)*, Moskva, 1964.; *Karaimsko - russko - polskiy slovar'*, 5. - 29. s.; K. Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I*, 53. - 57. s.; Omeljan Pritsak, *Das Karaimische* : PhTF. - I, 318. - 340. s.; ayrıca bk. Aleksander Dubinski, *Karaische Klagelieder im Vergleich mit den türkischen Ağıt-Liedern* : Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata, Napoli, 1982, 115. - 129. s.
[48] Mirza Bala - Halil İnalcık, *Kırım* : İA., 6. cilt, 741. - 762. s.
[49] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 265. s.
[50] Makaş Tetimov, *Türkiler Düniyesi*:II. Türk Devlet ve Toplulukları Kurultayında İzmir,Ekim -1994, okunan tebliğ metni, 22. s.
[51] Azade-Ayşe Rorlich, *Tatarlar Bér Milletmé, Elle Bérniçemé* ?: Kazan Utları, 1993 - 10. sayı, Kazan,
1993, 157. - 165. s.
[52] N. Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 261. s.; Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Ankara, 1989.; Halil İnalcık, Kırım Hanlığı: İA. 6. cilt, 746. -756. s.
[53] Müstecip Ülküsal, *Dobruca ve Türkler*, Ankara, 1987.

Türk dünyasında İdil-Ural ve Kafkasya yoluyla yayılan XIX. asır yenileşmesinin en mühim merkezlerinden olan Kırım'ın, Gaspıralı İsmail Bey'in kendi adı kadar meşhur Tercüman gazetesinin çıkarıldığı bir merkez olarak da tarihimizde ayrı değeri vardır.[54] Eğitim, basın, edebiyat gibi alanlarda görülen bu kültür reformlarında Kırım'ın ve Kırım Türklüğü'nün merkezî rolü son çalışmalarla, iyice ortaya çıkarılmıştır.[55]

Kırım lehçesi, aslen Kıpçak Türkçesine dayanmasına rağmen, tarih boyunca olan temaslar neticesinde, kuzey ve güney kolu halinde gelişmiş[56] ve bilhassa göçlerle dağılmalar dolayısıyla da bazı ağızlar meydana gelmiştir: Merkezî Kırım Türkçesi; Kırım Osmanlıcası; Kırım Tatarcası (kuzey-batı ağzı); Kırım Nogaycası (kuzey-doğu ağzı); Dobruca Tatarcası; Dobruca Nogaycası.[57]

Sovyetler Birliğinde, 1928'e kadar, Arap esaslı eski alfabeyi kullanan Kırımlılar, 1938 yılına kadar da Latin esaslı bir alfabe ile yazmışlar ve ondan sonra da, diğer Türk halklarında olduğu gibi, bugün kullandıkları Kiril harflerini kabule zorlanmışlardır.[58] Sürgündeki hayatları boyunca, Özbekistan'da yayım faaliyetlerini sürdüren Kırım Türkleri, bugün geri döndükleri ana vatanlarında da gazete ve kitap basma imkânlarını zorlamaktadırlar.[59] Bunun yanı sıra, Romanya'da yaşayan Kırımlılar tıpkı buradaki Osmanlı Türkleri gibi Latin harflerini kullanarak basım faaliyeti göstermektedir.[60] (Mesela Bükreş'de Tatar ve Türkiye lehçesi karışık olarak basılan ilmî-popüler *Renkler* dergisi vs.)

*"Kırım davası"*nı bütün dünyaya duyurmak konusunda en büyük faaliyet Türkiye'deki Kırımlılar tarafından yürütülmüştür: 1930 ila 1941 yılları arasında Romanya'da çıkan Emel Dergisi, 1961 yılından itibaren Türkiye'de yayıma

---

[54] Ayrıca bk. A. Battal Taymas, *Kırımlı Filolog - Şair Bekir Çobanzade'yi Tanıtma Tecrübesi* : TDAYB. 1954, 2 baskı, 1988, 233. - 263. s.
[55] Cafer Seydahmet Kırımer, Gaspıralı İsmail Bey, Avrasya Bir Vakfı yay., İstanbul, 1996; Mehmet Saray, *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey*, Ankara, 1987; Nadir Devlet, İsmail Bey (Gaspıralı), Ankara, 1988.; Hakan Kırımlı, Kırım Tatarlarında Millî Kimlik ve Millî Hareketler (1905-1916) Ankara, 1996.
[56] Zühal Yüksel, *Kırım Türk Edebiyatı*: TDEK., üçüncü cilt, 685. s.
[57] Gerhard Doerfer, *Das Krimtatarische*: PhTF.-I, 369. s.;Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek-I*, 58. s.; ayrıca bk. İmre Baski, *A Crimean Turkic-Tatar Glossary from the 17 th Century* : Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus XL (1) 1986, 107. - 172. s.; İmre Baski, *XVII. asırdan Kalma Bir Kırım Tatarcası Söz Dizini*: Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 2. cilt, İstanbul, 1987,23. - 32. s.
[58] E. V. Sevortyan, *Krimsko-tatarskiy yazık:* Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 234. - 259. s.
[59] Mesela Kırım'da latin harfleri ile ve Türkiye Türkçesinde yayınlanacak *Kırım Sedası* gazetesi haber edilmiştir. (bk. Emel, 193. sayı, Kasım-Aralık, 1992, 49. s.)
[60] Romanya'ya göç etmiş Kırımlıların (Dobruca Tatarlarının) bilhassa halk edebiyatı ve dilleri hakkında geniş bir literatür vardır; mesela bk. Wlodzimierz Zajaczkowski, *Jezyk i folklor tatarow z dobrudzy rumunskiej*, Wroclaw - Warszawa, 1975.; J.Blaskovics, *Dobruca Tatarlarının Halk Türküleri:* Nemeth Armağanı, Ankara, 1962, 69. - 77. s.

başlamış[61] ve aynı zamanda Kırım Türk edebiyatının[62] da mühim organı olmuştur. Halen mevcut Kırım meselesinin kamuoyuna duyurulması için Emel dergisi yanında Kırım Türklerinin çeşitli vakıf ve dernekler yoluyla faaliyetleri devam etmektedir.

3.3. Karaçay-Balkar Türkçesi:

Kırımlılar gibi 1944'de Sibirya'ya (Kuzey Kazakistan'a) sürgün edilen Karaçay-Balkar Türkleri[63], 1950'li yıllardan sonra, büyük kayıplar vererek, asıl vatanları olan Kuzey Kafkasya'ya dönmüşlerdir.[64] Aynı lehçeyi konuşan bu iki kabile, Sovyetler Birliği'nin idarî yapısı içinde ayrı ülkelerdedir: Karaçaylar, Stavropol krayındaki Karaçay-Çerkez otonom oblastında (muhtar bölge), Balkarlar ise Rusya Federasyonu içindeki Kabardin-Balkar otonom cumhuriyetinde yaşamaktadırlar.[65] Kafkasya'da Elbrus dağları batısında, Kuban nehri yakınlarında Uçkulan, Teberde, Zelençuk civarında yerleşik Karaçaylarla, onların doğusunda Çerek, Çegem, Baksan, Malki ve Terek civarında oturan Balkarların bütün Rusya'ya yayılmış olanlarıyla beraber, toplam nüfusu 250.000 civarındadır.[66] Karaçaylılar kendileri için bu adı kullanırken, Balkarlılar kendilerine *tavlı* diyegelmişlerdir. Balkar kavim adı, hep, eski Bolgarlar ile birleştirilse de bu ispat edilmiş değildir.[67]

XIX. asırdaki meşhur Kafkas direnişlerine faal olarak katılan Karaçay-Balkar Türkleri, Çarlık devri boyunca, istiklalleri uğrunda büyük can ve mal kaybına uğramışlarsa da başarılı olamamışlar; ancak ihtilalden sonra 11 Mayıs 1918'de kurulan Şimalî Kafkasya Cumhuriyeti'ne katılmışlar ve bunun da Sovyet devleti tarafından ortadan kaldırılmasıyla, bugünkü şekilde Balkarlar, Kabartay bölgesine, Karaçaylar ise Çerkez bölgesine dahil edilmişlerdir.[68]

---

[61] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 454. s.
[62] Zühal Yüksel, *Kırım Türk Edebiyatı:* TDEK., üçüncü cilt, 684. - 704. s.; ayrıca bk. A. Battal Taymas, *Kırımlı Filolog - Şair Bekir Çobanzade'yi Tanıtma Tecrübesi:*TDAYB. 1954, 233. - 263. s.; A.B. Taymas, *Kırımlı Bekir Çobanzede'nin Şiirleri:* Türkiyat Mecmuası XII. cilt, 23. - 44. s.; Edige Kırımal, *Kırım Türklerinin Yiğit Halim Halk Destanı Hakkında Bazı Kayıtlar:* Dergi, 4. yıl, 12. sayı, Münih, 1958, 32. - 38. s.
[63] Saadet Çağatay, *Karaçayca Birkaç Metin:* DTCFD., IX. cilt, 3. sayı, 277. - 300. s.; Ufuk Tavkul, *2 Kasım 1943 Karaçay Halkının Sürgün ve Soykırımının 50. Yıldönümü:* Türk Dünyası Tarih Dergisi, 83. sayı, Kasım-1993, 55. - 59. s.
[64] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 285. s.
[65] age., 286. s.
[66] age., 286. s.
[67] Johannes Benzing, *Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz* (çev. Sabit Paylı) : TDAYB. 1958, 234. s.
[68] Mirza Bala, *Karaçay-Balkarlar:* İA.

Tarihî olarak bir yazı dili olmayan Karaçay-Balkar Türklerinin dili hakkındaki ilk çalışmalar XIX. asır başlarında İ. Klaproth, R. V. Erckert gibi Avrupalı türkologlar tarafından yapılmıştır. Rusya'da Sısoyev, Miller, Karaulov ve Samoyloviç gibi alimlerin çalışmalarının[69] yanı sıra Karaçay-Balkar lehçesi için, en dikkat çekici çalışmalar asrımızın başlarında, meşhur Macar dergisi Keleti Szemle'de Wilhelm Pröhle tarafından yayımlanmıştır.[70]

Sözlü edebiyatları[71] zengin olan Karaçay-Balkar Türklerinin Nart destanları meşhurdur;[72] SSCB.'deki diğer Türkler gibi 1940'dan itibaren Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.[73]

3.4. Kumuk Türkçesi:

Nüfusunun çoğunluğu, Dağıstan Otonom Cumhuriyetinde, Sulak ırmağının iki yakasında, Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt, Karabudahkent, Kayakent, Kaytak, Buynak, Mahaçkala ve civarında yaşayan Kumuk Türklerinin[74] nüfusu 1989 sayımına göre toplam 282. 178'dir.[75]

Rus Çarlığının yıkılmasıyla harekete geçen Müslüman Kafkas halklarında, başı Kumuklar çekmişler ve Kuzey Kafkasya kavimlerinin 1918'de toplanan millî kurultayında Kumuk Türkçesi, bütün bu bölge için ortak dil olarak kabul edilmiş[76] ve yakın zamanlara kadar da komşu Çeçenlerin, Avarların ve diğer Kafkas halklarının anlaşma vasıtası (*lingua franca*) olarak devam etmiştir.[77] Hasavyurt (kuzey / Hasavyurt, Babayurt, Kızılyurt ve Mahaçkala civarında) ağzını esas alan edebî dilin yanı sıra Kumuk Türkçesinde, Buynak (orta / Buynak, Halimbek, Kafir - kumuk, Kazanişçi, Buglen, Cungutey civarında) ve Haydak

---

[69] krş. *Grammatika karaçayevo-balkarskogo yazıka* (red. N.A. Baskakov) Nalçik, 1976,7-21.s.;bk. N. A. Baskakov (red.), *Karaçay-Malkar Tilni Grammatikası*, Nalçik, 1966, 12.s.
[70] Wilhelm Pröhle, *Karatschajisches Wörterverzeichnis:* Keleti Szemle X. cilt, Budapest, 1909, 83-150.s. (Bu çalışma Prof. Dr. Kemal Aytaç tarafından tercüme edilmiştir "Karaçay Lehçesi Sözlüğü, Ankara, 1991"); W. Pröhle, *Karaschajisches Studien:* Keleti Szemle X. cilt, 215. - 304. s.; W. Pröhle, *Balkarische Studien-I*, Keleti Szemle, XV. cilt, Budapest, 1914 - 1915, 164. - 276. s.; W. Pröhle, *Balkarische Studien-II*, Keleti Szemle, XVI. cilt, Budapest, 1915 - 1916, 104.- 243. s. ; ayrıca bk. Hasan Eren, *Anadolu'da Kafkasya Türkleri:*TDAYB. 1961, 319. - 349. s. ; Ufuk Tavkul, *Başhüyük'ten Derlenen Karaçayca Sözler:* TDAYB. 1989, 193.-254. s.; Abdülkadir İnan, *La Literature Qaraçay-Balqar:* PhTF. II, 783. - 785. s.
[71] Mesela bk. *Karaçay Halk Cırla* (caraşdırganla: S. A. Goçiyalanı, R. A Ortabaylanı, H. İ. Süyünçlanı) Moskva, 1969.
[72] *Narti - Geroiçeskiy epos balkartsev i karaçayevtsev*, otvetstvenniy redaktor: A. İ. Aliyeva, Moskva, 1994; ayrıca bk. *Karaçay* maddesi: Türk Ansiklopedisi; Seydin Bizakov, *Karaşaylar Men Balkarlar*, Aziya gazetesi (tarihsiz bir sayfa), Kazakistan, 1993 – 1994 (?), 4. s.; Mirza Bala, age.: İA. 221. s.
[73] geniş bilgi için bk. N. A. Baskakov, *Karaçay-Malkar Tilni grammatikası*, Nalçik, 1966, 5.-21.s.
[74] Mirza Bala, *Kumuklar:* İslam Ansiklopedisi; A. İnan, *Kumuklar:* Türk Ansiklopedisi.
[75] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 285. s.; E. Kaydarov - M. Orazov, *Türkitanuvga Kirispe*, Almatı, 1992, 196. s.
[76] Mirza Bala, age., 988. s.
[77] Johannes Benzing, *Kumuk Türkçesi* (terc. İlhan Çeneli): TDED., XXVI. cilt, 165. s.

(güney/Derbent bölgesinde) ağızları vardır.[78] Kumuk adı, tarihte meşhur *Kimekler* ile birleştirildiği gibi, ayrıca *kum* sözüne de bağlanmıştır.[79] Kumuk lehçesinin Rusya dışındaki ilk metin yayımı, meşhur Macar Türkolog Gyula Nemeth tarafından, Keleti Szemle'de yapılmıştır.[80] Sovyet Türkolojisinin büyük dil bilgini N. K. Dmitriyev, 1930'lu yıllardan itibaren, bu lehçenin grameri hakkında, geniş çaplı ilk eserleri yayımlamıştır.[81]

Zengin bir halk edebiyatına sahip olan Kumuk Türklerinin yazılı dili, ilkin Kazan ve Kırım tesirindeyken, Sovyet devrinden sonra, bugünkü yerli lehçe edebî dil halinde gelişmiştir.[82] 1929 yılında Arap harflerini bırakıp Latin harflerine geçen Kumuklar, 1938'den beri Kiril harflerini kullanmaktadır.[83]

3.5. Tatar (Kazan) Türkçesi:

Tarihî vatanları, İdil boyu ile Urallar arasında olan Tatar Türkleri, bugün, buradaki Tataristan Cumhuriyeti[84] merkez olmak üzere, Baltık ülkelerinden Orta Asya'ya kadar yayılan, çok geniş bir alanda yaşamaktadır.

Tatar adını, tarihte asıl meşhur eden Altın Ordu devleti olmasına rağmen, bu ad, komşuları (bilhassa Ruslar) tarafından ve eski, batılı yazarlar tarafından, bazen Asyadaki bütün Türkleri adlandırmak üzere kullanılmıştır.[85] İşte bu devletin yıkılması ile ortaya çıkan hanlıklar da (Kazan, Kırım, Kasım, Astırhan,

[78] *bk. Kumıksko - russkiy slovar'*, Moskva, 1969, 7. s. ; J. Benzing, age., 167. s.; Kakuk Zsuzsa, age., 66. s.;

[79] A. G. Magomedov, *Kumıkskiy yazık*: Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yaziki, Moskva, 1966, 194. - 212. s.; bunun yanı sıra, daha yeni bir çalışmada *Kumuk, Kuman* ve *Kıpçak* adları birleştirilmiştir. (bk. A. Kononov, *K etimologii etnonimov kıpçak, kuman, kumık*: UAJb., band 48, Wiesbaden, 1976, 159. - 166. s.)

[80] Gy. Nemeth'in Keleti Szemle'deki araştırma serisi (12. ve13. ciltler; 1911-1913) içinde yer alan *Kumuk Es Balkar Szojegyzek* adlı çalışması, yazar adı ve kaynak zikri ihmal edilerek kitap şeklinde Türkçeye tercüme edilmiştir: *Kumuk ve Balkar Lehçeleri Sözlüğü* (Prof. Dr. Kemal Aytaç) Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1990.

[81] bk. J. Benzing, age.; ayrıca bk. G. J. Ramstedt, *Cumucica-Nogaica (G. J. Ramstedt's Kumuk materials edited and translated by Emine Gürsoy Naskali and G. J. Ramstedts nogajische Materialien bearbeitet und übersetzt von Harry Halén)* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1991.

[82] Mirza Bala, age., 989. - 999. s.; Abdülkadir İnan, *La Literature Qumuq* : PhTF. II, 779. - 783. s.

[83] A. G. Magomedov, age., 194. s.

[84] bk. Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristanı*, Ankara, 1981.; aynı yazar, *Tataristan Muhtar Cumhuriyetinin Siyasî Kuruluşu:* Dergi, 3. yıl, 8. sayı, 1957, Münih, 60. - 77. s.; T. Devletşin, *Tataristanın Bugünkü Ekonomisi:* Dergi, 4. yı, 14. sayı, Münih, 1958, 68. - 87. s.; krş. *Tatarstan ASSR Tarihı (İñ boıngı zamannardan alıp béznéñ könnerge kader)* Kazan, 1970, 327. s. vd.

[85] Tatar adı hakkında bk. Tahsin Cemil, *Tatar Adı*: Renkler dergisi, Bucureşti, 1989, 178. - 197. s.; Gottard Jäschke, *Zur Geschichte des Namens "Tatar":* Arat İçin, Ankara, 1966, 278. - 285. s.; *Tatar* maddesi: İA.; Ravil Fahretdinov, *Tatar Oğlu Tatarın* (akt. Mustafa Öner): Türk Dünyası Tarih Dergisi, 80. sayı, Ağustos-1993, 47-60. s.; Ahmet Temir, *Tatar Sözünün Menşei Hakkında:* Kazan dergisi, 3. sayı, İstanbul, 1971, 41. - 44. s.

Nogay, Sibir hanlıkları) Avrupalılar ve Ruslar tarafından, genellikle Tatar hanlıkları olarak bilinse de, bu bölgedeki Türkler, bu adı, ancak XIX. asır sonunda kullanmaya başlamışlardır. Çarlık tarihi boyunca, burada her türlü zulmü yaşayan ve bilhassa çok ileri derecede bir Hristiyanlaştırma faaliyetine maruz kalan Türklerin, tabii bir reaksiyonla kendilerini hep *müslüman* olarak adlandırmaları anlaşılır bir şeydir.[86]

İdil boyunda kurulan Bulgar devletinden başlayarak, Altın Ordu ve onun devamı olan hanlıklar içinde, bilhassa Kıpçak Türklerinin karışımı halinde teşekkül eden Tatarlar[87] , Rus devletinin bütün gayretlerine rağmen asimile olmamış ve XIX. asır sonlarında başlayan yenileşme (cedid hareketi)[88] ile, burada eskiden beri iyi bildikleri ticaret yolundan elde ettikleri yerli sermayeyi, millî kültüre aktarmışlardır. Tatar burjuvazisinin bir başarısı halinde cereyan etmiş bu yenileşme hareketi, kendi tabiatı icabı, yeni kurulan Sovyet devleti tarafından bitirilmiş ve diğer bütün Türk halklarında olduğu üzere, bu millî ve dinî reform hareketi, merkezî takibata alınmıştır.[89] Bütün zor şartlara rağmen, Tatar Türkleri, Sovyet devleti içinde bulabildikleri bütün fırsatları kullanarak kimliklerini en azından dil ve edebiyat alanında korumuşlardır.[90]

Tatarlar tarihî şartların getirdiği bütün bu zorluklardan (Hristiyanlaştırma, açlık, sürgün vs.) ötürü, çok geniş bir alana dağılmışlardır. Bugün de, kendi adlarını taşıyan cumhuriyette, toplam nüfuslarının ancak dörtte biri oturur

[86] Bu bölgedeki misyoner faaliyetlerinin meşhur bir örneği için bk. Ahmet Temir, *Fr. W. Radloff'un Kazan Raporları:* Arat İçin, Ankara, 1966, 418.- 422. s.; Ravil Emirhan, *Altın Ordu ve Vicdan Hürriyeti -Rusya İle Mukayeseli şekilde-*(akt. Mustafa Öner) : TDA., 90. cilt, 101. - 113. s.; Akdes Nimet Kurat, *Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi:* DTCFD., XXIII. cilt, 3-4. sayı.; Fuat Veliyev, *Sibirya'da İslam* (akt. Mustafa Öner) : TDA. 100. cilt, 119.-125. s.

[87] bk. Üzbek Bayçura, *Tatarca-Bulgarca Bazı Dilbilim Verilerine Göre Kazan Tatarlarının Menşei* (çev. Dilek Elçin) : TKA., XII. / 1.- 2., 1984, 186. - 198. s.; F.S. Hakimzyanov, *Epigrafiçeskie pamyatniki Voljskoy-Bulgarii i ih yazık*, Moskva, 1987; Rizaeddin Fahreddinov, *Bolgar ve Kazan Törekleré*, Kazan, 1993; Ayneddin Ahmerof, *Kazan Tarihi, (Kazan darülfünunında tarih, âsâr-ı atika ve ilmü'l-ensab cem'iyyeti a'zası Ayneddin Ahmerof'nıñ 1909'ncı sene fevral 12'sinde şark kulubında halıkgaukıgan dersi)* Kazan, 1909; *Kazak ve Tatar Türkleri* (kollektif: M. Engin, F. Agi, N. Devlet, A. Akış) İstanbul, 1976; Hamit Zübeyr Koşay, *İdil-Ural Bölgesindeki Türklerin Menşei*: Dergi, 2. yıl, 4. sayı, 1956, Münih, 36. - 43. s.

[88] bk. Yahya Abdullin, *Tanzimat Hem İdil-Ural Tatarları Arasında Megrifetçilik Hareketi:Tipologik Aspekt*, V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi (21-25 Ağustos 1989), Tebliğler, Ankara, 1990, 239.- 248. s.; Azade-Ayşe Rorlich, *The Volga Tatars - A Profile in National Resilience*, Stanford University, 1986, 48. - 122. s.; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara, 1988.

[89] bk. Zeki Velidi Togan, *Hatıralar*, İstanbul, 1969; Renad Muhammedi, *Sırat Köprüsü-Sultangaliyev* (çev: Mustafa Öner), İstanbul,1993.; Aydın Yalçın, *Türk Halklarında Millî Uyanış:* Avrasya Etüdleri (Kış 1994) 4. sayı, 3.-29. s.; Mustafa Aytugan, *Bolşeviklerin İdil-Ural Türkçesini İmha Siyaseti*: Dergi, 1. yıl, 3. sayı*(Temmuz-Eylül) Münih, 1955, 50.- 61. s.; T. Devletşin, *Sovyetler Birliğinde İslam Dininin Durumu*: Dergi, 1. yıl, 1. sayı, Münih, 1955, 94. - 103. s.; Abdullah Battal Taymas, *Rus İhtilalinden Hatıralar*, İstanbul, 1968.

[90] Mesela, milli kültürün en büyük âbideleri olan halk edebiyatı eserleri, Sovyet devletinin en baskıcı olduğu yıllarda dahi çıkanlabilmiştir. (12 cildi aşmış haldeki *Tatar Halık İcadı* külliyatının veya uzun zaman yasak edilen *İdigey* destanının yayımlanması vs. gibi.)

haldedir ve bu şartlar altında, Tatar Türklerinin nüfusu da, sağlıklı bir şekilde tespit dilmiş değildir; 1989 sayımına göre Tataristan'da 1.765. 404 olan bu sayı, bütün SSCB.'de toplam 6. 645. 588'dir.[91]

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneği en eski olan Kazan (Tatar) lehçesidir. Bu bölgedeki edebî gelenek, Rus işgali ile, bir kopukluk yaşasa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı tesirleriyle devam eden klâsik bir yazı dili, XIX. asra kadar devam etmiştir. Bu asrın sonlarında, Kayyum Nasırî ve Şihabeddin Mercanî[92] gibi aydınların öncü olduğu millî kimlik arayışları ve yenileşme hareketi esnasında, bilhassa yeni dille, geniş halk yığınlarına ulaşıp eğitim-öğretim ve basın faaliyetini yaymak maksadından ötürü, mahallî unsurlar, eski yazı diline yavaş yavaş girmeğe başlamıştır. Kazan lehçesinin esas olduğu bu yeni dil, bilhassa 1905 ihtilalinden sonra Çağatay ve Osmanlı unsurlarının ağırlıkta olduğu, eski kitabî dilin yerini almağa başlamıştır. Bu mahallîleşme ve uyanış hareketinde[93] buradaki zengin basın faaliyetinin[94] , Kazak bozkırlarına kadar yayılan "*cedid usul*"deki mekteplerin ve Abdullah Tukay, Derdmend, Sait Remiyev, Fatih Kerimi, Galimcan İbrahim, Mecid Gafuri, Galiesker Kamal, Fatih Emirhan, Hesen Tufan, Hadi Taktaş, Mehmüt Galev, Musa Celil gibi hakikaten güçlü ediplerin rolü büyük olmuştur.[95] Ancak önce bir millî kimlik arayışı ve kültürde zenginleşme

[91] Nadir Devlet, *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış:* TDEK., birinci cilt, 61. s. (Sovyet istatistiklerindeki bu rakamların asıl nüfusu yansıtmadığı, mesela yaklaşık yedi milyon nüfuslu Moskava'da bir milyonun üstünde Tatar Türkünün yaşadığı, Kazan'daki yerli kaynaklar tarafından söylenmektedir. Nitekim, bir başka kaynakta, Tatarların toplam nüfusu 8,5 milyon olarak gösterilmiştir: bk. Makaş Tetimov, *Türkiler Düniyesi*, agy., 19. s.)

[92] N. Devlet, *Kazanlı Tarihçi ve Islahatçı Din Adamı Şahabeddin Mercani*: Kazandergisi, 5.,6., 7/8 sayılar, 33- 46; 8-19; 64-79. s.; Şihabetdin Mercani, *Möstefadél - Ahbar fi Ehvali Kazan ve Bolgar*, (terc. E. N. Heyrullin) Kazan, 1989; *Mercani (Şihabeddin el - Mercani Hezretleriniñ veladetine yöz yıl tulu mönasibetiyle neşr itüldi)* Naşiri: Salih bin Sabit Abidullin, Ma'arif Matba'ası Kazan'da, 1333 sene; *şihabetdin Mercani (makaleler cıyıntığı - tözüçésé H. Hismetullin)* Kazan, 1968; S. Çağatay, *Abd-ül-Kayyum Nasirî*: DTCFD., X. cilt, 3-4. sayı, 147-160. s.;Chantal Lemercier-Quelquejay, *Abdül Kayyum el - Nasıri 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı*: ODTÜ. Asya - Afrika Araştırmaları Grubu yay. no. 13, Ankara, 1984.

[93] Akdes Nimet Kurat, *Kazan Türklerinin Medenî Uyanış Devri*: DTCFD., XXIV. cilt, 3-4. sayı; A. Bennigsen- C. Lemercier Quelquejay, *Stepde Ezan Sesleri*, İstanbul 1981, 32.- 56. s.

[94] bk. İsma'il Remiyef, *Vaktlı Tatar Metbugatı (1905-1925) -Selah Atnagulof tarafından yazılgan süz başı bilen-* Gajur basması, Kazan, 1926; R.R. Arat, *Matbuat*: İA.; Ebrar Kerimullin, *Kitap Dünyasına Seyahet*, Kazan, 1979.

[95] Bilhassa bu yazarların akibeti hak. bk. Rafail Mostafin, Reis Dautov, *Repressiya Kurbanı Tatar Yazarlan*, (akt. Mustafa Öner) TDDE. 3, 135.-168. s.; Cemaleddin Velidof, *Abdullah Tukay Mecmû'a-i Âsâr; terceme-i hâli*: nâşiri Tokyo'da Matba'a-i İslamiye, 1933; Abdérahman Se'di, *Tatar Edebiyaté Tarihé*, Kazan, 1926; Âlimcan İbrahimof, *Tatar Şâ'irleri - S. Remiyef, Derdmend, Abdullah Tukayef*- Orenburg, 1913; Fethi Burnaş (tözüçisi) *G. Tukay şigirleri*, Gajur Neşri, Kazan, 1926; M. F. Köprülüzade, *Abdullah Tukayef*: Türk Yurdu, 1329 (1913),16. sayı, 497.-515.s.; Fatma Özkan, *Abdullah Tukay'ın şiirleri(inceleme-metin-aktarma)* Ankara, 1994; Ahmet Temir, *Tatar Edebiyatında şiir*: TKA., XXVIII/ 1-2, Ankara, 1992, 241. - 290. s.; *Tatar Poeziyesé Antologiyesé I - II*, Kazan, 1992; Fatma Özkan, *Yirminci Yüzyılda Tatar şiiri*, TD. sayı: 531, Mart - 1996, 1044-1080. s.; A. N. Kurat, *Kazan Türklerinin tanınmış tarihçi ve milliyetçilerinden Hadi Atlas (1875-1940 ?)*: Arat İçin, 352 - 362. s.; *Tukay Turında İstelékler*, Kazan,1986;R.R. Arat, *Abdullah Tukay*:

halinde başlayan bu hareket, en küçük kabilelere dahi, ayrı bir kimlik verip millî ve coğrafî bütün birlikleri yıkan Sovyet devrinde, maalesef ağır bir şekilde istismar edilmiştir.

Eskiden çok geniş kapsamlı kullanılmış olan Tatar kavim adı[96] , en azından asrımızın başından itibaren, Kazanlı ve Kırımlı Türklere ait olmak üzere, daralmış haldedir; ancak, sayıca kalabalık olan Kazanlılar, kendilerine, sadece Tatar derken Kırımlılar için Kırım Tatarı demektedirler. Bunda, Kırım'ın facialı sürgünler ve göçlerle bozulan tarihî de tesirli olmuştur. Litvanya, Astırhan ve Sibirya Tatarları ise, bugün, hiç bir siyasî ve ekonomik güç teşkil etmeyen, dağınık cemaatlar olarak, Tatar Türklerinin alt kültür gruplarına dahildir. Bunların yanı sıra, eski SSCB. dışında Türkiye, Finlandiya, Polonya, Almanya, Avustralya, ABD. ve hatta Japonya gibi ülkelerde yerleşmiş Tatar cemaatları vardır.[97]

Rus Çarlığı zamanında, bilhassa XIX. asırdan sonra, bütün bozkır kavimleri ile bir anlaşma vasıtası olarak değer kazanan Tatar lehçesi hakkında(sözlük, gramer hrestomatiya vs. halinde) çok eskiden beri birikmiş, geniş bir ilmî literatür vardır.[98]

TK., 19. sayı, 68.- 76. s.;Ahmet Temir, *Abdullah Tukay*: TK., 3.cilt, Ankara, 1965, 469.-473. s.; Mustafa Öner, *Abdullah Tukay'ın şiirleri (Giriş-Metin-Sözlük / LXIV+559. s.)* Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İzmir, 1990.; Nadir Devlet, *Was Tukay an Atheist? On the occasion of his 100th anniversary*: Central Asian Survey, Vol.6. no.1, 1987, 93.-98.s.; N. Hisamov, *Derdmend* (akt. M. Öner): KE., 20. sayı, İzmir, 1991; Möhemmet Mehdiyev, *Fatih Emirhan*, Kazan, 1986; Ferit şekürov, *Abdullah Tukay'ın Gizlenmiş İki şiiri*, TDDE. 3, 188-192. s.; Mustafa Öner, *Şairini Bayrak Yapan Ülke : Tataristan*, Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı, yıl:3, sayı:15-16, 1997, 1469-1474.s.; Reis Davutov(akt. Hatice şirin) *Bir Tatar Yazarın Trajedisi*,TDDE.3,177-187.s.; Mustafa Öner, *Bir Tatar Bolşeviğinin Ana Dili Mücadelesi*, TD, sayı:546, 551-557. s.; aynı, Kazan Tatar Edebiyatından Örnekler: Gerey Rehim, KE., sayı:19, yıl: 1991, 13-18. s.; aynı, *Kazan-Tatar Edebiyatından Örnekler: Refail Gazizov*, KE., sayı: 22 yıl: 1992, 21-24. s.; aynı, *Bugünkü Tatar Şiiri İçin Bir Örnek: Rikail Zeydulla*, TK., sayı: 374, yıl: 1994, 347 - 354. s.; aynı, *Tatar şiiri İçin Bir Örnek: Nurmuhammed Hisamov*, TDDE. 3, 193-196. s.; aynı, *Marsel Galiyev ve Köstebek Bilmecesi*, TDDE. 3, 169-176. s.; aynı, *İdil-Ural'dan Bir şair: Nacar Necmi*, TK., sayı: 395, yıl:1996,171-174; aynı, Tatar (Kazan) Şiirinden Örnekler; Aydar Helim ; TDDE.5,67-76.s.; Fazıl Gökçek Tatar Edibi Fatih Kerimi ve İstanbul Mektupları Adlı Eseri ; TDDE .s. 77-86.s.

[96] bk. M. Z. Zekiyev, *Tatar Halkı Téléněñ Barlıkka Kilüvé*, Kazan, 1977, 9. s.; Özkan İzgi, *Tatar Adı Hakkında* : Emel 147, Ankara 1985, 13-14. s. ;K.H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples*, Wiesbaden, 1968, 37. s.; Ravil Fahretdinov, *Tatar Oğlu Tatarım*: Türk Dünyası Tarih Dergisi 80. sayı, Ağustos 1993, 47.-60. s.; Tahsin Cemil, *Tatar Adı* :Renkler (dergi), Kriterion yayınevi, Bucureşti, 1989.

[97] Haziran 1992'de Kazan'da devlet organizasyonu olarak tertiplenen Dünya Tatarlar Kurultayı, asrın başındaki meşhur Rusya Müslümanları Kurultayından sonra, ilk defa, dünyanın her tarafındaki bütün Tatar-Türk gruplarının temsil edilmesini sağlamıştır. ayrıca bk. L. A. Bauer, *Polonya Tatarları* (çev. Nadir Devlet):TKA, XXIII / 1-2, Ankara, 1985, 189. - 204. s.; R. R. Arat, *Finlandiya Türkleri:* Makalaler I, 1003-1006. s.; D. Tumaşeva, *Slovar' dialektov sibirskih tatar*, İzadetel'stvo Kazanskogo universiteta, 1992.; D. Tumaşeva, *Könbatış Sébér Tatarları Télé*, grammatik oçerk hem süzlék, azan, 1961; D. Tumaşeva, *Dialekti Sibirskih Tatar*, Kazan, 1977; Antero Litzinger, *Mishäärit-Suomen vanha islamilainen yhteisö*, Helsinki, 1996.

[98] bk. G.K. Yakubova, *Bibliografiya po tatarskomu yazıkoznaniyu (1778-1980)* Kazan, 1988; *Tatarskaya grammatika* (M. Z. Zakiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnatullina) I. tom, 43. - 53. s.; V. N. Hangildin, *Tatar Télé Grammatikası*, Kazan, 1959, 7. - 20. s.; ayrıca bk. U.Ş. Bayçura, *Zvukoy stroy tatarskogo*.

3.6. Başkurt Türkçesi:

Bugün, güney ve orta Urallarda, İşimbay (Belaya) ve Kama nehirleri arasındaki tarihî vatanlarında yaşayan Başkurt Türklerinin 1989 sayımına göre toplam nüfusu 1.449. 462'dir ve % 68.2'si Başkurdistan Cumhuriyetinde yaşamaktadır.[99]

Eski bir Türk boyu olan Başkurtlar, en yakın komşuları ve medenî-kavmî akrabaları olan Kazanlı Tatarlarla Altın Ordu devleti ve sonrasındaki hanlıklar zamanında beraber yaşayıp Rus işgali boyunca da, müştereken mücadele ve direniş gösterirlerken[100] Sovyet devletinin kurulduğu ve tarihe ve hakkaniyete aykırı çok çeşitli entrikanın düzenlendiği devirde, coğrafî ve demografik bakımdan dengesiz iki ayrı devlet olarak düzenlenen Tataristan ve Başkurdistan otonom cumhuriyetleri halinde bölünmüşler ve Sovyet devrinde icat edilmiş bir Tatar-Başkurt ihtilafı ile iki kardeş halk parçalanmıştır.[101]

Tatar ile Kazak lehçelerinin geçiş köprüsü halindeki Başkurt Türkçesi, şekil yapısı bakımından Tatar Türkçesi ile hemen hemen aynı özellikleri gösterirken, ses bakımından ondan farklılaşmıştır.[102] Tarihî yazı dilinden, kendisine has peltek ve sızıcı ünsüzlerle ayrılan Başkurt lehçesinde, tıpkı Kazakçada olduğu gibi, ileri derecede ünsüz uyumları görülür.[103]

---

yazıka, çast I, -Eksperimental'no fonotiçeskiy oçerk, Kazan, 1959; U.Ş. Bayçura, *Zvukoy stroy tatarskogo yazıka, çast II, -V svyazi s nekotonmi drugimi tyurkskimi i finno-ugorskimi yazıkami*, Kazan, 1961; Kaare Thomsen, *Das Kasantatrische und die Westsibirschen Dialekte:* PhTF. I, 407. - 421. s.; V.N. Hangildin, *Tatar Télé Grammatikası (Morfologiya Buyınça Oçerklar)* Kazan, 1954; *Tatarskaya grammatika*, (M.Z. Zakiyev, F.A. Ganiyev, K.Z. Zinnatullina) I - II - III *(v treh tomah)* Kazan, 1995.; D.G. Tumaşeva, *Hezérgé Tatar Edebiy Télé Morfologiyesé*, Kazan, 1964; L. Celey, *Tatar Dialektologiyesé*, Kazan, 1947; Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, Indiana University, 1963.; F. S. Faseyev, *Kratkiy grammatiçeskiy spravoçnik tatarskogo yazıka:* Tatarsko - russkiy slovar', Moskva, 1966, 805. - 863. s.; A. Berta, *Wolgatatarische Dialektstudien (Textkritische Neuausgabe der Originalsammlung von G. Balint 1875-76)* Budapest, 1988; *Tatarische Etymologische Studien II* (edit.: Monika Bakai) Szeged, 1988; Arpad Berta, *Laugeschichte der tatarischen Dialekte*, Szeged, 1989; Tamurbek Dawletschin - Irma Dawletschin - Semih Tezcan, *Tatarisch-Deutsches Wörterbuch*, Wiesbaden, 1989.

99 Nadir Devlet, *Türk Dünyasının Demografik ve Ekonomik Yapısına Toplu Bir Bakış*, agy., 66. s.

100 Zeki Velidi Togan, *Başkırt*: İA.; Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 247. s.

101 bk.Ekrem Béyéş, *Başkort Halkınñ Tariyhı Hem Azatlık Köreşé*, Öfö, 1993.; Renad Muhammedi,*Sirat Köprüsü-Sultangaliyev*, İst. 1993; Yahya Abdullin, *Çözülmemiş Düğümler / Tatar-Başkurt Meselesi Hakkında* (çev: Mustafa Öner): TDA., 76. cilt, 95.-107. s.; Mustafa Öner, *Başkurt Türkçesinden Metinler*: Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII. cilt, İzmir, 1995, 67.-114. s.

102 T. M. Garipov, *Kıpçakskie yazıki Uralo-Povolj'ya, opıt sinhroniçeskoy i diahroniçeskoy harakteristiki*, Moskva, 1979; T. M. Garipov - N. V. Çeremisinoy, *Yazıkovıe kontaktı v Başkirii*, Ufa, 1972.

103 bk. N.K. Dmitriyev, *Başkort Télénéñ Grammatikahı*, Öfö, 1950, 39 - 41. s.; N.K. Dmitriyev, *Grammatika başkirskogo yazıka*, M-L., 1948, 36 - 38. s.; Z. G. Uraksin, K. G. İşbayev, *Hezérgé Başkort Télé*, Öfö, 1986; J.G. Kiyékbayev, *Başkort Télénéñ Fonetikahı*, Öfö, 1957; N. K. Dmitriyev, *Etude sur la phonétique bachkire*: Journal Asiatique, Avril - Juin (210) 1927, 193 - 252. s.; K. Z. Ahmerov, *Kratkiy oçerk grammatiki başkirskogo yazıka*: Başkirsko - russkiy slovar,

Bilhassa folklor[104] ve halk edebiyatı bakımından zengin olan Başkurt Türkçesi[105], önceleri konuşma dili olarak kullanılmış[106] ve 23 Mart 1919 tarihinde ilan edilen Başkurdistan Cumhuriyetinin[107] yazı dili olarak kabul edilmiştir. Asrın başında, bu bölgede kullanılan müşterek yazı dilinde eser veren Mecit Gafuri, Garif Gumerov ve Seyfi Kudaş gibi şairler Sovyet Başkurt edebiyatının kurucuları sayılırken[108] Mostay Kerim, Segit Agiş vs. gibi meşhur yazarlar da Başkurt lehçesini işleyerek bir edebî dil haline getirmişlerdir.[109]

Bugünkü yurtlarına göçmezden evvel, Karadeniz'in kuzeyindeki düzlüklerde yaşayan Macarlarla, kavim adları bakımından büyük yakınlık bulunan Başkurtların dili ve tarihi hakkında, bilhassa Macar türkologların çok eser verdiği büyük bir araştırma literatürü vardır.[110]

3.7. Kazak Türkçesi:

Bugün, Kazak Türklerinin büyük bir çoğunluğunun (% 80,3) oturduğu Kazakistan, İdil boylarından Batı Sibirya'ya, Hazar kıyılarından Doğu Türkistan'a kadar 2. 853. 300 km. karelik sahâya yayılmış bir cumhuriyettir; 8.137.878'lik Kazak nüfusun 6.531.921'lik kısmı kendi adlarını taşıyan Kazakistan'da yaşamaktadır.[111] Ayrıca Çin Halk Cumhuriyetine bağlı Doğu Türkistan'da en az bir buçuk milyona yakın (1.225.235 ?) nüfus tespit edilmiştir.[112] Bunun yanı sıra Dış Moğolistan'da da Kazak Otonom Ülkesi vardır.[113] Bir başka kaynak ise Kazak nüfusunu toplam 11,5 milyon olarak tespit etmektedir.[114]

Moskva, 1958, 745. - 802. s.; A. A. Yuldaşev, *Başkirskiy yazık:* Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yaziki, Moskva, 1966, 173. - 193. s.; Johannes Benzing, *Das Baschkirische:* PhTF. I, 421. - 434. s.; Mustafa Öner, *Başkurt Türkçesinden Metinler*; agy.

104 bk. Jozsef Torma, *Başkurt Türklerinin Büyüyle Tedavisi*: TDA., 88. cilt, 114. - 138. s.

105 krş. Ehnef Harisov, *Başkort Halkınıñ Edebiy Mirası*, XVII - XIX bıvattar, Öfö, 1965, 51. - 149.s.

106 krş. E.F. İşbirdin, İ. G. Gelevetdinov, R. H. Halikova, *Başkort Edebiy Téléném Tariyhı*, Öfö, 1993; E.M. Aznabayev, V.Ş. Psençin, *Başkort Téléném Tarihiy Morfologiyahı -Sagıştırma-tarihiy tikşéréném tejribehé-*, Öfö, 1976.

107 Azade-Ayşe Rorlich, *Tatarlar Bér Milletmé Elle Bémiçemé?*:Kazan Utları,1993-10. sayı160.s.; Tuncer Baykara, *Zeki Velidî Togan*, Ankara, 1989.

108 *La Literature Başqort*: PhTF II, 778. - 779. s.

109 bk. Mustafa Öner, *Başkurt Türkçesi şiininden Örnekler-Mostay Kerim*: TD. 514. sayı, 316.-322. s.; *Başkort Edebiyeté Tariyhı*, (altı tomda) 4. tom, Öfö, 1993.

110 bk. Kakuk Zsuzsa, *Mai Török Nyelvek I*, 76. - 80. s.; J. Torma, age., 114. s.; M. Rasanen, *Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches ?:* Acta Orientalia Hungarica, Tomus XII, fasc. 1-3, Budapest, 1961, 73. -78. s.; J. Benzing, age., 422. s.

111 Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 308- 310. s.

112 N. Devlet, age., 421. s.

113 Hasan Oraltay, *Alaş - Türkistan Türklerinin Millî İstiklal Parolası*, İstanbul, 1973, 12. s.

114 bk. Makaş Tetimov, *Türkiler Dünyesi*, agy., 19. s.; krş. M. Tetimov, *Kazak Alemi*, Almatı, 1993, 49. s.'da Kazak nüfusu 10 milyon gösterilmiştir.

Kazak kavim adı, tarihî kazaklık geleneğine bağlı görülmektedir.[115] Daha Hunlar zamanından beri, çeşitli Türk kavimlerinin gelip geçtiği bu topraklarda, bugün hakim unsur olan Kazaklar, işte bu kavimlerden arta kalanlara, Sibirya, Moğol ve Kalmuk kavimlerinin de bir kısım iştirakıyla, aşağı yukarı XV. asırda ortaya çıkmıştır.[116]

Cengiz kadar büyük bir imparatorluk kuran Timur, 1405 yılında öldüğü vakit, devleti Ganj nehrinden Boğaziçine kadar uzanıyordu; fakat onun haleflerinin aile içi kavgaları yüzünden, hakimiyet, aynı soydan başka bir sülale olan Şeybanilerin, yani Özbeklerin (ki onlar da adlarını Altın Ordu'nun dokuzuncu hükümdarı Özbek'den alıyordu) eline geçer.[117] Bu devirlerde, bozkırda, Sibir'den Siriderya'ya, İrtiş'den Cayık'a kadar konup göçen Kıpçak, Kanglı, Karluk, Üysin, Nayman, Kerey, Konırat, Mañgıt, Argınlar, Kırgızlar gibi pek çok Türk kabilesi bulunuyordu. Bunlar içinde Kıpçakların yeri farklıydı, daha XIII. asırda Altın Ordu hanları Kıpçak hanları diye adlandırılmıştı. Kıpçaklar XIV. asırda da, Ak Orda (Şeybani) uluslarının ve daha sonraki Abülhayr Hanlığının en mühim unsurunu teşkil etmiştir.[118]

Kazak kavminin tarihî şekillenişinde Özbeklerle yakın bağlar vardır.[119] Abülhayr Han'ın idaresi altında bulunan Özbek uruglarının bir kısmı, dahili anlaşmazlıklar yüzünden esas kütleden ayrılmış ve Cuci sülalesinden Barak Han'ın oğulları Kirey ile Canıbek idaresinde doğuya göçmüşlerdir. Daha sonra, bazı urugların da bunları takip etmesiyle 1465 yılında 200.000 kişilik bir Kazak (hür, serbest) topluluğu meydana çıkmıştır. Diğer Türk - Moğol uruglarının (Nayman, Calayır, Duglat) da katılmasıyla bu kütlenin sayısı bir milyonu

[115] *"Yetişmekte olan bir genci hayatta pişirmek ve güçlüklere karşı koyabilecek duruma getirebilmek için onu bir müddet için atıyla tek başına bozkıra salarlar. Dar manasıyla kazaklık, siyasî bir şahsiyetin kabilesinden ayrılarak onun lehine düşman bir kabileye zarar vermesidir. Bir dereceye kadar kaymış bir manada kazaklık ise, bir beyin daha baş olmadan önce gayesizce bozkırlarda dolaşması demektir. Bu tip tarihçe tanınmış kazaklar arasında Temür Beg, oğlu Ebu Said Mirza, torunu Hüseyin Baykara, büyük Babür Şah, Özbek Şibani vb.'lerinin gençlik devreleri zikredilebilir."* Annemarie von Gabain, *Kazaklık:* Németh Armağanı, Ankara, 1962, 167.- 170. s.; ayrıca bk. R. R. Arat, *Kazakistan:* İA..; Muhabay Engin, *Kazak Türkleri*, (kollektif) İstanbul, 1976, 35.- 39. s.

[116] Reşid Rahmeti Arat, *Kazakistan:* İA., 6. cilt, 498. s.

[117] Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 187. - 188. s.; bu konuda geniş bilgi için bk. İsmail Aka, *Timur ve Devleti*, Ankara, 1991.

[118] *Kazaktıñ Köne Tarïhı* (dayındagan: Murathan Kanıy) Almatı, 1993, 230. s.; Muhabay Engin, age., 42.- 43. s.; bozkırın orta asırlardaki tarihi için bilhassa bk. Lev Gumilyev, *Kıyal Patşalığın İzdev*, Almatı, 1992.

[119] Baymirza Hayıt, *Türkistan - Rusya İle Çin Arasında*, 1971, 8. s., 16. not.

bulmuştur.[120] Kazak ulusu, Taşkent'in alınıp Maveraünnehr'e hakim olunmasından (Tevekkel Han zamanı, XVI. asır sonu) ve bütün bozkırın idare merkezi haline getirilmesinden sonra üç ordu (*cüz < yüz*)[121] halinde (***ulu cüz***, doğuda Balkaş sahilleri; Çu, Talas, İli ve diğer nehir boyları ile Ala-Tav'a kadar; ***kiçi cüz***, batıda, batı Kazakistan nehirleri, Hazar denizinin kuzey sahili, Siriderya'nın aşağı mecrası ile Ural'a kadar; ***orta cüz***, Sarı-Su, Çu, Siriderya'nın orta mecrası, Tobol, İşim, ve İrtiş boyları ile Taşkent ve Türkistan şehirleri havalisi olarak) teşkilatlanmıştır.[122] Bu şekilde cüzlere bölünmek, tabii ki Kazakların güç kaybetmesi anlamına geliyordu.

Bütün XVII. asır boyunca durmuş olan Rusların Asya yürüyüşü, XVIII. asır başında yeniden başladı. Urallardan Tiyenşan'a, Sibirya'dan Türkistan çöllerine kadar uzanan muazzam Kazak steplerinin ele geçirilmesi devre devre gerçekleşti. Zaten, o zaman bir anarşi içinde olan bu topraklarda bulunan Kazak teşkilatlanması (cüzler) birbirlerinden korunmak için Rus himayesi altına girdiler; ancak, başlangıçta, sadece kağıt üzerinde kalan bu himaye, giderek yoğunlaşıyor ve açık bir işgal oluyordu.[123] Canıbek Han (hükümranlığı: 1450) ile başlayıp Karaday Han (1800-1817) ile biten Kazak Hanlığı[124] iç anlaşmazlıklar ve devamlı yayılan Rus gücü karşısında zayıf düşmüş ve XIX. asır başında Rusların kontroluna girmiştir. Kazak bozkırına, Rus muhacirlerin iskanı ile başlayan baskılar neticesinde, 1838-1873 arasında devam eden isyanlar da başarılı olamamış ve Rus devleti idareyi tamamen ele geçirmiştir.[125] Sovyet ihtilalinden evvel de büyük bir ayaklanma olmuştur: 1916 yılında Kazak, Kırgız, Özbek, Tacik, Türkmen gibi, daha önce askerî hizmete alınmayan halklardan 19 ila 31 yaş arasındakiler, Çarlığın fermanı ile hizmete çağrılmıştır. Bu, zaten büyük bir iktisadî abluka içindeki bozkır halkının ayaklanması için bir sebep olmuştur.[126]

[120] R. R. Arat, age., 499. s.; Baymirza Hayıt, *Türkistan - Rusya İle Çin Arasında*, 1971, 7. - 8. s.

[121] Kol veya kısım anlamında bir terim olan *cüz* sözü Avrupa literatüründe *orda (horde)* diye anlaşılmıştır. (bk. Baymirza Hayıt, age., 23. - 27. s.)

[122] R. R. Arat, age., 499. s.

[123] A. Bennigsen-C. L. Quelquejay, *Step'de Ezan Sesleri*, 5. s.

[124] *Kazak Hanlığı:* Türk Ansiklopedisi

[125] R. R. Arat, age., 500. - 501. s.; Kazak bozkırına yapılan Rus iskânı, Kazakistan'ın tarihî demografisini inceleyen Makaş Tëtimov'un *"Kazak Alemi*, Almatı, 1993" adlı eserindeki yüzdeliklerde çok bariz olarak görülmektedir: 1900 yılı Kazak %75 - Rus % 8,7; 1920 yılı Kazak %70 - Rus %18; 1939 yılı Kazak %38 - Rus %40; 1959 yılı Kazak %29 - Rus %42,7; 1970 yılı Kazak %32,6 - Rus % 42,4; 1979 yılı Kazak %36 - Rus %40,8; 1989 yılı Kazak %40 - Rus %38. (33. s.)

[126] M. K. Kozıbayev - İ. M. Kozıbayeva, *Kazakstan Tarïhı*, Almatı, 1993; B. Kencebayev, *Kazak Edebiyetiniñ Tarïhı - XX Gasır Basındagı Edebiyet*, Almatı, 1993, 202. s.

Çarlığın asırlar süren zulmü altındaki bütün Türk halkları gibi, Kazaklar da Bolşevik İhtilaline katılmışlar; fakat Sovyet devletinin iç ayaklanmaları bastırdığı 1930'lu yılların sonundan itibaren, bu sefer ideolojik bir renk alan yok etme (repressiya) kampanyasının ilk kurbanları da yine onlar olmuşlardır.[127]

Tarih içinde kendilerine daha sonra Kazak denen kavim ve urugların çoğu, şu dil özelliklerini göstermiş olsa gerek: Söz başında sedasız ünsüzler, uzun ünlüler yerine ikiz ünlülü (diftonglu) sesler, ünlülerde dudak uyumundan ziyade, damak uyumu vs. Tarihî malumatlara göre, Kazaklar arasında Oğuz ve Moğol unsurları da karışmış olmalıdır. Orta asırlarda, Siriderya boylarında, Kıpçak-Oğuz birliklerinin olduğunu, Yedi Su bölgesinde, Kazak ve Karluk kavimlerinin karıştığını ve nihayet batıda Polovetsler (Kıpçaklar) ile Guzların (Oğuz) iç içe yaşadıklarını dikkate alınca, Kazakçanın şekillenişine ne kadar çok unsurun katıldığını anlamak mümkün olur.[128]

XIX. asır sonlarında, Kırım ve İdil-Ural muhitinde başlayan reform hareketi, Kazan (Muhammediye Medresesi), Ufa (Galiye), Orenburg (Hüseyniye) ve Troitsk gibi şehirlerdeki medreselerde okuyan Kazak gençlere de kısa zamanda tesir etmiştir. Modern edebiyatı buralarda tanıyan bozkırın aydınları, Kazak edebiyatının asıl zenginliği olan sözlü geleneği, *"akın edebiyatını"*[129] geliştirmişlerdir.[130] XIX. asrın Abay Kunanbayoğlu[131], İbray Altınsarin, Çokan (Şokan) Velihanof, Jambıl ve Mohambet gibi büyük edipleri, klâsik medrese

[127] Kazak Türklerinin *Muhtar Evezov, Jüsipbek Aymavıtov, Mirjakıp Dulatov, Ahmet Baytursınov, Magjan Jumabayev* gibi meşhur aydınlarının facialı hayatları hakkında değerli çalışmalar yapılmıştır: bk. Ferhat Tamir, *Magcan Cumabayulı Ölenderi*, Ankara, 1993; Dükenbay Dosjanov, *Abaktı, (Zindan)* Almatı, 1992.; ayrıca bk. Hasan Oraltay, *Alaş - Türkistan Türklerinin Millî İstiklal Parolası*, İstanbul, 1973; *Kızıl Kırgın -37'de Opat Bolgandar,* (kurastırgandar: Kayırjan Kasenov, Emirhan Törehanov) Almatı, 1994. (Bu eserde, Kazak Türklerinin *Alihan Bükeyhan, Ahmet Baytursın, Mirjakıp Dulatov, Turar Riskulov, Magjan Jumabayev, Jüsipbek Aymavıtov, İlyas Jansügirov* vb. gibi meşhur isimlerinin facialı sonları anlatılmaktadır. Türkiye Türkçesi yayını için bk. *Kızıl Kırgının Meşhur Kurbanları* /akt. Hatice şirin/ Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı: 113-117.) Kazakistan'da 1986 yılında cereyan eden siyasî gerilim ve ertesindeki sosyal hâdiseler hakkında da bir literatür meydana gelmektedir: bk. *Almatı 1986 Jeltoksan*, avdarma alkası, (avtorlar kollektivi) Altın Orda baspası, Almatı, 1991 (192 s.); Kommunar Tabey, *Muzda Jangan Alav (Jeltoksan-86)*, Kökşetav-Almatı, 1993.[128] M. Tomanov, *Kazak Tiliniñ Tariyhiy Grammatikası*, Almatı, 1988, 24. s.

[129] Eski devirlerin ozan (*akın-jırav*) edebiyatı hakkında bilhassa bk. Muhtar Mağavin, *Gasırlar Bederi*, Almatı, 1991; Hangali Süyinşeliyev, *Kazak Edebiyeti XVIII-XIX g.g.*, Almatı, 1981.

[130] B. Iskakov, *Kazak-Tatar Edebiy Baylanısı*, Almatı, 1976; Megsum Nasıybullin, *Dostluk Büyük Zenginlik/Tatar-Kazak Edebî İlişkileri* (akt. M. Öner) KE., 21. sayı, 15.-20. s.

[131] Kazak edebiyatının klasiği olmuş bu şair hakkında epeyce kaynak mevcuttur; mesela bk. *Kazak Akını İbrahim Kunanbay oğlınıñ Öleñi*, S. Peterburg, (*"Vostoçnaya" Elektro - peçatnya İ. Boraganskago)* 1909, 120 s.; *Abay Jène Kazirgi Zaman (ömiri men èdebiy muralarınıñ jana kırları) -zerttevler jiynagı*, Almatı, 1994; *Abay Tagılımı* /kurastırgan Nımet Gabdullin/ (èdebiy- sın makalalar men zerttevler) Almatı, 1986; Mustafa Öner, *Abay Kunanbayulı ve Tabiat şiirlerinden Seçmeler* : TDDE. 1, 90-106. s.; Ahmet Baytursınulı (akt. Mustafa Öner) *Kazakların Başşairi*, TDDE. 2, 378-385. s.

eğitiminden geçip Arapça, Farsça ve Osmanlı Türkçesini bilmek yanında, artık Rus kültürü ile de temas kurmuş Kazak aydınlarıydı. Kazak Türkleri arasındaki bu aydınlanma hareketi, XX. asır başında da devam etmiştir: Akmolla Muhammediyarov, Ebubekir Şokanov Kerderi, Makış Kaltayev, Nurjan Navşabayev, Meşhür Jüsip Köpeyev, Şahdi Jengirov, Jayav Musa Bayjanov, Musabek Bayzakov vs. gibi kitap bastıran *agartuvşı akınlar* (aydınlanma edipleri) Buhara, Kazan, Troitsk, Taşkent, Ufa, Orenburg gibi kültür merkezlerinde, medreselerde okumuş ve Mekke'ye gidip hacı olmuş (eski bir geleneğe göre hac yolunda, Hilafet merkezi olan İstanbul'a uğrama adeti vardı) ve medreselerde molla olarak çalışmışlardır.[132] İlk Kazak kitaplarını basma işinde de Kazan, Astırhan, Orenburg, Ufa vs. şehirlerdeki matbaaların çok rolü olmuştur.[133]

XX. asır başları, bugünkü modern Kazak edebiyatının iyice gelişmeye başladığı devirdir: Sultanmahmut Turaygır, Ahmet Baytursın, Magjan Jumabay, Seken Seyfullin, Beyimbet Maylin, İlyas Jansügirov, Jüsipbek Aymavıtov, Mirjakıp Dulat, Şekerim Kudayberdiy, Sabit Dönentay, Ebdilda Tèjibayev, Spandiyar Köbeyev ve bu asrın Kazak edebiyatına damga vuran, dünyaca meşhur yazar Muhtar Èvezov vs. gibi isimler sayılabilir.[134]

Orta Asya ve Sibirya'nın istilâsına girişen Ruslar, Kazakları yanlış olarak *kırgız, kırgız-kaysak* veya sadece *kaysak* diye adlandırmış ve literatürde de, uzun zaman, böyle süren bu karışıklık, ihtilalden sonra, otonom Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ilan edilmesiyle devam etmiş ve ancak 1925'de yanlış olan Kırgız adının değiştirilmesiyle düzeltilmiştir; Kazakistan Cumhuriyeti 5 Aralık 1936'da bugünkü ittifak cumhuriyeti statüsünü kazanmıştır.[135]

[132] B. Kencebayev, *Kazak Edebiyetiniñ Tariyhı / XX Gasır Basındagı Edebiyet*, Almatı, 1993, 30.s.

[133] Ebrar Kerimullin, *Kazak Tèlèndegé Basmalar:Kitap Dönyasına Seyahet*, Kazan, 1979, 102.-129. s.; bu durumu, 1917 yılına kadar Çarlık Rusyası'na tabi olan Finlandiya'nın Helsinki Kütüphanesinde mevcut basma kitaplar da göstermektedir; bu arşivdeki Kazak kitaplarının büyük bir miktarı Kazan'da ve az bir miktarı da Ufa ve Orenburg'da basılmış eserlerdir. (bk. Harry Halén, *Addenda to the Hand book of Oriental Collections in Finland: Turcica, Arabica, Persica and Caucasica :* Studia Orientalia, edited by the Finnish Oriental Society, volume 64, Helsinki, 1988.)

[134] *Bes Gasır Jırlaydı* (antoloji) ikinşi tom, Almatı, 1989;B. Kencebayev, *XX Gasır Basındagı Edebiyet; Kayta Oralgan Kalemgerler* (bibliografiyalık körsetkiş) Almatı, 1994; ; *La Literature Kazakh:*PhTF.Il. (Zeki V. Togan'ın bu yazısı redaksiyon kurulunun kontrolundan geçirilmiştir); *Kazak - Sovyet Poeziyasınıñ Antologiyası*, eki tomdık, Almatı, 1966; ayrıca bk. Ferhat Tamir, *Magcan Cumabayev Öleriden*, Ankara, 1993; Muhtar Avezov, *Seçilmiş Hikâyeler*, (haz.: Ferhat Tamir, Halil Arıcan) Ankara, 1997; Tursın Jurtbayev, *Talkı*, Almatı, 1997, 364 s. - Bu kitap, Muhtar Èvezov'un 1929-1932 yıllarında hapiste sorgusunun alınması ile 1936 - 38 yılları arasında maruz kaldığı takibat, baskılar ve boş suçlamalar hakkındaki arşiv belgelerini okuyucuya duyuran ilk yayındır. - ; Tursın Jurtbayev, *Besigiñdi Tüze*, Almatı, 1997, 555 s. - Èvezov'un hayatı ve yazarlığı hakkında belge romanı - ;*Muhtar Èvezov Turalı Estelikter*, -M. Èvezov hakkında hatıralar- Almatı, 1997, 605 s.; È. Moldahanov, *Muhtar Èvezov Folklortanuvşı*, Almatı, 1997, 149 s.

[135] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 307. s.;Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 31.s.; Kazakların XX. asırdaki siyasî hareketleri hakkında da geniş bir literatür vardır: bk. Milton J. Clark, *Kazaklar Hürriyete Nasıl Göç Etti:*TDA.,39.cilt,105.-129. s.;Hasan Oraltay, *Kazakistan Kazakları:* TDA., 47. cilt, 111.129.s.

3.8. Karakalpak Türkçesi:

Bugün, nüfusunun çoğunluğu, Özbekistan'a bağlı Karakalpakistan Otonom Cumhuriyetinde yaşayan Karakalpak Türklerinin toplam sayısı 475. 000[136] (1989'da 411.187[137]) civarındadır. Aral gölünün doğusundaki Kızıl Kum çölünde, Amuderya havzasındaki verimli topraklarda yaşayan Karakalpakların ülkesi, Aral ile Hazar arasındaki Üst Yurt düzlüğünün doğu kısmındadır.[138] Karakalpaklar, idarî haritaya göre, Özbekistan'ın Fergana ve Harezm, Türkmenistan'ın Taşavuz bölgesinde, Kazakistan'ın bazı rayonlarında ve Rusya Federasyonunun Astırhan bölgesinde yayılmış halde yaşamaktadırlar.[139]

Rus kaynaklarında *çernie klobuki* (kara kalpaklılar) olarak kaydedilen Karakalpaklar, XVI. asra kadar İdil ve Yayık (Ural) nehirleri arasında, beraber yaşadıkları Nogaylara çok yakın olmuşlardır.[140]

Karakalpakların, XII. asırda, Rusların Kiyev devletinde büyük nüfuzu vardı; Rus hükümdarlarının vurucu gücü olarak knez seçimine de katılıyorlardı ve onların bu seçimdeki reyinin önemi, bütün Rus yıllıklarında hususî olarak kaydedilmiştir.[141] Şark kaynakları, Altın Ordu zamanında Kıpçakların 11 boyundan biri olarak *kara börklü* boyundan bahseder; ancak, daha sonra XVI. asır sonuna kadar, kaynaklarda bu kavim adından söz edilmez.[142]

Daha sonra Nogay grubuna dahil olan Karakalpakların bir kısmı, XVII. asırda Siriderya vadisine gelmişti.[143] XVII.-XVIII. asırlarda, Başkurtlarla beraber, Ruslara karşı mücadele eden Karakalpaklar, güneydeki Hive Hanlığı ile Başkurtları birleştirip Ruslara karşı birlik meydana getirmeye çalışmışlardır.[144]

1873 yılında Hive'nin Ruslar tarafından yıkılması ve Amuderya'nın doğu kısmının Rusya'ya terk edilmesiyle, Karakalpak ülkesi de Rusların eline geçmiş oldu.[145] 1916 yılında bütün Türkistan'da başlayan baş kaldırma hareketine, diğer Türk kavimleriyle beraber Karakalpaklar da faal olarak katılmışlardır.[146] Dil özellikleri bakımından Kazaklara yakın olan Karakalpakların ülkesi, 1925 yılının Nisan ayında Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin bir muhtar

136 Makaş Tetimov, *Türkiler Düniyesi*, agy., 19. s.
137 Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 346. s.
138 Abdülkadir İnan, *Karakalpaklar:* Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, 15. s.
139 N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık:* Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva,1966,301.s.
140 A. İnan, age., 46. s.; R. R. Arat, Kara-Kalpaklar: İA., 6. cilt, 286. s.
141 Olcas Süleyman, Aziya, 149. s.
142 R. R. Arat, age., 286. s.
143 R. R. Arat, age., 286. s.
144 A. İnan, age., 47. s.
145 R. R. Arat, age., 287. s.
146 *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası*-3, 152. s.

bölgesi durumunda idi; ancak, 20 Temmuz 1930'da Rusya Federasyonuna devredildi, iki yıl sonra da (20 Mart 1932) Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kazandı ve en nihayet Aralık 1936'da Özbekistan Cumhuriyetine dahil edildi.[147] Böylece önce Kazakistan'a bağlı olan Karakalpakistan, sonunda Özbekistan'a dahil olmuştur. Türkistan'ı sömürmenin akıllı bir yolu olarak, merkezden planlanan bu politika ile, bölgedeki iki büyük Türk devleti (Kazakistan ve Özbekistan) arasında potansiyel bir ihtilafın tohumları, daha Sovyet devleti kurulurken atılmıştır. Türkistan Türklüğü üzerindeki bu operasyonun benzerini, İdil-Ural bölgesinde Tatarlarla Başkurtlar arasında ve Kafkasya'da da toplam nüfusları 250.000 civarında olan Karaçay-Balkar Türklerinin ayrı devletlere bölünmesi halinde görmüştük.

Türkistan'ın ortasında yer alan Aral gölü, Sovyet devrinde su kaynaklarının çok kötü kullanılması sonunda, bugün, sadece Karakalpakların değil, etrafındaki Kazak, Özbek, Türkmen vs. pek çok Türk kavmi için, bir çevre felaketi haline gelmiştir. Giderek küçülen Aral gölü, 1950'deki hacminin yarısından da ufak bir şekilde gelecek asra kalacaktır; tıpkı Kazak Türklerinin akını Kunanbayoğlu Abay'ın doğduğu Semey (Semipalatinsk) bölgesinin, inanılmayacak miktarda nükleer kirlenmeye maruz kalması gibi...[148]

Sovyet devrinden evvel *kültürsüz ve edebiyatsız* oldukları ilan edilen Karakalpaklar,[149] aslında, büyük mücadelelerle geçen hayatlarının ifadesi olan kahramanlık destanları bakımından çok zengindir. (*Edige, Alpamıs, Kublandı Batır, Sayat Kan, Cengiz* destanları vs.)[150] Ayrıca, Sovyet devrinden evvel de, Arap alfabesiyle basılmış kitapları vardır. Bu devrin Ciyen Cırav, Kunkoco (1799-1880), Acıniyaz (1824-78), Berdah (1827-1900), Omar Öteş (1828-1902), Kulmurat (1838-1927), Sıdık Şair (1857-1917) gibi meşhur ozanları, *azatlık ırları* söylemişlerdir. Sovyet devrindeki Karakalpak edebiyatının ilk temsilcileri ise A. Musayev (1880-1936), A. Matyakubov (1909-1932), H. Ametov (1908-1932), S. Macitov (1869-1938), M. Darıbayev (1909-1942) D. Nazbergenov (1912-1942), A. Dabılov (1898-1936), S. Nurumbetov (1900-71), A. Utepov (1904-34), N. Dabkarayev (1905-53), A. Begimov (1907-58), K. Sultanov (1924-), U. Kocaniyazov (1926-), Kaipbergenov (1929-) gibi ediplerdir.[151]

147 Nadir Devlet, age., 345. s.
148 bk. Keith Martin, *Orta Asya'nın Unutulmuş Trajedesi*(çev. Murat Aygen):Yeni Forum dergisi,15. cilt, 304. sayı, Eylül 1994, 22.- 34. s.; Baymirza Hayıt, *Tarihte ve Zamanımızda Aral Gölü ve Çevresindeki Kültür:* Avrasya Etüdleri, 3. cilt, Sonbahar-1994, 3.- 14. s.
149 *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası*-3, 153. s.
150 R. R. Arat, age., 287. - 288. s.
151 *Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3,* 153. s.; *La Literature Karakalpak* (ajoutées par la Comité de Rédaction) PhTF. II, 761. s.

Karakalpak Türkçesi için 1938-39 yılından itibaren, Rus alfabesi esaslı bir yazı kullanılmaktadır; bu alfabenin son şekli 1957 yılında kabul edilmiştir.[152] Ses ve şekil yapısı bakımından, Batı Türkçesine Kazakçadan daha yakın olan bu lehçe hakkında, son elli yıldır epey çalışma yapılmıştır.[153]

3.9. Nogay Türkçesi:

Adını Cengiz Han'ın torunu Nogay'dan alan Nogay Türkleri, bugün Terek ve Kuma nehirleri arasındaki Nogay düzlüğünde; Dağıstan'da Tarum, Kızıl Yar, Hasavyurt, Babayurt bölgelerinde; Stavropol krayında; Karaçay-Çerkez muhtar bölgesinde; Çeçen-İnguş cumhuriyetinde Corgalı, Turum, Şelkov bölgelerinde; daha küçük bir grubu da Krasnodar ve Astırhan bölgelerinde yaşamaktadır; ayrıca bir kısmı da (Akkermen Nogayları) sonradan göçtükleri Romanya'da ve Türkiye'de bulunmaktadır[154]. Nogayların toplam nüfusları 90.000 civarındadır.[155]

Tarihte, Altın Ordu hanı Nogay'ın, merkeze baş kaldırarak kurduğu siyasî birlik olarak görülen Nogaylar, giderek Nogay Ordası diye anılmış ve zaman içinde kavmî bir grup olmuştur. Nogay Han, aslında Altın Ordu'da Don ile Dinyeper arasındaki bölgeyi idare eden bir tümen beyi olmasına rağmen, Galiçya ve Kafkasya seferlerinde büyük başarı ve şöhret kazanmış ve 1259'dan, öldürüldüğü 1299 yılına kadar imparatorluğun kaderini elinde tutmuştur. Anası bir cariye olduğu için, tahta hiç geçmeyerek Cengiz töresine bağlı kalmış olsa da, komşu devletler tarafından hep hükümdar gibi bilinen Nogay, devlet içinde bir devlet gibi davrandığı için Altın Ordu'nun iç savaşlarla sarsılıp yıkılmasına da sebep olmuştur. Noqay'ın idaresindeki boylar, onun ölümünden sonra da bu adla tanınmış ve Altin Ordu'nun parçalanmasından sonra, Nogay Hanlığı adıyla ayrı bir devlet haline gelmişlerdir.[156]

XIV. asır sonu ile XV. asır başı arasında, İdigey'in zamanında, Altın Ordu'dan ayrılan Nogay Ordası (hanlığı), Hazar'ın kuzeyi ile Aral boylarından Kama'ya, İdil'den İrtiş'e uzanan alanda hakim olmuştur. Devletin merkezi olan Sarayçık, Karadeniz kıyısından Orta Asya'ya ulaşan ticarî nakliyatın merkezinde idi ve bu sebeple, artık XVI. asırda Moskova ve Kazan pazarlarında, zengin Nogay beyleri, onbinlerce mal satıyorlardı. Kazan ve Astırhan hanlıklarının Rusya'nın eline geçmesinden sonra, Nogay Ordası da XVI. asrın ikinci yarısında

[152] N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık*: Yazıki naradov SSSR - Tyurkskie yazıki, 301. s.
[153] bk. *Karakalpak Tiliniñ Tüsindirme Sözligi*, I - IV cilt, Nökis, 1982 - 1992.; N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık II*, Moskva, 1952; K. H. Menges, *Qaraqalpak Grammar, (part I, phonology)* New York 1947; Karl Heinrich Menges, *Die aralo-kaspische Gruppe*: PhTF. I, 434. - 488. s.
[154] N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık*: Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, 280. s.; E. Kaydarov - M. Orazov, *Türkitanuvga Kirispe*, Almatı, 1992, 173. s.
[155] Makaş Tetimov, *Türkiler Düniyesi*, agy., 19. s.; krş. Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 287. s.'da 1989 yılı için 75.564 rakamını vermiştir.
[156] Ahmet Temir, *Nogay Hanlığı*: TDEK., birinci cilt, 435. s.

Küçük Nogay olarak parçalanmıştır (Altıul, Edısan, Cetişkul, Budcalık, Kuban). 1634'de Kalmukların hücumundan sonra, Nogaylar, İdil'in sağ tarafına göçmüşler ve Küçük Nogay ile beraber Kırım Hanlığına katılmışlardır. Bu devirden kalan İdigey destanı da Altın Ordu hanı Toktamış ile İdigey han arasındaki mücadeleyi anlatmaktadır. Sonraları Nogayların mühim bir kısmı Türkiye'ye göç etmişlerdir.[157]

Başlıca Ak Nogay ve Kara Nogay olarak iki bölümde bilinen Nogaylarda şu boylar vardır: Kañlı, Bugatay, Irgaktı, Piskekti, Abagan, Üysin, Barak, Kosşı, Kırık, Saraylı, Koda, Tañbalı, Koñrat, Nayman vs.[158]

Gramer yapısı bakımından Karakalpak lehçesine yakın olan Nogay Türkçesi[159] için, Sovyet devrinden önce Arap harflerinden faydalanılıyordu. 1938'e kadar bir ara diğer Türk lehçeleri gibi Latin esaslı yazı kullanmışlar ve bu tarihten itibaren Rus alfabesi esaslı buqünkü alfabelerini kabul etmişlerdir.[160] Bilhassa halk edebiyatı bakımından zengin olan Nogay Türkçesi, bugün bir yazılı edebiyat olarak devam etmektedir.[161]

3.10. Kırgız Türkçesi:

Bugün Orta Asya'nın güney doğu ucunda, Alatav, Küngey dağları, İli ötesi ile Çu nehri, Tiyan-Şan, Hantenri, Kaşgar ve Kökşal dağları ile sınırlanan dağlık araziyi içine alan Kırgızistan'da yaşayan ve ayrıca Özbekistan, Tacikistan, Rusya ve Kazakistan gibi ülkelerde de bulunan Kırgız Türklerinin eski SSCB.'deki toplam nüfusu 2. 530.998'dir. Bunun yanı sıra Doğu Türkistan'da da nüfusu153. 899 olan bir Kırgız topluluğu vardır.[162] Afganistan'da yaşayan Kırgızları da katınca bugünkü nüfuslarının toplam 3 milyon civarında olduğu söylenebilir.[163]

Kırgızlar, Türklerden söz eden en eski kayıtlar olan Çin kaynaklarında da zikredilmiş bir Türk topluluğudur: M.Ö. I. - II asırlarda doğuda Tiyan - Şan ile

[157] *Nogoy Ordosu*: Kırgız Sovyet Entsiklopediyası, 4. cilt, Frunze, 1978, 429. s.; Ahmet Temir, age., 435.s.; Nogayların tarihi hakkında ayrıca bk. Abdülkadir İnan, *Nogay ve Nogaylar* : Türk Ansiklopedisi; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, 1971, 218. - 235. s.
[158] E. Kaydarov-M. Orazov, *Türkitanuvga Kirispe*, Almatı, 1992, 173. s.
[159] N. A. Baskakov, *Oçerk grammatiki nogayskogo yazıka (Fonetika, morfologiya, sintaksis): Nogaysko - russkiy slovar*, Moskva, 1963, 495.-562. s.
[160] N. A. Baskakov, *Nogayskiy yazık*, 280. s.; Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, 45. - 47. s.
[161] bk. G. J. Ramstedt, *Cumucica-Nogaica (G. J. Ramstedt's Kumuk mateials edited and trans lated by Emine Gürsoy Naskali and G. J. Ramstedts nogajische Materialen bearbeitet und übersetzt von Harry Halén)* Suomalais-Ugrilainen Seura, Helsinki, 1991.; Saadet Çağatay, *Nogay Ataşözlerinden Birkaç Örnek*: TDAYB. 1961, 47. - 51. s.
[162] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 362; 421; 434. s.; Abdülkadir İnan, *Kırgızlar*: Makaleler ve İncelemeler, Ankara, 1987, 39. s.
[163] Makaş Tetimov, *Türkiler Düniyesi*, adı geçen tebliğ metni19. s.'da Kırgızların toplam nüfusu 3,3 milyon gösterilmiştir.

Tannu-Ola arasındaki sahâda Kien-Kun (Ge-gun, Kik-kun) adıyla anılan müstakil bir devlet kurmuşlar ve daha sonra Hunlara tabi olmuşlardır. Onları daha sonra Köktürk (VII. asırdan itibaren), Karluk, Kara-Hıtay ve Moğol devleti içinde görüyoruz.[164] Kırgızlar, Hun imparatorluğunun yıkılmasından sonra, Çin kaynaklarında Hakas adıyla geçen büyük bir devlet kurmuşlardır.[165]

Orhon âbidelerinde de, Yukarı Yenisey, Kem, Kemçik havalisinde ve Kögmen (Tannu-Ola) dağlarının kuzeyinde zikredilen Kırgızlar, Köktürk devletine tabi bir halk iken, daha sonra devam eden Uygur Kağanlığının hakimiyetini tanımamış ve hatta Uygur devletinin bir kısmını kendi hakimiyetleri altına almışlardır.[166]

Kırgızların Tiyen-Şan'ın batı eteklerine, ne zaman geldiği hakkında açık bir bilgi yoktur: Çin kaynaklarına göre, IV. asırda, artık burada bulunuyorlardı; fakat orta asırlarda, Timur ve Uluğ Bey'in seferlerine dair eserlerde, Kırgızlar hakkında malumata rastlanmamaktadır.[167] Tiyen-Şan'da yaşayan halk hakkında X-XVI. asır şark kaynaklarında malumat vardır ve burada yaşayan halkla bugünkü Kırgızlar arasında tarihî ve kavmî bakımdan birlik olduğu kabul edilmektedir. İlmî literatürde tartışılan ise, Kırgızların menşeleri veya eski Türk âbidelerinde adı geçen *kırgız* kavim adı ile bugünkü Kırgızların bağı meselesidir.[168]

Son zamanlarda yapılan kazılarla bazı arkeolojik ve lingüistik sonuçlara (Y. S. Hudyakov ve L. R. Kızlasov'un eserleri) ulaşılmıştır: Buna göre, bugün Güney Sibirya'da yaşayan Hakaslar, eski tarih kaynaklarında zikredilen Yenisey Kırgızlarının doğrudan doğruya torunlarıdır.[169]

Kırgızlar, tarihî bakımdan, VI.-X. asırlar arasında devam eden Türk kavimlerinin konfederasyonu esnasında Sayan-Altay, İrtiş boyu ve Doğu Tiyen-Şan'daki Türkler arasında şekillenmiştir. Moğolların doğudan gelişiyle Türkçe konuşan bu kavimlerden bir kısmı, Orta ve Batı Tiyen-Şan'a ve Pamir'e doğru hareket etmiştir. İşte bunlar, Yedi Su ve Maveraünnehr bölgesindeki Türk grupları, bilhassa Karluklar ve Uygurlar ile daha sonraki Moğol kavimleri Tiyen-Şan'da şekillenen Kırgız kavminin temelini teşkil etmişlerdir.[170] İşte bu VI. - X. asırlar

[164] R. R. Arat, *Kırgızistan*: İA., 6. cilt, 737. s.; A. İnan, age., 39. s.
[165] A. İnan, age., 39. s.
[166] R. R. Arat, age., 737. s.
[167] R. R. Arat, age., 738. s.
[168] *Kırgız* : Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, Frunze, 1978, 561. s.
[169] Aydarbek Köçkünov, *N. Y. Biçurin, Yenisey Kırgızdarı Tuuraluu : Kırgızdar - sancıra, tarih, muras, salt* - Bişkek, 1991, 73. s.
[170] *Kırgız* : Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, 561. s.

arasında, tarihî Kırgız Kaganlığı (Yenisey Kırgızları) Güney Sibirya'da hükümran olmuştur.[171]

1207'de Cengiz Han'ın hükmü altına giren Kırgızlar, önce Cuci, sonra da Çağatay ulusuna dahil olurlar ve bu zaman içinde, Balkaş gölü ile İrtiş boyunda yaşarlar. XV. asır sonuna kadar Moğol İmparatorluğu'na tabi kalan Kırgızlar, sonra XVI. asır başlarında Alatoo dağlarına yerleşirler; bilhassa XV-XVI. asırlar arasında Kalmuk-Moğollarla mücadeleleri vardır.[172]

XVI. asırda Yedi Su eyaletinde bulunan Kırgızlar, Moğol hanı Ahmed Han'ın oğullarından Halil Sultan idaresindeydi ve bir kısmı da Kazak hanlarına tabi bulunuyordu. Türkistan'ın kuzey kısmını hakimiyetleri altına alan Kalmuklar, Yenisey Kırgızlarından 3-4 bin çadırlık bir kafileye İli havzasında yerleşme müsaadesi verdiler. 1757'de bu devletin Çinliler tarafından ortadan kaldırılması üzerine, bu Kırgızlar, toptan Altay'a göç etmek istemişlerse de bir kısmı Kazaklar ve Altaylılarla karışmış ve ancak bir kısmı Yenisey'e, Sagay ve Kaçların yanına dönmüştür. Kırgızların kavmî teşkilatı ise, bugünkü şeklini, aşağı yukarı XVII. asırda almış olmalıdır. Tagay ve Adigine boyları bu kavmin başlıca esasını teşkil eder.[173] Kırgızlar XVII.-XVIII. asırlarda, Oyrat-Cungar hanlığına karşı da mücadele etmişler ve XIX. asrın ilk yarısında, Hokand Hanlığının hakimiyeti altında yaşamışlardır.[174]

XIX. asrın bilhassa ikinci yarısında, Kırgız ülkesi de Rus işgali altına girer ve bir kısmı Yedi Su eyaletine dahil edilip Türkistan vilayetine bağlanır; bir kısmı ise, Sirderya ve Fergana eyaletleri ile birleştirilir. 1876'da Kırgızistan'ın güney kısmını da alan Ruslar, böylece 1860-1881 arasında Kırgızistan'ı tamamen ele geçirip[175] çok sert iskan siyaseti ile, Kırgızları çöl ve dağlık araziye doğru ittiği gibi, iktisadî baskıyla halkın büyük miktarda fakirleşmesine sebep olmuştur. Neticede de 1897'de Endican isyanı ve 1916 ayaklanması ile, bütün bölge halkı, bu idareye karşı baş kaldırmış ve Kırgızlar da bu mücadeleye faal olarak katılmıştır.[176] Bu son haraket Ruslar tarafından görülmedik bir zulüm ile bastırılmıştır.[177]

[171] *Kırgız* : Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, 566. s.
[172] Wilhelm Radloff, *Manas Destanı, (Kırgız Türkçesi Metin - Türkiye Türkçesi Çeviri)* Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Ankara, 1995, 10. s.; krş. A. İnan, age., 40. s.; ayrıca bk. *Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya*, Frunze, 1983, 110. - 111. s.
[173] R. R. Arat, age., 738. s.; krş. Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, 561. s.
[174] *Kırgız* : Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, 561. s.
[175] A. İnan, age., 40. s.
[176] R. R. Arat, age., 739. s.
[177] A. İnan, age., 40. - 41. s.; Bu hareket hakkında Kırgızistan'dan yeni yayımlar da ulaşmaktadır. bk. *Ürkün-1916, tarihıy-darektüü oçerkter*, (başkı red. K. Cusupov) Bişkek, 1993.; ayrıca bk. *Şabdan Baatır*, (red. K. Cusupov; tüzüüçü N. Kaparov) Bişkek, 1992.

Çarlık Rusyasının yıkılması ile, bütün Türkistan Türklerinin birleşerek kurduğu Türkistan Cumhuriyeti, Sovyet devletinin güçlenip bu bölgeye tamamen hakim olmasından sonra parçalanmış ve Özbekistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan devletleri ile beraber Kırgızistan Cumhuriyeti de kurulmuştur:[178] 1924 yılına kadar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyetine dahil olan Kırgızlar, 1926'da Kara-Kırgız Muhtar Oblastı adını almış ve nihayet 1925'de Kara-Kırgız adı değiştirilip 1 Şubat 1926'da Kırgız Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti diye adlandırılmıştır. Cumhuriyet, bugünkü statüsünü ancak 5. Aralık 1936'da kazanıp bir ittifak cumhuriyeti olmuştur.[179]

Eski Kırgızlar, Orhon Yenisey âbidelerindeki alfabe ile yazılmış ve bugün Moğolistan, Güney Sibirya ve Talas vadisinde bulunan âbidelere sahiplerdir[180]; ancak bu âbideler, o vakitlerde Kırgızların da kullandıkları umumî yazı dilinde yazılmış olduğundan ve Kırgızca da bugünkü haliyle o zaman söz konusu olmadığından, bunlarda Kırgızca şekiller aramak doğru olmaz. Bu yazıdan sonra, bin yıllık bir devirde, Kırgız ülkesinde yazının varlığı hakkında malumat yoktur.[181]

Yazılı edebiyatın olmadığı bütün tarihleri boyunca, Kırgızlar, büyük bir sözlü edebiyat geleneği meydana getirmişlerdir. Destanlar, Kırgız edebiyatının başlıca türüdür: *Manas, Kumanbek, Er Tabıldı, Kedeykan, Olcobay Menen Kişimcan* vs. destanlar yanında eski âdetlerle hayat pratikleri hakkındaki şiirler (*salt ırları*); bilmeceler (*tabışmaklar*); ata sözleri (*makal* ve *ılakaplar*); kahramanlık destanları (*comoklar*); hikâye ve masallar ; efsaneler, dinî ve lirik *ırlar* zengin Kırgız folklorunu, yani başlıca kültür vasıtalarını meydana getirmiştir.[182]

Kırgız sözlü edebiyatının şaheseri ve aynı zamanda dünya edebiyatının da en uzun destanı olan Manas destanı, Kırgız Türklerinin uzun tarihlerinin safha safha izlenebileceği bir edebî yadigârı olarak, bugün de, anonim halde *manasçılar* tarafından yaşatılmaktadır.[183]

[178] A. İnan, age., 41. s.
[179] Nadir Devlet, *Çağdaş Türkiler*, 363. s.; ayrıca bk. Mustafa Öner, *Kırgızistan'da Resmî Dil ve Prof. Dr. K. Dıykanov*, Yeni Forum, Nisan-Mayıs 1997, cilt: 18,s. ayı: 335-336, 21-23. s.
[180] Bilhassa XX. asırda *"Sovyet devrinden evvel Kırgızların yazısı yoktur"* diye bir propaganda yapılmış ve Kırgızistan Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra, Z. Bektonov ve T. Bayciyev gibi alimlerin yazdığı edebiyat kitabı, Orhun âbidelerini, Kırgızların da eski yadigârları olarak zikrettiği için takibata alınmış ve toplatılmıştır. Bu kitabın ilk haliyle baskısı son dönemde tekrar yapılmıştır: bk. Z. Bektonov - T. Bayciyev, *Kırgız Adabiyatı (Oqto mekteptin IX klassı üçün hrestomatiya okuu kitebi)* Bişkek, 1993.
[181] R.R. Arat, age., 740. s.; Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, 565. s.
[182] Kırgız Sovyet Entsiklopediyası-3, 562. s.; Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya, Frunze, 1983, 357. - 359. s.
[183] bk. Wilhelm Radloff, *Manas Destanı, (Kırgız Türkçesi Metin- Türkiye Türkçesi Çeviri)* Yayına Hazırlayan Prof. Dr. Emine Gürsoy Naskali, Ankara, 1995; *Manas Destanı* (Nesir Haşinde Yazan: Keneş Cusupov; Türkiye Türkçesine Aktaranlar: Prof.Dr. Fikret Türkmen - Alimcan İnayet) Ankara, 1995; *Manas Destanı Üzerinde İncelemeler (Çeviriler-I)*, Yayına Hazırlayan: Prof.Dr. Fikret Türkmen, Ankara, 1995; Metin Ergun, *Manasçılar* : Türk Kültürü, 390. S., 599.-609.s.; *Bozkırdan Bağımsızlığa Manas* (haz. Prof. Dr. Emine G. Naskali) Ankara, 1995; *Uluslararası Manas Bilgi şöleni* (haz. Prof.Dr. Sadık Tural) Ankara, 1995; ayrıca bk. A. İnan, *Makalaler ve İncelemeler*, Ankara, 1987, 99. - 164. s.

Kırgız *akınlarının* (ozan) şiiri de halk edebiyatına bağlı klâsikleşmiş bir tür meydana getirmektedir. *Akın şiiri*, bilhassa XIX. asrın ikinci yarısında gelişmiştir. Bu devirde, Bekmurat, Esenaman, Çoñdu Aytıke, Naken, Sartbay Kalmırza vs. gibi *akır zaman* ve *ezüüçüler* ile hesaplaşan 60 kadar ozan mevcuttur. Edebiyatın bu çeşidinde Toktogul Satılganov, (1864-1933) eserleri bugün de halk arasında söylene gelen en meşhur isimdir.[184] Togolok Moldo, Barpı Alıkulov, Kalık Akıyev, Alımkul Üsönbayev gibi kabiliyetli *ırçılar* da Togtogul'un talebesidir.[185]

Kırgızlar da tıpkı Kazaklar gibi, XIX. asırda, İdil Uçal ve bütün Türkistan bölgesinde başlayan reform hareketlerine dahil olmuşlardır; ancak Kırgızların bilhassa yerleştikleri coğrafya ve sosyal hayat tarzları, medreseler gibi eğitim ve kültür merkezlerinin yayılmasını XX. asra kadar geciktirmiştir. Bu sebeple Kırgız edebiyatının ilk eserleri de ilkin buralarda basılmıştır: Mesela ilk mensur eserler kabul edilen Sıdık Karaçev'in hikâyeleri, Alma-Ata'da çıkan Kömek gazetesinde (1919) Tatar Türkçesiyle yayımlanmıştır.[186] Kırgız Türkçesi ile yazılan ilk eser 1911'de çıkan Moldo Kılıç Şamırkanuulu'nun *Zilzala* adlı ırlar kitabıdır.[187] 1924 yılında çıkmaya başlayan *Erkin Too* gazetesi (sonraki adı *Kızıl Kırgızstan*) ve *Leninçil Caş* gazetesi, edebî eserlere geniş yer vermişlerdir. Sovyet devletinin bilinen ilgisi sonunda, kültür ve edebiyat alanında büyük bir teşkilatlanma olmuş ve çok zengin bir sözlü geleneği olan Kırgız yazılı edebiyatı, bu asırda giderek gelişmiştir.

Sovyet devrinde Kırgız edebiyatı M. Bayciyev, A. Cakıpbekov, M. Murataliyev, K. Ömürkulov, Aalı Tokombayev, Kasımaalı Cantöşev, Kasımaalı Bayalinov, Kubanıçbek Malikov, Temirkul Ümötaliyev, Coomart Bökönbayev, Tügölbay Sıdıkbekov, Tölögön Kasımbekov, ve nihayet bütün dünyada meşhur olan Çıngız Aytmatov gibi yazarların eserlerinde yüksek bir dereceye ulaşmış haldedir.[188]

[184] bk. Toktogul, *tandalmalar, ırlar*, Frunze, 1984.
[185] Kırgız Sovyettik Sotsialisttik Respublikası-Entsiklopediya, Frunze, 1983, 364. - 366. s.
[186] Salican Cigitov, *Algaçkı Kırgız Prozaları: Algaçkı Kadamdar (Kırgız cazuuçularının 20-30 cıldardagı prozası)* Frunze, 1981, 3. s.
[187] Z. Bektonov - T. Bayciyev, *Kırgız Adabiyatı*, Bişkek, 1993, 8. s.; R. R. Arat, age., 746. s.; Zilzala, Prof. Dr. K. Dıykanov'un şahsî gayretiyle tekrar yayımlanmıştır: *Molla Kılıç Törekeldin, Kıssa-i Zilzala*, Frunze, 1991, 35 + 18 s.
[188] bk. Emine Gürsoy Naskali, *XX. Yüzyıl Sovyet Kırgız Edebiyatı*: TD., 505. sayı, 25. - 36. s. ve 506. sayı, 125. - 136. s.; E.G. Naskali, *Yirminci Yüzyıl Kırgız şiiri*, TD. 531, 998-1043. s.; *Algaçkı Kadamdar (Kırgız cazuuçularının 20-30 cıldardagı prozası)* Frunze, 1981; *Kırgız Sovyet Adabiyatı (orto mekteptin X kalassı üçün hrestomatiya)* tüzgöndör: Ş. Adiyev, Z. Cantakova, C. Subanbekov, Frunze, 1986; *Povestter* (tüzgön: Keñeşbek Asanaliyev) Frunze, 1984.; *A Kirghiz Reader* (by Hu Zhen-hua and Guy Imart) Indiana University, 1989.

4. Bugünkü Kıpçak Türkçesi ve Tatar, Kazak ve Kırgız Lehçeleri:

Biz bu çalışmada, bugüne kadar, Türk lehçelerinin tasnifinde, bu geniş grubu adlandırmak üzere kullanılan Kıpçak adını, yukarıda tanıtılan lehçelerin genel adı olarak kullanacağız. Bugünkü durumda, siyasî ve sosyal bir bağlayıcılığı olmamasına rağmen, dil üzerinde yapılan çalışmamızda ortaya çıkan sonuçlara göre, ***Bugünkü Kıpçak Türkçesi*** terimini, bu gruptaki Türk lehçeleri için ortak bir ad olarak kullanmak mümkün görülmektedir.

Yukarıda sırasıyla gördüğümüz bugünkü Kıpçak lehçelerinin, hepsinin dil ve edebiyat malzemesine ulaşarak, teker teker karşılaştırmak, ancak gelecek çalışmaların konusu olabilir. Biz, bu çalışmada, tarihî yazı dili geleneğinin devamlılığı, bugünkü dil ve edebiyat kaynaklarının daha iyi izlenebilmesi ve kendi alanı dışındaki komşu ve akraba lehçeleri temsil etme kabiliyetleri gibi ölçüleri göz önünde tutarak, Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerini, Bugünkü Kıpçak Türkçesinin ortak özelliklerine ulaşabileceğimiz üç lehçe olarak seçtik.

Çalışmamızda şekil bilgisi ağırlıktadır ve dolayısıyla karşılaştırmalarda da morfem benzerlikleri veya farkları hedef tutulmuştur. Mesela Tatar, Başkurt, Karaim ve Kırım lehçelerinin, şekil bilgisi bakımından karşılaştırılması, bizim bu maksadımıza uygun gelmeyeceği gibi, fazlasıyla tekrara yol açacaktı. Buna rağmen, ses yapısı bakımından yapılacak detaylı bir çalışmada, mesela Tatar, Başkurt ve Kazak lehçelerinin karşılaştırılması, Genel Türkçenin ses yapısı için dikkat çekici sonuçlar verebilirdi. Bütün bunlara dayanarak seçtiğimiz Tatar, Kazak ve Kırgız lehçeleri, şekil bilgisi bakımından, kendileri dışında, şu lehçeleri de temsil edebilecek kabiliyette görünmektedir:

I. *Tatar Türkçesi* - göçler yolu ile yayıldığı geniş alan (Polonya, Litvanya, Batı Sibirya) dışında, *Başkurt, Karaim, Kırım, Karaçay-Balkar, Kumuk* lehçeleri grubu;

II. *Kazak Türkçesi* - şu an konuşulduğu geniş alan dışında, *Karakalpak, Nogay* ve kısmen de *Kumuk* lehçeleri grubu;

III. *Kırgız Türkçesi* de kendisi dışında, yakın olduğu *Altay Türkçesi* ile Güney Sibirya'daki *Hakas* ve *Şor* vs. lehçeleri grubu.

5. Alfabe ve Yazı

Bu çalışmada konu edilen Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinin yazısı için, bugün kullanılan, Rus alfabesi esaslı alfabelerde, dili ses yapısına uygun şekilde yazmak, her sese tek bir işaret kullanmak ve en mühimi de, aynı alfabeyi kullanan komşu ve dildeş halklarla yazının birleştirici vasfı dolayısıyla anlaşmak vs. gibi ilmî ve pratik maksatlara hiç dayanılmamış; tam aksine, yazı ve alfabelerde

başlanan bölme ameliyatı mümkün olan her alana taşınmıştır.[189] Hazırlığı, geçen asrın sonlarında başlayan Rus esaslı Türk alfabeleri projesi, 1930'ların sonunda resmen tatbik edilmeğe başlanmıştır. O zamandan beri, hemen hemen elli yıldır kullanıla gelen Tatar, Kazak ve Kırgız alfabelerinin birleştirilmiş listeleri, harf sırasının karşılaştırılması imkânını vermektedir.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19
Tat.	a	b	v	g	d	-é	yo	j	z	i	y	k	l	m	n	o	p	r	s
Kzk.	a	ə	b	v	g	ğ	d	ye	yo	j	z	i	y	k	q	l	m	n	ñ
Kırg.	a	b	v	g	d	e	yo	c	z	i	y	k	l	m	n	ñ	o	ö	p

	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38
Tat.	t	u	f	h	ts	ç	ş	şç	'	ı	'	é-	yu	ya	e	ö	ü	c	ñ
Kzk.	o	ö	p	r	s	t	uv	u	ü	f	h	h	ts	ç	ş	şç	'	ı	i
Kırg.	r	s	t	u	ü	f	h	ts	ç	ş	şç	'	ı	'	e	yu	ya	-	-

	39	40	41	42
Tat.	h	-	-	-
Kzk.	'	e	yu	ya
Kırg.	-	-	-	-

Burada görüldüğü üzere Kazak alfabesi 42, Tatar alfabesi 39, Kırgız alfabesi de 36 işaret iie sayıca birbirinden farklıdır.

Rus alfabesinden ilham alan bu alfabelerden, mesela Tatar alfabesinin ilk 33 işareti Rus alfabesi ile tam bir paralellik gösterirken, Tatar Türkçesinin ses ihtiyacı olan ilâve 6 harf de, listenin sonuna, kabaca konmuştur. Bu, geometrik bir yapıştırmadır; Tatar alfabesinde, sondaki 6 harfin grafik ve fonetik olarak

---

189 Sovyetler Birliğinde tatbik edilen Türk alfabeleri için bk. K. M. Musayev, *Alfavitı yazıkov narodov SSSR*, Moskva, 1965, 28. - 34. s.; krş. Ahmet B. Ercilasun, *Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Ankara, 1990.; ayrıca Türk lehçelerinin bu alfabelerle yazılmasında esas olan imlâ prensipleri hakkında bk. *Orfografii tyurkskih literaturnıh yazıkov SSSR* (red. K. M. Musayev), Moskva, 1973; ayrıca bk. Mustafa Öner, *Ortak Türk Alfabesi Hakkında Notlar*, Yeni Türkiye - Türk Dünyası Özel Sayısı, yıl:3, sayı:15-16, 1997, 207-211. s.

bağlı bulunduğu *é-e, o-ö, u-ü, c-ç, n-ñ* gibi yakınlıklara, sıralamada hiç itibar edilmemiştir.[190]

Kazak alfabesindeyse, hiç olmazsa bu titizliğin gösterilmiş olduğunu görüyoruz; esas olan 33 Rus harfine ilâveten, Kazakça işaretler bu iskelete doldurulmuştur. Böylece daha iyi bir sıralama ile elde edilen Kazak alfabesi, çok yakınındaki Tatar alfabesi ile, harf sıralamasında epeyce ayrı düşmüştür.

Kırgız alfabesi de, esas Rus alfabesine 3 harf ilâve edilerek yapılmıştır. Bu harflerin de *n-ñ, o-ö, u-ü* komşuluğuna dayanarak konduğu görülüyor; ancak böylece ulaşılan Kırgız alfabesinin, kendisine benzeyen Tatar alfabesi ile dahi çakışmadığı ortadadır. Kaldı ki, Kırgız Türkçesinin kendisine en yakın Kazak lehçesinden bu kadar ayrılan bir alfabe ile yazılması da, bu alfabe değişikliği esnasında yürütülen bilimden ve pratikten uzak operasyonlara bağlıdır.

Yukarıda birleştirdiğimiz üç alfabede, sırası birbiriyle denk olan, sadece baştaki *a* harfidir. Mukayeseye devam edince, şu tutarsızlıklar da görülecektir: 16. sırada *o-ı-ñ*; 17. sırada *p-m-o*; 18. sırada *r-n-ö*; 19. sırada *s-ñ-p*; 20. sırada *t-o-r*; 21. sırada *u-ö-s;* 22. sırada *f-p-t*; 23. sırada *h-r-u*; 29. sırada *ı-f-ş* vs. Her üç lehçenin alfabesi için, en azından, Rus alfabesi esas alınıp kendi ihtiyaçları olan sesler de buna ilâve edilseydi, hiç değilse ilk 33 harfte paralellik olurdu ve bu da lehçeler arasında, ortalama % 84 nisbetinde alfabe birliği meydana getirirdi. Alfabeleri yapan organın, bundan şuurlu olarak kaçındığı anlaşılıyor.

Bu alfabelerle seslerin işaretlenmesinin de, hiç pratik bir şekilde yapılmadığı görülüyor: Tatar Türkçesindeki *é* sesini söz başında ve içinde ayrı ayrı (yazı: *égét* okuma: *yégét*; yazı: *éş* - okuma: *yış*; fakat yazı: *bélen* - okuma: *bélen* vs.) yazmak ve hem *yı* hem *yé* heceleri için kullanmak alfabe tekniğine hiç uymamaktadır.

Kazak Türkçesinde söz başında *ye-* hecesini okutmak için *e* harfini kullanmak gerekmezdi, bu ses birliği için, sırayla *y* ve *e* harflerinden faydalanmak mümkün olurdu. Ayrıca, Kazak alfabesinde ikiz ünlü olduğu düşünülen *ıy / iy, uv / üv* heceleri için ayrıca bir harf de hiç gerekmezdi, bunlar iki harfle yazılabilirdi; bu ikiz ünlü harfleri ile Kazak alfabesi gereksiz yere, iki harf genişlemiş haldedir. Kırgız alfabesi, üç alfabede de müşterek olan kusurlar dışında, en pratik alfabe gibi görünmektedir. Kazak alfabesindeki *g-ğ* ve *k-q* farklarının ihmal edilmesi de her hangi bir karışıklık doğurmayacaktır; ünlülerde damak uyumunun ve ünlü-

[190] Latin esaslı Tatar alfabesi (*Yañalif*) ve daha sonra mecbur edilen Kiril esaslı Tatar alfabesinin dille hiç ilgisi olmayan, VKP(b) Tataristan Ülke Komitesi kararlarına dayandığı yeni çalışmalarla iyice ortaya çıkarılmıştır. Bu konuda arşiv belgelerini mükemmel kullanan Prof. Dr. Ebrar Kerimullin, Rus alfabesinin hemen hemen aynısı olan Tatar alfabesinin olgunlaştırılmasına dair hareketlerin, devlet aparatından nasıl geri çevrildiğini bütün yönleriyle anlatmıştır (E., Kerimullin, *Tél Milletnéñ Sakçısı*, Kazan, 1997, 10-94. s.).

ünsüz uyumlarının tam olduğu bu Kıpçak lehçelerinde, tıpkı Tatar ve Kırgız alfabelerinde olduğu gibi ön damak ve arka damak ünsüzleri aynı işaretle gösterilebilirdi. Nitekim, bu, Türkiye alfabesinde, pratikte, bir mesele olmamıştır.

Bilhassa Tatar ve Kazak lehçelerinin yazısında, heceler arasında, ikiz ünlülü (diftonglu) imlânın kullanılması da, Türk diline yakışmayan bir grafik görüntü teşkil etmektedir. (yazı: *başlauında* - okuma: *başlavında;* yazı: *suında* - okuma: *suvında*; yazı: *kaeruın* - okuma: *kayıruvın* vs.)

Bütün bunların yanı sıra, sadece alınma sözler için gerekecek harfleri ve işaretleri kullanmak da, dille değil, siyasetle ilgili bir durum gibi görünüyor: Bu alfabelerde bulunan *yo, ts, şç, ('), yu, ya* harfleri, Rusça alınma sözlerin orijinal imlâsında kullanılmaktadır. Bu işaretlerin bilhassa Tat.'da yerli sözlerin imlâsı için de kullanılması, yine dil biliminin çok dışında bir adımdır. Her hangi bir dildeki alınma söze, o dilin ses ve anlam şartları içinde yaşama şansı vermeden, asıl şekillerinin yazılması hususunda imlâ kanunu koymak, dil bilimi ile açıklanabilecek bir şey değildir. Rus dilinin ortak kullanımı için bir tedbir olarak düşünülen bu orijinal imlâ prensibinin, önceden düşünülmeyen bir faydası da olmuş ve asıl imlâları ile yazılan bu sözler, Türk lehçelerinin ses yapısına yabancı kalarak, normal bir sözün hayatını yaşamamış ve bilhassa Sovyet devrinde dil dışı, anormal yollarla dahil edilen bu sözler, son yıllarda millî ve yerli reaksiyonlarla, terk edilmeğe başlamıştır. Türk lehçelerinden izlediğimiz, son yılların yazılı basınında, *ekonomika> iktisat, psihologiya > ruhiyat* vs. gibi değişimlerin teklif ve telkin edildiği listeler yayımlanmaktadır.

Bu çalışmada incelenen Tatar, Kazak ve Kırgız lehçeleri için kullandığımız alfabe şudur:

	Tat.	Kzk.	Krg.
a	A a	A a	A a
b	Б б	Б б	Б б
c	Җ җ	Җ җ	Җ җ
ç	Ч ч	Ч ч	Ч ч
d	Д д	Д д	Д д
è	-	Ә ә	-
e	Ә ә	Ee	Ee
é	Ee	-	-
f	Ф ф	Ф ф	Ф ф
g	Г г	Г г	Г г
h	hh	hh	hh
ı	Ы ы	Ы ы	Ы ы
i	И и	И и	И и
j	Ж ж	Ж ж	Ж ж
k	К к	К к	К к
l	Л л	Л л	Л л
m	М м	М м	М м
n	Н н	Н н	Н н
ñ	Ң ң	Ң ң	Ң ң
o	О о	О о	О о
ö	Ө ө	Ө ө	Ө ө
p	П п	П п	П п
r	Р р	Р р	Р р
s	С с	С с	С с
ş	Ш ш	Ш ш	Ш ш
t	Т т	Т т	Т т
u	У у	У у	У у
ü	Ү ү	Ү ү	Ү ү
v	В в	В в	В в
y	Й й	Й й	Й й
z	З з	З з	З з

6. Kaynaklar ve Kısaltmalar

(Burada, sadece Ses Bilgisi ve Şekil Bilgisi için kullanılacak kaynakların ismi verilmiş, Giriş bölümünün kaynakları tekrar zikredilmemiştir.)

6.1. Gramerler

AH. — Reşid Rahmeti ARAT, Atabetü'l-Hakayık, İstanbul, 1951.

T. K. AHMATOV - S. ÖMÜRALİYEVA, — Kırgız Tili, (Fonetika- Leksika) Frunze, 1990.

AKT. — S. DAVLATOV - S. KUDAYBERGENOV, Azırkı Kırgız Tili, Morfologiya, Frunze, 1980.

Gıybad ALPAROV, — Saylanma Hézmetler, (Tatar grammatikası hem gomumi tél bélémé meseleleré) Kazan, 1945.

R. Rahmeti ARAT, — Türk Dilinin İnkişafı (III. Türk Tarih Kongresine sunulan tebliğ): Makaleler, I. cilt, 297. - 310. s.

ATŞ.-Dizin. — Mustafa ÖNER, "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şüreli" (Dizin): Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI. cilt, İzmir,1991,193.-239.s.

J. ARALBAYEV, — Kazak Fonetikası Boyınşa Etyüdter, Almatı, 1988.

N.A.BASKAKOV(red.), — Karaçay - Malkar Tilni Grammatikası, (Fonetika, Morfologiya Sintaksis) Nalçik,1966.

Başk. — Başkurt Türkçesi

U. Ş. BAYÇURA, — Zvukoy stroy tatarskogo yazıka, çast I, - Eksperimental'no fonoteçiseskiy oçerk, Kazan, 1959.

" " — Zvukoy stroy tatarskogo yazıka, çast II, -V svyazi s nekotorımi drugimi tyurkskimi i finno-ugorskimi yazıkami, Kazan, 1961.

" " — A. M. Şçerbak, Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad, 1970, 204 s. /tanıtma-tenkit/ (Central Asiatic Journal, Vol. XX, no:1-2, 1976, 115-145. s.'daki Rusça aslından çev.:Muvaffak Duranlı-baskıda-)

Ahmet CAFEROĞLU,	Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul, 1968.
Çağ.	Çağatay Türkçesi
Saadet ÇAĞATAY,	Türk Lehçeleri Örnekleri - II, (Yaşayan Ağız ve Lehçeler) Ankara, 1972.
Saadet ÇAĞATAY,	Kazan Lehçesinde *İndi* : Jean Deny Armağanı, Ankara, 1958, 71. - 75. s.
" "	Kazan Lehçesinde Bazı Tekitler: Nemeth Armağanı, Ankara, 1962, 103. - 110. s.
ÇEK.	Janos ECKMANN, Çağatayca El Kitabı, (çev: Günay KARAAĞAÇ) İstanbul, 1988.
Jean DENY,	Türk Dili Gramerinin Temel Kuralları (Türkiye Türkçesi), (çev. Oytun Şahin) Ankara, 1995.
K. DIYKANOV,	Kırgız Tilinin Tarıhınan, Frunze, 1980.
" "	Özbek Cana Kırgız Tilinin Salıştırma Fonetikası, (okuu kural) Frunze, 1986.
" "	Kırgız Tilinin Kürsötmö Kuraldarı, Almatı, 1990.
" "	Kırgız Tilinin Tarıhı - I (Sozılma Ündüvler Cana Diftong) Bişkek, 1990
N. K. DMİTRİYEV,	Etude sur la phonétique bachkire: Journal Asiatique, Avril-Juin (210) 1927, 193 - 252. s.
" "	Stroy tyrukskih yazıkov, Moskva, 1962.
DTCFD.	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Dergisi
Janos ECKMANN	Harezm Türkçesi: Tarihî Türk Şiveleri (Mehmet Akalın), Ankara, 1988, 173. - 210. s.
A. B. ERCİLASUN	Kazak Türkçesinin Kısa Grameri: Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara, 1991, 1047. - 1060. s.

" "	Kırgız Türkçesinin Kısa Grameri:age,1061.-1072.s.
" "	Tatar Türkçesinin Kısa Grameri: age, 1087.-1096.s.
" "	Örneklerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Ankara, 1990.
ETG.	A.von GABAİN, Eski Türkçenin Grameri (çev: Mehmet Akalın) Ankara, 1988.
ETİ.	Kemal ERASLAN, Eski Türkçede İsim-Fiiller, İstanbul, 1980.
ET.	Eski Türkçe (VIII.- XIII. asırlar arasındaki Türk yazı dili)
F. S. FASEYEV,	Kratkiy grammatiçeskiy spravoçnik tatarskogo yazıka: Tatarsko - russkiy slovar', Moskva, 1966, 807. - 863. s.
T. M. GARİPOV,	Kıpçakskie yazıki Uralo-Povolj'ya (Opıt sinhroniçeskoy i diahroniçeskoy harakteristiki) Moskva, 1979.
GAA.	Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları dergisi (İstanbul)
R.J.HEBERT-N.POPPE,	Kirghiz Manual, İndiana University, 1963.
Hezérgé Başkort Télé,	(red: Z. G. URAKSİN - K. G. İŞBAYEV)Öfö, 1986.
Hezérgé Tatar Télé Fonetikası	(tözüvçésé: F. M. Hisamova) Kazan, 1987
İA.	İslam Ansiklopedisi
Abdülkadir İNAN,	Kazak ve Kırgız Yazı Dillerinde Dudak Benzeşmesi (Labial Attraksiyon) Meselesi: Makaleler ve İncelemeler, II. cilt, Ankara, 1991, 71. -81. s.
F. G. İSHAKOV,	Obşçaya harekteristika tyurskogo vokalizma: İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurskih yazıkov - çast pervaya, fonetika, Moskva, 1955, 53. - 59. s.

" " Harekteristika otdel'nıh glasnıh sovremennıh tyurkskih yazıkov: İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov - çast pervaya, fonetika, Moskva, 1955, 60. - 114. s.

A. Fehmi KARAMANLIOĞLU Gülistan Tercümesi, (Seyf-i Sarayî, Kitab Gülistan bi't-türkî) İstanbul, 1978.

KE. Kardeş Edebiyatlar dergisi, Erzurum - İzmir.

Kzk. Kazak Türkçesi

KazTG.-1955. S. KENESBAYEV - A. İSKAKOV - K. AHANOV, Kazak Tili Grammatikası, (I Bölim) Almatı, 1955.

KazTG.-1967. M. BALAKAYEV - T. KORDABAYEV - A. HASENOVA - A. ISKAKOV, Kazak Tiliniñ Grammatikası-I, Morfologiya, Almatı, 1967.

KBG. Ahmet B. ERCİLASUN, Kutadgu Bilig Grameri - Fiil, Ankara, 1984.

S. K. KENESBAYEV - N. B. KARAŞEVA, Kazahskiy yazık: Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 320. - 339. s.

Kıp. tarihî Kıpçak Türkçesi

KıpTG. Ali Fehmi KARAMANLIOĞLU, Kıpçak Türkçesi Grameri, Ankara, 1994.

Kırg. Kırgız Türkçesi

KırgTG. Kırgız Tilinin Grammatikası- Morfologiya, (redaktorlar: B. ORUZBAYEVA, S. KUDAYBERGENOV) Frunze, 1964.

KKT. Ahmedi ISKAKOV, Kazirgi Kazak Tili, Almatı, 1991.

KT. J. TÛYMEBAYEV, Kazak Tili, (grammatikalık anıktagış) Almatı, 1991.

T. Halasi KUN, Orta Kıpçakça q-, k-, > o Meselesi : Türk Dili ve

Tarihi Hakkında Araştırmalar - I (*F. Köprülü'nün Doğumunun 60. Yıldönümünü Kutlamak İçin Türk Tarih Kurumu ve Türk Dil Kurumu Tarafından Çıkarılmıştır*) Ankara, 1950, 45. - 61. s.

" " Philologica III. -Kazan Türkçesine Ait Dil Yadigârları-: Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi, 7. cilt, 1949, Ankara, 603. - 644. s.

Kutb. Necmettin HACIEMİNOĞLU, Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri, İstanbul, 1968.

Maytı-Dizin. Şinasi TEKİN, Uygurca Metinler II: Maytısimit, Ankara, 1976.

E. N. NADJİP İstoriko - sravnitel'nıy slovar' tyurkskih yazıkov XIV veka; na materiale "*Hosrau i Şirin*" Kutba, Kniga I, Moskva, 1979.

E.N.NURMAHANOVA, Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1971.

" " Kazirgi Kazak Tili, Almatı, 1982.

Nicholas POPPE, Bashkir Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Bashkir-English Glossary) Indiana University, 1962.

" " Tatar Manual, (Descriptive Grammar and Texts with A Tatar-English Glossary) Indiana University, 1963.

Omeljan PRİTSAK Kıpçakça: Tarihî Türk Şiveleri, Ankara, 1988, 111. - 122. s.

Martti RÄSÄNEN Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen, Helsinki, 1949.

Martti RÄSÄNEN, Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen, Helsinki, 1957.

B.A.SEREBRENNİKOV- N. Z GADJİYEVA, Sravnitel'no - istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Moskva, 1986.

Sravnitel'no - istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov - fonetika, (otvetstven. red.: E. R. TENİŞEV) Moskva, 1984.

A. M. ŞÇERBAK, Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad, 1970.

Tat. Tatar Türkçesi

TD. Türk Dili dergisi (Türk Dil Kurumu, Ankara)

TDA. Türk Dünyası Araştırmaları dergisi (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul)

TDAYB. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten (Türk Dil Kurumu, Ankara)

TDB. Muharrem ERGİN, Türk Dil Bilgisi, İstanbul, 1983.

TDDE. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (Türk Dil Kurumu, Ankara)

TDED. İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi

TDEK. Türk Dünyası El Kitabı, Ankara, 1992.

Şinasi TEKİN, Eski Türkçe: TDEK., Ankara, 1992.

TG. Tatarskaya grammatika-I, (red.: M. Z. Zakiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnatullina) Kazan, 1993.

TK. Türk Kültürü dergisi (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara)

TKA. Türk Kültürü Araştırmaları dergisi (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara)

TM. Türkiyat Mecmuası (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü)

M. TOMANOV, Kazak Tiliniñ Tariyhiy Grammatikası, Almatı, 1988.

" " Türki Tilderiniñ Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1992.

TTG. V. N. HANGİLDİN, Tatar Télé Grammatikası, (morfologiya hem sintaksis) Kazan, 1959.

TTŞ. Tarihî Türk Şiveleri, (haz. Mehmet Akalın) Ankara, 1988.

TT. Türkiye Türkçesi

TZ. (Et-tuhfetü-z-zekiyye) Izıskannıy dar tyurkskomu yazıku, (Grammatiçeskiy traktat XIV v. na arabskom yazıke) pod redaktsiyey akademika A. N. Kononova, Taşkent, 1978.

UAJb. Ural-Altaische Jahrbücher

B. M. YUNUSALİYEV, Kirgizskiy yazık: Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 482 - 505. s.

M. Z. ZAKİYEV, Tatarskiy yazık: Yazıki naradov SSSR. - Tyurkskie yazıki, Moskva, 1966, 139. - 154. s.

F. Z. ZEYNALOV, Türk Dillerinin Mügayiseli Grammatikası, Bakı, 1974.

Kakuk ZSUZSA Mai Török Nyelvek-I Bevezetes, Budapest, 1976.

6.2. Sözlükler:

Abay Tili Sözdigi, (Jalpı redaktsiyasın baskargan filologiya gılımdarınıñ doktorı: A. İSKAKOV) Almatı, 1968.

Arab - İran Kirme Sözderiniñ Kazakşa - Orısşa Sözdigi, (L. Z. RUSTEMOV) Alma-Ata, 1989

Başkortsa-Russa Hüzlék (K.Z. Ahmerov, T.G. Baişev, G.R. Karimova, E.E. Yuldaşev) Moskva, 1958.

Divanü Lugat-it-Türk Dizini, Ankara, 1972.

Kazahsko - russkiy slovar' (H. MAHMUDOV, G. MUSABAYEV) Almatı, 1987.

Kazak Türkçesi Sözlüğü, (terc.: Hasan ORALTAY, Nuri YÜCE, Saadet PINAR) İstanbul 1984.

Kazakh - English Dictionary, (Boris N. SHNİTNİKOV) The Hague, 1966.

Kırgız Sözlüğü (K. K. YUDAHİN'den çev: Abdullah TAYMAS) I-II cilt, 1988.

Kırgız Tilinin Sinonimder Sözdügü (Ş. CAPAROV, K. SEYDAKMATOV) Frunze, 1984.

Kırgızça - Orusça Sözdük (K. K. YUDAHİN) Moskva, 1965.

KTTS. Kazak Tiliniñ Tüsindirme Sözdigi, X cilt, Almatı, 1976.

Kutadgu Bilig III, İndeks, İstanbul, 1979.

Nogaysko - russkiy slovar', (N. A. Baskakov) Moskva, 1963.

Orıssa - Kazakşa Sözdik, II cilt, Almatı, 1978.

Russko- tatarskiy slovar', Kazan, 1971.

Russko - turetskiy slovar', (V. G. ŞÇERBİNİN) Moskva, 1989.

Tatar Téléneñ Dialektologik Süzlégé, Kazan, 1969.

Tatarisch - Deutscehes Wörterbuch, (Tamurbek DAWLETSCHİN, Irma DAWLETSCHİN, Semih TEZCAN) Wiesbaden,1989.

TRS. Tatarsko - russkiy slovar', Moskva, 1966.

TTAS. Tatar Téléneñ Añlatmalı Süzlégé, III cilt, Kazan, 1977-1981.

6.3. Edebî Metinler

Tat.

Aİ. Ayaz (Gayaz) İshaki, Zindan (roman), Kazan, 1991.

AT1.; AT2. Abdullah (Gabdulla) Tukay, Eserler- biş tomda, I.-II. cilt, Kazan, 1985.

AT1990 Abdullah (Gabdulla) Tukay, (şigırler, ekiyetler, poemalar) Kazan, 1990

ATŞ. Mustafa Öner, "Abdullah Tukay'ın Bir Şiiri: Şüreli"(Metin): Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VI. cilt, İzmir, 1991, 193.- 239. s.

FE. Fatih Emirhan, Söyénbike (hikâye): İdil (Tatar Yeşleré Jurnalı) 91-2. sayı, Kazan, 1991, 4. - 6. s.

Hesen Tufan Tatar Poeziyesé Antologiyesé, II.kitap,Kazan,1992,16.-23.s

HTF. Hesen Tufan, Güzel Gam, (şiirler) Kazan, 1990.

HTK. Hadi Taktaş, Saylanma Eserler, Kazan, 1961.

MM. Möhemmet Mehdiyev, Behilleşüv,(roman) Kazan, 1990.

RM. Rinat Möhemmediyev, Kéneriy Çitlék Koşı (roman), Kazan, 1990.

SC. Sedri Celel, Dim Buyında (hikâye): Kazan Utları(Tatarstan Yazuvçılar Bérlégé Jurnalı) 1991-3. sayı, 90.- 32. s.

Kzk.

AK1. Abay Kunanbayev, Şıgarmalar-eki tomdık, I. cilt, Almatı, 1968.

AKKS. Abay Kunanbayev, Kara Sözder: Şıgarmalar-eki tomdık, II. cilt, Almatı, 1968, 145. - 228. s.

İE. İlyas Esenberlin, Gaşıktar - Aykas, (roman) Almatı, 1975.

MÈ1. Muhtar Èvezov, Şıgarmalar, birinşi tom, Almatı, 1967.

MÈ4. Muhtar Èvezov, Şıgarmalar, törtinşi tom, Almatı, 1968.

OS. Olcas Süleymenov, Aziya (roman), Almatı, 1992.

SB. Sevirbek Bakbergenov, Şokan: Juldız (Kazakstan Jazuvşılar Odagınıñ Organı) 1985-6. sayı, Almatı, 1985, 10. - 78. s.

Ş.	Şekerim, öleñder hem poemalar, Almatı, 1988.
TA.	Tahavi Ahtanov, Kaharlı Künder, (roman) Almatı, 1976.
Tİ.	Turmagambet İztilevov (seçme şiirleri): Bes Gasır Jırlaydı, ekinşi tom, Almatı, 1989, 448. - 471. s.

Kırg.

AC.	Aşım Cakıpbekov, Teñiri Manas (roman): Ala Too, (Kırgızstan Cazuuçular Soyuzu Menen Madaniyat Ministerstvosunun Organı) 1991-9/10. sayı, Bişkek, 1991, 156. - 183. s.
ÇA1963.	Çıñgız Aytmatov, Birinçi Mugalim: A Kirghiz Reader (by Hu Zhen-hua and Guy Imart) Indiana University, 1989, 148. - 156. s.
ÇA1983.	Çıñgız Aytmatov, Kılım Karıtar Bir Kün (roman): Ala Too, 1983-8. sayı, Frunze, 1983, 6.- 80. s.
ÇA1984.	Çıñgız Aytmatov, Erte Kelgen Turnalar: Povestter, Frunze, 1984. 5.- 94. s.
ÇA1986.	Çıñgız Aytmatov, Akbara Menen Taşçaynar (roman): Ala Too, 1986-3. sayı, Frunze, 1986.3.- 28. s.
ÇA1991.	Çıñgız Aytmatov, Betme-Bet (roman): Ala Too, 1991- 9/ 10. sayı, Bişkek, 1991, 29. - 73. s.
MM.	Musa Murataliyev, Cañı Konuş: Povestter, Frunze, 1984, 219. - 283. s.
NB.	Nasirdin Baytemirov, Sıykırçı (roman): Ala Too, 1986-4. sayı, Frunze, 1986, 10. - 55. s.
T.	Toktogul, Tandalmalar - Irlar, Frunze, 1984.
TS.	Tügölbay Sıdıkbekov, Cooşbay (roman): Ala Too, 1983-10. sayı, Frunze, 1983, 3.- 48. s.
TÜ.	Temirkul Ümitaliyev, Irlar: Ala Too, 1991- 9/10. sayı, Bişkek, 1991, 150. - 152. s.

II. SES BİLGİSİ

Bu bölümde, araştırma konumuz olan üç lehçenin ses yapılarını ele alacağız. Sesler, önce ünlüler sonra ünsüzler olmak üzere sırayla tanıtılıp farkları ve ortaklıkları gösterildikten sonra, lehçelerdeki ses olayları incelenecektir.[1]

1. Ünlüler

Bu lehçelerde, birer fonem olarak yer alan toplam on tane ünlü vardır: ***a, è, e, ı, é, i, u, ü, o, ö.***

1.1. *a* sesi arka damakta, geniş-düz olarak ve açık telâffuz edilir. *a* sesinin telâffuzunda dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir. Bu ünlü, Tat.'da bilhassa birinci ve ikinci hecelerde, arka damaklık (küçük dil) dudaklık ve yumuşak ünsüzlerin yanında yuvarlak telâffuz edilir: Tat. *åpa* "hala, teyze", *åvıl* "köy", *våkıt, båla, kåla* "şehir", *nårat* "çam", *yåña* "yeni; henüz", *yåmav* "yama" vs.; fakat bunun yanı sıra, çok heceli sözlerin son hecelerinde, diş-damak ünsüzlerinden sonra telâffuzu TT.'deki gibi düzdür:

Tat. *urmånda, kålåda, ålgånda* "aldığında", *båşkålarga* "başkalara" vs.

Kzk. *a* sesinin telâffuzu aynıdır; fakat Tat. *a* sesindeki yuvarlak telâffuzlu varyantı yoktur: Kzk. *aga, at, bala, balalar, habar, jasa-* "yapmak", *jazgan* "yapmış" vs.

Kırg. *a* sesinin telâffuzu aynıdır. Kırg. *a* ünlüsünün ön damak ve diş ünsüzleri yanında, teşekkül noktası biraz öne kayarken (Kırg. *ata, apa*) arka damak ünsüzleri yanında da arkaya doğru çekilir. (Kırg. *kak* "kuru", *taka* "nal" vs.)

1.2. *è* sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telâffuz edilir. Kzk.'a mahsus bu ünlü, çoğu zaman ilk hecede ve vurgulu olarak bulunur. Aslen *a* sesinden türeyen (Kzk. *alıp kel- > èkel-* "getirmek"*; alıp ber- > èper-* "götürmek" vs.) bu ünlü, belki gelişmesini henüz bitirmediği için, ama daha çok da vurgu sebebiyle, mesela TT. *e* sesine göre daha uzun telâffuz edilir. Daha çok alınma sözlerde (Ar. ve Far.) görülmektedir. (Kzk. *èdebi, èdet* "âdet", *èzir* "şimdi" , *èrkim* "herkes", *dèvlet, bèle* "bela", *mèdeni* vs.)

Tat.'da ve Kırg. yazı dilinde bu ses yoktur; Kırg.'ın güney ağızlarında ve bilhassa da alıntı sözlerde görülür[2] : *kèr* "sağır", *kèl* "kel, dazlak", *èèlem* "âlem", *èèlim* "alim", *mèèlim* "muallim" vs.

[1] Ünlüler ve ünsüzlerin telâffuz özellikleri ve örnekler için şu çalışmalardan faydalanılmıştır: TG., 58. - 96. s.; HTET., 110. - 118. s.; Hezérgé Tatar Télé Fonetikası, (tözüvçésé: F. M. Hisamova) Kazan, 1987, 8. - 38. s.; J. Aralbayev, Kazak Fonetikası Boyınşa Etyüdter, 30. - 71. s.; T.K. Ahmatov - S. Ömüraliyeva, Kırgız Tili (Fonetika-Leksika), 33. - 74. s.; F. G. İshakov, Obşçaya harakteristika tyurkskogo vokalizma : İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskih yazıkov - çast pervaya, Fonetika, Moskva, 1955, 53. - 59. s.; F. G. İshakov, Harakteristika otdel'nıh glasnıh sovremennıh tyurkskih yazıkov, aynı yerde; 60. - 114. s.; Yazıki naradov SSSR - Tyurkskie yazıki-, Moskva, 1966, 139-141; 320-323; 483-487. s.

[2] B. M. Yunusaliyev, Kirgizskiy yazık: Yazıki naradov SSSR - Tyurkskie yazıki, 483. s.; fakat bu sesten, sadece bu kaynakta söz edilmiştir; mesela krş. T.K. Ahmatov - S. Ömüraliyeva, Kırgız Tili, 33. - 36. s. Zaten standart Kırg. imlâsında bu ses için aynı bir harf yoktur ve yukarıdaki örnekler de a harfiyle yazılır.

1.3. *e* sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telâffuz edilir. *a* ünlüsüne nazaran dil ucu daha öne çekilir ve öndeki alt dişlere yakınlaşır, ses organının (rezonatör) arkası biraz genişleyip çene düşer. (Tat. *ebi* "nine", *eylen-* "dolaşmak", *eyt-* "demek, söylemek", *cey* "yaz", *çeç* "saç", *beyle-* "bağlamak", *tereze* "pencere", *kirek* "gerek", *çirem* "bakir toprak" vs.)

Kzk. *e* sesinin telâffuzu aynı olmakla beraber, Tat. *e* ünlüsüne (veya Kzk. *è* ünlüsüne) nazaran daha kapalıdır. (Kzk. *erkek, erke* "nazlı, baylan", *emes* "değil", *mereke* "bayram" vs.) Sadece Kzk.'a mahsus olarak, *e* ünlüsü söz başında *y* türemesi ile telâffuz edilir: *el* (telâffuzu: *yel*) "halk", *eki* (*yeki*) "iki", *et* (*yet*) "et", *eşki* (*yeşki*) "keçi" vs.

Kırg. *e* sesinin telâffuzu aynıdır. (Kırg. *el* "halk", *erke* "nazlı", *ceñiş* "yeniş", *bezgek* "sıtma" vs.)

1.4. *ı* sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta, diğer ünlülere nispeten daha kısa telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzu esnasında, çene, dudaklar ve hatta dil de pasif haldedir, dil çok az (yarı açıklıkta) yükselir. Dilin arka tarafı ile küçük dil arasında, ses organının (rezonatörün) arka tarafının daralmasıyla meydana gelir. (Tat. *ırgak* "kanca", *ındır* "harman", *ışık* "mahfuz, gölgelik yer", *tarı* "darı" vs.)

Kzk. *ı* sesinin telâffuzu aynıdır. (Kzk. *ıdıs* "kapkacak", *ık* "mahfuz yer", *ıstık* "sıcak", *jılılık* "sıcaklık", *mıltık* "tüfek", *ıza* "sıkıntı, eza", *ırım* "batıl itikat" vs.) Bu ünlü *l* ve *r* ünsüzleri önünde veya vurgusuz hecede, en kısa telâffuzuyla işitilir: Kzk. *kırık* "kırk", *kızıl, kızık* "tuhaf, meraklı", *pışak* "bıçak", *kıtık* "gıdıklanma", *kısık* "kısılmış", *şıbık* "çubuk, sopa" vs.

Kırg. *ı* sesinin telâffuzu aynıdır. (Kırg. *ıntımak* "ittifak, rıza", *tınçtık* "barış, sükunet", *nık* "sağlam, muhkem" vs.)

1.5. *é* sesi ön damakta, düz ve yarı dar telâffuz edilen kısa bir ünlüdür. Sadece Tat.'a mahsus bu sesin telâffuzunda dil orta yüksekliğe (orta açıklığa) çıkar ve *ı* sesinden, dilin öne doğru hareket etmesi ve arka rezonatörün genişlemesiyle ayrılır. Dilcilik edebiyatında *kapalı e* olarak bilinen bu ses, Tat. ünlü sisteminde *ı* ünlüsünün ince sıradaki dengidir.[3] (Tat. *éş* "iş", *élék* "önce", *kérfék* "kirpik", *kéşé* "insan, kişi", *péçen* "kuru ot", *térsek* "dirsek", *téré* "diri" vs.)

Kzk. ve Kırg.'da bu ses yoktur.

[3] Bu ses, tarihî olarak i ünlüsünden gelişmiş olmasına rağmen, hem kapalı e sesi ve " é " işareti türkoloji edebiyatında iyi bilindiği için, hem de Tat. metinlerle şekilce bir ortaklık olsun diye, e harfine kapalılığı gösteren işaret koymayı "ê" uygun bulduk ; aynı sesi göstermek için kullanılan " ê " , " î " gibi işaretler yazı pratiği bakımından tercih edilmemiştir.

1.6. *i* sesi ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzunda dilin orta kısmı yukarı kalkar ve öne doğru gelir, ağız boşluğu tamamen daralır, arka rezonatör genişler, dil ucu da alt dişlere değecek gibi durur. Tat.'da bu ünlünün iki varyantı belirlenmiştir:

a. En çok görüldüğü şekil, alıntı olmayan sözlerin ilk hecesindeki normal, kısa ünlü hali (Tat. *ikmek* "ekmek", *çilek* "kova", *kitté* "gitti", *citté* "ulaştı", *kibe* "kuruyor" vs.);

b. Bilhassa vurgulu açık hecelerde rastlanan yarı ünlü *y* alafonu ile uzamış hali (Tat. *eti*/ *etiy* "baba", *éni*/*eniy* "anne", *söyli*/*söyliy* "söylüyor", *éşli*/ *éşliy* "yapıyor" vs.[4]).

Kzk. *i* sesinin telâffuzu aynıdır. TT. *i* sesinden biraz daha kısa bir ünlüdür. Bilhassa *l* ve *r* ünsüzleri önünde veya vurgusuz olduğu hecelerde, bu kısalık iyice fark edilir: Kzk. *bilek* "bilek", *tilek* "dilek", *tiri* "diri", *bilim* "bilgi", *kisen* "bukağı", *pişen* "kuru ot", *tiken* "diken" vs.

Kırg. *i* sesinin telâffuzu aynıdır. (Kırg. *ini* "küçük kardeş", *içkilik* "içecek", *tiyiş* "gerek" vs.)

1.7. *u* sesi arka damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzunda dudaklar büzüşüp öne doğru uzar, ağız boşluğu genişler ve dilin arka kısmı yumuşak damağa doğru yükselir. Tat.'da daha çok ilk hecede vardır, sonraki hecelerde, ancak hareket adında (*infinitif -uv / -üv*) görülebilir: *urman* "orman", *kuygan* "koymuş", *baruv* "gitmek", *ukuv* "okumak" vs.[5]

Kzk. *u* sesinin telâffuzu aynıdır: Kzk. *kus* "kuş", *buzav* "buzağı", *kural* "alet; silah", *ulı* "ulu", *uzın* "uzun", *usta* "usta", *uşkın* "kıvılcım" vs.[6]

Kırg. *u* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *uçkuç* "pilot", *kuyuluş* "(ırmak için) dökülüş" *murun* "önce, evvelden" vs.

1.8. *ü* sesi ön damakta, dar-yuvarlak ve kapalı olarak telâffuz edilir. Bu ünlünün telâffuzunda dudaklar *u* sesine nazaran daha önde büzüşürler. *ü* sesinin çıkışı anında dil üstünün orta kısmı sert damağa doğru kalkıp öne çekilir ve dil ucu alt dişlere yakınlaşırken ağız boşluğu da daralır.(Tat. *tütel* "evlek, sıra", *kül* "göl", *ürdek* "ördek", *kürüv* "görmek", *yörüv* "yürümek" vs.)

[4] i ünlüsünün Tat. standart imlâsında eti "baba", eni "ana", éşli "yapıyor" vs. gibi gösterilen bu şeklini, éşliy//başlıy (imlâ: éşli//başlıy) örneklerinde olduğu gibi morfem denkliğini de dikkate alarak, çalışmamızda söyliy, éşliy vs. şeklinde işaretledik. Ayrıca mesela eti, ebi "nine" vb. şekillerinin iyelik çekiminde anıñ etisé, ebisé gibi, 3. şahısta kalıplaşmış şekillerin yanı sıra, miném etiyém gibi normal örneklerin bulunması da, bu imlânın sondaki yarı ünlü y ünsüzünü işaretlemediğini göstermektedir. Tat.'a en yakın lehçe olan Başk.'da y ünsüzünün daraltıcı tesiri olmamıştır: krş. Başk. éşley "yapıyor", başlay "başlıyor", ebéy "nine", ebékey "ninecik".

[5] Fiil ismi yapan bu ek aslen v yarı ünlüsüyle bitmektedir (başlav vs.); ancak yine Tat. standart imlâsı bu sesi diftongla gösterip ilk hecedeki u sesiyle aynı işareti kullanmıştır (bulu/buluv, anın bului/buluvı, yazu/yazuv, yazuı/yazuvı vs.)

[6] Kzk.'da fiil ismi yapma eki -v (-uv) ayrı bir harfle gösterildiğinden Tat.'daki u-uv karışması Kzk.'da yoktur. İmlada: Tat. bulu(v), fakat Kzk. boluv vs.

Kzk. *ü* sesinin telâffuzu aynıdır: Kzk. *ülken* "büyük", *kün* "gün", *tün* "gece", *bügin* "bugün" vs.

Kırg. *ü* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *ümüt* "ümit", *üstürtön* "üstte, yukarıda", *müñkürö-* "aciz kalmak" vs.)

1.9. *o* sesi arka damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telâffuz edilir. Yuvarlak telâffuzu ve dilin arkaya doğru çekilmesiyle *ı* ünlüsünden ayrılmış olur. Dudaklar da *u* sesine nazaran daha az uzarlar. Bu ünlü, TT. *o* sesi gibi tam yuvarlak değildir, bilhassa Tat.'da çok daha dar telâffuz edilir. (Tat. *bolın* "çayır", *borılış* "dönemeç", *tormış* "hayat" vs.)

Kzk. *o* sesinin telâffuzu TT.'dekine yakındır: Kzk. *oşak* "ocak", *ot* "ateş", *orak* "orak", *ok* "ok", *otız* "otuz" vs.

Kırg. o sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *boordoş* "kardeş", *tomolok* "toparlak", *konuştan-* "mola için durmak; yaşamak için yerleşmek", *okşoş* "benzer" vs.

1.10. *ö* sesi ön damakta, yuvarlak-yarı dar ve yarı açık olarak telâffuz edilir. Yine bu ünlü de yuvarlak telâffuzu ve dil ucunun daha arkaya çekilmesiyle Tat.'da *é* sesinden farklılaşmış olur. Dudakların da Tat. *ü* sesine nazaran büzülüp uzaması daha azdır. (Tat. *köndéz* "gündüz", *örlék* "kiriş, kalas", *ölke* "ülke" vs.)

Kzk. *ö* sesinin telâffuzu aynıdır: Kzk. *örnek* "örnek, nakış", *köl* "göl", *köylek* "gömlek", *köz* "göz", *bödene* "bıldırcın", *öş* "öç", *öt* "öd, safra", *ömir* "ömür" vs.

Kırg. *ö* sesinin telâffuzu aynıdır: Kırg. *cönündö* "hakkında, dair", *köynök* "gömlek", *ökçö* "ökçe", *özön* "nehir; ırmak yatağı", *ömür* "ömür" vs.

1.11. Uzun Ünlüler

Çalışmamızda söz konusu olan lehçelerden, sadece Kırg. için uzun ünlülerin karakteristik bir değeri vardır. Bu lehçede uzun ünlüler, sadece asıl seslerin bir alafonu veya bir ağız özelliği olmak dışında, dilin doğrudan doğruya şekil ve anlam alanına tesir eden bir yere sahiptir: Mesela ; *cak* "yaka, taraf" / *caak* "çene"; *can* "yan, taraf" / *caan* "yağmur"; *con* "omurga"/ *coon* "yoğun, şişman"; *en* "damga, iz" / *een* "ıssız, tenha"; *er* "erkek"/ *eer* "eyer"; *san* "sayı / *saan* "sağmal hayvan"; *sat-* "satmak" / *saat* "engel"; *sök-* "sövmek"/ *söök* "kemik"; *suk* "kıskanç"/ *suuk* "soğuk"; *tan-* "inkar etmek"/ *taan* "alaca karga"; *tar* "dar" / *taar* "dağarcık, torba"; *tok* "tok" / *took* "tavuk"; *uk-* "dinlemek"/ *uuk-* "zehirlenmek"vs.

Kırg.'da yukarıda görülen normal sekiz ünlüye ilâveten, altı da uzun ünlü vardır: *aa, ee, uu, oo, üü, öö.*[7] Bu uzun ünlülerin türeyişi şu yollarla olmuştur:

[7] Ünlü uzunluğunu bu çalışmada (" â " veya " a: " gibi) başka bir işaret kullanmadan, standart Kırg. imlâsında olduğu gibi iki ünlü harfiyle gösterdik.

1. İki ünlü arasındaki arka damak ünsüzünün düşmesiyle: Eski yazılı Moğ. *bagatur* > Kırg. *baatır* "kahraman"; ET. *sagım* > Kırg. *saam* "bir sağım" vs.

2. Hece sonundaki ünsüzün diftonglaşıp ünlüye dönmesiyle: ET. *tag* > Kırg. *too* "dağ"; ET. *sub* > Kırg. *suu* "su" vs.

3. Kırg.'da vurgulu kısa ünlünün uzun telâffuzuyla: krş. Kzk. *sadak* ~ Kırg. *saadak* "sadak, okluk" vs.

4. Alınma sözlerde mevcut ünlü uzunluklarının korunmasıyla : krş. Kzk. dana ~ Kırg. daana "tane" vs.

2. Ünsüzler

Burada, söz konusu lehçelerdeki ünsüzler, teşekkül noktaları sırasıyla, şu şekilde sınıflandırılıp telâffuz özellikleri tanıtılmıştır: *Dudak; diş-dudak; diş; diş-damak; ön damak; arka damak; gırtlak ünsüzleri.*

2.1. Dudak ünsüzleri: *p, b, m, v.*

b tonlusu, ***p*** tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. *b* ünsüzü söz sonunda bulunmaz; *p* ise söz başında daha çok alıntı sözlerde görülür:[8]

Tat. *bal, bil* "bel", *borın* "burun", *arba* "araba", *taba* "tava"; *pıçrak* "pis", *apa* "hala, teyze", *ipiy* "ekmek", *küpér* "köprü", *tupas* "kaba", *alıp* "alp";

Kzk. *bas* "baş", *bala* "çocuk", *baskarma* "yönetim", *bügin* "bugün", *birge* "beraber", *baba* "dede", *aspap* "alet, cihaz"; *pikir* "fikir", *topırak* "toprak", *kap* "kapkacak";

Kırg. *baatır, cabagı* "yapağı", *kübö* "şahit", *sebüü* "serpme"; *payda* "fayda", *pakultet* "fakülte", *tüpkür* "en dip", *capan* "yaban, vahşi", *sep* "çeyiz" vs.

m sesi tonlu ve geniş geçitli, yumuşak (sonant, sonor) ünsüzdür:

Tat. *min* "ben", *méne* "işte", *alma* "elma", *salam* "saman", *köyme* "gemi";

Kzk. *men* "ben", *mal* "mal, davar", *mol* "bol", *muz* "buz", *mindet* "mihnet, dert", *aman* "sağ, salim", *keme* "gemi", *tam* "dam", *adam;*

Kırg. *maktoo* "övgü", *menen* "ile", *taman* "taban", *tömön* "aşağı", *kamalış* "kuşatma", *som* "para, lira" vs.

v sesi tonlu ve geniş geçitli, yumuşak ünsüzdür. TT.'deki *v* gibi diş-dudak arasında değil, iki dudak arasında telâffuz edilir. Söz başında az görülür. Bu ses Kırg.'da yoktur:

Tat. *vatık* "parçalanmış", *veyran* "viran", *davıl* "rüzgâr, *avıl* "köy", *tavık* "tavuk", *tav* "dağ", *dev* "kocaman, devasa", *av* "av", *sav* "sağlıklı";

[8] Tat. péç-, pèş-, pıçak, pıçrak vs. gibi sözler tarihî olarak b- > p- değişmesi geçirmiştir.

Kzk. *kavın* "kavun", *bavır* "bağır, ciğer", *tav* "dağ", *kırav* "kırağı", *atav* "ada", *vede* "vade", *vakıt;*

Kırg. (...)

2.2. Diş-dudak ünsüzleri: *v, f.*

v sesi tonlu ve sızıcı ünsüzdür. Sadece Rus. alınma sözlerde bulunur. TT. *v* sesiyle aynıdır (*vagon, vraç* "doktor", *vokzal* "gar", *vışka* "kule", *sovyet* "meclis", *samavır* "semaver", *aktivnıy* "aktif" vs.).

f sesi tonsuz ve sızıcı ünsüzdür. *v* ünsüzünün tonsuz dengidir. Kzk. ve Kırg.'da sadece yeni alınma (Rus.) sözlerde görülür:

Tat. *yéfek* "ipek", *kérfék* "kirpik", *tufrak* "toprak", *ufıldav* "oflamak", *fırıldav* "ıslık çalmak", *şkaf* "dolap";

Kzk. *fabrika, ferma* "çiftlik", *bufet* "büfe", *kafe* "kafeterya", *şifr* "şifre";

Kırg. *familiya* "aile", *forma* "şekil" vs.

2.3. Diş ünsüzleri: *d, t, n, z, s*

d tonlusu, ***t*** tonsuzu, patlayıcı ve sızıcı ünsüzler. TT.'deki gibidirler. *d* ünsüzü söz sonunda bulunmaz:

Tat. *dan* "şan, şöhret", *derés* "ders", *adım* "adım", *aldı* "önü"; *tereze* "pencere", *tañ* "tan", *altı* "altı", *yort* "ev, bina";

Kzk. *dala* "bozkır", *dèn* "tohum", *dème* "ümit", *dene* "beden", ; *tam* "dam", *tamga* "damga", *ata* "baba", *amanat* "emanet", *bult* "bulut", *tört* "dört";

Kırg. *dalı* "omuz", *dayın* "tayin edilmiş", *badal* "fundalık", *kadırduu* "kadirli", *adal* "adalet"; *tabış* "kazanç", *tirköö* "kaydetme", *tete* "denk", *uyutku* "maya", *çet* "kenar", *ot* "ateş" vs.

n tonlu ve geniş geçitli, yumuşak geniz ünsüzüdür. Bu ses tıpkı *d* ve *t* ünsüzleri gibi, dil ucunun öndeki dişlere, dil üstünün de üst diş yuvalarına temasıyla çıkarılır; fakat *n* sesinde, yumuşak damak indiği için, havanın bir kısmı burun boşluğundan çıkar ve bu sebeple genizleşir. Söz başında daha ziyade alıntı sözlerde bulunur:

Tat. *narat* "çam", *atna* "hafta", *ine* "işte", *neniy* "minik";

Kzk. *nan* "ekmek", *kanagat* "kanaat", *nasihat, nandıruv* "inandırma", *nöker* "maiyet, erkân", *neft* "petrol", *javın* "yağmur";

Kırg. *namıs* "namus", *negiz* "temel", *neme* "şey", *nerse* "nesne", *senek* "sertleşmiş, kaba", *tana* "dana", *çemen* "hastalık; hasta", *barman* "ferman" vs.

z tonlusu, ***s*** tonsuzu, sızıcı ünsüzler. Başk. için tipik olan damaklılaşmalar söz konusu üç lehçede de yoktur, TT.'deki gibidirler:

Tat. *sav* "sağlıklı", *tasma* "kurdela", *üsémlék* "bitki"; *zur* "büyük", *küzenek* "gözenek", *taz* "kel";

Kzk. *san* "sayı", *sazan* "sazan", *sürme* "sürme", *masak* "başak", *tasa* "set", *tas* "taş", *aytıs* "atışma"; *zıyan, azamat, jaz* "ilkbahar";

Kırg. *serüün* "serin", *asırandı* "evlatlık", *busulman* "Müslüman", *is* "is"; *zamana, zeket, bozo* "boza", *ustaz* "üstad", *boz* "boz" vs.

2.4. Diş-damak ünsüzleri: *c, ç, j, ş.*

c tonlusu, *ç* tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. Alınma olmayan Tat. sözlerde bu ünsüzler TT.'dekinden daha sürtünmeli ve sızıcılaşmış bir halde işitilmektedir. Tat. *c* sesi söz ortasında ve sonunda nadirdir. Kzk. *ç* sesi ancak alıntı sözlerde görülür. Kzk. *c* ise *j* sesinin varyantı olarak konuşma dilinde işitilmektedir. Kırg. için ise *c* tipik bir ünsüzdür:

Tat. *çeçüv* "saçmak", *çın* "gerçek", *çilek* "kova", *çiber* "güzel", *açı* "acı, ekşi", *kiçe* "dün", *öç* "üç"; *cilken* "yelken", *huca* "sahip", *baca* "bacanak", *ucım* "güz ekini", *tac* "taç";

Kzk. *çempion* "şampiyon", *poçta* "posta", *oçerk* "deneme"; *jaksı ~ caksı* "iyi", *janım ~ carım* "yarım", *jok ~ cok* "yok";

Kırg. *çabuu* "el çırpma", *uçkun* "kıvılcım", *oçok* "ocak", *kaçan* "ne zaman", *öç, aç; calın* "yalaz, alev", *cardamçı* "yardımcı", *bacırakay* "büyük gözlü" vs.

j tonlusu, *ş* tonsuzu, sızıcı ünsüzler. TT.'deki gibidirler. *j* sesi Tat. ve Kırg.'da, alınmalar dışında, ancak tabiat taklidi sözlerde bulunabilir; Kzk. için ise *j* yerli sözlerde bulunan tipik bir ünsüzdür:

Tat. *şavlav* "gürültü etmek", *şaşınuv* "kudurmak", *aşatuv* "yedirmek", *taş* "taş", *yeş* "yaş"; *jirebe* "talih", *jellev* "acıma", *çijildav "cızırdamak", abajur "abajur", jurnal "dergi";*

Kzk. *şaş* "saç", *kaşan* "ne zaman", *şelek* "kova"; *jaksı* "iyi", *jaña* "yeni", *jol* "yol", *jer* "yer", *jok* "yok", *jarma* "bulgur", *ajar* "görünüş", *marjan* "mercan";

Kırg. *jurnal* "dergi", *jandarm* "jandarma" vs.

2.5. Ön damak ünsüzleri: *l, r, y, g, k.*

l sesi tonlu yumuşak ve akıcı ünsüzdür. Bu ses söz başında alıntı sözlerde veya ancak tabiat taklidi sözlerde görülebilir. *l* ünsüzünün ince varyantının telâffuzu biraz farklıdır: Dil ucunun, üst ön dişlerin yuvalarındaki temas alanı, daha daralıp dil ortası sert damağa doğru kalkar ve hava dilin iki tarafından çıkar:

Tat. *layık, lampa, labırdaşuv* "dırdır etmek", *lıgırdav* "çene çalmak", *lakıldav* "gevezelik etmek", *olı* "ulu, büyük", *élémte* "ilgi, temas", *yal* "dinlenme", *kilüv* "gelme", *ölke* "ülke";

Kzk. *lezzet, lebiz* "lafız, söz", *logika* "mantık", *ılayık* "layık", *aluv* "almak", *bul* "bu", *abaylav* "ihtiyatlı olmak";

Kırg. *lıkıldoo* " dolu olmak", *lıpıldoo* "çabuk hareket etmek", *ilep* "sıcaklık", *bulganç* "bayağılık", *cılma* "pürüzsüz", *çakıldoo* "gıcırdamak", *tolo* "dolu", *çal* "kır renkli; ihtiyar", *öl* "nem, yaşlık" vs.

r sesi tonlu, yumuşak ve titrek ünsüzdür. Telâffuzu anında, gelen havanın tesiriyle dil ucu sert damağa deyip titrer. Bu ses, söz başında, sadece alıntı sözlerde vardır:

Tat. *rehet* "rahat", *resém* "resim", *rehmet* "teşekkür", *rayon* "bölge", *tuŋ* "doğru", *urav* "sarmak", *tar* "dar";

Kzk. *rahmet* "teşekkür", *ras* "doğru", *ruksat* "müsaade, *rakat* "rahat", *kara, ara, sarı, terek* "kavak ağacı", *cür-* "gitmek", *bar* "var";

Kırg. *rakat — ırakat* "rahat", *rakım ~ ırayım* "merhamet", *ruksat ~ uruksat* "müsaade", *örçüü* "üreme, artma", *murun* "evvel", *çer* "maraz; keder" vs.

y sesi tonlu, yumuşak (sonant) ünsüz. *l* ve *r* ünsüzlerine göre damağın daha ortasında telâffuz edilir. Kzk. ve Kırg.'da, alıntı sözler dışında, söz başında bulunmaz:

Tat. *yav* "düşman", *tayak* "dayak, sopa", *töye ~ döye* "deve", *kuyan* "tavşan", *kayın* "kayın", *uyav* "uyanık", *cey* "yaz", *bay* "zengin", *saray* "saray; odunluk";

Kzk. *yanvar* "Ocak ayı", *yaşçik* "kutu", *süyüv* "sevmek", *koyan* "tavşan", *tay* "tay", *toy* "düğün", *koy* "koyun";

Kırg. *yanvar* "Ocak ayı", *yubiley* "jübile", *sıyluu* "sayılan, muhterem", *bayuu* "zenginleşme", *ayanıç* "merhamet, acıma", *cay* "yaz" vs.

g tonlusu, *k* tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. Bu ünsüzlerin ön damak sesi olarak kaydedilmesine rağmen, bunların TT.'dekine göre damağın daha arkasında telâffuz edildiklerini de belirtmek gerekir, özellikle de Tat.'da bu daha çok duyulur. Ancak buna rağmen, yerli sözlerde ünlü-ünsüz uyumu da bozuk değildir; *g* ve *k* ünsüzleri sadece ön damak ünlülü sözlerde bulunur. *g* ön seste, alıntı veya tabiat taklidi sözler dışında görülmez.

Tat. *kilüv* "gelmek", *kiç* "akşam", *iké* "iki", *kük* "gök; mavi", *ilek* "elek", *kigézüv* "giydirmek", *geroy* "kahraman", *göl* "çiçek, gül", *günah* "günah", *görlev* "gürüldemek", *tigéz* "eşit", *tügerek* "yuvarlak";

Kzk. *kirüv* "girmek", *köl* "göl", *kün* "gün", *kevde* "gövde", *köbelek* "kelebek", *eki* "iki", *terek* "kavak"; *genetika* "genetik", *egin* "ekin", *bügin* "bugün", *kerege* "çadırın ağaç kafesten yapılan iskeleti";

Kırg. *kiriş* "giriş", *kömök* "yardım", *öpkö* "ciğer; öfke", *körköm* "görkem, güzellik", *öçük-* "kin beslemek"; *general, gipnoz* "hipnoz", *egiz* "ikiz", *ügüt* "öğüt".

2.6. Arka damak ünsüzleri: *ġ (ğ), ķ, ŋ, ñ.*

ġ tonlusu, *ķ* tonsuzu, patlayıcı ünsüzler. Bu seslerin telâffuzu anında küçük

dil, dilin arka tarafına iner ve hava bir patlama ile çıkar. Söz başında bu patlama daha güçlü hissedilir. Bu sesler TT.'deki denklerine nazaran daha geride, küçük dile yakın teşekkül eder. *g* ünsüzü söz başında ancak alıntı sözlerde vardır ve daha sızıcılaşmış halde *(ğ)* duyulur. Aynı sızıcılaşma iki vokal arasındaki durumunda da vardır (Kırg. *ağar-, uğut* "mayalama" vs.) fakat bu sızıcılaşma hiç bir zaman TT.'deki (*a'ar-* "ağar-", *ya'an* "yağan") gibi ünsüzün erimesiyle ikiz ünlüye (diftonga) yakın bir şekle varmaz. Bu arka damak ünsüzleri alıntı sözlerde ön damak ünlüleri yanında da görülebilir:

Tat. *kara, kolga* "sırık", *kıska* "kısa", *kızık* "ilgi çekici", *kolak* "kulak", *gasır* "asır", *gadet* "âdet", *garmun* "armonika, akordeon", *tıgız* "sıkı", *agım* "akış";

Kzk. *karın, kulak, kundız, kanat, kaz, gayrat* "gayret", *aga* "ağabey", *jaga* "yaka", *tamga* "damga";

Kırg. *kuugun* "sürgün", *toktoo* "durma", *kılık* "hareket; huy", *kıyık* "kesik; uç"; *garmon* "armonika", *gumanduu* "hümanist", *ugumduu* "kulağa hoş gelen", *ulaga* "çadırda eşik yanı" vs.

ḫ sesi tonsuz ve sızıcı ünsüzdür. Bu nispeten yeni bir ses sayılır, önceleri Ar.-Far. ve daha sonra da Rus. alınma sözleri dolayısıyla dilde yerleşmiştir. Türk esaslı sözlerde ise söz ortasında *ḳ*'nın sızıcılaşmasıyla türemiştir. Konuşma dilinde halen de *ḳ* ile nöbetleştiği örnekler işitilmektedir:

Tat. *heber* "haber", *hézmet* "hizmet", *hat* "mektup", *mehanik* "mekanik", *kolhoz* "kollektif çiftlik", *méh* "kürk", *hatın ~ katın* "kadın", *yahşı ~ yakşı* "iyi";

Kzk. *habar, hat, hızmet, ashana* "yemek odası; lokanta", *himiya* "kimya" *parahod* "vapur";

Kırg. *harakter* "karakter", *hronika* "vakayiname" vs.

ñ sesi tonlu, yumuşak ünsüzdür. TT. ağızlarında da halen bulunan arka damak genizlisi (*ń*) ile aynıdır:

Tat. *añ* "zihin, akıl", *kiñ* "geniş", *yaña* "yeni", *mañgay* "alın", *meñgé* "ebedî", *kiñeş* "nasihat, tavsiye";

Kzk. *jaña* "yeni", *teñiz* "deniz", *soñgı* "sonuncu", *añkav* "saf, budala" *tañ* "tan", *añ* "vahşi hayvan";

Kırg. *cañgır-* "yenilenmek", *añkoo* "saf, aptal", *doñuz* "domuz", *soñ* "son", *teñ* "denk" vs.

2.7. Gırtlak ünsüzü: *h.*

h sesi tonsuz, kapanmalı gırtlak ünsüzüdür. Başlıca alıntı sözlerde görülür. Kırg.'da bu ses yoktur:

Tat. *hem* "hem, ve", *heykel, her, aheñ* "ahenk", *bahadir;*

Kzk. *kaharman* "kahraman", *ajdaha* "ejderha", *gavhar* "cevher".

2.8. Son devir alıntılarıyla gelen ünsüzler: *ts, şç.* (*revolyutsiya* "ihtilal", *kontsert* "konser", *protsent* "oran", *tsilindr* "silindir", *tsentr* "merkez", *tsement* "çimento", *delegatsiya* "delegasyon", *şçetka* "fırça" vs.) Bu Rusça sözler, Sovyet devri boyunca, orijinal imlâlarıyla yazılmaları şart koşulduğu için, eski Arap-Fars alıntılarında gerçekleştiği gibi, lehçelerin kendi ses yapılarına mahsus benimsenme şartlarına ulaşamamıştır. Bunun yanı sıra, bilhassa Rusçayı iyi bilmeyen yaşlıların telâffuzunda ise, yerli ünsüzlere dönerler. (*revolusya, konsert, prosent, sement* vs.)[9]

3. Ses Olayları

Burada ele alınan lehçelerin, yazı dilimizin ses yapısından ayrıldığı noktalarda şekillenen ve bugün artık sona ermiş hâldeki ses olaylarını ***tarihî ses olayları*** adı altında inceleyeceğiz. Bunun için yapacağımız karşılaştırmada esas alınan şey ise, **ET. > Çağ. / Kıp.** devrelerini izleyen yazı dili malzememizdir. Şivelerin daha ziyade sözlük (*leksikolojik*) malzemesine karakter veren, bitmiş hâldeki bu tarihî ses olaylarının yanı sıra, gramer içinde, yapım veya çekim esnasında ortaya çıkan, yani dilin kullanımı boyunca süren ses olayları da görülmektedir; bunları da ***gramerlik ses olayları*** adı altında değerlendireceğiz. Ayrıca, ses olaylarının bir kısmı ise, sadece telâffuzda duyulmaktadır ve bunlar yazıya geçirilmemiştir; bunları ise ***konuşma dilindeki ses olayları*** başlığı altında ele alacağız.

3.1.Tarihî Ses Olayları[10]

Genel dil biliminde, şarta bağlı olan ve dilin bütününe yayılmış hâdiselere düzenli ses olayları ; belli bir şarta bağlı olmayan, sınırlı bir yaygınlığı olan, hatta, bazen, tek tek sözlerde görülen hâdiselere de düzensiz ses olayları denmektedir. Aşağıda tespit edilen tarihî ses olaylarının da bir kısmı, söz konusu lehçe veya lehçelerde sistemli olarak görülürken, bir kısmı ise nadir olarak gözlenen ve söz içindeki komşu sesler, sözün bulunduğu metindeki komşu yapılar veya dildeki eş veya zıt anlam ve şekil ilişkileri gibi, önceden bilinemeyecek kadar çeşitli faktörlerin tesirleriyle ortaya çıkan düzensiz ses olaylarıdır:[11]

---

[9] Sovyetler Birliği dışında doğup büyüdüğü için Rusça bilmeyen Finlandiya Tatarları, Sovyet devrinden evvel girmiş Rusça alıntıları, hiç unutmadıkları ana dillerinde yaşatmaktadırlar. Günlük hayattaki bazı teknik sözlerle sınırlı olan bu alıntıları, konuşma dilinde benimsenmiş şekilleriyle bilen Finlandiya Tatarları, hem bu sözlerin ses ve anlam yapısı hem de Sovyet devrinden evvel Tatar lehçesine girmiş Rusça sözlerin mahiyeti bakımından ilgi çekici bir araştırma konusudur.

[10] Bu tür ses olayları ve örnekler için faydalanılan kaynaklar şunlardır: M. Tomanov, Kazak Tiliniñ Tariyhiy Grammatikası, Almatı, 1988, 31. - 75. s.; U. Ş. Bayçura, Zvukovoy stroy tatarskogo yazıka, Kazan, 1961.; B. A. Serebrennikov - N. Z. Gadjiyeva, Sravnitel'no - istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Moskva, 1986, 8.-74. s.; A. M. Şçerbak, Sravnitel'naya fonetika tyurkskih yazıkov, Leningrad, 1970, 26. - 106. s.; Sravnitel'no-istoriçeskaya grammatika tyurkskih yazıkov - Fonetika, (Otvetstvennıy redaktor: E. R. Tenişev) Moskva, 1984. 67. s. vd.

[11] krş. Günay Karaağaç, Dil, Ağız ve Kulak ile İlgili Kelimelerimiz, E.Ü. Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VII, 85-91. s.

3.1.1. *Ünlülerde Düzenli Ses Olayları:*

3.1.1.1. *e- > i-* (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede daralma)

et > it "et"; *er > ir* "erkek"; *el > il* "ülke"; *teñ > tiñ* "denk"; *kel- > kil-* "gelmek"; *sez- > siz-* "sezmek"; *kes- > kis-* "kesmek"; *yet- > cit-* "ulaşmak"; *keñ > kiñ* "geniş"; *keç > kiç* "akşam"; *kerek > kirek* "gerek" vs.

3.1.1.2. *i- > é-* (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede genişleme)

biz > béz "biz"; *til > tél* "dil"; *it > ét* "köpek"; *il- > él-* "bağlamak"; *tiş > téş* "diş"; *silk- > sélk-* "silkmek"; *piş- > péş-* "pişmek" vs.

3.1.1.3. *-i- > -é-* (sadece Tat.'a mahsus; söz ortasında genişleme)

eşit- > işét- "işitmek"; *erik- > irék-* "özlemek"; *keçir- > kiçér-* "geçirmek; affetmek"; *birinçi > bérénçé* "birinci" vs.

3.1.1.4. *o- > u-* (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede daralma)

ot > ut "ateş; ışık"; *tok > tuk* "tok"; *orun > urın* "yer"; *bol- > bul-* "olmak"; *otur- > utır-* "oturmak"; *kol > kul* "el" vs.

3.1.1.5. *ö- > ü-* (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede daralma)

köp > küp "çok"; *öç > üç* "öç"; *kör- > kür-* "görmek"; *ördek > ürdek* "ördek"; *öpke > üpke* "ciğer; öfke" vs.

3.1.1.6. *u- > o-* (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede genişleme)

uzak > ozak "uzun vakit"; *uç- > oç-* "uçmak"; *tut- > tot-* "tutmak"; *tuz > toz* "tuz"; *kuş > koş* "kuş"; *muñ > moñ* "sıkıntı, bun" vs.

3.1.1.7. *ü- > ö-* (sadece Tat.'a mahsus; ilk hecede genişleme)

kün > kön "deri, gön"; *tüş- > töş-* "inmek"; *kül > köl* "kül"; *üçün > öçén* "için"; *üst > öst* "üst"; *yüz- > yöz-* "yüzmek" vs.

3.1.1.8. *-ø- >-ı-* (Tat. ve Kzk.; son sesteki çift ünsüz arasında ünlü türemesi [12])

börk > Tat. *bürék*, Kzk. *börik* "şapka, börk"; *erk* > Tat. *irék*, Kzk. *erik* "hürriyet, serbestlik"; *kırk* > Tat., Kzk. *kırık* "kırk"; *kork-* > Tat. *kurık-*, Kzk. *korık-* "korkmak"; *ürk-* > Tat. *örék-*, Kzk. *ürik-* "ürkmek"; *borç* > Tat. *burç*, Kzk. *borış* "borç"; *yolk-* > Tat. *yolık-*, Kzk. *julık-* "karşılaşmak"; *körk* > Tat. *kürék*, Kzk. *körik* "güzellik"; *alp* > Tat., Kzk. *alıp* "alp"; *sevinç* > Tat. *söyénéç*, Kzk. *süyiniş* "sevinç"; *tınç* > Tat. *tınıç*, Kzk. *tınış* "sakin" vs.

[12] Tespit ettiğimiz ünlü üreten örneklerde, sona gelen çift ünsüzlerin ilkinin hep *r, l, n* gibi yumuşak (sonant) ünsüzler olması, bu değişmenin düzenli olduğunu göstermektedir. Buna rağmen ant, art, ast "alt", kart "ihtiyar", öst, yort "bina" vb. gibi örneklerde bu türeme hiç olmamıştır. (Burada örnekleri görülen ünlü türemesi alıntı sözlerde de ortaya çıkar: farz > Tat. farız, Kzk. parız; ders > Tat. derés, Kzk. dèris ; kadr > Tat. kadér, Kzk. kèdir ; kabr > Tat. kabér, Kzk. kabır ; tarz > Tat. tarız, Kzk. tèriz vs.)

3.1.1.9. *ø- > ı-* (Kırg.'a has; ön seste, akıcı ve titrek ünsüz önünde dar ünlü türemesi [13])

layık > Kırg. *ılayık*; *lazım > ılazım*; *lakap > ılakap*; *lam > ılam*; *ilahim > ılayım*; *legen > ilegen*; *rast > ıras*; *razı > ırazı*; *rahmet > ırakmat*; *ramazan > ıramazan*; *raport > ırapırt*; *resmî > ırasmı*; *rahm > ırayım*; *rızk > ırıskı*; *rahat > ırakat*; *ret > iret* "sıra" vs.

3.1.2. *Ünlülerde Düzensiz Ses Olayları:*

3.1.2.1. *a- > e-* (sadece Tat.'a mahsus; ön damağa geçme)

ayt- > eyt- "söylemek"; *baglan- >> beylen-* "bağlanmak"; *saç > çeç* "saç"; *yaş > yeş* "yaş"; *az > ez* "az"; *yay > cey* "yaz"; *sanç- > çenéç-* "saplamak" ; *akrın > ekrén* "yavaş"; *çırılda- > çérélde-* "cırlamak"; *ata > eti* "baba"; *ana > eni* "ana"; *mına > méne* "işte" vs.

3.1.2.2. *a- > è-* (sadece Kzk.'a mahsus; ön damağa geçme)

evvel > Kzk. *èvel; hava > ève; avaz>èvez; alıp ber- > èper-* "getirmek"; *alıp kel- > èpkel-* "ulaştırmak" vs.

3.1.2.3. *ı- > ø-* (sadece Kzk.'da; söz başında açık hecedeki dar ünlüyü düşürme)

ınan- > Kzk. *nan-*; *ışan- > sen-* "güvenmek, inanmak" (krş. Kırg. *işen-*)

**ilektir- > *ılaktır-* > Kzk. *laktır-* "atmak, fırlatmak" (krş. Tat. *élektér-*) vs.[14]

3.1.2.4. *u- > ø-* (Tat. ve Kzk.'a mahsus; söz başında açık hece ünlüsünü düşürme)

uvak > Tat. *vak* "ufak"; *uvut-* > Tat. *vat-* "parçalamak, kırmak";

urug > Kzk. *ruv* "aile, kabile"; *oglak > olak* > Kzk. *lak* "oğlak" vs.

3.1.2.5. *ø- > u-* (Kzk., Kırg.,ve bazen Tat.'da; titrek ünsüz önünde ünlü türemesi)

ruhsat > Kzk., Kırg. *uruksat* "müsaade"; rus > Tat., Kzk., Kırg. *urus* "Rus"; *rum* > Tat., Kzk., Kırg. *urum*; *sütun* > Kzk. *ustın* "sütun"; *rûza* > Tat. *uraza*, Kzk. *oraza* "oruç"; *rol* > Kırg. *urol* ; *ruh* > Kırg. *uruk*; *vazir* > Kırg. *uvazir* vs.

[13] Söz başında titrek r ve akıcı l, tabiatıyla, ancak alıntı sözlerde mümkün olacaktır. Bilhassa düzensiz ses olaylarında verdiğimiz alıntı söz örneklerini şu kaynaklardan taradık:L. Z. Rustemov, Arab - İran Kirme Sözderiniñ Kazakşa - Orısşa Sözdigi, Alma-Ata, 1989.; Kırgızça - Orusça Sözdük (K. K. Yudahin), Moskva, 1965.

[14] Söz başında kapalı telâffuz edilen açık hece ünlüsünün, Tat.'ın Mişer ağzında da düşürüldüğünü görüyoruz : onuk > Tat. onık > Mişer ağzı. nuk "torun"; élektér- > ağız. lektér- "atmak, fırlatmak"; uyal- > Tat. oyal- > ağız. yal- "utanmak" vs.

3.1.2.6. -φ > -a (Tat., Kzk. ve Kırg.'da; kapalı hecede ünlü türetme [15])

sor- > Tat. *sora-*, Kzk., Kırg. *sura-*; *ölç-* > Tat. *ülçe-*, Kzk. *ölşe-*, Kırg. *ölçö-* vs.

3.1.3. *Ünsüzlerde Düzenli Ses Olayları:*

3.1.3.1. -g- > -v- (Tat. ve Kzk.'da; arka damak ünlüsünün iki ünlü arasında sızıcılaşıp dudaklaşması)

agız > Tat., Kzk. *avız*; *agır* > Tat., Kzk. *avır*; *agıl* > Tat., Kzk. *avıl* ; *bagır* > Tat., Kzk. *bavır* ; *bogun* > Tat., Kzk. *buvın* "boğum; nesil" vs.

3.1.3.2. -g- > -v- > -oo- / -uu- (sadece Kırg.'da; iç seste yarı ünlüden uzun ünlüye geçme)

agız > *avız* > Kırg. *ooz* "ağız"; *agır* > *avır* > *oor*; *bagır* > *bavır* > *boor*; *tavuş* > *tooş* "ses"; *yagı* > *coo* "düşman"; *yogun* > *coon*; *agrı* > *avrı* > *ooru* "ağrı; hasta"; *ogul* > *uul* vs.

3.1.3.3. -g > -v (Tat. ve Kzk.'da; son seste, arka damaktan sızıcılaşıp dudaklaşma)

tag > Tat., Kzk. *tav* "dağ"; *sag* > *sav* "salim"; *yag-* > *yav-* "yağmak"; *yadag* > *yayag* > Kzk. *jayav*, Tat. *ceyev* "yaya"; *aglak* > Tat., Kzk. *avlak* "tenha"; *arıg* > Tat. Kzk. *aruv* "arı, temiz"; *yug-* > Tat. *yuv-*, Kzk. *juv-* "yıkamak" vs.

3.1.3.4. -g > -v > -oo / -uu (sadece Kırg.'da; son seste, yarı ünlünün erimesiyle uzun ünlüye geçme)

bag > *bav* > Kırg. *boo* "bağ"; *tag* > *tav* > Kırg. *too* "dağ"; *ag-* > *av-* > Kırg. *oo-* "ağmak, sarkmak"; *boğ-* > *buv-* > *buu-* "boğmak"; *tog-* > *tuv-* > *tuu-* "doğmak"; *yug-* > *yuv-* > *cuu-* "yıkamak" vs.

3.1.3.5. -g > -y (Tat. ve Kzk.'da ; söz sonunda sızıcılaşıp ön damağa geçme)

bagla- > Kzk. *bayla-*, Tat. *beyle-* "bağlamak"; *yıg-* > Tat. *cıy-*, Kzk. *jiy-* "toplamak"; *sıg-* > Tat., Kzk. *sıy-* "sığmak" vs.

3.1.3.6. -g > -y (Tat., Kzk., Kırg.'da; söz sonunda sızıcılaşma[16])

eg- > Tat., Kzk., Kırg. *iy-* "eğmek"; *ögren-* > Tat., Kzk. *öyren-*, Kırg. *üyrön-* "öğrenmek"; *tügme* > Tat. *töyme*, Kzk. *tüyme*, Kırg. *tüymö* "düğme"; *üg-* > Tat. *üy-*, Kzk., Kırg. *üy-* "yığmak" vs.

[15] Bu örneklerde, fiilden fiil yapma eki -a/-e ile genişlemiş fiil gövdeleri de düşünülebilir.

[16] Ön damak ünsüzü g son seste böyle sızıcılaşırken, iç seste değişmemiştir: Tat. ügét, Kzk. ügit, Kırg. ügüt "öğüt"; Tat. ügéz, Kzk. ögiz, Kırg. ögüz "öküz" vs.

3.1.3.7. *y- > j-* (Kzk.'da; sadece söz başında, ön damaklılaşma ve sızıcılaşma)

yakın > *jakın*; *yel* > *jel*; *yeñil-* > *jeñil-*; *yırt-* > *jırt-*; *yigit* > *jigit*; *yurt* > *jurt*; *yük* > *jük*; *yok* > *jok*; *yön* > *jön* vs.

3.1.3.8. *y-* > *c-* (Kırg.'da; ön seste, ön damaktan diş-damağa geçme ve patlayıcılaşma)

yaş > *caş*; *yer* > *cer*; *yit-* > *cit-*; ; *yıl* > *cıl*; *yürek* > *cürök*; *yut-* > *cut-*; *yol* > *col*; *yönel-* > *cönöl-* vs.

3.1.3.9. -ş- > -s- (Kzk.'da; iç seste, diş-damaktan diş ünsüzüne geçme)

aşık- > *asık-* "acele temek"; *beşik* > *besik*; *kişi* > *kisi*; *töşe-* > *töse-* "döşemek"; *tuşa-* > *tusa-* "ayak bağlamak"; *yaşa-* > *jasa-* ; *nişane* > *nısana* vs.

3.1.3.10. -ş > -s (Kzk.'da; son seste, diş-damaktan diş ünsüzüne geçme)

aş- > *as-*; *baş* > *bas*; *iş* > *is*; *kaş* > *kas*; *kış* > *kıs*; *taş* > *tas*; *tüş-* > *tüs-* vs.

3.1.3.11. ç- > ş- (sadece Kzk.'a has; ön seste, diş-damak ünsüzünde sızıcılaşma[17])

çak > *şak* "çağ"; *çık-* > *şık-*; *çap-* > *şap-* "çarpmak"; *çeç-* > *şeş-* "çözmek"; *çirik* > *şirik* "çürük"; *çora* > *şora* "bey" vs.

3.1.3.12. -ç- > -ş- (sadece Kzk.'a has; iç seste, diş-damak ünsüzünde sızıcılaşma)

açık > *aşık*; *piçen* > *pişen* "kuru ot"; *kaçan* > *kaşan* "ne zaman"; *oçak* > *oşak* "ocak"; *üçün* > *üşin* "için" vs.

3.1.3.13. -ç > -ş (sadece Kzk.'da; son seste, diş-damak ünsüzünde sızıcılaşma)

aç > *aş*; *agaç* > *agaş*; *üç* > *üş*; *kaç-* > *kaş-*; *kıvanç* > *kuvanış* vs.

3.1.3.14. *h-* > *φ-* (Kzk. ve Kırg.'da; ön seste, gırtlak ünsüzünü düşürme)

hükumet > Kzk. *ükimet*, Kırg. *ökümöt*; *hava* > Kzk. *ève*, *Kırg. aba*; *her* > Kzk. *èr*, Kırg. *ar*; *harf* > Kzk. *èrip*, Kırg. *arıp*; *hareket* > Kzk. *èreket*, Kırg. araket; *hüner* > Kzk. *öner*, Kırg. *önör* vs.

3.1.3.15. *f-* > *p-* (Kzk., Kırg.'da; ön seste, diş - dudak ünsüzünde patlayıcılaşma)

fayda > Kzk., Kırg. *payda*; *ferzend* > Kzk., Kırg. *perzent*; *feraset* > Kzk., Kırg. *parasat*; *felek* > Kzk., Kırg. *pelek*; *fikr* > Kzk. Kırg. *pikir*; *fark* > Kzk., Kırg. *parık* vs.

[17] ç ünsüzünde, ön, iç ve son sesteki bu sızıcılaşmalar, Tat.'ın yazı diline esas olan Kazan ağzında da işitilir, fakat bu yazıya geçirilmemiştir.

3.1.3.16. *-f- > -p-* (Kzk.,Kırg.'da, iç seste, diş - dudak ünsüzünde patlayıcılaşma)

ülfet > Kzk. *ülpat*, Kırg. *ülpöt*; *sefer* > Kzk., Kırg. *sapar*; *kafes* > Kzk., Kırg. *kapas*; *müsafir* > Kzk. *müsèpir*, Kırg. *musaapır*; *afet* > Kzk., Kırg. *apat*; *sûfi* > Kzk. *sopı*, Kırg. *sopu* vs.

3.1.3.17. *-f > -p* (Kzk., Kırg.'da; son seste, diş -dudak ünsüzünde patlayıcılaşma)

tavaf > Kzk., Kırg. *tavap*; *taraf* > Kzk., Kırg. *tarap*; *keyf* > Kzk., Kırg. *keyip*; *harf* > Kzk. *èrip*, Kırg. *arıp*; *zayıf* > Kzk., Kırg. *zayıp* vs.

3.1.3.18. *f- > p- > b-* (Kzk. ve Kırg.'da; ön seste, diş - dudak ünsüzünde patlayılaşma ve tonlulaşma)

fatiha > **pata* > Kzk., Kırg. *bata* "hayırlı dua; nişanlanma"; *felaket* > Kzk. *bèleket*, Kırg. *balaket*; *felan* > Kzk. *bèlan*, Kırg. *balan*; *fetva* > Kzk. *betva*, Kırg. *batıba*; *pençşembe* > Kzk. *beysinbi*; *peşin* > Kzk. *besin*; *fukara* > Kzk. Kırg. *bukara*.

3.1.3.19. *v- > u- / o-* (Kzk. ve Kırg.da; ön seste, dudak yarı ünlüsünden yuvarlak ünlüye geçme)

vicdan > Kzk. *ujdan*, Kırg. *ucdan*; *vâkı'a* > Kzk. *okıyga*, Kırg. *okuya*; *veba* > Kzk. *oba*, Kırg. *oboo*; *vîrân* > Kzk. *oyran*, Kırg. *oyron*; *vefa* > Kzk. *opa*, Kırg. *opaa*; *vefat* > Kzk. *opat*, Kırg. *opot*; *vekil* > Kzk. *ökil*, Kırg. *ökül* vs.

3.1.4. *Ünsüzlerde Düzensiz Ses Olayları:*

3.1.4.1. *t- > d-* (Tat. ve Kzk. ve Kırg.'da; ön seste, diş ünsüzünde tonlulaşma [18])

takı > Kzk. *tagı*, Tat. *tagın*, fakat Kırg. *dagı* "tekrar, yine"; *ten* > Tat. *ten*, Kzk. Kırg. *den* "ten"; *tört* > Tat. *dürt*, Kzk., Kırg. *tört* "dört"; *tabış* > Tat. *tavış*, Kzk. *dabıs*, Kırg. *dabış* "ses"; **türkün* > Tat. *törkém*, Kzk. *dürkin*, Kırg. *dürkün* "grup"; *tüpe* > Tat. *töbe*, Kzk. *tübe*, Kırg. *töbö* "tepe, zirve" – Kırg. *döbö* "tepe; et yemeğinin üzerine konan yağ parçası"; *ti-* > Tat. *di-*, Kzk. Kırg. *de-* "demek"; *teve* >Tat. *döye*, Kzk. *tüye*, Kırg. *töö* "deve"; *tala* >Tat. *dala*, Kzk. *tala*, Kırg. *talaa* "bozkır"; *toñuz* >Tat. *duñız*, Kzk. *doñız*, Kırg. *doñuz* "domuz"; *teñiz* > Tat. *diñéz*, Kzk., Kırg. *teñiz* "deniz"; *taka* > Tat. *daga*, Kırg. *taka* "at nalı"; *tügi* > Tat. *dögé* "pirinç" vs.

[18] Söz başında tonlulaşma, aslında, Oğuz lehçelerine has düzenli bir ses değişmesi olsa da, bugünkü Kıpçak lehçelerinde de düzensiz olarak görülmektedir. Bu düzensizliği, bazı kaynaklar, ağız özelliği ve merkezden uzak (periferik) olmakla açıklıyorlar. (bk. M. Tomanov-1988, 55.- 56. s.) Diş ünsüzündeki bu tonlulaşmanın, Kırg.'da nispeten daha fazla olduğunu seziyoruz; fakat bunun sebeplerini göstermek için ilâve çalışmalara gerek vardır.

3.1.4.2. *k- > g-* (Tat.'da; ön seste, damak ünsüzünde tonlulaşma[19])

kevde > *gevde* "gövde"; *kez-* > *giz-* "gezmek"; *kömbe* > *gömbe* "mantar" vs.

3.1.4.3. *b- > p-* (Tat.'da, ön seste, dudak ünsüzünde tonsuzlaşma)

biç- > Tat. *péç-*, *biş-* > *péş-* "pişmek", *bıçak* > *pıçak*, *bılçırak* > *pıçrak* "pis".

3.1.4.4. *b- > m-* (Tat., Kzk. ve Kırg.'da; ön seste, dudak ünsüzünde sızıcılaşma [20])

boyun > *Tat. muyın*, Kzk. *moyın*, *Kırg. moyun*; *buñ* > Tat. *moñ*, Kzk., Kırg. *muñ* "sıkıntı"; *bıyık* > Tat. Kırg. *mıyık* vs.

3.1.4.5. *-p- > -b-* (Tat., Kzk. ve Kırg.'da; iç seste, dudak ünsüzünde tonlulaşma[21]):

kapak > Tat., Kzk., Kırg. *kabak*; *töpe* > Tat. *tübe*, Kzk. *töbe*, Kırg. *töbö* "tepe"; ipek > Kzk. jibek, Kırg. cibek; fakat krş. *apa* > Tat., Kzk., Kırg. *apa* vs.

3.1.4.6. *(-b >) -v > -y* (Tat., Kzk. ve Kırg.'da, bazen, son seste damaklılaşma):

eb > Kıp. *öv – iv* > Tat. *öy*, Kzk., Kırg. *üy* "ev";
seb- > Kıp. *sev-* > Tat. *söy-*, Kzk., Kırg. *süy-* vs.

3.1.4.7. *-v- > -y-* (Tat., Kzk. ve Kırg.'da nadiren, söz ortasında damaklılaşma):

Kıp. *teve* > Tat. *döye*, Kzk. *tüye*, fakat Kırg. *töö* ; *avıl* > Kırg. *ayıl* "obalar topluluğu" vs.

3.1.4.8. *-ñ- > -y-* (Tat. ve Kzk.'da, iç seste, genizli ünsüzde ön damağa geçme):

Kıp. *iñek* > Tat. *iyek*, Kzk. *iyek* "çene"; *kañır-* > Tat. *kayır-* "sökmek", Kzk. *kayır-* "bükmek"; *süñük* > Tat. *söyek*, Kzk. *süyek*, fakat Kırg. *söök* vs.

3.1.4.9. *-ñ- > -g-* (sadece Tat.'da, genizden damağa geçme[22])

[19] Ön damaktaki k>g tonlulaşmasının Tat. örneklerinin bunlarla sınırlı olduğu görülüyor. TTAS.'da g sesi ile başlayan, bunların dışındaki diğer sözler alıntı veya tabiat taklididir. Damak ünsüzündeki bu tonlulaşmanın, diş ünsüzündeki t > d türüne nazaran daha az örneği vardır.

[20] Bu, daha ET. devresi içinde başlamış bir olaydır ve adı geçen lehçelerde de bu düzensiz değişme devam etmiştir: ben > men, biñ > miñ vs.

[21] Bu, söz konusu lehçelerde daha ziyade gramerlik bir ses olayı şeklinde görülmektedir.

[22] ET. devresinde de bu olayın örnekleri vardır (bardıñ > bardıg vs.) ; Tat.'daki durumun, bununla ilgisi mukayese edilmiştir. (bk. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Köktürkçe İle Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler, 36. PIAC, Almatı-Kazakistan, 1993 -bildiri-).

beriñiz > Tat. *birégéz* "veriniz"; *turuñuz* > Tat. *torıgız* "durunuz"; *başlasañız* > *başlasagız* "başlasanız" vs.

3.1.4.10. *-ñ* > *-n* (sadece Kırg.'da; son seste, genizli ünsüzde, ön damağa geçme)

-nıñ > *-nın* : Kırg. *atasının, agasının, balasının* vs. (krş. Kırg. *añ, ata-ñ,* vs.)

3.1.4.11. *-g-* > **-v-* (> *u-*) (Tat., Kzk.'da; iç seste arka damaktan dudaklılaşma[23])

ogul > **ugıl* > Tat., Kzk. *ul;* krş. Kırg. *uul; togrı* > Tat. *turı,* Kzk. *tuvra* "doğru"; *togra-* > Tat. *tura-, Kzk. tuvra-,* krş. Kırg. *tuura-* "doğramak"; *ogrı* > Tat., Kzk. *urı* "hırsız"; *avuçla-* > Kzk. *usta-* "kavramak, tutmak" vs.

3.1.4.12. ∅- > *y-* (Tat., Kzk., Kırg.'da, dar ünlü önünde yarı ünlü türeme)

ır > *yır* > Kzk. *jır,* Tat. *cır* "türkü"; *ipek* > Tat. *yéfek,* Kzk. *jibek,* Kırg. *cibek*; *ılıg* > Tat. *yılı,* Kzk. *jılı,* Kırg. *cılı* "sıcak"; *ırak* > *Tat. yırak* Kzk. *jırak,* Kırg. *ıraak* "uzak" vs.

3.1.4.13. *y-* > *c-* (Tat.'da; ön seste, patlayıcılaşıp ön damaktan diş-damaklaşma[24])

yet- > *cit-* "ulaşmak"; *yeñ-* > *ciñ-* "yenmek"; *yigit* > *cigét; yiber-* > *ciber-* "göndermek"; *yer* > *cir; ip* > *yip* > *cép; yedi* > *cidé; yılıt-* > *cılıt-* "ısıtmak"; *yıg-* > *cıy-* "toplamak"; *ır* > *yır* > *cır* vs.

3.1.4.14. *ş-* > *s-* (Kzk.'da; ön seste, diş-damaktan dişe geçme[25])

şol > *sol* "şu"; *şu* > *so* "şu"; *şaş-* > *sas-*; *şahbaz* > *sabaz; şeftalu* > *sabdalı; şal* > *sal; şam* > *sam; şimal* > *samal; şevk* > *savık; şan* > *sèn; çarşenbe* > **şèrşenbi* > *sèrsenbi; şekl* > *sekil-di* "gibi"; *şemşir* > *semser; şart* > *sert; şark* > *serik* vs.

3.1.4.15. *-l-* > ∅- (Kzk.'da; iç seste, akıcı ünsüzde gerileyici benzeşme)

alıp ber- > Kzk. *èper-* "alıvermek, sunmak"; *alıp kel-* > Kzk. *èpkel-* >*èkel-* "getirmek"; *alıp ket-* >> *èket-* "götürmek" vs.

[23] krş. Bu, Kırg.'da düzenli bir ses değişmesidir.

[24] Kırg.'da düzenli olarak görülen bu değişme, Tat. için sistemli olarak benimsenmiş değildir; fakat verilen örneklerde görüldüğü üzere, yazı diline esas olan ağızda, bilhassa dar ünlülü sözlerde y- > c- değişmesi hakim olmuştur. Buna rağmen, mesela Tat.'ın Mişer, Nokrat ağızları bunları hep y ile telâffuz etmektedir. (bk. Tatar Téléněń Diyalektologik Sûzlégé, 621. s.)

[25] Bu ses değişmesi, aslında Kzk.'da, iç seste ve son seste, düzenli olarak görülürken, buradaki gibi çok kullanılan bir iki zamirde ön sese de taşınmış veya geri benzeşme olmuştur. Alıntı sözlerde de ş- genellikle korunmuştur. (Kzk. şart, şirin, şèher vs.) Yukandakiler ş- > s- değişmesinin düzensiz olarak ön sese de taşındığı örneklerdir.

3.1.4.16. *-r-* > *-l-* (Kzk.'da, iç seste, titrekten akıcı ünsüze geçme)

ruhsat > *uruksat* > Kzk. *ulıksat*

3.1.4.17. *-r* > -∅ (Kzk.'da son seste, titrek ünsüzün düşmesi)

ötiptir > *ötipti* "geçmiş"; *jetiptir* > *jetipti* "ulaşmış"; *köriptir* > *köripti* "görmüş"; *baradır* > *baradı* "gidiyor"; *çıkadır* > *şıgadı* "çıkıyor" vs.

3.1.4.18. *-ur* > -∅ (Kzk.'da, aykırılaşma ve denk hecelerde düşme)

kılıp turur > *kılıptur* > *kılıptır* > Kzk. *kılıptı* "kılmış"; *körüp yürür* > Kzk. *körüpjür* "görüyor"; *atap turur* > Kzk. *ataptur* "adlandırmaktadır; *yazıp oturur* > Kzk. *yazıp otır* "yazmaktadır" vs.

3.1.4.19. *-ḫ-* > *-ķ-* (Kzk.'da, iç seste, arka damakta patlayıcılaşma)

rahım >Kzk. *rakım* "merhamet"; *rahat* >*rakat*; *rahmet* >*rakmet* "teşekkür"; krş. Kzk. *rahım, rahmet* vs.

3.1.4.20. *h-* > ∅- (Tat.'da, ön seste, gırtlak ünsüzünü düşürme[26])

**halsıra-* > *elsére-* "halsizleşmek"; *haram* > *erem* "faydasız, boş"; *hazır* > *ezér*; *heybet* > *eybet* "iyi, güzel"; *haydi* > *eyde* vs.

3.1.4.21. *-h* > -∅ (Kzk.'da, son seste, gırtlak ünsüzünü düşürme) *penah* > Kzk. *pena*; *padişah* > *patşa*; *vech* > *vec* vs.

3.1.4.22. *-z* > *-s* (Tat., Kzk., ve Kırg.'da; son seste, diş ünsüzünde tonsuzlaşma[27])

-maz > *-mas*: Tat. *bulmas* "olmaz", *sünmes* "sönmez"; Kzk. *barmas* "gitmez", *aytpas* "söylemez"; Kırg. *cañılbas* "yanılmaz", *sagınbas* "düşünmez", *acıraşbas* "boşanmak" vs.

3.1.4.23. *-st* > *-s*∅ (Tat., Kzk., Kırg.'da, son seste, çift sızıcı ünsüzde düşme)*dost*> Tat. *dus*, Kzk., Kırg. *dos*; *rast* > Tat., Kzk., *ras*, Kırg. *ıras* "doğru" vs.

3.1.4.24. *m-* > *b-* (Kzk.'da, ön seste, dudak ünsüzünde patlayıcılaşma) *mihnet*> Kzk. *beynet*; *meyl* > *beyil*; krş. *kıymet* > Kzk. *kımbat*

3.1.4.25. *v-* > *b-* (Kırg.'da, ön seste, dudak ünsüzünde patlayıcılaşma) *vakıt*> Kırg. *bagıt*; *vezir* > *bazir*

[26] Kzk. ve Kırg. için düzenli gelişen bu olay Tat.'da bazı sözlerde görülmektedir.

[27] Bu daha eski bir olaydır. (krş. Kıp. ve Çağ. içmes, kılmas, kelmes vs.)

3.1.4.26. *-ll- > -ld-* (Kzk. ve Kırg.'da, iç seste, akıcı çift ünsüzde aykırılaşma) *molla* > Kzk., Kırg. *moldo, millet* > *Kırg. mildet*, Kırg. *cannat* (~ *candat*).

3.1.4.27. *-mm- > -mb-* (Kzk.'da, iç seste, çift dudak ünsüzünde aykırılaşma) *ümmet* > Kzk. *ümbet* vs.

3.1.4.28. *-tt- > -nt-* (Kzk.'da; iç seste, diş ünsüzünde aykırılaşma) *ittifak* > Kzk. *ıntımak* vs.

3.1.5. *Tarihî Yazı Dili ve Lehçelerin Ses Yapısı*

Yukarıda örnekleri verilen olaylardan sonra, mukayese edilen lehçelerin **ET. > Çağ. / Kıp.** çizgisindeki, tarihî yazı dilimizin ses yapısıyla ilişkileri, şöyle özetlenebilir:

Tat. düzenli olarak gösterdiği ünlü değişmeleri sonunda ortak yazı dilimizden şu tercihlerle ayrılmıştır:

a. İlk hecede, sadece ön damak ünlülerine mahsus olarak daralma ve darlarda ise genişleme;

b. Kök hecesinde bulunan bütün tam yuvarlak ünlülerde daralma ve buna paralel olarak dar yuvarlak ünlülerde ise genişleme.

Tat.'ın böyle şekillenen ünlü yapısı ile tarihî yazı dilinden ve bu değişmeleri yaşamayan Kzk. ve Kırg.'dan ayrılarak lehçeleştiği görülüyor. Bu ayrılmada muhtemel rolü olabilecek dış faktörlerin (mesela Tat.'ın iç içe yaşadığı komşu Fin - Ogur dillerinin tesiri vs.) araştırılması ise, bu bölgedeki lehçelerin ses bilgisi konusunda yapılacak, daha geniş tarihî karşılaştırmaları ve lehçeler ve komşu diller arasındaki alış-verişleri açığa çıkaracak çalışmaları gerektirmektedir.

Tat. bilhassa söz başı ve ortasındaki ünsüzler bakımından üç lehçe içinde tarihî yazı diline en yakın lehçedir. Söz başında sadece dar ünlülü sözlere ait düzensiz *y- > c-* değişmesi ise büyük bir fark teşkil etmemiş görünmektedir. İlk hece sonundaki ve söz içindeki arka damak ünsüzlerini sızıcılaştırıp yarı ünlüleştirmek (*sag > sav* vs.) ise bugünkü Kıpçak lehçelerinin tipik bir özelliğidir; son sesteki tonlu damak ünsüzlerini yine yarı ünlüye çevirmesi de (*-g > -y*) dahil olmak üzere, Tat.'daki tarihî ünsüz değişmeleri bunlarla sınırlanmış gibidir.

Kzk. ve **Kırg.**'da ise Tat.'ın yaşadığı düzenli ünlü değişmeleri görülmediği için, ünlü yapıları bakımından tarihî ana dile hemen hemen bağlı kalmışlardır. Kırg. bilhassa söz ortası ve sonunda *g > v* değişmesiyle türeyen yarı ünlüyü, yuvarlak ünlü haline getirdiği ve bu tesirle de kendisine has uzun ünlüleri türettiği için (*-uv > -uu; -av > -oo*) hem ortak yazı dilinden hem de diğer iki lehçeden ayrılmış haldedir.

Ünlü yapısı bakımından tarihî yazı dilimize en yakın halde duran Kzk., bilhassa ünsüzlerinde görülen ileri derecedeki değişmelerle, diğer iki lehçeden de farklılaşmıştır: Kzk. söz başındaki düzenli *y- > j-*, iç seste ve söz sonundaki *ş > s* ve bütün *ç* seslerindeki sızıcılaşmalar (*ç > ş*) ile, ET. devresinden beri süregelen sözlerde kendisine has bir ünsüz kadrosu yaratmış haldedir.

Kırg. ise ünsüzleri bakımından, söz başındaki düzenli *y- > c-* değişmesi ve tonlu arka damak ve dudak seslerini tamamen ünlüleştirmesi ile (*g > v > u/o*) farklılaşmış ve bunların dışında da eski yazı diline bağlı kalmıştır.

3.2. Gramerlik Ses Olayları:

Sözlerin gramer içinde kullanılmasında, yani yapım ve çekim esnasında ortaya çıkan ses olaylarını, *gramerlik ses olayları* olarak burada ayrıca ele alacağız. Araştırdığımız lehçelerin gramer işleyişinde görülen bu ses olaylarını, şu başlıklar altında toplamayı uygun gördük: *Yardımcı sesler, ses uyumları, benzeşmeler, tonlulaşmalar, sızıcılaşmalar* ve *ses düşmeleri*.

3.2.1. *Yardımcı Sesler*

Bu sesler, asıl morfemler ile bağlı morfemlerin buluştuğu çekim veya yapım işleyişi esnasında türeyen yardımcı unsurlardır. Dilimizin ses ve hece yapısının uygun olmadığı "*tüt+n, agaç + m, kapı + a*" vs. gibi morfem birleşmelerinde, arada türeyerek iş gören bu sesler, gramerlik bir görev taşımadığı için tabii ki ek de sayılamazlar. Asıl seslerle karışmaması için yardımcı ses dediğimiz bu sesler *ünsüz-ünsüz* bağını kuran yardımcı ünlüler ile *ünlü-ünlü* bağını kuran yardımcı ünsüzden ibarettir.

Bu lehçelerde kullanılan yardımcı ünsüz, tıpkı TT.'deki gibi *y* sesidir. (*başla-y-a* vs.) Bu sesin, bazen, tarihî gelişmeler sonunda, asıl ekin düşmesi ile ek durumuna geldiğini şekil bilgisi bölümünde göreceğiz.

Yardımcı ünlüler de yine TT.'de olduğu gibi ancak dar ünlüler olur. Dudak uyumu bulunan Kırg.'da dar yuvarlak ünlüler de yardımcı ünlü olduğu için Tat. ve Kzk.'a nazaran iki fazlalığı vardır:

Tat. *ı / é*; Kzk. *ı / i*; Kırg. *ı / i, u / ü*. (Tat. *kul-ı-m, tél-é-ñ*; Kzk. *kol-ı-m, til-i-ñ*; Kırg. *kol-u-m, tüş-ü-ñ, til-i-ñ* vs.)

Bunlara ilâve olarak, ET. devresinden beri iyelik ekli sözlerin hal çekiminde bir yardımcı ses olarak kullanıla gelen (zamirlik) *n* sesi, bu lehçelerde aynen devam etmektedir. (*bakçalar-ı-n-da, tav-ı-n-da* vs.)

3.2.2. *Ses Uyumları*

Eklemeli dillerin ve tabiatıyla Türkçenin bir özelliği olan *ses uyumu*, bağlı morfemlerin (*eklerin*) asıl morfemlere (*köklere*) uyması anındaki seslik (fonetik) bir olaydır. Bağlı ve asıl morfemlerdeki ses uyumları, aşağıda, ünlülerde ve ünsüzlerde olmak üzere ayrı ayrı incelenmiştir.

3.2.2.1. *Ünlü Uyumları*

Genel Türkçede olduğu gibi, söz konusu lehçelerde de ünlü uyumları iki türlü olmaktadır:

a. Damak (kalınlık-incelik) uyumu;
b. Dudak (düzlük-yuvarlaklık) uyumu.

3.2.2.1.1. *Damak Uyumu:* Türkçede ünlüler, normal olarak ön damak (ince sıra: *e, i, ü, ö*) ve arka damak (kalın sıra: *a, ı, u, o*) olmak üzere, en az dörder ses bulunan karşılıklı (*simetrik*) iki grup meydana getirdiği için, bağsız morfemlere eklenecek bağlı morfemler söz içinde bu sıraları izleyerek yer alırlar. Türk dilinde, tarih boyunca sağlam bir şekilde bulunmuş bu uyum, burada adı geçen lehçelerde de devam etmektedir:[28] Tat. *bay-lık-nıñ* "zenginliğin", *kat-ı-ş-dır-dı-lar* "karıştırdılar", *tart-ı-n-gan-nar-dan* "çekinenlerden"; *eylen-dér-gen* "çeviren", *iz-é-l-gen-lék-ten* "ezilmişliğinden", *teger-meç-ler* "tekerlekler"; Kzk. *alda-n-gan-dık* "aldanmışlık", *jaz-dır-dı-lar* "yazdırmışlar", *kara-vşı-lık* "bakıcılık"; *jet-ki-lik-ti* "yeterli", *esir-i-k-tik* "mütekebbirlik", *keñ-şi-lik-ten* "serbestlik"ten; *Kırg. cay-çı-lık-tan* "huzurdan", *kayt-ar-ma-gan* "çevirmemiş", *tabış-ta-n-dı* "seslendi"; *kel-i-ş-tir-me-p* "yakıştırmayıp", *eşik-teş-tik* "kapı komşuluğu" vs.

Damak uyumunun, sadece, Tat.'a mahsus olarak, (Rusça vasıtasıyla giren) yeni alıntılarda bozulduğu göze çarpmaktadır: Tat. *agentlık* "ajanlık", *appetitlılık* "iştahlılık", *dekabristlar* "Dekabiristler", *dotsenlık* "doçentlik", *dokumentlaştırılgan* "belgeleştirilmiş", *dramatiklık* "dramatiklik", *intelligentlık* "entelektüellik", *printsipları* "prensipleri", *printsipsızlık* "prensipsizlik", *séznéñ éş protsessıgızga* "sizin iş prosesinize", *proyektta* "projede" vs. (fakat Kzk. *agent-tik, printsip-siz-dik, protsent-siz;* Kırg. *printsip-ter-i-n-e, printsip-siz-dik, protses-ter-i* vs.) Bu damak uyumu bozukluğu, Tat.'da ön damak ünlülü alıntı sözlerde görülürken, arka damak ünlülülerde rastlanmaz: *dorfalık* "kabalık", *dokladçı* "tebliğci", *dramalaştıruv* "dramalaştırma" vs. Ayrıca daha eski alıntı sözlerde (Far.-Ar.) bu bozukluk görülmez: *dertlé, dervişlék, derecelé, devletçélék* vs. Tat. bu yeni alıntılara gelen ekleri bütünüyle arka damakta standartlaştırmış gibidir. Bunu sadece bugünkü imlânın bir tasarrufu olarak görmek de mümkün değildir; çünkü Sovyet döneminde hiç yaşamamış ve Tat.'ı daha çok bir konuşma dili olarak kullanan (Finlandiyalı vs.) Tatarların telâffuzunda da, alınma kelimelerdeki bu uyumsuzluk, sözlükteki (leksikolojik) yabancılığın, ses alanındaki bir işareti gibi duyulmaktadır.

3.2.2.1.2. *Dudak Uyumu:* Bu lehçelerdeki ünlüler, telâffuz esnasında ağzın aldığı şekle göre düz (*a, e, ı, i*) ve yuvarlak (*u, ü, o, ö*) olmak üzere de iki grup meydana getirirler. Türk dili tarihi boyunca, damak uyumuna göre daha zayıf olan bu uyum, adı geçen lehçelerden sadece Kırg. için geçerlidir; Tat. ve Kzk.'ın standart yazı dillerinde (resmi imlâlarında) dudak uyumu yoktur.[29]

TT.	*odunluk*	*görüştük*	*koyulduk*	*göçürülüp*	*bölünmüşlük*
Tat.	*utınlık*	*küréşték*	*kuyıldık*	*küçérélép*	*büléngenlék*
Kzk.	*otındık*	*köristik*	*koyıldık*	*köşirilip*	*bölingendik*

Bu uyum, yazıda gösterilmemesine rağmen, Tat. ve Kzk. konuşma dilinde veya çeşitli ağız özellikleri taşıyan kişilerin telâffuzunda halen işitilmektedir.

Kırg. dudak uyumu ise, TT.'nde alışık olduğumuzdan daha ileri derecede bir dudaklaşmayı getirmiştir; TT. dudak uyumu kök hecesindeki yuvarlak ünlü, ikinci veya üçüncü hecedeki düz-dar ünlüler (*ı, i*) ile sınırlanıp düz geniş (*a, e*) ünlülerde görülmemesine rağmen, Kırg. dudak uyumu yuvarlak ünlülü kök hecesini takip eden bütün ünlüleri yuvarlaklaştırmıştır:

TT.	*odun*	*öküz*	*bölme*	*kelebeklerden*	*kullananda*	*götürmeyenler*
Kırg.	*otun*	*ögüz*	*bölmö*	*köpölöklördön*	*koldongondo*	*kötörmögönlör*

Bu Kırg. örneklerden görüldüğü üzere, dudak uyumu, bu lehçede bütün hecelerde, azalmadan devam etmekte ve tabii olarak Kırg. eklerin Tat. ve Kzk.'da bulunanlara ilâveten yuvarlak ünlülü varyantlarını da türetmektedir. Dudak uyumu ile Kırg.'a gelen bu ilâve şekiller, *şekil bilgisi* bölümünde teker teker inceleneceği için burada daha fazla üzerinde durmayacağız.

[28] Tarihî ses olayları sonucunda, Tat. i ünlüsü ancak ilk hecede kaldığı için, eklerde ı ünlüsünün karşılığı é olur: -dı/-dé, -lı/-lé, -mış/-méş vs.

[29] aş. bk. **3.3 Konuşma Dilindeki Ses Olayları** ve 36. not.

3.2.2.2. *Ünsüz Uyumu:*

Tarihî yazı dilimizde, bazen, çeşitli imlâ geleneklerinin tesiriyle zayıflamış görünen ünsüzlerin tonluluk uyumları, burada, her üç lehçede de tam olarak gerçekleşmektedir:

a. *Kök sonunda tonlu + ek başında tonlu;*

b. *Kök sonunda tonsuz + ek başında tonsuz.*

Tat. *a.* *hatınga* "kadına", *alarda* "onlarda", *töşémde* "düşümde", *avıldaş* "aynı köylü", *öydeş* "ev arkadaşı";

b. *tormışka* "hayata", *behétke* "şansa", *ocmahta* "cennette", *tışta* "dışarıda", *çitte* "köşede", *yaktaş* "hemşehri", *yeşteş* "yaşıt";

Kzk. *a.* *bizge* "bize", *adamga* "adama", *tünde* "gecede", *otandas* "vatandaş", *irugdas* "soydaş";

b. *beynetke* "mihnete", *urıska* "kavgaya", *kezde* "çağda", *vakıtta* "vakitte", *este* "akılda", *niyettes* "aynı niyetli", *seriktes* "hemfikir";

Kırg. *a.* *kımızga* "kımıza", *adamda, karındaş* "kardeş", *coldoş* "yoldaş";

b. *topko* "topa", *kezekke* "zamana", *cakta* "tarafta", *cırtkıçta* "yırtıcı hayvanda", *keñeşteş* "sırdaş", *kepteş* "sohbet arkadaşı" vs.

3.2.3. *Ünlü Düşmesi:*

-ı-* > *-ø- (Tat., Kzk., Kırg.'da; iç seste, vurgusuz açık hecedeki dar ünlüyü düşürme)

Tat. *sélék-e* > *sélke* "silkiyor, sallıyor"; *bürék-é* > *bürké* "şapkası"; *bornı* > *bornı* "burnu"; *avız-ı* > *avzı* "ağzı"; *küñél-é* > *küñlé* "gönlü"; Kzk. *ornı* > *ornı* "yeri"; Kırg. *ayıl-ı-m* > *aylım* "karım"; *kayır-ı-m* > *kayrım* "sadakam"; *iyin-i* > *iyni* "omuzu" vs.

3.2.4. *Ünlü Daralması:*

-a-y* > *-ı-y (sadece Tat.'da, yarı ünlü önünde geniş ünlünün daralması)

kür-me-y-e > *kürmey* > *Tat. kürmiy "görmüyor"; añla-y-a* > *añlay* > *añlıy* "anlıyor" vs.

3.2.5. *İlerileyici Benzeşmeler:*

Burada ele alınan lehçelerde, bağlı morfemlerin (*eklerin*) başındaki ***l, m,*** ve ***n*** ünsüzlerinin düzenli benzeşmeleri (*asimilasyonu*) ile karşılaşılmaktadır.

3.2.5.1. *l ünsüzündeki benzeşmeler:*

(m, n +) l > n (sadece Tat.'da; akıcı ünsüzün benzeşmesi [30])

30 Tat. resmî imlâsında, sadece çekim eklerine ait benzeşmeler yazılmış gibidir; aynı durumdaki başka örneklerin telâffuzunda da benzeşme duyulmakta fakat yazıya geçirilmemektedir. krş. Tat. utın-lık, söykém-lé, ım-la-, vayım-la-, soñ-la-, kün-le- vs.

Tat. *ülen-ler* > *ülenner* "otlar", *kayınnar* "kayınlar", *cannar* "canlar", *namnar* "namlar", *açsınnar* "açsınlar", *orsınnar* "vursunlar", *uramdan* > *uramnan* "sokaktan", *ülennen* "ottan", *tañnan* "tandan" vs.

(tonlular +) l > d (Kzk. ve Kırg.'da, düzenli olarak akıcı ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *din-ler* > *dinder, sarbazdar "gönüllü askerler", orındık "sandalye", kezdik "bıçak", tündik "çadırın bacası";*

Kırg. *adam-lar>adamdar, muundar* "nesiller", *ketkender* "gitmişler", *poyezdder* "trenler", *koozduk* "güzellik", *beldik* "bellik, kuşak", *körkömdük* "güzellik" vs.

(tonsuzlar +) l > t (Kzk. ve Kırg.'da, düzenli olarak, akıcı ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *tas-lar* > *tastar* "taşlar", *mektepter* "mektepler", *jigitter* "yiğitler", *eñbekter* "emekler", *bastar* "başlar", *agaş-lı* > *agaştı* "ağaçlı", *èdepti* "edepli";

Kırg. *erkek-ler* > *erkekter, boluştar* "volostlar, nahiyeler", *baştık* "başlık", *töştük* "göğüslük", *caştık* "yaşlık; gençlik" *at-luu* > *attuu* "atlı", *küçtüü* "güçlü" vs.

3.2.5.2. *m ünsüzündeki benzeşmeler:*

(tonlular +) m > b (Kzk. 'da düzenli; yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi[31])

Kzk. *köm-me>kömbe* "gömme", *minbe* "binme, çıkma", *kızba* "kızma", *süzbe* "süzme", *jumbak* "yumak; bilmece", *jazbak "yazmak", jeñbek* "yenmek", *üzbes* "koparmaz, üzmez" *könbey* "yanmıyor" vs.

(tonsuzlar +) m > p (Kzk. 'da düzenli olarak, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *kes-me > kespe, kirispe* "girişme", *jappa* "kapama", *şappa* "çarpma", *köşpe* "göçme", *aspa* "asma", *ospak* "kinaye", *kıspak* "kısmak, sıkıntı", *şakpak* "çakmak", *aytpas* "söylemez", *bitpes* "bitmez", *kaytpas* "dönmez", *korıkpay* "korkmuyor", *keşikpey* "gecikmiyor" vs.

(tonlular +) m > b (Kırg. 'da düzensiz olarak, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

Kırg. *buyur-maptır* > *buyurbaptır* "buyurmamıştır", *koybopturmun* "koymamışım", *cılbayt* "kımıldamıyor" *vs.*

(tonsuzlar +) m > p (Kırg. 'da düzensiz olarak, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

31 Bu benzeşme, tonlu ünsüz olmasına rağmen l, r, v, y seslerinden sonra ortaya çıkmaz. (krş. Kzk. ilme, bölme, salma, oyma, tapsırma, köşirme, suvırma, avma, buvma, tüyme, barmak, almak, savmak, barmay vs.)

Kırg. *çakırt-mapsız* > *çakırtpapsız* "çağırtmamışsınız", *çıkpayt* "çıkmıyor", *ketpeyt* "gitmiyor" vs.

3.2.5.3. *n* ünsüzündeki benzeşmeler:

(tonlular +) n > d (Kzk. ve Kırg'da düzenli, yumuşak (sonant) ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *til-niñ* > *tildiñ* "dilin", *eldiñ* "halkın", *önerdiñ* "sanatın", *jazuvdıñ* "yazının", *bol-gan-nı* > *bolgandı* "olanı", *arabtardı* "Araplan", *jer-ni* > *jerdi* "yeri", *közdi* "gözü", *adamdı* "adamı";

Kırg. *poyezd-der-nin* > *poyezdderdin* "trenlerin", *deñizdin* "denizin", *cer-ni* > *cerdi* "yeri", *kabardı* "haberi", *müşküldü* "müşkülü", *nandı* "ekmeği" vs.

(tonsuzlar +) n > t (Kzk. ve Kırg.'da düzenli olarak, yumuşak ünsüzün benzeşmesi)

Kzk. *jürek-niñ* > *jürektiñ* "yüreğin", *mahabattıñ* "muhabbetin", *adamdıktıñ* "insanlığın", *kazaktıñ* "Kazak'ın";

Kırg. *cürök-nün* > *cüröktün* "yüreğin", *kitep-ni* > *kitepti* "kitabı", *cigitti* "yiğiti" vs.

3.2.5.4. *t* ünsüzünde düzensiz ilerileyici benzeşme:

-p+t-* > *-pp-* > *-p- (Kırg.'da, düzensiz benzeşme ve aykırılaşma)

açıptır > *açıppır* > *açıpır* "açmış"; *cuupturmun* > *cuuppurmun* > *cuupurmun* "yıkamışım" vs.

3.2.6. Gerileyici Benzeşmeler:

3.2.6.1. *-n-* > *-ø-* (Kırg.'a mahsus, düzensiz; genizli ünsüzde, dudak benzeşmesi ile aykırılaşma)

ce-gen-min > **cegemmin* > *cegemin* "yemişim"; *okuganmın* >> *okugam* "okumuşum"; *oogonmun* > *oogumun* "sarkmışım"; *tökkönmün* >> *tökkömün* "dökmüşüm"; *cazganmın* >>*cazgamın* "yazmışım" vs.

3.2.6.2. *-b-* > *-m-* (Kırg.'da, düzensiz, genizli ünsüz tesiriyle dudak ünsüzünde benzeşme [32])

cabın- > *camın-* "örtünmek"; *tebin-* > *temin-* "tebinmek"; *tabın-* > *tamın-* "tapınmak" vs.

3.2.7. Geniz Ünsüzünde Arka Damaklılaşma:

-n-* > *-ñ- (Kzk. ve Kırg.'da; damak ünsüzü önünde gerileyici benzeşme ile genizli ünsüzün arka damağa geçmesi)

32 krş. Kırg. sep- > sebin- (semin- değil).

Kzk. *jat-ı-n-kı* > *jatıñkı* "yatık, yassı", *salbırañkı* "sarkık, yıpranık", *basıñkı* "baş, dominant", *köteriñki* "yüksekçe", *toñgak* "soğuğa dayanıksız", *oñgak* "soluk", *jañka* "kıymık, tahta parçası";

Kırg. *salıñkı* "sarkık", *agarıñkı* "beyazımsı", *kararıñkı* "hafif kararmış", *süzüñkü* "süzülü göz", *ürpöyüñkü* "kızgın, hırslı" vs.

3.2.8. *Tonlulaşmalar:*

Söz sonundaki ünsüzler, eklenmeden sonra, iki ünlü arasında kalınca tonlulaşmalar olmaktadır. Burada ele alınan lehçelerde, tonlulaşma damak ve dudak ünsüzlerinde görülür. Diş ünsüzlerinin iki ünlü arasında kalmasıyla oluşan tonlulaşmalar bu lehçelerde yoktur. (*atın* "atını", *ata-* "adlandırmak", *uta-* "zararlı otları ayıklamak", *kotay-* "zenginleşmek, müreffeh olmak", *köter-* "kaldırmak", *ötemiz* "geçiyoruz", *başlatabız* "başlatıyoruz", *körsetemin* "gösteririm" vs.).

Türkiye Türkçesi'nde ilk hecedeki tonsuz ünsüzler iki ünlü arasındaki durumlarında kendilerini korurken, daha sonraki hecelerde bulunan tonsuz ünsüzler iki ünlü arasında tonlulaşmaktadır: TT. *ip-i* > *ipi, top-u* > *topu, ak-ı* > *akı, tap-an* > *tapan; kitap-ı* > *kitabı; kışlak-ı* > *kışlağı* vs. Oysa Kıpçak lehçelerinin ilk hecedeki tonsuzları da iki ünlü arasında tonlulaştırması tipik özellikleridir (bk. aş.).

3.2.8.1. *Damak ünsüzlerinde tonlulaşmalar:*[33]

-k-* > *-g- (Tat., Kzk. ve Kırg.'da düzenli olarak; iç seste, arka damakta tonlulaşma)

Tat. *ayak-ı* > *ayagı, tırnagı, pıçagıbız* "bıçağımız", *agar-, sugış-* "savaşmak", *nıgıt-* "sağlamlaştırmak", *baguv* "bakmak";

Kzk. *butagı* "budağı", *jurnagında* "kalıntısında", *karmagı* "oltası", *jıragı* "uzağı", *şıgadı* "çıkıyor;

Kırg. *uk-* > *uguş-* "duyulmak", *cogol-* "kaybolmak", *çıgat* "çıkıyor" vs.

-k-* > *-g- (Tat., Kzk. ve Kırg.'da düzenli olarak; iç seste, ön damakta tonlulaşma)

Tat. *kük-er* > *küger-* "göğermek", *tügél-* "dökülmek", *igesén* "ekiyorsun";

Kzk. *egedi* "ekiyor", *tügendi* "tükendi", *egin* "ekin", *aşıgadı* "acele ediyor";

Kırg. *küyük-* > *küyügöt* "tutuşuyor; meraklanıyor", *tügönüp* "tükenip", *kögör-* "göğermek" vs.

3.2.8.2. *Dudak ünsüzlerinde tonlulaşmalar:*

-p-* > *-b- (Tat., Kzk., Kırg.'da düzenli, iç seste, dudak ünsüzünde tonlulaşma)

33 Tat. ukıl- veya ukıt-, Kzk. nika-, bekit- vs. gibi istisnaları vardır.

Tat. *töbe-* "(diplemek) bakışları dikmek", *tababız* "buluruz", *kübey-* "çoğalmak", *yabasın* "kaparsın";

Kzk. *köbey-* "çoğalmak", *jabıl-* "kapanmak", *tabıl-* "bulunmak"

Kırg. *sep-* > *sebele-* "serpelemek", *ep-i* > *ebi kel-* "yeri gelmek, uygun olmak" vs.

3.2.9. *Sızıcılaşmalar*

3.2.9.1. *-d-* > **-y-* > *-ø-* (sadece Kzk.'da, düzensiz; diş ünsüzünün erimesi)

körgen edim > Kzk. *körgen em* "görmüştüm"; *jazgan ediñ* > *jazgan eñ* "yazmıştın"; *jazgan edik* > *jazgan ek* "yazmıştık"; *jiberip jatıp edim* > *jiberip jatıp em* "gönderiyordum" vs.

3.2.9.2. *-p-* > *-b-* > *-v-* (sadece Kzk.'da; iç seste, gerileyici aykırılaşma ile dudak ünsüzünde sızıcılaşma [34])

tap-ı-p > *tabıp* > Kzk. *tavıp* "bulup"; *jabıp* > *javıp* "kapatıp"; *sebip* > *sevip* "sevip"; *kebip* > *kevip* "kuruyup" vs.

3.2.9.3. *-b-* > *-v-* > *-aa-* (sadece Kırg.'da; iç seste, gerileyici aykırılaşma ve yarı ünlüyü ünlüleştirme)

çap-ı-p > *çabıp* > *çavıp* > *Kırg. çaap* "vurup"; *tap-ı-p* > *taap* "bulup"; *tep-i-p* > *teep* "tepip"; *öp-i-p* > *ööp* "öpüp" vs.

3.2.10. *Akıcılaşma*

-d-* > *-l- (sadece Kırg.'da; düzensiz; iç seste, diş ünsüzünde akıcılaşma; bk. İsimden İsim Yapma Ekleri **-daş** / *-daş* > *-laş* ~ *-las*)

körgen edi >Kırg. *körgön ele* "görmüş idi"; *turur edi* > *turar ele* "dururdu"; *kaldı edi* > *kaldı ele* "kaldı idi" vs.

3.2.11. *Hece Düşmesi*

-a-y-a* > *-ayø (Tat., Kzk., Kırg.'da, denk hecelerde düşme)

başla-y-a > Kzk. *bastay*, Kırg. *baştay*, Tat. *başlıy* "başlıyor"; *oyla-y-a-mın* > Kzk. *oylaymın*, Kırg. *oyloymun*, Tat. *oylıymın* "düşünüyorum"; *de-y-etin* > Kzk. *deytin* "derdi" vs.

3.2.12. *İç Seste Akıcı Ünsüzün Düşmesi*

-l-* > *-ø- (sadece Kzk.'da, düzensiz olarak, iç seste, akıcı ünsüzün düşmesi)

Kzk. *bolıp edi* > *bop edi* "olmuştu"; *nala kılıp* > *nala kıp* "feryat etmek"; *kor bolıp* > *kor bop* "hor görülmek" vs.

34 Kzk.'daki bu sızıcılaşma ile Kırg.'daki -b- > -v- > -aa- ünlüleşmesi, -p sesi ile biten köklere -p zarf-fiil ekinin getirildiği hallerde düzenli olarak görülmektedir (krş. 3.2.6.2. gerileyici benzeşme yoluyla -b- > -m- değişmesi).

3.3. Konuşma Dilindeki Ses Olayları:

Aslında gramer işleyişi içinde ortaya çıkan bu ses olayları, telâffuzda işitilmesine rağmen yazıya (resmî imlâya) geçirilmediği için, bunları ayrıca değerlendirmek daha doğru olacaktır.[35] Sadece telâffuzda duyulan bu ses olaylarını, şekil bakımından, söz içindekiler ve iki söz arasındakiler olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

3.3.1. *Söz İçindeki Ses Olayları:*

3.3.1.1. *-ı* > *-o* (Tat., Kzk.'da, dudak uyumu[36])

Tat. *solısı* > *soloso* "yulafı"; *tölkésé* > *tölkösö* "tilkisi"; *töténé* > *tötönö* "dumanı"; *tolım* > *tolom* "saç örgüsü"; *boriç* > *boroç* "biber"; *köçék* > *köçök* "enik"; *bolınlık* > *bolonlok* "çayırlık"; *böténébéz* > *bötönöböz* "hepimiz"; *kölkélé* > *kölkölö* "güldürmeli" vs.

Kzk. *jürek* > *jürök* "yürek"; *köylek* > *köylök* "gömlek"; *kürek* > *kürök* "kürek"; *büyrek* > *büyrök* "böbrek"; *özen* > *özön* "nehir"; *süzek* > *süzök* "tifo"; *ömir* > *ömür* "ömür"; *bunı* > *bunu*; *kulın* > *kulun* "kulun" vs.

3.3.1.2. *a-* > *å-* (Tat.'da dudak ünsüzleri tesiriyle, düz ünlüde yuvarlaklaşma)

Tat. *bâbay* "dede", *pâr* "çift", *mâtur* "güzel" vs.

3.3.1.3. *ø-* > *y-* (Kzk.'da, söz başında, *y* yarı ünlüsünün türemesi)

erteñ > *yèrteñ* "sabah"; *egiz* > *yègiz* "ikiz"; *emen* > *yèmen* "meşe ağacı"; *eski* > *yèski* "eski"; *er* > *yèr* "erkek" vs.

3.3.1.4. *-a-* > *-è-* (Kzk.'da, *j* ve *ş* sesleri yanında ön damağa geçme)

jay > *jèy* "yer" ; *şay* > *şèy* "çay" vs.

35 Şivelerin ses bilgisi için kullandığımız kaynaklar, maaleset bu ayırmayı yapmamış ve yazı dilinde görülen ses olayları ile,sadece telâffuzda işitilenleri, karışık olarak vermişlerdir.Telâffuzdaki bu ses olayları, çalışmamızda, lehçelerin kendi ağızlarında görülen, ses özellikleriyle ayrıca karşılaştırma yoluna gitmeksizin, yazı dili ile sınırlanmıştır. Burada, yazı dillerinin esası olarak tercih edilen ağızların, Türkiye Türkçesinin İstanbul ağzında olduğu gibi, her zaman, siyasî, sosyal ve kültürel bakımdan belirginleşmiş bir standardı yansıtmadığını dikkate almak gerekir. Bilhassa Kzk. ve Kırg. gibi daha genç yazı dilleri için, tarihî bir süzülme ile dil standardının oturmasından ziyade, dille ilgisi olmayan masa başı dilcilik ameliyatları söz konusudur.

36 Tat. telâffuzda işitilen dudak uyumu, kök hecesindeki geniş yuvarlak ünlüleri (o, ö) izleyen düz dar (ı, é) ünlüler için geçerli olur ve ikinci heceden sonra giderek azalır; düz geniş (a, e) ünlüler yuvarlaklaşmazlar. (krş. Tat. öre, kora, öme, töti vs.) Kzk. telâffuzdaki dudak uyumu da ilk iki hecede daha güçlü işitilir; Kzk., tıpkı Kırg.'daki sistemli dudak uyumunda olduğu gibi düz geniş ünlüleri de yuvarlaklaştırır (jürök, kürök vs.). Aynı dudaklılaşma Başkurtça için de geçerlidir: Başk. börkötö "kartalı", bosor "pusar", hölögö "sülüğü", könöm "günüm", köysö "şarkıcı", kortlo "kurtlu", kotorop "kudurup", moñon "hüznünü", tormoşonoñ "hayatının", tölkönökö "tilkininki", ösönsöhönöñ "üçüncüsünün" vs. (bk. Mustafa Öner, Başkurt Türkçesinden Metinler, Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi VIII, 67-114. s.

3.3.1.5. *ø- > ı-* (Kzk.'da, söz başında titrek ve akıcı sesler önünde ünlü türetme[37]) *razı > ırazı; raylas- > ıraylas-* "barışmak"; *ras > ıras* "doğru"; *rahmet > ırahmet* "teşekkür"; *rahat > ırahat; rencis- > irencis-* "üzülmek"; *resmi > iresmi; ret > iret* "sıra"; *rızık > ırızık; resva > iresva* "rüsva"; *layık > ılayık* vs.

3.3.1.6. *ø- > ı-* (Tat.'da; ön seste, çift ünsüz önünde ünlü türemesi)

Tat. *stakan > ıstakan* "bardak"; *sport > ısport; stantsiya > ıstansı* "istasyon"; *standart > ıstandart ;stol > östel* "masa"; *skatert > ésketér* "sofra örtüsü"; *şlyapa > éşlepe* "şapka"; *skamye > eskemiye* "iskemle" vs.

3.3.1.7. *-ø > -ı* (Tat., Kırg.'da, son seste, çift ünsüze ünlü ilâvesi)

Tat. *blank > blankı; Minsk > Minski; uçastok > uçaskı* "alan, tarla"; *kiosk > kioskı* "kulübe, dükkan"; Kırg. *fondgo > fonduga* "fona"; *dialektni > dialektini* "ağızı"; *aktsız > aktısız* "hareketsiz"; *faktga > faktıga* "delile"; *tankga > tankıga* "tanka"; *proyekt > proyekti* "proje" vs.

3.3.1.8. *b- > m-* (Kzk., Kırg.'da, benzeşme ile, dudak ünsüzünde sızıcılaşma)

Kzk. *bu-nıñ > munıñ "bunun"; bu-nı > munı "bunu"*[38] ; *bagana > mana* "direk" vs.

Kırg. *sabın > samın* "sabun"; *panca > manca* "pençe"; *kurban > kurman* "kurban"; *mıltık > mıntık* "tüfek" vs.

3.3.1.9. *-n+b- > -mb-* (Kzk., Kırg.'da, gerileyici benzeşme ile genizli ünsüzde dudaklılaşma)

Kzk. *janbadı > jambadı* "yanmadı"; *sönbedi > sömbedi* "sönmedi"; *kanbadı > kambadı* "kanmadı"; *Mergenbay > Mergembay;*

Kırg. *canba > camba* "yanma"; *kanba > kamba* "kanma"; *tunma > tumma* "dinme, durulma"; *Mukanbay > Mukambay; men belem > membelem* "ben biliyorum"; *konboyt > komboyt* "konmaz" vs.

3.3.1.10. *-n- > -ñ-* (Kzk., Kırg.'da, damak ünsüzü önünde, genizli ünsüzde arka damaklılaşma[39])

Kzk. *nan-ga > nañga* "ekmeğe"; *kün-gi > küñgi* "gününki; *söngen > söñgen* "sönmüş"; *kön-giş > köñgiş* "söz anlayan, itaatkâr"; *azan-gı > azañgı* "ezanınki"; *jon-ga > joñga* "arkaya, sırta";

[37] bk. **Ünlülerde Düzenli Ses Olayları.**
[38] Zamir çekiminin bu örnekleri yazıya da geçmiştir.
[39] krş. Bu, Kzk. ve Kırg.'da, aynı zamanda, gramerlik bir ses olayıdır ve yazıya da geçirilmiştir.

Kırg. *tünkü > tüñkü* "geceki"; *tunguç > tuñguç* "ilk, birinci"; *mümkün > müñkün* "mümkün"; *calgız > cañgız* "yalnız"; *küngöy > küñgöy* "güneşli yön"; *mingiç > miñgiç* "binek, binecek"; *tüngö > tüñgö* "geceye"; *kankor > kañkor* "kan içici"; *tıngız- > tıñgız-* "dinlendirmek"; *mingiz- > miñgiz-* "bindirmek, çıkarmak" vs.

3.3.1.11. *-b > -p* (Kzk., Kırg.'da, son seste tonsuzlaşma)

Kzk. *klub > klup* "kulüp"; *arhiv > arhif* "arşiv"; *kollektiv > kollektif; pedagog > pedagok* "eğitimci"; *zavod > zavot* "fabrika"; *parad > parat* "geçit resmi"; *Leningrad > Leningrat; Asanov > Asanıp*;

Kırg. *obkom > opkom* "oblast komitesi"; *vogzal > vaksal* "gar"; *probka > propka* "mantar, tıkaç" vs.

3.3.1.12. *-r- > -l-* (Tat.'da, iç seste, gerileyici aykırılaşma ile titrek ünsüzden akıcı ünsüze geçme)

Tat. *sekretar > sekletar* "sekreter"; *brigadir > bılgadir* "ekip başı"; *direktor > diliktır* "müdür"; *koridor > kolidor* "koridor" vs.

3.3.1.13. *-r- > -ø-* (Tat.'da, iç seste, ilerileyici aykırılaşmayla titrek ünsüzü düşürme)

Tat. *barırga > barıga* "gitmek üzere; gitmeli"; *kitérérge > kitérége* "getirmek üzere; getirmeli"; *tutırırga > tutıriga* "doldurmak üzere, doldurmalı"; *éçérérge > éçérége* "içirmek üzere; içirmeli" vs.

3.3.1.14. *-ç > -ş* (Kırg.'da, son seste, diş ünsüzü yanında sızıcılaşma)

aç-tı > aştı "açtı"; *cıgaç-tı > cıgaştı* "ağaçlı"; *örköç-tüü > örköştüü* "hörgüçlü" vs.

3.3.1.15. *-ş+-s > -şş-* (Kzk.'da, diş ünsüzünde ilerileyici benzeşme)

Kzk. *kaşsa > kaşşa* "kaçsa"; *işse> işşe* "içse"; *işsin > işşin* "içsin"; *uşsın > uşşın* "uçsun"; *uşsa > uşşa* "uçsa"; *şeşse > şeşşe* "çözse"; *köşse > köşşe* "göçse" vs.

3.3.1.16. *-z+-ş > -şş-* (Kzk.'da, diş ünsüzünde gerileyici benzeşme)

kolhozşı > kolhoşşı "kolhozcu"; *jumısşı > jumışşı* "görevci, emekçi"; *sözşeñ > söşşeñ* "sözü bol"; *basşı > başşı* "başkan" vs.

3.3.1.17. *-z+-s > -ss-* (Tat., Kzk., Kırg.'da, diş ünsüzünde gerileyici benzeşme)

Tat. *kız-sa > kıssa* "kızsa"; *süz-çen > süççen* "sözü bol"; *kız-çık > kıççık* "kızcağız"; *kolhoz-çı > kolhoççı* "kolhozcu"; *tozsız > tossız* "tuzsuz"; *küzséz > küsséz* "gözsüz";

Kzk. *jazsa > jassa* "yazsa"; *tuzsız > tussız* "tuzsuz"; *közsiz > kössiz* "gözsüz"; *sözsiz > sössiz* "sözsüz";

Kırg. *tuzsuz > tussuz; azsız > assız; tazça > tasça* "dazlakça"; *sözçül > sösçül* "sözü bol" vs.

3.3.2. *İki Söz Arasındaki (Sandhi) Ses Olayları:*

3.3.2.1. *-a+a- > -a-* (Tat., Kzk.'da iki söz arasında ünlü birleşmesi [40])

Tat. *bara almıym > baralmıym "gidemiyorum"; alma agaçı > almagaç "elma ağacı"; éşle elé > éşlelé "yap henüz"; kibe elé > kibelé "kuruyor henüz"; kile elé > kilelé "daha geliyor"; kara eteç > kareteç "kara horoz"; kara elé > karelé "bak hele"; kile almadım > kilalmadım "gelemedim"; bülme açkıçı > bülmaçkıçı "oda anahtarı"; katı agaç > katagaç "sert ağaç"; atı argan > atargan "atı yorulmuş"; kara ırgak > karırgak "kara kanca"; kara ındır > karındır "kara ambar"* vs.

Kzk. *ala at > alat* "alaca at"; *kara ala at > karalat* "kara alaca at"; *ayta aladı > aytaladı* "diyebilir"; *alma agaş > almagaş* "elma ağacı"; *ata ana > atana* "ana baba, ebeveyn"; *barsa eken > barseken* "gitse imiş"; *bara ma eken > barameken* "gidiyor muymuş"; *barıp pa eken > barıppeken* "gitmiş mi ki"; *barsa iygi edi > barsıygedi* "gitse iyiydi"; *kara özek > karözek* "kara humma"; *kara ökpe > karökpe* "karaciğer"; *arpa unı > arpunı* "arpa unu"; *kara oy > karoy* "kötü fikir"; *Kandı agaş > Kandagaş; kelse edi > kelsedi* "gelseydi"; *Sarı özek > Sarözek;*

Kırg. *bala alat > balalat* "çocuk alıyor"; *eski ayıl > eskayıl* "eski hanım"; *sata alat > satalat* "satabilir"; *bara albayt > baralbayt* "gidemez" vs.

3.3.2.2. *-l- > -ø-* (Tat.'da, iç seste, akıcı ünsüzde gerileyici benzeşme [41])

alıp bar- > abbar-; alıp kit- > apkit- "götürmek" vs.

3.3.2.3. *-n+b- > -mb-* (Tat., Kzk., Kırg.'da, gerileyici benzeşmeyle genizli ünsüzde dudaklılaşma)

Tat. *un+biş > umbiş* "onbeş"; *tuksanbér > tuksambér* "doksanbir";

Kzk. *on bir > ombir; on bes > ombes* "onbeş"; *toksan bir > toksambir; seksen bir > seksembir* "seksenbir"; *men baram > mem baram* "ben gidiyorum"; *mümkin be > mümkimbe* "mümkün mü"; *kün batıs > kümbatıs* "batı";

Kırg. *on beş > ombeş* "onbeş"; *can barbı > cam barbı* "canı var mı"; *men mayıpmın > mem mayıpmın* "ben kusurluyum"; *can berdi > cam berdi* "can verdi".

3.3.2.4. *-p + b- > -pp-* (Tat., Kzk.'da iki söz arasında dudak benzeşmesi)

Tat., Kzk. *alıp bar->alıp par-* "götürmek"; Kzk. *jep bar->jep par-* "yiyedurmak"; *alıp ber- > alıp per-* "alıvermek" vs.

[40] Bu örneklerden ikinci sözdeki ünlülerin tayin edici olduğu görülmektedir. Bu olay sonunda türemiş sözlerden bazıları imlâya da taşınmıştır. (Tat. tabagaç, almagaç, yukagaç, sarut vs.)

[41] Bunu Kzk.'da düzensiz tarihî ses olayları içinde görmüştük.

3.3.2.5. *-p > -b* (Tat., Kzk. ve Kırg.'da, dudak ünsüzünde tonlulaşma)

Tat. *kilép al- > kilébal-* "gelivermek"; *barıp al- > barıbal-* "gidivermek"; *tartıp al- > tartıbal-* "çekivermek";

Kzk. *kap èkel- > kabèkel-* "kap getirmek"; *köp adam > köb adam* ;

Kırg. *kap alat > kabalat* "kap alıyor"; *saap al- > saabal-* "sağıvermek"; *basıp al- > basıbal-* "basıvermek" vs.

3.3.2.6. *b- > p-* (Kırg.'da dudak ünsüzünde tonsuzlaşma)

bat ber- > batper- "itibar vermek"; *kök börü >kökpörü* "gök börü, boz kurt"; *ak baş>akpaş* "ak baş" vs.

3.3.2.7. *-k > -g* (Tat., Kzk. ve Kırg.'da, damak ünsüzünde tonlulaşma)

Tat. *ak idil > agıydél* "Ak İdil"; *sak idé > sagidé* "dikkatli idi"; *çeçek atuv > çeçegatuv* "çiçek açma"; *yuk indé > yugindé* "yok yahu"; *urak östé > uragösté* "orak (ot biçme) vakti";

Kzk. *kerek eken > keregeken* "gerekliymiş"; *kök oramal > kögoramal* "mavi şal"; *tarak aldı > taragaldı* "tarak aldı"; *kerek edi > keregedi* "gerekliydi"; *konak üy > konagüy* "konuk evi"; *ak nan > ag nan* "ak ekmek"; *uzak jol > uzag jol* "uzun yol"; *kök ögiz > kögögiz* "gök öküz";

Kırg. *ak nan >agnan* "ak ekmek"; *tokçuluk maal > tokçulugmaal* "tokluk anı"; *ak lastik > aglastik; ak ulak > agulak* "ak oğlak"; *kök ala > kögala* "gök alaca, mavi benekli"; *ak iştedi > agiştedi* "doğru yaptı" vs.

3.3.2.8. *k- > g-* (Kzk.,Kırg.'da, iki ünlü arasında ve yumuşak ünsüz yanında, damak ünsüzünde tonlulaşma)

Kzk. *ala köl > alagöl; ala köylek > alagöylek "alaca gömlek"; kara koy > karagoy "kara koyun"; kara köleñke> karagöleñke "kara gömlek"; öziñ kara > öziñgara "kendine bak"; ne kılasıñ > negılasıñ "ne yaparsın"; ala kel- > alagel- "alagelmek"; jazgı kün > jazgıgün "bahar günü"; jaña köylek > jañagöylek "yeni gömlek";*

Kırg. *ala ket- > alaget-* "alıp gitmek"; *bara koy- > baragoy-* "gidekoymak"; *sen kel > sengel* "sen gel ! "; *tün kirdi > tüngirdi* "gece oldu"; *teñ kel- > teñgel-* "denk gelmek"; *men ketem > mengetem* "ben gidiyorum"; *til kat- > tilgat-* "dili tutulmak"; *ar kanday > arganday* "her nasılsa" vs.

Kzk.'da, ilerileyici benzeşme ve tonlulaşma: *men keldim > meñ geldim; bügin keldi > bügin geldi; sen kaldıñ > señ galdıñ* vs.

3.3.2.9. *-ç > -ş* (Kırg.'da, geri aykırılaşma ile, sızıcılaşma)

keç çıktı > keş çıktı "geç çıktı"; *üç türdü > üş türdü* "üç türlü"; *üç söz > üş söz* "üç söz" vs.

3.3.2.10. *-n* > *-ñ* (Kzk., Kırg.'da, damak ünsüzü önünde, genizli ünsüzde arka damaklılaşma[42])

Kzk. *bir küngi* > *bir küñgi* "bir günkü"; *Aymankül* > *Aymañkül;*
Kırg. *sen ketiñbi* > *señ getiñbi* "sen gittin mi"; *men kaldım* > *meñ galdım;*
sen kandaysıñ > *señ gandaysıñ* "sen nasılsın" vs.

3.3.2.11. *y-* > ***ø-*** (Kırg.'da, düzensiz olarak, yarı ünlü sesin düşmesi)
kel-e yat- > *kelat-* "gele durmak" vs.

[42] Bunu Kzk. ve Kırg.'da gramerlik bir ses olayı olarak görmüştük. (bk. **3.2.7. Geniz Ünsüzünde Arka Damaklılaşma)**

III. ŞEKİL BİLGİSİ

I. YAPIM EKLERİ

1.1. İSİMDEN İSİM YAPMA EKLERİ

1.1.1. -lık/-lik [43]

İsimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapan[44] bu ekin tarihî olarak değişmediğini görüyoruz: ET. *-lık/-lik; -luk/-lük* (*agılık, aşlık, borluk, edgülük, orunluk* vs.)[45] ; Kıp. *-lık/-lik; -luk/-lük* (*arıklık, comardlık, issilik, songluk, kulluk* vs.)[46] ; Çağ. *-lık/-lik; -luk/-lük* (*âsûdelik, hemdestlik, mesrûrluk, dihkânlık, etmekçilik, kögerçinlik* vs.)[47] .

Çok geniş kullanımı olan bu ekin, karşılaştırılan bugünkü lehçelerdeki başlıca fonksiyonlarını, yer, âlet, layıklık, gereklik, miktar ve mücerret kavram isimlerinin yapımı olarak sayabiliriz. Bu ekin söz konusu lehçelerde var olan varyantları ve örnekleri şunlardır:

Tat.	*-lık/-lék*	
Kzk.	*-lık/-lik; -dık/-dik; -tık/-tik*	
Kırg.	*-lık/-lik; -dık/-dik; -tık/-tik*	*-luk/-lük; -duk/-dük; -tuk/-tük*

Tat.

utınlık	*"odunluk"*	*çüplék*	*"çöplük"*	*tiréslék*	*"gübrelik"*
başlık	*"başkan"*	*bitlék*	*"maske"*	*avızlık*	*"gem"*
külmeklék	*"gömleklik"*	*çalbarlık*	*"şalvarlık"*	*paltolık*	*"paltoluk"*
reislék	*"reislik"*	*kollık*	*"kulluk"*	*sekretarlık*	*"sekreterlik"*
eşnelék	*"dostluk"*	*kürşélék*	*"komşuluk"*	*balalık*	*"çocukluk"*
buddistlık	*"budistlik"*	*dekadentlık*	*"dekadanlık"*	*deputatlık*	*"mebusluk"*
sukarlık	*"körlük"*	*çukraklık*	*"sağırlık"*	*cılılık*	*"sıcaklık"*
küklék	*"mavilik"*	*kérlélék*	*"kirlilik"*	*yalkavlık*	*"tembellik"*
izgélék	*"kutsallık"*	*küñélsézlék*	*"keyifsizlik"*	*aktivlık*	*"faallik"*[48]

Kzk.

kisilik	*"insanlık"*	*dostık*	*"dostluk"*	*tuvıskandık*	*"akrabalık"*
kurbılık	*"akranlık"*	*biyiktik*	*"yükseklik"*	*batıldık*	*"kahramanlık"*
orındık	*"sandalye"*	*kezdik*	*"kama"*	*tündik*	*"baca deliği"*
ösimdik	*"bitki"*	*jıldık*	*"yıllık"*	*şabındık*	*"çayır"* [49]
kalalık	*"şehre ait"*	*azamattık*	*"vatandaşlık"*	*ortalık*	*"merkezî"*
joldastık	*"yoldaşlık"*	*aptalık*	*"haftalık"*	*köylektik*	*"gömleklik"*
sendik	*"seninki"*	*kandaylık*	*"nasıllık"* [50]		

[43] Tasarruf maksadıyla, madde başlarında, ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına bağlı varyantlarının hepsi gösterilmeyecektir.
[44] TDB., 155.s.
[45] age., 156.s.; Maytı-Dizin., 554.s.
[46] KıpTG., 29-30.s.
[47] ÇEK., 35.-36.s.
[48] TG., 246-248.s.
[49] KKT., 151.s.
[50] age., 174.s.

Kırg.

balalık	*"çocukluk"*	*caştık*	*"gençlik"*	*körkömdük*	*"güzellik"*
baaluuluk	*"kıymet"*	*cıluuluk*	*"sıcaklık"*	*suluuluk*	*"zerafet"*
koozduk	*"nefaset"*	*booluk*	*"bağ, bağlık"*	*cooluk*	*"mendil"*
beldik	*"fistan,entari"*	*baştık*	*"başkan"*	*suuluk*	*"yağmurluk"*
cazdık	*"yazlık ekin"*	*ıştık*	*"tütsü yeri"*	*kültük*	*"lazımlık"*
endik	*"allık"*	*oozduk*	*"gem,ağızlık"*	*tündük*	*"bir gecelik*
töştük	*"demir zırh"*	*oyduk*	*"yama"*	*körümdük*	*"görümlük"*
praktikalık	*"pratik"*	*partiyalık*	*"partiye ait"*	*industriyalık*	*"sınaî"*[51]

Ekin, Tat. *-lık/-lék*; Kzk. *-lık/-lik*; Kırg. *-lık/-lik* şekli her üç lehçede de denktir. Ünsüz uyumu ile var olan *-dık/-dik* (tonlularda) ve *-tık/-tik* (tonsuzlarda) şekilleri sadece Kzk. ve Kırg.'a hastır, Tat.'da bulunmaz.

Bu şekillere ilâve olarak, dudak uyumu gereği bulunan yuvarlak ünlülü *-luk/-lük; -duk/-dük; -tuk/-tük* şekilleri ise sadece Kırg.'da vardır.

Dilimizde kullanım sıklığı büyük olan bu ekin, söz konusu lehçelerde, eski ve yeni alıntılarda da işlek olarak kullanıldığını görüyoruz. (*meditsinalık fakultet, praktikalık, industriyalık* vs.) Bu bakımdan, ekin kullanımının, bu lehçelerde, Türkiye Türkçesinde bulunan (*trajedik, komik* vs. gibi sözlerdeki Hint-Avrupa kaynaklı sıfat eki veya mensubiyet eki *-î* gibi) alınma unsurların aleyhine genişlediği dikkat çekmektedir.

1.1.2. -çı/-çi

Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimlerin yapımı olan bu ek[52] tarihi boyunca pek az değişmiştir: ET. *-çı/-çi* (*angçı, aşçı, basutçı, buyançı, ölütçi* vs.)[53] ; Kıp. *-çı/-çi* (*aşçı, etçi, etikçi, kobuzçı, yavurtçı* vs.)[54] ; Çağ. *-çı/-çi* (*atımçı, bitikçi, körümçi, okçı, koyçı* vs.)[55] .

Karşılaştırılan lehçelerin gramerlerinde de, bu ekin fonksiyonları "insanların belli bir hizmete, mesleğe, kuruluşa veya görüşe olan bağlarını bildirmek"[56] veya daha başka ifade ile "meslek sahiplerinin veya uzmanlıkların adlarını, belli bir işle iştigal eden birini, belli bir kabiliyeti veya özelliği, sosyal bir akıma veya fikriyata bağlılığı adlandırmak"[57] şeklinde kaydedilmiştir. Bu ekin söz konusu lehçelerdeki varyantları ve örnekleri şunlardır:

[51] KırgTG., 91-92.s.
[52] TDB., 157.s.
[53] Maytı-Dizin., 520.s.; TDB., 157.s.; ETG., 43.s.
[54] KıpTG., 24.s.
[55] ÇEK., 32.s.
[56] TTG., 65.s.
[57] KKT., 150.s.

Tat.	-çı/-çé	
Kzk.	-şı/-şi	
Kırg.	-çı/-çi	-çu/-çü

Tat.

bakırçı	*"bakırcı"*	*kömeşçé*	*"gümüşçü"*	*tsementçé*	*"çimentocu"*
yulçı	*"yolcu"*	*olavçı*	*"taşıyıcı"*	*mamıkçı*	*"pamukçu"*
köymeçé	*"gemici"*	*velosipedçı*	*"bisikletçi"*	*yögéréşçé*	*"koşucu"*
romançı	*"romancı"*	*gaybetçé*	*"dedikoducu"*	*tölkéçé*	*"tilki avcısı"*
tamaşaçı	*"seyirci"*	*kadimçé*	*"muhafazakâr"*	*milékçé*	*"mâlik"*[58]

Kzk.

koyşı	*"çoban"*	*tilşi*	*"dil âlimi"*	*malşı*	*"hayvancı"*
körnekşi	*"yardımcı"*	*savınşı*	*"süt sağıcısı"*	*sakşı*	*"muhafız"*
ötirikşi	*"yalancı"*	*ösekşi*	*"dedikoducu"*	*jèrdemşi*	*"yardımcı"*
nuskavşı	*"öğretmen"*	*barlavşı*	*"araştırmacı"*	*sportşı*	*"sporcu"*
jetekşi	*"idareci"*	*dombıraşı*	*"dombıracı"*	*ügitşi*	*"öğütçü"*[59]

Kırg.

malçı	*"çoban"*	*koyçu*	*"koyun çobanı"*	*ötükçü*	*"kunduracı"*
dükönçü	*"dükkancı"*	*tegirmençi*	*"değirmenci"*	*kasapçı*	*"kasap"*
pahtaçı	*"pamukçu"*	*kızılçaçı*	*"pancarcı"*	*motorçu*	*"motorcu"*
kırkmaçı	*"kırkıcı"*	*aştıkçı*	*"tarla icarcısı"*	*alakçı*	*"aldatıcı"*[60]

Örneklerde de görüldüğü üzere, bu ek, şahısların mesleklerini ve uğraşma alanlarını ifade etmektedir. Şahıslara bağlamaksızın meslek adlarını belirtmek için de, bu ekin üzerine *-lık/-lik* eki getirilir.[61] Aşağıda ayrıca verdiğimiz bu örnekler, lehçelerin kendi gramerlerinde, *-çılık/-çilik* şeklinde bir ek olarak kabul edilmiş ve ayrı bir bahiste ele alınmıştır. Halbuki, bu iki şeklin yeni bir ek halinde birleşip kalıplaşması, bu örneklerde de görüleceği üzere, söz konusu değildir. Sadece, bir meslek adı olmaktan ziyade, anlamca daha yukarı bir tabakadaki yeni kavramları ifade eden bazı adların, şekil olarak bir alt gövdesi kullanılmamaktadır (Mesela, Tat. *kimçélék* "eksiklik", *azçılık* "azınlık"; fakat *kimçé* ve *azçı* şekilleri yoktur).

[58] TG., 241.-244. s.
[59] KKT., 150. s.; KazTG.-1967., 46. s.
[60] KırgTG., 90.- 91. s.
[61] TDB., 157. s.

Tat.

kimçélék	*"eksiklik"*	*azçılık*	*"azınlık"*	*eşneçélék*	*"laubalilik"*
möritçélék	*"müridizm"*	*küpçélék*	*"çoğunluk"*	*unnçılık*	*"bölgecilik"*
feodalçılık	*"feodalizm"*	*şehérçélék*	*"şehircilik"*	*tügerekçélék*	*"hizipçilik"*
koşçılık	*"kuşçuluk"*	*kustarçılık*	*"esnaflık"*	*pleybeyçélék*	*"raiyyet"*
igénçélék	*"ekincilik"*	*citénçélék*	*"ketencilik"*	*cemagatçélék*	*"kamuoyu"*[62]

Kzk.

adamşılık	*"insancıllık"*	*kemşilik*	*"eksiklik"*	*tirşilik*	*"hayat"*
barşılık	*"bolluk"*	*kèripşilik*	*"muhtaçlık"*	*tarşılık*	*"kıtlık"*
jurtşılık	*"cemiyet"*	*basşılık*	*"liderlik"*	*kurgakşılık*	*"kuraklık"*
kedeyşilik	*"fakirlik"*	*senüvşilik*	*"dindarlık"*	*kıynşılık*	*"zorluk"*
jüdevşilik	*"zayıflık"*	*keñşilik*	*"refah"*	*artıkşılık*	*"çoğunluk"*[63]

Kırg.

talaaçılık	*"bozkırlılık"*	*dıykançılık*	*"çiftçilik"*	*kişiçilik*	*"insancıllık"*
kırgızçılık	*"Kırgızcılık"*	*tugançılık*	*"kardeşlik"*	*adamgerçilik*	*"insaniyet"*
duşmançılık	*"düşmanlık"*[64]				

Bu ekin ET. devresinden beri değişmeyen *-çı/-çi* şekli her üç lehçede de denktir. Kzk. *-şı/-şi* şeklindeki ç > ş ses değişmesi, lehçelerin varyantları arasındaki tek farktır, bu denklikte, tabii olarak Tat. ön damak ünlülü tür için (ET. /Kıp. *-çi* >) *-çé* şekli vardır. Dudak uyumu gereği bulunan *-çu/-çü* şekli, yine sadece Kırg.'a mahsustur. Her üç lehçede de, ek ünsüz uyumu dışındadır (*utın-çı, az-çılık* vs.)

1.1.3. -lı/-li

Bu ekin esas fonksiyonu, sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Her türlü isimden, mevcut bulundurma, ihtiva etme, nefsinde taşıma gibi anlamlar ifade eden çeşitli sahiplik isimleri yapar ve bir yere, bir müesseseye, bir kavme, bir hanedana mensubiyet de gösterirler.[65]

ET. *-lıg/-lig; -lug/-lüg* (*altunlug, atlıg, erklig, köngüllüg* vs.)[66] şeklinde bulunan ek, bu devreyi takiben Çağ. devresinde devam etmiş (*kaygulug, uyatlıg, edeblıg* vs.)[67] ; ancak Kıp. alanında durumu biraz karışmıştır: Batı Türkçesinde *-lıg > -lu* şeklinde değişen bu ekin aynı gelişmeyi Kıp. alanında da yaşamaya başladığı ve giderek bu alanın hakim şeklinin *-lı/-li* olduğu anlaşılmaktadır (*atlu, barlu, körklü, körümli, mallı*[68] ; fakat bunun yanında meşhur bir Kıpçak yadigarında, *-lı/-li* ekinin, *-lıg/-lig* şekline nazaran, ancak dörtte bir nisbetinde

[62] TG., 253.-255. s.
[63] KKT., 150. s.
[64] KırgTG., 92. s.
[65] TDB., 159. s.
[66] Maytın-Dizin., 550. - 554. s.
[67] ÇEK., 34. - 35. s.
[68] KıpTG., 31. s.

yer aldığı kaydedilmiştir[69]). Kıpçak alanının yaşadığı dil karışıklığı bu ekte de görülmektedir.

Söz konusu edilen bugünkü lehçelerde de, son ünsüzü düşen bu Kıp. şeklin esas olduğu anlaşılıyor; ekin varyantları ve örnekleri şunlardır:

Tat.	*-lı/-lé*
Kzk.	*-lı/-li; -dı/-di; -tı/-ti*
Kırg.	*-luu/-lüü; -duu/-düü; -tuu/-tüü*

Tat.

şveytsariyelé	"İsviçreli"	*mısırlı*	"Mısırlı"	*dagstanlı*	"Dağıstanlı"
ikélé	"ikili"	*üçlé*	"üçlü"	*tugızlı*	"dokuzlu"
ufalı	"Ufalı"	*kazanlı*	"Kazanlı"	*yevropalı*	"Avrupalı"[70]
şatlıklı	"sevinçli"	*kéşéléklé*	"insaniyetli"	*açulı*	"öfkeli"
igtibarlı	"dikkatli"	*hisle*	"hisli"	*nıklı*	"sağlam"
zeñgerlé	"mavili"	*kayguruvlı*	"kaygılı"	*kirekle*	"gerekli"
centéklé	"ayrıntılı"	*söykémlé*	"sevimli"	*köçlé*	"güçlü"
sötlé	"sütlü"	*cillé*	"rüzgârlı"	*çıgımlı*	"masraflı"[71]

Kzk.

arlı	"utangaç"	*ataktı*	"ünlü"	*èdepti*	"edepli"
bayıptı	"zeki"	*ıykemdi*	"akıllı"	*agaştı*	"ağaçlı"
güldi	"güllü"	*sıyırlı*	"sığırlı"	*balalı*	"çocuklu"
paydalı	"faydalı"	*èserli*	"tesirli"[72]		

Kırg.

attuu	"atlı"	*küçtüü*	"güçlü"	*akılduu*	"akıllı"
tokoyluu	"ormanlık"	*aşuuluu*	"geçitli"	*balıktuu*	"balıklı"
taştuu	"taşlık yer"	*ataktuu*	"ünlü"	*kaygıluu*	"kaygılı"
daamduu	"lezzetli"	*paydaluu*	"faydalı"[73]		

ET. *-lıg/-lig; -lug/-lüg* > Kıp. *-lı/-li; -lu/-lü* değişmesinin, Batı Türkçesinin ilk devrelerinde de yaşandığı ve fakat bu alanda, arka damak ünsüzünün sızıcılaşıp düşmesinin bir izi olarak, sadece yuvarlak ünlülü *-lu/-lü* şeklinin

[69] Kutb., 33. s.
[70] TG., 250. - 251. s.
[71] TG., 350. - 352. s.
[72] KKT., 173. s.
[73] KırgTG., 125. s.

bulunduğu malumdur. Hatta, bu yuvarlaklık yanında, Osmanlı devresinde dahi, bu ekte bir ünlü uzunluğunun da bulunduğu, bazı sözlerdeki kalıplaşma sayesinde bilinmektedir (*şevketlû, haşmetlû* vs.).

İşte bu eski *-lıg* şeklindeki son ünsüzün sızıcılaşıp düşmesiyle doğan, uzun ve yuvarlak ünlünün Kırg. şekillerde saklandığı görülmektedir: *-luu/-lüü*. O sebeple ET. *-lıg/-lig; -lug/-lüg* (> Kıp. *-lu/-lü; -lı/-li*) şeklinden gelişen Tat.*-lı/-lé* – Kzk. *-lı / -li* ~ Kırg. *-luu/-lüü* şekilleri denktir. Sadece, dediğimiz gibi Kırg. *-luu/-lüü* halen ünlü uzunluğunu taşımakta ve yalnızca, yuvarlak ünlülü şekilleri bulunmaktadır.

Ünsüz uyumu ile gelişen Kzk. *-dı/-di* ~ Kırg. *-duu/-düü* (tonlularda) ve Kzk. *-tı/-ti* ~ Kırg. *-tuu/-tüü* (tonsuzlarda) şekilleri denktir. Bu ekin kök ve gövdelerle girdiği ünsüz uyumu Tat. için söz konusu değildir.

En nihayet, dil unsurlarını sadece fonksiyonlarına bakarak tespit eden bir anlayışın sonucunda, bu ekin de, lehçelerin kendi gramerlerinde "isimden sıfat yapan ekler" diye ayrı bir bahiste ele alınmasının[74] bizce uygun olmadığını da ilâve etmeliyiz. Tat. *küñéllé kéşé* yapısında sıfat yaptığı düşünülen ekin, bu anlayışla, *küñéllé süyleşték* kullanımına göre bir de "isimden zarf yapma"(?) bahsinde ele alınması gerekecektir. Halbuki bu ek, morfolojik olarak, sadece, isimden yeni bir isim yapma karakteriyle ortaya çıkmışken, söz konusu eki taşıyan sözlerin sıfat, zarf veya sadece isim olarak kullanımı ise, tamamen cümle veya kelime grupları içindeki şekil ve anlam bağlarıyla ilgilidir.

1.1.4. -sız/-siz

Yukarıda ele aldığımız ve nesnede bir şeyin bulunduğunu gösteren *-lı/-li* ekinin tersine, bir nesnede bir şeyin bulunmadığını, yani nesnenin yokluğunu ifade etmek için *-sız/-siz* eki kullanılır.[75]

ET. *-sız/-siz; -suz/-süz* (*belgüsüz, kergeksiz, oksuz, umugsuz* vs.)[76] ; Kıp. *-sız/-siz; -suz/-süz* (*arıksuz, azıksuz, kımatsız, kutsız, tilsüz* vs.)[77] Çağ. *-sız/-siz* (*küçsiz, ruhsız, sansız, uyatsız, yagınsız, yüzsiz* vs.)[78] şeklinde, tarihini izlediğimiz ekin bugünkü lehçelerde görülen varyantları ve örnekleri şöyledir:

[74] bk. TTG., "Sıyfat Yasalışı" (Sıfat Yapımı) 95. s.; TG., Suffiksal'noe obrazovanie prilagatel'nıh (Ekle sıfat yapımı) 348. s..; KKT. "Esimderden sın esim tuvdıratın jurnaktar" (İsimlerden sıfat yapan ekler)172. s.; KırgTG., "Zat atooçtordon sın atooç casooçu müçölör" (İsimlerden sıfat yapan ekler) 125. s.
[75] TDB., 160. s.
[76] Maytn-Dizin., 578. - 579. s.
[77] KıpTG., 33. s. (Fakat krş. Kutb.'da b, v, m gibi dudak seslerinden sonra ekin -suz/-süz şekli kaydedilmiştir. 37. - 38. s.)
[78] ÇEK., 37. s.

Tat.	-sız/-séz	
Kzk.	-sız/-sız	
Kırg.	-sız/-sız	-suz/-süz

Tat.

iñséz	*"dar"*	*kaygısız*	*"kaygısız"*	*añlayışsız*	*"anlayışsız"*
kiléşséz	*"uygunsuz"*	*tozsız*	*"tuzsuz"*	*temséz*	*"tatsız"*
añsız	*"akılsız"*	*uñışsız*	*"başansız"*	*bélémséz*	*"bilgisiz"*
tomansız	*"sissiz"*	*söykémséz*	*"sevimsiz"*	*çıdamsız*	*"dayanıksız"*[79]

Kzk.

balasız	*"çocuksuz"*	*köliksiz*	*"vasıtasız"*	*bilimsiz*	*"bilgisiz"*
muñsız	*"kedersiz"*	*tüysiksiz*	*"hissiz"*	*aşuvsız*	*"sakin"*
davsız	*"davasız"*[80]	*tınımsız*	*"huzursuz"*	*kölsiz*	*"gölsüz"*
tüssiz	*"renksiz"*[81]	*eşkimsiz*	*"yalnız"*	*kisiliksiz*	*"insaniyetsiz"*[82]

Kırg.

tartipsiz	*"tertipsiz"*	*küçsüz*	*"güçsüz"*	*erksiz*	*"iradesiz"*
akılsız	*"akılsız"*	*paydasız*	*"faydasız"*	*suusuz*	*"susuz"*
adiletsiz	*"adaletsiz"*	*talapsız*	*"amaçsız"*	*caramsız*	*"yararsız"*
caysız	*"yersiz"*	*esepsiz*	*"hesapsız, çok"*	*sansız*	*"sayısız çok"*[83]

Bu ekin *-sız/-siz* şekli her üç lehçede de denktir. Sadece, dudak uyumu gereği yuvarlak ünlülü *-suz/-süz* şeklini de kullanan Kırg. diğerlerinden farklılaşır.

Bu ekin *-lı/-li* ile beraber, neredeyse çekim eklerine yakın bir kullanım sıklığını, eskiden olduğu gibi, bugün de koruduğu görülmektedir.

1.1.5. -kı/-ki

Bu ek, isimlerden temsil ve vasıf isimleri, yani, zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapar. Başlıca fonksiyonu, içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir. Bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekan içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir.[84] Bu ekin ilgi hali ve bulunma hali gibi çekim eklerinden sonra gelmesi bakımından istisnaî bir durumu da vardır.

[79] TTG., 104. s.
[80] KKT., 173. s.
[81] KazTG.-1955., 110. s.
[82] KazTG.-1967., 77. s.
[83] AKT., 96. s.
[84] TDB., 161. s.

ET. -kı/-ki (aşnukı, kisreki, tünki, suvdaki, yazıdaki, köngülteki vs.)[85] ; Çağ. -gı/-kı/-ki (evvelgı, bılturgı, burnagı, dâyimgı, içreki, keçeki, koyıgı, taşkı, songragı, yokkarıgı vs.)[86] şeklinde, tarihi boyunca pek işlek olmayan bu yapım ekinin, mukayese edilen bugünkü lehçelerde var olan varyantları ve örnekleri şunlardır:

Tat.	-gı/-gé; -kı/-ki	
Kzk.	-gı/-gi; -kı/-ki	
Kırg.	-gı/-gi; -kı/-ki	-gu/-gü; -ku/-kü

Tat.

közgé	"bahara ait"	*töngé*	"geceki"	*kiçké*	"akşamki"
éçké	"içe ait"	*çıtké*	"uçtaki"	*tışkı*	"dışarıdaki"
irtengé	"sabahki"	*kiçegé*	"dünkü"	*küptengé*	"kadimdeki"
tübengé	"aşağıdaki"	*köndézgé*	"gündüzki"	*bıltırgı*	"geçen yılki"
askı	"alttaki"	*öské*	"üstteki"[87]	*yugarıgı*	"yukarıki"
irtegegé	"yarınki"	*élgerégé*	"ileriki"	*aldıngı*	"öndeki"
baştagı	"baştaki"	*cirdegé*	"yerdeki"	*beyremdegé*	"bayramdaki"[88]

Kzk.

avızgı	"ağıza ait"	*törgi*	"baş köşedeki"	*tüpki*	"dipteki"
işki	"içteki"	*tömengi*	"aşağıdaki"	*jogargı*	"yukarıki"
soñgı	"sonuncu"	*artkı*	"arkadaki"	*ortalıktagı*	"merkezdeki"
zavodtagı	"fabrikadaki"	*söylegendegi*	"söylediğindeki"	*baladagı*	çocuktaki"[89]

Kırg.

caykı	"yaza ait"	*keçki*	"akşamki"
ayıldagı	"köydeki"	*kolhozdogu*	"kolhozdaki"
şaanbızdagı	"şehrimizdeki"	*sovhozubuzdagı*	"sovhozumuzdaki"
bayırkı	"evvelki"	*mektebibizdegi*	"mektebimizdeki"
şaardagı	"şehirdeki"[90]	*tünkü*	"geceki"
çetki	"uçtaki"	*başka*	"baştaki"
turmuştagı	"hayattaki"	*ilimdegi*	"ilimdeki"[91]

[85] Maytı-Dizin., 538 - 539. s.
[86] ÇEK., 33. s.
[87] TG., 360. s.
[88] TTG., 108. s.
[89] KKT., 173. s.
[90] KırgTG., 126. s.
[91] AKT., 98. - 99. s.

İsimlerden, aitlik kavramlı yeni isimler yapan *-gı/-gi; -kı/-ki* eki her üç lehçede de denktir. Ancak, bu denkliğin ön damak ünlülü türünde, Tat. için tabii olarak *-ké, -gé* şekilleri bulunur.

Dudak uyumu gereği bulunan yuvarlak ünlülü *-gu/-gü; -ku/-kü* şekilleri sadece Kırg.'a mahsustur. Bu uyum Tat. ve Kzk.'da yer almamasına rağmen, ünsüz uyumu her üç lehçede de vardır (Rusça alıntı olarak *zavod-ta-gı* istisnaî bir örnektir).

Örneklerde, aitlik ekinin bulunma halinden sonra gelerek belli bir mekana bağlı vasıf isimleri yaptığı görülüyor; ancak, bu ekin bir diğer özelliği, ilgi hali ekinden sonra gelerek bir nesneye veya şahsa bağlı aitlik isimleri yapması olsa da, *-nıñ-kı* > *-nıkı* kalıplaşmasıyla gelişen şeklin ve bu örneklerin (*üynéké, kolhoznıkı* vs.), lehçelerin gramerlerinde , ismin aitlik çekimi olarak ele alındığını görüyoruz (krş. İsim Çekimi "Aitlik").

1.1.6. -çık/-çik

Küçültme ve sevgi fonksiyonuyla, isimlerden isim yapan bu ek, ET. devresinde yoktu; ancak daha sonra kalıplaşarak ekleştiği görülen bu ekin, ET. devrinde *-ç* ve *-k* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir: (*ögüçüm, ögük* "anacığım, anacık")[92] ; *ataçım* "babacığım"[93] ; ancak ET. devresini takiben, bu eski eklerin unutulduğu ve muhtemelen, birbiri üzerine kalıplaştığı görülüyor: Kıp. *-çuk/çük* (*arslançuk, atçuk, bebeçük, itçük* vs.)[94] ; Çağ. *-çuk/-çük* (*tagarçuk* "torbacık", *yarımçuk* "yarım"vs.)[95] .

Kullanım sıklığı az olan bu ekin, karşılaştırılan bugünkü lehçelerde var olan varyantları ve örnekleri şöyledir:

Tat.	*-çık/-çék*	
Kzk.	*-şık/-şik*	
Kırg.	*-çık/-çik*	*-çuk/-çük*

[92] Ş. Tekin, Eski Türkçe, 80. s.; Maytı-Dizin., 519. s.
[93] ETG., 43. s.
[94] KıpTG., 25. s.
[95] ÇEK., 33. s.

Tat.

koşçık	"kuşcağız"	*tayakçık*	"sopacık"	*ademçék*	"adamcık"
kızçık	"kızcağız"	*karçık*	"ihtiyarcık"	*töpçék*	en ufak kardeş[96]
kitapçık	"kitapçık"	*östélçék*	"masacık"	*kapçık*	"torba"[97]

Kzk.

oyınşık	"oyuncak"	*üyşik*	"evceğiz"[98]	*töbeşik*	"tepecik,tümsek"
tüyirşik	"kürecik"	*kölşik*	"gölcük"	*kalaşık*	"küçük şehir"
dalaşık	"bozkırcık"	*kirşik*	"leke"	*ayşık*	"hilal; halka"[99]

Kırg.

kölçük	"gölcük"	*çölçük*	"gölcük"	*çalçık*	"bataklık"
kapçık	"torba"	*çıyırçık*	"sığırcık"	*çaarçık*	"yavru karaca"
oyunçuk	"oyuncak"	*kıçık*	"kılcık"	*botoçuk*	"deve yavrusu"
irimçik	"peynir"	*kagınçık*	"kırıntı"	*terneçik*	"ufak-tefek"
tıgınçık	"tıkaç"[100]				

Burada verilen örneklerde de görüldüğü üzere *-çık/-çik* küçültme eki, her üç lehçede de denktir; ancak Kzk. için tipik ç > ş değişmesiyle, tabii olarak, Kzk. *-şık/ -şik* ve ön damak ünlülü tür için de Tat. *-çék* şekli vardır. Dudak uyumuyla Kırg.*-çuk / -çük* yuvarlak ünlülü şekiller bu denklikten ayrılır. Bu ekin her üç lehçede de ünsüz uyumu yoktur.

Küçültme ve sevgi ifadesi bulunan bu isimden isim yapma eki, buradaki bazı örneklerde fonksiyonunu kaybetmiş görülmektedir (bk. Tat. *kapçık, karçık, töpçék*; Kırg. *çıyırçık, tıgınçık* vs.).

Ayrıca, küçültme ve sevgi kavramı için, yine işlekliği olmayan *-kay/-key* eki de kullanılmaktadır: Tat. *koşkay* "kuşcağız", *ipteşkey* "sevgili dost", *tugankay* "kardeşcik", *enkey* "anacık", *etkey* "babacık", *balakay* "çocukcağız" vs.[101] ; Kzk. *balakay* "çocukcağız", *savsakay* "parmakçık", *şeşekey* "anacık" *ıytakay* "köpek eniği" vs.[102]

Bu eklerin yanında Kırg.'da küçültme fonksiyonu ile bazı hayvanların yavrusunu adlandırmakta kullanılan şu örneklerde *-çar/-çer; -çor/-çör* ekine de rastlanmaktadır: *tekeçer* "üç yaşına basmış teke", *buguçar* "genç geyik, maral", *bukaçar* "genç öküz, tosun", *muzooçor* "ayı yavrusu", *kulcaçar* "dağ koçu".[103]

[96] HTET., 190. - 191. s.
[97] TG., 252. - 253. s.
[98] KazTG.-1955., 106. s.
[99] KKT., 160. s.
[100] KırgTG., 93. - 94. s.
[101] TTG., 71. s.; HTET., 191. s.
[102] KKT., 160. s.
[103] KırgTG., 95. s. (Burada ek için Moğ. şar "öküz" sözü kaynak olarak kaydedilmiştir.)

Nihayet, bu örneklerin de ışığında, isimlerde küçültme kavramının, dilimizde artık, eklerden ziyade vasıf isimlerinin, sıfatların yardımıyla ifade edilmeğe doğru yöneldiğini ve küçültme eklerinin giderek kalıplaştığını hissediyoruz.

1.1.7. ça/-çe

İsim çekim eki olarak ileride tekrar göreceğimiz bu ekin, benzerlik, eşitlik fonksiyonuyla kalıplaştıktan sonra, aşağıdaki örneklerde, *-lık/-lik* ekinin fonksiyonuna denk bir şekilde karşımıza çıktığını görüyoruz:

Tat.

sabakça	"sap"	*tökçe*	"saç, tüy"	*süzlékçe*	"söz listesi"
sidékçe	"sidik"	*mıyıkça*	"duyarga"	*orlıkça*	"tohumcuk"
kabakça	"kabak"	*kölçe*	"pide, açma"	*barmakça*	"eldiven parmaklık"
kükrekçe	"göğüsfük"	*çigeçe*	"at gözlüğü"	*tamakça*	"dizginde amaklık"[104]
yeşélçe	"sebze"	*kızılça*	"kızıl (hast.)"	*alaça*	"alaca renkli"[105]

Kzk.

balıkşa	"balıkçık"	*körpeşe*	"yorgancık"		
kitapşa	"broşür"	*ögizşe*	"dana"	*sandıkşa*	"sandıkçık"
akşa	"akçe, para"	*sarşa*	"sarıca"	*kökşe*	"bir tür kavun"[106]
jekeşe	"teklik"	*köpşe*	"çokluk"		

Kırg.

mokoço	"öcü, umacı"	*kudaça*	"dünür"	*moyunça*	"dana, genç buzağı"
belçe	"bel hizası"	*tekçe*	"asma raf"	*belesçe*	"tepe, dağ sırtı"
kıpça	"ince, nefis"	*böyrömçö*	"eteğin önü"	*araça*	"kavgayı ayırma"[107]

Türkçede *-ça/-çe* şeklinin yanında, bunun çok daha arkaik şekli olabilecek *-çak/-çek* eki de vardır (**çak* > ET. *-çak* ~ *-ça*); fakat, belki yazı dilimiz boyunca, eşitlik eki olarak *-ça/-çe* şeklinin hakim olmasından ötürü, *-çak/-çek* unutulurken, ET. devresinden sonra, kendisine pek benzer bir şekil olan küçültme eki *-çuk/-çük; -çık/-çik* ile karıştığını gözlüyoruz[108] : Çağ. *békçek* "küçük bey", *çukurçak* "çukurcuk", *alınçak* "atın alın süsü", *yançak* "atın yanlarına bağlanan zırh"[109] ; **Kıp.** *ağırçak — ağırşak* "çıkığın ağırlık merkezi", *kaburçak* "sandık, kutu", *salınçak* "at eğerinin kayışı", *sapçak* "bakır kulplu kova", *savulçak* "solucan", (şu sıfatlarla) *issiçek* "sıcak", *kökçek* "güzel", *yakınçak* "yakınca" vs.[110]

[104] TG., 251. - 252. s.
[105] TTG., 116. s.
[106] KKT., 161. s.
[107] KırgTG., 94. s.
[108] TDB., 164. -165. s.
[109] ÇEK., 32. s.
[110] KıpTG., 24. s.

Aynı karışma, söz konusu edilen bu lehçelerde de olmuştur: Tat. *çak/-çek*; Kzk. *-şak/-şek*; Kırg. *-çak/-çek* (*-çok/-çök*) şeklindeki bu eski eşitlik eki, gramerlerde küçültme eki bahsinde ele alınmıştır.[111] Biz, bir fikir vermek için, bu ekin örneklerini de aşağıda gösteriyoruz:

Tat.

kilénçek	"gelin"	*kolınçak*	"tay"	*hatınçak*	"hanımcık"
muyınçak	"tasma"	*borınçak*	"burunluk"	*ıñgırçak*	"eyer yastığı"[112]

Kzk.

kelinşek	"genç kadın"	*inişek*	"birâder"	*kulınşak*	"küçük tay"
jutkınşak	"gırtlak"	*toktışak*	"kuzucuk"	*şınaşak*	"küçük parmak"[113]

Kırg.

kelinçek	"genç kadın"	*iniçek*	"kardeşcağız"	*kulunçak*	"taycık"[114]

Bütün bu tarihî ve yeni lehçelerin örneklerine bakarak, kaynakları farklı olan iki ayrı *-çak/-çek* eki düşünmek de mümkündür: Kıp. *issiçek, kökçek, yakınçak*; Çağ. *alınçak, yançak*; Tat. *muyınçak, borınçak, ıñgırçak*; Kzk. *jutkınşak* vs. gibi örneklerde bulunan *-çak/-çek* eki fonksiyon olarak yakın olduğu *-lık/-lik* eki ile kaynak bakımından da akraba olmalıdır (*-çak* < *-şak* ~ *-lık* ?). Daha evvel açıkladığımız küçültme ve eşitlik kavramlarının karışması dolayısıyla da, diğer örneklerdeki küçültme ifadeli *-çak/-çek* ekini görüyoruz (*hatınçak, kolınçak, inişek* vs.). Gerek *-ça/-çe* gerekse *-çak/-çek* eki ünsüz uyumu dışındadır.

1.1.8. -tay

Damak uyumuna dahil olmayan ve kullanımı da, daha ziyade, akrabalık adları veya sevgi ve küçültme ifadeli sözlerde sınırlı kalmış bu ek, geç devirlerde ekleşmiş bir unsur olmalıdır. Bu sebeple, henüz ekleşmesi süren bu unsur için, ihtiyatlı olarak, şu etimolojiyi düşünmek mümkündür: *-tay* < *tay* " at yavrusu".[115]

Kzk.

agatay	"ağabeycik"	*apatay*	"abla"	*èketay*	"babacık"
şeşetay	"anacık"	*böpetay*	"bebecik"	*sèvletay*	"nurlum"
kalkatay	"cancağızım"	*tètetay*	"teyzecik"	*köketay*	"babacık"
kişkentay	"küçücük"	*azgantay*	"azıcık"[116]		

[111] Mesela KKT.'de *-şak/-şek* eki *omonimdi kosımşa* "eşlik eki" olarak adlandırıldıktan sonra, ekin küçültme ve sevgi ifadesinden söz edilmiştir (160. s.).
[112] TG., 278. s.
[113] KKT., 160. s.
[114] bk. Kırgız Sözlüğü
[115] krş. *-çık/-çik* eki ve bilhassa Kırg. *-çar/-çer* < moğ. *şar* "öküz" ? bk. 100. not
[116] KKT., 159. -160. s.

Kırg.

agatay	"ağabeýcik"	initay	"kardeşcik"	aketay	"babacık"
ceñgetay	"yengecik"	tebetay	"kalpak"	kementay	"keçe giyim"[117]

1.1.9. -daş/-deş

Eşlik, ortaklık fonksiyonuyla isimlerden isim yapan bu ek, söz konusu lehçelerde, Türkiye Türkçesine nazaran daha canlı ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Aslında, bu ekin tarihî devirlerde de kullanımı azdır: Kıp. *karındaş, yoldaş, kadaş* "kardeş", *emükdeş* "süt kardeşi", *hacedaş* "sınıf arkadaşı"[118], *emildeş* "süt kardeşi", *kündeş* "zevce" *mengüdeş* "ebedî", *tengdeş* "aynı ,denk", *yerdeş* "hemşehri"; Çağ. *boydaş, kökeldeş* "süt kardeş", *sırdaş, yémdeş* "sofra arkadaşı" vs.[119]

Tat.

yaktaş	"hemşehri"	*avıldaş*	"aynı köylü"	*öydeş*	"ev arkadaşı"
yeşteş	"yaşıt"	*yıldaş*	"akran"	*zamandaş*	"çağdaş"
isémdeş	"adaş"	*ırugdaş*	"aynı kabileli"	*tugandaş*	"hısım"
kurstaş	"kurs arkadaşı"	*sabaktaş*	"ders arkadaşı"	*cinayetteş*	"suç ortağı"
varistaş	"ortak mirasçı"	*sérdeş*	"sırdaş"	*koraldaş*	"silah arkadaşı"
fikérdeş	"fikirdaş"	*şéşedeş*	"içki arkadaşı"[120]		

Kzk.

avıldas	"aynı köylü"	*otandas*	"vatandaş"	*jıldas*	"yaşıt"
attas	"adaş"	*niyettes*	"ortak niyetli"	*sırlas*	"sırdaş"
tilevles	"aynı dilekte"	*pikirles*	"fikirdaş"	*köñildes*	"gönüldaş"
kadirles	"dost"	*akıldas*	"musahip"	*tuvıstas*	"soydaş"
atalas	"akraba"	*tumalas*	"yakın akraba"	*bavırlas*	"akraba"
kanndas	"kardeş"	*körşiles*	"komşu"	*jerles*	"hemşehri"
eldes	"ildeş"	*uyalas*	"aynı yuvadan"	*japsarlas*	"bitişik"
kèsiptes	"meslektaş"	*irgeles*	"temel komşusu"	*joldas*	"yoldaş"
ökşeles	"akran, denk"	*üzeñgiles*	"yaşıt, akran"	*seriktes*	"iş ortağı"[121]

Kırg.

kanndaş	"kız yeğen"	*coldoş*	"yoldaş"	*sanaalaş*	"fikirdaş"
tilektaş	"hemfikir"	*zamandaş*	"çağdaş"	*ayıldaş*	"aynı köylü"
cerdeş	"hemşehri"	*sözdöş*	"sohbet arkadaşı"	*kepteş*	"musahip"
atalaş	"kardeş"	*klasstaş*	"sınıf arkadaşı"	*rayondoş*	"hemşehri"
anttaş	"ant kardeşi"	*öñdöş*	"rengi yakın"	*keñeşteş*	"akıldaş"[122]

[117] KırgTG., 94. -95. s.
[118] Kutb., 33. s.
[119] ÇEK., 33. s.
[120] TG., 248. -250. s.
[121] KKT., 174. - 175. s.
[122] KırgTG., 92. -93. ; 126. s.

Örneklerden görüldüğü gibi bu ekin *-taş/-teş; -daş/-deş* şekilleri her üç lehçede de denktir. Ünsüz uyumuna göre, dört şekli olan bu ekte *-ş > -s* değişimiyle Kzk. şekiller (*-tas/-tes; -das/-des*) farklılaşır. Ayrıca Kzk. ve Kırg.'da, ekin ilk ünsüzündeki ses değişmesi (*-d- > -l-*) sonunda Kzk. *-las/-les* ~ Kırg. *-laş/-leş* varyantları da vardır. Yukarıdaki örneklerden, bu değişmenin *d* sesinin iki ünlü arasında kalmasıyla veya *v* ile *r* ünsüzleri yanında bulunmasıyla ortaya çıktığı anlaşılıyor. Bu son şekiller Tat.'da yoktur. Bütün bu şekillerin, dudak uyumuna bağlı yuvarlak ünlülü *-doş/-döş; -toş/-töş; -loş/-löş* şekilleri ise sadece Kırg.'a mahsustur.

1.1.10. -çıl/-çil

İsimlerden, fazlalık, bir şeye düşkünlük, bağlılık ifadesi taşıyan yeni isimler yapan bu ek Türkiye Türkçesine nazaran bu lehçelerde daha canlıdır.

Tat.

kırçıl	"kır renkli"	*utçıl*	"kızıl tilki"	*balçıkçıl*	"balçıklı"
süsçél	"lifli"	*yardemçél*	"yardımcı"	*hıyanetçél*	"hain ce"
hönerçél	"hünerli"	*vakçıl*	"ufacık"	*sakçıl*	"tutumlu"
onçıl	"bol unlu"	*gaybetçél*	"dedikoducu"	*kunakçıl*	"konuk sever"
hézmetçél	"hizmetçi"	*halıkçıl*	"halkçı"[123]		

Kzk.

uykşıl	"uykucu"	*savıkşıl*	"afacan"	*külkişil*	"şakrak"
şayşıl	"çay düşkünü"	*zorlıkşıl*	"zorba"	*uyımşıl*	"uyumu güçlü"
özimşil	"bencil"	*tuvraşıl*	"doğrucu"	*oyşıl*	"akıllı,bilgin"[124]

Kırg.

uykuçul	"uykucu"	*külküçül*	"çok gülen"	*kirçil*	"çok kirli"
konokçul	"konuk sever"	*oyçul*	"endişeli"	*köpçül*	"kollektifçi"
kapaçıl	"sıkıntılı"	*comokçul*	"fikracı"	*leninçil*	"Leninist"[125]

Bu ekin *-çıl/-çil* şekli her üç lehçede denktir; ancak bu denklikte tabii olarak ön damak ünlülü Tat. *-çél* şekli ve *-ç > -ş* değişmesiyle Kzk. *-şıl/-şil* şekli vardır. Bunlara ilâve olarak, yuvarlak ünlülü *-çul/-çül* şekilleri sadece Kırg.'da vardır.

1.1.11. -çan/-çen

Bu lehçelerde, *-çıl/-çil* ekinin yanında, aynı görevde, bir şeye düşkünlük, bağlılık veya dış görünüşle ilgili vasıflar ifade eden bu ekin örnekleri şunlardır:

[123] TG., 288. ; 358.- 359. s.
[124] KKT., 173. -174. s.
[125] KırgTG., 126. s.

normalrek "daha normal"
aksılrak "daha beyazca"[134]

aksırak "daha güzel"[135]
ölemdirek "daha hacimli"
ıkarak "daha ince"[136]

üçtüüröök "daha güçlü"
uuraak "daha güzel"[137]

ktir; sadece, Kırg. şekilde
her halde, ekin ilk sesinin
a ünsüzle biten kök ve
kög-i-rek; Kırg. *tattuuraak*
Kırg.'da dudak uyumuna
eğildir (Tat. *zur-rak, iñlé-*

a mahsus olarak *-lav/-lev;*
raca, daha kara", *sarılav*
şilce", *uzındav* "uzunca",
erden de anlaşıldığı üzere
yapma eki" şeklindeki
benzeşmesi olur.

nlık ifadesiyle yeni adlar
derecesé "sıfatta azlık
ş"[140] ; Kırg. *sın atooçton*
arak değerlendirilen bu

aha büyük" *iñlérek* "enl ce
evşekçe" *salkınrak* "dah a

ha mavi" *agırak* "dah b
ha uzak" *jakınırak* "dah y
na güçlü" *terenirek* "dah d

a tatlı" *çoñuraak* "da ha b
a güzel" *camanıraak* "da ha k

ak/-rek şekli her üç lehçe d
ştır (*-rak* > *-raak*). Bunun y ar
dolayısıyla olmalı, Kzk. v
cı ünlü kullanılır (Kzk. *jaksı-* af
vs.) ve tabii olarak, bu yardı n
k vs.); bu durum Tat. için g

ndaki bu karşılaştırma, sa de c
ekiyle de yapılmaktadır: *kar* al
küştilev "daha güçlü", *casıl* de
sal", *suviktav* "soğukça" vs. 13
yapma eki *-la/-le* + *-v* fiil le
r ve türeyen *-lav/-lev* şekli d

ilt

ikle renk adlarından benz er ik
anımı pek azdır. Tat. *sıfatta* ki
lıstırmalı şıray "karşılaştırmalı g
müçö "sıfattan sıfat yapan e x"
ır:

s.

s.
T., 203. s.
s.; KKT., 188. s.

Tat.					
kızgılt	"kızılımsı"	*sorgılt*	"grimsi"	*yeşkélt*	"açık yeşil"
Kzk.					
bozgılt	*"bozca, grimsi"*	*sargılt*	"sarıca"	*surgılt*	"grimsi"
Kırg.					
sargılt	"sarımsı"	*kızgılt*	"kızılca"	*kögült*	"mavimsi"

1.1.14. -av/-ev

Sayı adlarından, ortaklık, beraberlik ifadeli yeni isimler yapan bu ek, ET. devresindeki *-agu/-egü ~ -gu/-gü* şekillerine dayanmaktadır (*biregü, ikegü ~ ikigü, bişegü, yitegü, yüzegü* vs.).[142] Bu devreyi takip eden lehçelerde ek değişmeğe başlamıştır (*-agu > -avu > -av*) : Kıp. *biregü ~ birevü ~birev, ikegü ~ ikevü ~ ikkev, üçegü ~ üçevü ~ üçev ~ üçöv, dördegü ~ dördevü, altavu, toksavu* vs.[143] ; Çağ. *birev, ikev, üçev* vs.[144]

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde, bu ek aynı fonksiyonla devam etmektedir (Tat. *cıyuv sanı* "toplama sayı adı" [145] ; Kzk. *jıynaktık san esim* "toplama sayı adı"[146] ; Kırg. *camdama san atooç* "toplama sayı adı"[147]):

Tat.					
birev	"her (hangi) birisi"	*ikev*	"ikisi"	*öçev*	"üçü beraber"
altav	"altısı bir"	*cidev*	"yedisi bir"	*unav*	"onu beraber"[148]
Kzk.					
birev	*ekev*	*üşev*	*törtev*	*besev*	*altav*[149]
Kırg.					
birөө	*ekөө*	*üçөө*	*törtөө*	*beşөө*	*altoo*[150]

ET. *-agu/-egü* şeklinden gelişen *-av/-ev* şekli Tat. ve Kzk.'da ortaktır; ancak, aynı gelişme, Kırg.'da son seste çift dudak ünsüzü (*v*) değil, uzun ünlü türettiği (*-agu > -av > *ov > oo*) için Kırg. *-oo/-öö* şekli farklıdır.

1.1.15. -nçı/-nçi

Sayı adlarından sıra sayıları yapmak için kullanılan bu ek ET. *-nç* şekline dayanmaktadır (*üçünç, törtünç, bişinç, altınç* vs.)[151] . Daha sonraki lehçelerde,

142 ETG., 75. s.
143 KırgTG., 102. s.
144 ÇEK., 80. s.
145 HTET., 209. s.
146 KKT., 203. s.
147 KırgTG., 142. s.
148 HTET., ("Bugünkü Tat.'da, bu şekil, sadece ilk onluktaki sayılar için kullanılır; sigêzev ve tuqızav şekilleri neredeyse hiç görülmez." 210. s.)
149 KKT., ("Bugünkü Kzk.'da sadece birden yediye kadar kullanımı vardır." 203. s.)
150 KırgTG., 142. -143. s. ("Sadece ilk yedi sayı için kullanılır.").
151 ETG., 75. s.

ekin, iyelik ekinin kalıplaşmasıyla genişlediğini görüyoruz[152] : Kıp. *birinçi, ekinçi, üçünçi, onınçı, yigirminçi, yüzinçi* vs.[153] ; Çağ. *birinçi, ikkinçi, törtünçi, yettinçi, sekkizinçi, kırkınçı* vs.[154]

Aynı ek, bugün de, lehçelerde devam etmektedir (Tat. *tertip sanı* "sıra sayısı"[155] ; Kzk. *rettik san esim* "sıralık sayı adı"[156] ; Kırg. *irettik san atooç* "sıralık sayı adı"[157]):

Tat.					
bérénçé	*ikénçé*	*öçénçé*	*dürténçé*	*bişénçé*	*altınçı*
Kzk.					
birinşi	*ekinşi*	*üşinşi*	*altınşı*	*jetinşi*	*on altınşı*
Kırg.					
birinçi	*ekinçi*	*üçünçü*	*törtünçü*	*altınçı*	*otuzunçu*

Ekin *-nçı/-nçi* şekli her üç lehçede denktir; ancak ön damak ünlülü tür için, tabii olarak Tat. *-nçé* şekli vardır ve Kzk. tipik *-ç >-ş*değişimi ile, ek Kzk. *-nşı*/-nşi şeklini almıştır. Bunlara ilâve olarak yuvarlak ünlülü Kırg. *-nçu/-nçü* şekilleri farklıdır.

1.2. İSİMDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1.2.1. -la-/-le-

Bu ek, hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek, yapma veya olma bildiren fiiller yapar.[158] ET. devresinde de çok yaygın olarak kullanılan *-la-/-le-* ekinin şu örneklerini verebiliriz: *adırtla-, agırla-, akla-, amrakla-, ançula-, başla-, bekle-, mengile-, nomla-, ogurla-, sözle-, tıngla-* [159] ; *artla-, arzula-, avagla-, ayıgla-, azla-, bagışla-, berkle-, bügüle-, emle-, igle-, imle-, örkle-, yıgla-, yigle-* vs.[160]

Daha sonraki edebî lehçelerde, ekin bu yaygın kullanımı devam etmiştir: Çağ. *avla-, bagla-, balala-, barla-, boguzla-, burunla-, éligle-, énişle-, éyele-, ikele-, örle-, kuşla-, sözle-, taşla-, tayagla-, toyla-, tünle-, yahşıla-, yalangaçla-, yayakla-, yokla-* [161] ; Kıp. *bayramla-, bitle-, bogazla-, çöple-, esenle-, ırla-, ikile-,*

152 Bu genişlemede ET. *ikinti* şeklinin veya kullanım sıklığı çok olan -çı/-çi ekinin benzetici tesiri olabilir.
153 KıpTG., 101. s.
154 ÇEK., 79. s.
155 HTET., 209. s.
156 KKT., 202. s.
157 KırgTG. 141. s.
158 TDB., 180. s.
159 Maytı-Dizin., 540. - 541. s.
160 KBG., 14. -15. s.
161 ÇEK., 44. -45. s.

kışla-, sözle- sövünçle- vs.[162] Bu ekin, karşılaştırılan bugünkü lehçelerde mevcut varyantları ve örnekleri şöyledir:

Tat.	*-la-/-le-*	
Kzk.	*-la-/-le-; -da-/-de-; -ta-/-te-*	
Kırg.	*-la-/-le-; -da-/-de-; -ta-/-te-*	*-lo-/-lö-; -do-/-dö-; -to-/-tö-*

Tat.

alkışla-	"alkışlamak"	*éşle-*	"işlemek; çalışmak; yapmak"
imla-	"işaret etmek"	*fikérle-*	"düşünmek"
cebérle-	"baskı yapmak"	*tenkıytle-*	"tenkit etmek"
mesherele-	"aşağılamak"	*atakala-*	"hücum etmek"
nazla-	"nazlanmak"	*imle-*	"tedavi etmek"
remontla-	"tamir etmek"	*agula-*	"zehirlemek"
kölle-	"kül serpmek"	*künle-*	"deriyle kaplamak"
taktala-	"tahtayla kapamak"	*ötéle-*	"ütülemek"
töymele-	"düğmelemek"	*kunakla-*	"konuk kalmak"
töple-	"köklemek"	*davılla-*	"fırtına çıkmak"
yañgırla-	"yağmur yağmak"	*cille-*	"rüzgâr esmek"
bozavla-	"buzağı doğurmak"	*cilkele-*	"dışarı fırlatmak"
bugazla-	"boğazını kesmek"	*ceyle-*	"yazı geçirmek"
vayımla-	"tasalanmak"	*temle-*	"tatmak"
iple-	"ayarlamak"	*kuvetle-*	"şiddetlendirmek"
cirle-	"defnetmek"	*oyala-*	"yuvalamak"
erle-	"kızmak, sövmek"	*cırla-*	"şarkı söylemek"
törkémle-	"gruplandırmak"	*tigézle-*	"düzleştirmek"
zıñla-	"çınlamak"	*soñla-*	"geç kalmak"
kabatla-	"tekrar etmek"	*celle-*	"merhamet etmek"[163]

Kzk.

ayakta-	"bitirmek"	*avızda-*	"ağızlamak"
alakanda-	"tokatlamak"	*bakayla-*	"parmak ucunda yürümek"
judırıkta-	"yumruklamak"	*iyekte-*	"etrafında dolaşmak"
kolda-	"desteklemek, tasvip etmek"	*töbele-*	"tepelemek, art arda vurmak"
közde-	"gözlemek, bakmak"	*uvısta-*	"avuçlamak"
tiste-	"dişlemek"	*tizele-*	"diz çökmek"
şekele-	"yanağı tokatlamak"	*ökpele-*	"öfkelenmek"
ökşele-	"ökçesiyle yürümek	*urtta-*	"yudumlamak"
ezüvle-	"ezmek"	*kulakta-*	"kulağından tutmak"
arala-	"dolaşmak"	*baltala-*	"baltayla vurmak"
arkanda-	"urganla bağlamak"	*avızdıkta-*	"ağızlık, gem bağlamak"
jügende-	"ata başlık takmak"	*tizginde-*	"dizgin takmak"

[162] KıpTG., 46. -47. s.
[163] TG., 415. - 417. s.

jünde-	"devenin yününü kırkmak"	*noktala-*	"ata başlık takmak"
mayla-	"yağlamak"	*kögende-*	"hayvanıboynundanbağlamak"
altında-	"altınla kaplamak"	*tuzda-*	"tuzlamak,salamura yapmak"
kümiste-	"gümüşle kaplamak"	*mekende-*	"bir yeri mekan tutmak"
orında-	"yerine getirmek"	*turakta-*	"konaklamak"
jogarıla-	"yükselmek"	*arşında-*	"arşınlamak"
adımda-	"adımlamak"	*bızavla-*	"buzağı doğurmak"
kulında-	"tay doğurmak"	*akta-*	"ağartmak; aklamak"
jaksıla-	"tasvip etmek"	*jamanda-*	"kötülemek"[164]

Kırg.

bayla-	"bağlamak"	*boola-*	"demet bağlamak"
işte-	"işlemek,çalışmak,yapmak"	*ukta-*	"uyumak"
taşta-	"atmak"	*oylo-*	"düşünmek"
ürgülö-	"uyuklamak, pineklemek"	*cazda-*	"yastık koymak; yaslanmak"
ayıpta-	"suçlamak"	*ayırmala-*	"fark etmek, ayırmak"
alala-	"alacalanmak"	*alısta-*	"uzaklaşmak"
koldo-	"rehberlik etmek, kollamak"	*akırında-*	"yürüyüşü yavaşlatmak"
camanda-	"yermek, çekiştirmek"	*başbakta-*	"şöyle bir bakmak,gözlemek"
bekemde-	"sağlamak,sağlamlaştırmak"	*cabuula-*	"örtü, çul sermek"
calpıla-	"umumlaştırmak,genellemek"	*malala-*	"sürgü sürmek"
otto-	"otlamak"	*ırda-*	"şarkı söylemek"
soodala-	"pazarlamak"	*ündö-*	"çağırmak;bağırıpseslenmek"
tuurala-	"yoluna koymak, uydurmak"	*takala-*	"nal vurmak"[165]
bıçakta-	"bıçaklamak, yaralamak"	*ketmende-*	"kazmak, bellemek"
erkele-	"okşamak, nazlandırmak"	*kakta-*	"kurutmak; kavurmak"
öböktö-	"dayanmak, destek almak"	*eñişte-*	"yamaç boyunca inmek"
cayla-	"yazı geçirmek, yaylamak"	*ısıkta-*	"sıcaklaşmak"
üymöktö-	"yığmak, küme yapmak"	*ertele-*	"sabahlamak"[166]

Bu ekin ET. devresinden beri değişmeyen *-la-/-le-* şekli her üç lehçede de aynıdır. Kzk. ve Kırg.'da ünlüyle ve *v, y* ünsüzleri (Kzk. için *r* bitişliler de dahil) ile biten kök ve gövdelerden sonra aynı *-la-/-le-* şekli kullanılırken; diğer ünsüzlerle biten kök ve gövdeler, ünsüz uyumuna girer: Tonlulardan sonra *-da-/-de-*; tonsuzlardan sonra *-ta-/-te-*. Bu ünsüz uyumu Tat. için geçerli değildir. Ünsüz uyumu ile var olan her üç şekil, Kırg.'da dudak uyumuna da girer ve bundan ötürü, sadece Kırg.'a has, yuvarlak ünlülü *-lo-/-lö-; -do-/-dö-; -to-/-tö-* şekilleri de vardır.

-la-/-le- eki ile yapılan bazı fiiller, bu şekilleri ile kullanılmayıp veya kullanıştan düşüp sonlarına bir fiilden fiil yapma eki alarak kullanış alanında görülebilirler.[167] İşte lehçelerin gramerleri de bu alt gövdeleri kullanılmayan isimden yapılmış fiillerde, üst üste gelen *-la-ş* veya *-la-n-* eklerinin, her hangi birinin kalıplaşması sonunda, kullanımdan düşmeleri söz

[164] KKT., 231. -232. s.
[165] KırgTG., 286. s.
[166] AKT., 134. s.
[167] TDB., 180. s.

konusu olmamasına rağmen,*-lan-/-len-; -laş-/-leş-; -lat-/-let-; -landır-/-lendir-; -laştır-/-leştir-* gibi şekilleri ayrı ekler halinde kaydetmiştir.[168] Biz böyle şekillerin, en nihayet, *-la-/-le-* isimden fiil yapma ekiyle türediğini dikkate alarak, örneklerini bu bölümde değerlendirmeyi uygun gördük (krş. Fiilden Fiil Yapma Ekleri).

1.2.1.1. -la-n- / -le-n-

Tat.

tölkélen-	"kurnazlık etmek"	*eteçlen-*	"horozlanmak, kabarmak"
kuştanlan-	"pohpohlamak"	*muymıllan-*	"körü körüne taklit etmek"
duslan-	"dost olmak"	*yalkavlan-*	"üşenmek, tembellik etmek"
ciméşlen-	"yavrulamak, doğurmak"	*yuşkınlan-*	"köpüklenmek"
börélen-	"tomurcuk açmak"	*korallan-*	"silahlanmak"
tabışlan-	"kazanç elde etmek"	*öylen-*	"evlenmek"
mögézlen-	"boynuza benzemek"	*şöbhelen-*	"şüphelenmek"
nervlan-	"sinirlenmek"	*açulan-*	"öfkelenmek"
tézlen-	"diz çökmek"	*avzılan-*	"tatmak, tadına bakmak"
burınçlan-	"borçlanmak"	*hatalan-*	"hata etmek"
ileslen-	"şaka yapmak"	*şatlan-*	"sevinmek"
tekebbérlen-	"kibirlenmek"	*sañgıravlan-*	"sağırlaşmak"

Kzk.

aşulan-	"öfkelenmek, kızmak"	*arlan-*	"utanmak, itiraf etmek"
iyelen-	"almak, sahip olmak"	*borşlan-*	"borçlanmak, ödünç almak"
küdikten-	"şüphelenmek"	*maşıktan-*	"âdet etmek"
maldan-	"mal sahibi olmak"	*rakattan-*	"rahata ermek"
ruhtan-	"gayrete gelmek"	*üylen-*	"evlenmek"
èdetten-	"alışkanlık edinmek"	*bulttan-*	"bulutlanmak"
batırlan-	"cesaret etmek"	*jalkavlan-*	"tembellik etmek"
elgezekte-	"izzetü ikram etmek"	*köñilden-*	"sevinmek, keyiflenmek"
kınstan-	"kızmak, öfkelenmek"	*kayrattan-*	"gayrete gelmek"
namıstan-	"utanmak"	*meyirlen-*	"merhamet etmek"
sezikten-	"şüphelenmek"	*paydalan-*	"faydalanmak"
mazasızdan-	"huzuru kaçmak"	*kamsızdan-*	"gamsız, kaygısız yaşamak"
nersizden-	"rızkını kaybetmek"	*kuvlan-*	"kıvanmak, sevinmek"

Kırg.

kuraldan-	"silahlanmak"	*tañdan-*	"şaşakalmak"
kapalan-	"kederlenmek"	*tamaktan-*	"yemek, karın doyurmak"
candan-	"canlanmak"	*kıyaldan-*	"hayale kapılmak" ;
niyetten-	"niyetlenmek"	*talaptan-*	"arzusu olmak; iddia etmek"
namıstan-	"utanmak; gücenmek"	*ardan-*	"utanmak; küsmek"
kaardan-	"gazaba gelmek, kızmak"	*azaptan-*	"azap çekmek"
kubattan-	"gayretlenmek"	*daamdan-*	"tadını yadırgamak"
buulan-	"buğulanmak"	*köbüktön-*	"köpüklenmek"
suktan-	"imrenerek bakmak"	*irden-*	"büyümek, irileşmek"

[168] bk. TG., 423.-424.; 426. - 426.; 429.; 432.; 433. - 434. s.; KKT., 232. - 234. s.; KırgTG., 287. s.

ookattan-	"hali vakti iyi olmak"	*azıktan-*	"beslenmek, nzıklanmak"
şattan-	"sevinmek, neşelenmek"	*caşıldan-*	"yeşillenmek"[169]

1.2.1.2. -la-ş- / -le-ş-

Tat.

satulaş-	"pazarlık etmek"	*gepleş-*	"sohbet etmek"
kiñeşleş-	"danışmak,istişare etmek"	*sudlaş-*	"mahkumiyeti olmak"
télleş-	"tartışmak, bahisleşmek"	*kristallaş-*	"kristalleşmek"
duslaş-	"dost olmak"	*tuganlaş-*	"dünür olmak"
mutlaş-	"hilekârlık yapmak"	*aktivlaş-*	"faal olmak"
yıraklaş-	"uzaklaşmak"	*kamilleş-*	"tam olmak, olgunlaşmak"
savbullaş-	"veda etmek"	*isenleş-*	"selamlaşmak"

Kzk.

birles-	"uymak, denk olmak"	*kezekles-*	"yer değiştirmek"
kömektes-	"yardım etmek"	*muñdas-*	"derdini paylaşmak"
bèstes-	"bahisleşmek, yarışmak"	*eseptes-*	"hesaplaşmak"
dostas-	"dostlaşmak"	*sırtas-*	"birine sırrını açmak"
pikirles-	"fikir alışverişi yapmak"	*eldes-*	"barışmak, anlaşmak"
irgeles-	"komşu olmak"	*kezdes-*	"karşılaşmak, rast gelmek"

Kırg.

salamdaş-	"selamlaşmak"	*caattaş-*	"düşmankamplarabölünmek"
kolhozdoş-	"kolhoz olarak birleşmek"	*kollektivdeş-*	"kollektif şeklinde birleşmek"
duşmandaş-	"düşman olmak"	*salgılaş-*	"pataklamak"
arazdaş-	"kavga etmek"	*çataktaş-*	"lafla takılmak, sataşmak"
cüzdöş-	"görüşmek, karşılaşmak"	*betteş-*	"yüzleşmek,yüzyüzegelmek"
dostoş-	"dostlaşmak"	*akıldaş-*	"akıl danışmak"
arızdaş-	"birbirindenşikayet etmek"	*ataandaş-*	"birbirinin üzerine atmak"
deñgeeldeş-	"rekabet etmek"	*cooptoş-*	"konuşmak, sohbet etmek"
borbordoş-	"merkezîleşmek"	*amandaş-*	"selamlaşmak, hatır sormak"
moyundaş-	"sarılmak, kucaklaşmak"	*naçarlaş-*	"kötüleşmek,zayıf düşmek"[170]

1.2.1.3. -la-t- / -le-t-

Tat.

cipséllet-	"lif haline getirmek"	*cillet-*	"havalandırmak"
añlat-	"anlatmak, açıklamak"	*kılıylat-*	"şaşılamak, şaşı bakmak"
yeşéllet-	"ağaçlandırmak,yeşillendirmek"	*kürkemlet-*	"güzelleştirmek"
yassılat-	"yassılaştırmak"	*şartlat-*	"patlatmak"
öslet-	"birine karşı kışkırtmak"		

[169] AKT., 134. s.
[170] AKT., 135. s.

Kzk.

èndet-	"saz çalmak, tıngırdatmak"	*tezdet-*	"hızlandırmak"
davıllat-	"fırtına çıkmak"	*borandat-*	"fırtına esmek"
seldet-	"sel haline gelmek"	*tündelet-*	"gece boyunca gitmek"

1.2.2. -a- / -e-

Bu da isimlerden olma veya yapma ifade eden ve ET. devresinden beri kullanıla gelen bir ektir; Türkiye Türkçesine nazaran daha işlek olan ET. *-a-/-e-* eki, ünlüyle biten kök ve gövdelerde görülmemiştir[171] : *aşa-, ata-, boşa-, kora, küçe-, küre-, ota-, örte-, tüne-, tüşe-, üste-; bedize-, oyna-, sana-, tona-, tüke-, yola-* vs.[172] Aynı ek için daha sonraki edebî lehçelerde de örnekler vardır: Kıp. *ada-, aşa-, boşa-, kana-, kulna-, oyna-, tüne-, yaşa-*[173] ; Çağ. *aşa-, ata-, boşa-, méngze-, orna-, oyna-, örte-, kana-, tona-* vs.[174]

Aslında, kullanımı giderek zayıflayan bu ekin, karşılaştırılan lehçelerde yeni örneklerini de görüyoruz; *-a-/-e-* ekinin kaydettiğimiz örnekleri şunlardır:

Tat.

töyne-	"düğümlemek"	*yeşne-*	"şimşek çakmak"
borna-	"başgöstermek,delinipçıkmak"	*téşe-*	"çentiklemek"
östesana-	"ilâve etmek"	*uyna-*	"oynamak"
ata-	"saymak"	*aşa-*	"yemek"
tuna-	"adlandırmak"	*uta-*	"yabani ot vs. ayıklamak"
bota-	"hayvanın derisini soymak"	*kana-*	"kanamak"
küze-	"budamak"	*buna-*	"ağacın budağını çıkarmak"
göldére-	"nişan almak"	*buşa-*	"gevşemek"
şaltıra-	"gürüldemek"	*kükére-*	"gümbürdetmek"
lıcbıra-	"gürlemek"	*çepe-*	"şamar vurmak"
töbe-	"gevşemek"	*lepşére-*	"sölpük, gevşek olmak"
saza-	"göz dikmek, nişan almak"	*töne-*	"gecelemek"
	"evlenmeden kalmak"	*yarlıka-*	"mağfiret etmek,affetmek"[175]

Kzk.

ata-	"adlandırmak"	*asa-*	"yemek"
deme-	"yardım etmek, desteklemek"	*jasa-*	"yaşamak"
jıyna-	"toplamak"	*küyse-*	"geviş getirmek"
ota-	"zararlı otları ayıklamak"	*orna-*	"yerleşmek"
oyna-	"oynamak"	*örte-*	"tutuşturmak, yakmak"
nıka-	"sıkıştırmak"	*tise-*	"yeni dişleri çıkmak"
mine-	"birinin kusurunu göstermek"	*üste-*	"ilâve etmek"
saldıra-	"çınlamak"	*sıldıra-*	"uğuldamak"
teñe-	"denkleştirmek"[176]		

171 KBG., 15. s.
172 Maytın-Dizin., 517. - 518. s.
173 KıpTG., 45. .s.
174 ÇEK., 43. - 44. s.
175 TG., 447. - 448. s.
176 KKT., 234. s.

Kırg.

tişe-	"süt dişlerini dökmek"	*bılcıra-*	"cıvıklanmak"
közö-	"delmek, delik açmak"	*aşa-*	"tatmak; yemek"
kezeöönö-	"nişan almak"[177] ; "kenarlarını kırpmak"	*küçö-*	"kuvvetlenmek"
tünö-	"gecelemek"	*sana-*	"saymak; tasarlamak"
şatıra-	"çatırdamak"	*ornо-*	"yerleşmek"
		bılbıra-	"yumuşamak, sölpümek"[178]

Bu ekin *-a-/-e-* şekli her üç lehçede de ortaktır. Sadece dudak uyumu ile var olan, yuvarlak ünlülü Kırg. *-o-/-ö-* şekilleri fazladır. Görüldüğü üzere, bu ekin kullanımı, bugün de, bazı fizik anlamlı fiillerle sınırlıdır ve mesela *-la-/-le-* ekine nazaran örnekleri daha azdır.

1.2.3. -ı- / -i-

ET. devresinde ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinden, geçişli ve geçişsiz fiiller yapan bir ektir *(-ı-/-i-; -u-/-ü-): açı-, bayu-, kiñü-, kurı-, okı-, öli-, taru-, tokı-, yıdı-* vs. [179] Kıp. *bayı-, ölü-* [180] ; Çağ. *agrı-, bayı-, bérki-, karı-, taşı-, ölü-* vs.[181] gibi tarihî lehçelerin sayılı örnekleri, ekin kullanımının zayıfladığını gösteriyor; nitekim bugünkü lehçelerde de, bu ek canlı değildir:

Tat.

kimé-	"azalmak, eksilmek"	*nıgı-*	"sağlamlaşmak, kuvvetlenmek"
bayı-	"zenginleşmek"	*şakı-*	"takırdamak"
tukı-	"tıklatmak"	*tatı-*	"tatmak"
tözé-	"kurmak, düzmek"	*balkı-*	"parlamak, ışıldamak"
sası-	"kokuşmak"[182]		

Kzk.

bayı-	"zenginleşmek"	*jası-*	"garipleşmek; üzülmek"
janı-	"bilemek"	*jelpi-*	"esmek"
keñi-	"bollaşmak, fazlalaşmak"	*kelki-*	"büyüklenmek, kibirlenmek"
tarpı-	"çiğnemek, ezmek"[183]		

177 KırgTG., 288. s.
178 AKT., 136. s.
179 KBG., 16. - 17. s.
180 KıpTG., 46. s.
181 ÇEK., 44. s.
182 TG., 448. - 449. s.
183 KKT., 236. s.

Kırg.

caşı-	"ağlamaklı olmak"	*canı-*	"ilişmek,dokunmak;yanaşmak"
taşı-	"taşmak"	*sıltı-*	"hafifçe aksamak"
üñü-	" saplanmak, delmek"[184]		

Bu ekin *-ı-/-i-* şekli her üç lehçede denktir; sadece, Tat. için ön damak ünlülü tür olarak *-é-* şekli farklıdır. Tabii olarak, Kırg., dudak uyumu gereği ilâveten var olan *-u-/-ü-* şekliyle bu denklikten ayrılır.

1.2.4. -ay- / -ey-

İsimlerden, oluş bildiren ve geçişsiz çatıdaki fiiller yapmak üzere, ET. devresinden beri kullanıla gelen bir ektir; ET. *-ad-/-ed-* (*köped-* "çoğalmak", *kutad-* "mesut olmak", *küçed-* "güçlenmek", *muñad-* "bunalmak, sıkılmak", *teñed-* "gelişmek", *yokad-* "yok olmak")[185] . Daha bu devre içinde, mesela KB.'nin Arap harfli nüshalarında, ekin ünsüzünün zel ile yazılması dahi, damaklılaşmanın işaretidir; ET. devresini takip eden edebî lehçelerde ise, ekin ünsüzünün yarı ünlü *-y-* sesine döndüğü görülmektedir: Çağ.*-ay-/-ey-* (*körkey-* "güzel olmak", *mungay-* "bunalmak, sıkılmak, üzülmek", *ulgay-* "büyümek, uzamak")[186] ; Kıp. *-ay-/-ey-* (*ulgay-* "gelişmek, büyümek" vs.).[187]

Karşılaştırdığımız bugünkü lehçelerde de, bu ekin geçişsiz ve özellikle de vasıf adlarına dayanan tasvirli fiiller yaptığı görülüyor. Bu ekin kaydettiğimiz örnekleri şunlardır:

Tat.

kartay-	"yaşlanmak, ihtiyarlamak"	*ciñéley-*	hafiflemek"
avıray-	"ağırlaşmak; zorlaşmak"	*buşay-*	"gevşemek"
añgıray-	"aptallaşmak"	*batıray-*	"yüreklenmek, cesaretlenmek"
zuray-	"büyükleşmek, büyümek"	*yışay-*	"sıklaşmak"
yıragay-	"uzaklaşmak"	*tőzey-*	"düzelmek, doğrulmak"
tübeney-	"inmek, düşmek"	*çokıray-*	"çukurlaşmak"
isey-	"yetişmek, bâliğ olmak"	*öñerey-*	"çökmek"
kotay-	"düzelmek, iyileşmek"	*azay-*	"azalmak"
kübey-	"çoğalmak"	*soñay-*	"geç kalmak"
tırtay-	"kurumlanmak, kibirlenmek"	*bülley-*	"büyüklenmek"
tursay-	"hindi kabarmak"	*olay-*	"yetişkinhale gelmek,büyümek"
salpay-	"sarkmak"	*sargay-*	"sararmak"
kekrey-	"eğrilmek"	*turay-*	"doğrulmak"

[184] KırgTG., 288. s.
[185] KBG., 17. -18. s.
[186] ÇEK., 44. s.
[187] KıpTG., 45. s.; Kutb., 125. s.

bökrey-	"kamburlaşmak"	*kıyşay-*	"çarpılmak, bükülmek"
olıgay-	"yaşça büyümek"	*şemşey-*	"yassılaşmak, basılmak"
ırjay-	"sırıtmak"	*masay-*	"övünmek, kıvanmak"
ozay-	"uzanmak"	*sérey-*	"donakalmak"
kıltay-	"mızmızlanmak"	*murtay-*	"şişmek, kabarmak"
kupay-	"böbürlenmek"	*naçaray-*	"kötüleşmek"[188]

Kzk.

etey-	"kilo almak, semirmek"	*küşey-*	"güçlenmek, artmak"
muñay-	"kederlenmek"	*körkey-*	"güzelleşmek"
kutay-	"yerleşmek"	*otay-*	"ot bürümek; çoğalmak"
taray-	"azalmak; daralmak"	*keñey-*	"bollaşmak, çoğalmak"
karay-	"kararmak"	*kartay-*	"yaşlanmak"
molay-	"çoğalmak"	*köbey-*	"çoğalmak"
zoray-	"büyümek"	*ulgay-*	"büyümek"
ülkey-	"büyümek"	*sargay-*	"sararmak"[189]

Kırg.

añıray-	"ardına kadar açılmak"	*bacıray-*	"gözleri açılmak"
ülüröy-	"ölü gözlerle bakmak"	*çakıray-*	"gözleri faltaşı gibi açılmak"[190]
bolçoy-	"yoğunlaşmak, büyümek"	*coonoy-*	"kalınlaşmak, yoğunlaşmak"
çoñoy-	"büyümek, artmak"	*tasıray-*	"şişmek, kabarmak"
tikirey-	"dimdik durmak"	*capıray-*	"alçak, basık olmak"
tekçey-	"küçücük ve zarif olmak"	*dümüröy-*	"kararmak"
büdüröy-	"pürüzlenmek"	*muñay-*	"kederlenmek, tasalanmak"
köböy-	"çoğalmak"	*azay-*	"azalmak"[191]

Bu ekin *-ay-/-ey-* şekli her üç lehçede de ortaktır; bu denklikte tek fark, dudak uyumu ile var olan *-oy-/-öy-* şekillerinin sadece Kırg.'a mahsus olmasıdır.

İsimlerden geçişsiz fiiller yapmak için daha faal olarak *-la-/-le-* eki ve onun genişlemiş gövdeleri (*-la-n-; -la-ş-*) bulunduğundan ötürü, bu ekin bir kısım tasvirli fiillerin yapımıyla sınırlı kaldığı görülüyor.

1.2.5. -al- / -el- ; -l-

Bu da isimlerden geçişsiz fiiller yapan ve kullanımı az olan bir ektir. Zaten dil tarihimiz boyunca da örnekleri pek fazla değildir: ET. *çavıl-* "meşhur olmak", *koyul-* "derinleşmek", *ögdil-* "öğülmek", *tusul-* "faydası dokunmak"; *yokal-* "yok olmak"[192] ; Kıp. *yokal-* "yok olmak", *yinçgel-* "incelmek"[193] ; Çağ.

[188] TG., 449. - 450. s.
[189] KKT., 234. s.
[190] KırgTG., 288. s.
[191] AKT., 139. -140. s.
[192] KBG., 20. s.
[193] Kutb., 124. s.

azal-, oñal- "onulmak, hastalıktan kurtulmak", *karşul-* "karşılamaya gitmek", *sagal-* "sağalmak, sağlığına kavuşmak".[194]

Tat.			
térél-	"iyileşmek, dirilmek"	*tözel-*	"düzelmek"
yugal-	"kaybolmak, yok olmak"	*uñal-*	"düzelmek, iyileşmek"
Kzk.			
jogal-	"yok olmak, kaybolmak"	*oñal-*	"düzelmek, doğrulmak"
suyıl-	"sıvılaşmak, akıcılaşmak"	*suval-*	"suyu buharlaşmak, kurumak"
uyal-	"yüzü kızarmak"	*tanl-*	"daralmak, küçülmek"
tiril-	"dirilmek"	*teñel-*	"denkleştirilmek"[195]
Kırg.			
cogol-	"yok olmak, kaybolmak"	*oñol-*	"düzelmek,yolunakonulmak":[196]

Çok az kullanılan bu ekin *-l-* şekli her üç lehçede ortaktır, yardımcı ünlü olarak Kırg.'da yuvarlak ünlülü *-u-, -ü-* şekillerini de alabilir. Bu ekin eskiden beri ünlüyle birleşmiş *-al-/-el-* şekli de her üç lehçede ortak olarak vardır; yine tabii olarak, Kırg. yuvarlak ünlülü *-ol-/-öl-* şekilleri ile farklılaşır.

1.2.6. -sa- / -se- ; -sı- / -si-

İsimlerden, istek, ihtiyaç ifade eden ve olma veya yapma bildiren fiiller türeten bu ek, ET. devresinde de aynı şekil ve fonksiyonla vardı: ET. *köksе-* "göğe yükselmeyi istemek"[197] ; *suvsa-, işidigse-* "işitmek istemek"[198] . İşlekliği az olan bu ekin, sonraki lehçelerde de örnekleri azdır: Çağ. *susa-* "susamak"[199] ; Kıp. *körüvse-* "görmek istemek", *suvsa-* vs.[200]

Tarihi boyunca zaten örnekleri az olan *-sa-/-se-* (Kırg.'da *-so-/-sö-* de dahil) şeklinin, karşılaştırdığımız bugünkü lehçelerde de unutulmak üzere olduğu ve başlıca şu örneklerde kaldığı görülüyor: Tat. *susa-* "susamak"; Kırg. *suusa-* "susamak", *moyso-* "dövmek", *iyse-* "hiddetle baş sallamak", *köksö-* "çok arzu etmek", *öksö-* "acı acı ağlamak" vs.[201] *-sa-/-se-* ekinin bugün unutulması esnasında, omonimi olan *-sa/-se* şart ekiyle karıştırılmamak üzere dışlanması tesirli olabilir. Ayrıca bu ekte bulunan istek ifadesinin, söz konusu lehçelerde, isimlere *kel-* yardımcı fiilinin getirilmesiyle (*su-sa- ~ içkisi kel-*) karşılandığını da dikkate almalıyız (krş. İstek).

[194] ÇEK., 44. s.
[195] KKT., 234. s.
[196] bk. Kırgız Sözlüğü
[197] KBG., 20. s.
[198] Maytı-Dizin., 576. s.
[199] ÇEK., 46. s.
[200] KıpTG., 47. s.
[201] KırgTG., 287. s.

Aynı ekin daha ET. devresinden beri var olan eşi *-sı-/-si-* eki bugünkü lehçelerde nispeten daha geniş bir kullanıma sahiptir:

Tat.			
cirsé-	"memleketini özlemek"	*yöreksé-*	"kendini iştiyaka kaptırmak"
küksé	"küf bağlamak"	*kıbırsı-*	"kıpırdamak"
kaksı-	"güneşte kuruyup bozulmak"	*üksé-*	"hıçkırmak"
bursı-	"çürümek"	*sörsé-*	"kokuşmak"
yarsı-	"kudurmak, azmak"[202]		
Kzk.			
batırsı-	"kahramanlık taslamak"	*bosañsı-*	"boşalmak, çözülmek"
pısıksı-	"sağlam görünmek"	*şıyraksı-*	"sert gözükmek"
kölgirsi-	"yapmacık davranmak"	*kamkorsı-*	"merhametli davranmak"
tosañsı-	"yabancılamak"	*ögeysi-*	"yadırgamak,yabancılamak"
bilgensi-	"bilgiçlik taslamak"	*ülkensi-*	"yetişkin gibi davranmak"
okıgansı-	"okumuş gibi görünmek"[203]		
Kırg.			
sürsü-	"et balık kurutulmak"	*sansı-*	"pek çok,hesapsız bulunmak"
öksü-	"gevşemek; yetişmemek"	*erdemsi-*	"cesaret göstermek"
toborsu-	"kurumak"	*kañırsı-*	"fena kokmak"
buruksu-	"güzel kokular yaymak"	*alaksı-*	"rahatsızlanmak"
baatırsı-	"kahramanlık taslamak"	*azgansı-*	"sapıtmak"
arsarsı-	"şüphe ve tereddüt etmek"	*añkoosu-*	"saf, anlamaz görünmek"
antkorsu-	"bilmezlikten gelmek"	*borsu-*	"pis kokmak"
kişisi-	"adam yerine koymak"[204]		

Ekin *-sı-/-si-* şekli her üç lehçede denktir; sadece, Tat. için ön damak ünlülü tür, tabii olarak *-sé-* şeklindedir. Bunun yanında, *-su-/-sü-* yuvarlak ünlülü tür de sadece Kırg.'da bulunur.

1.2.6.1. Burada örnekleri verilen fiillerde, eskiden bulunan istek ifadesinin ortadan kalktığı, daha ziyade olma bildiren fiiller yaptığı göze çarpıyor. Bu ekle yapılan fiillerin dönüşlü gövdeleri lehçelerin gramerlerinde, ayrı bir *-sın-/-sin-* eki olarak ele alınmışsa da, biz, kaydedilen bu örnekleri *-sı-/-si-* ekinin dönüşlülük ekiyle genişlemiş şekilleri olarak anlayıp bu bölümde zikretmeyi uygun görüyoruz. Yukarıda verilen örneklerde *-sı-/-si* ekinin hep ünsüzle biten kök ve gövdelere gelmesi dikkat çekicidir; Kzk. için bundan bilerek kaçıldığı açıklanmaktadır: "Bu *-sı-/ -si-* eki ünlüyle biten sözlere gelince, hemen *-sın-/-sin* şekline geçmeğe meyillidir (Mesela *èke-sin-, apa-sın, ata-sın-, ana-sın-* vs.)."[205]

[202] TG., 451. s.
[203] KKT., 235. s.
[204] KırgTG., 287. s.
[205] KKT., 235. s.

Tat.

namussın-	"ar etmek, utanmak"	*yalkınsın-*	"iltihaplanmak"
aşsın-	"iştahı açılmak"	*işsén-*	"iş etmek, umursamak"
balasın-	"birini çocuk saymak"	*tarsın-*	"sıkılmak, darlanmak"
yatsın-	"yabancılamak, çekinmek"	*gacepsén-*	"şaşmak, hayret etmek"
tuksın-	"az yemeğe kanaat etmek"	*kimsén-*	"kendini aşağı hissetmek"
artıksın-	"fazla görmek"	*kızıksın-*	" ilgilenmek"
mînsén-	"kibirlenmek"	*üzsén-*	"benimsemek,yakın görmek"
kireksén-	"gerekli saymak"	*yuksın-*	"özlemek, hasret çekmek"
tiyéşsén-	"gerek görmek	*demsén-*	"gücenmek, darılmak"[206]

Kzk.

akınsıñ-	"kendini şair saymak"	*adalsıñ-*	"dürüst görünmek"
akıldısıñ-	"akıllı görünmek"	*balasıñ-*	"çocuk yerine koymak"
batırsıñ-	"kahramanlık taslamak"	*bilgişsiñ-*	"bilgiçlik taslamak"
jatsıñ-	"yadırgamak"	*jamansıñ-*	"kötü görünmek"
jakınsıñ-	"yakın görmek"	*kèrisiñ-*	"yaşlı diye hürmet etmek"
köpsiñ-	"fazla görmek, çok saymak"	*kaviptisiñ-*	"bir şeyi tehlike saymak"
montanısıñ-	"sakin, rahat davranmak"	*pısıksıñ-*	"sağlam dayanıklı görünmek"
jazuvşısıñ-	"kendini yazar saymak"	*galımsıñ-*	"âlim gibi davranmak"[207]

Bu örneklerdeki en belirli farkın, Kzk. şekil (*-sıñ-/-siñ-*) sonundaki genizleşme olduğu görülüyor.

1.2.6.2. Bu dönüşlü gövdeler yanında, Tat.'da şu örneklerle, faktitif fiil gövdeleri de kaydedilmiştir:

cebérsét-	"gücendirmek"	*ciksét-*	"usanmak, bıkmak"
kıyınsıt-	"zahmet vermek"	*balasıt-*	"çocuk saymak"
kimsét-	"küçümsemek, aşağı görmek"	*tübensét-*	"aşağılamak"
ügiysét-	"üvey veya yabancı saymak"[208]		

1.2.7. -sıra- /-sire-

ET. devresinde, bazı sözlerde örnekleri görülen ve isimlerden yokluk bildiren fiiller yapan bu ekin, genişlemiş bir şekil olduğu kabul edilmekte ve *-sır* (~ *-sız*)*-a-* veya *-sıra-* (< *-sız-ra-*) şeklinde kalıplaştığı düşünülmektedir (*ilsire-* "ilsiz kalmak", *inçsiret-* "rahatsız etmek", *tatıgsıra-* "tatsızlanmak")[209] ;*başsıra-* "başsızlaşmak"[210] vs.

[206] TG., 451. - 452. s.
[207] KKT., 235. s.
[208] TG., 452. - 453. s.
[209] ETG., 50. s.
[210] KBG., 20. s.

Bu ekin, bugünkü lehçelerde, fonksiyonunu giderek kaybettiği sınırlı miktardaki örnekleri şunlardır:

Tat.

kansıra-	"biraz kan çıkmak, kanlanmak"	*samsıra-*	"rahatsızlanmak"
elsére-	(< hal)"yorulmak"	*ilemsére-*	(<ilham)"ezginlik hissetmek"[211]

Kzk.

èlsire-	"takatsız kalmak"	*jetimsire-*	"yetim kalmak"
kansıra-	"kan kaybetmek; kederlenmek"	*kımızsıra-*	"kımız içesi gelmek"
oysıra-	"azalmak, tükenmek"	*jılamsıra-*	"ağlamaklı olmak"
külimsire-	"gülümsemek"[212]		

Kırg.

kansıra-	"kansızlaşmak"	*alsıra-*	"takattan düşmek"
uykusura-	"uykuda sayıklamak"[213]		

Artık kalıplaşan bu ekin *-sıra-/-sire-* şekli her üç lehçede denktir; sadece, Tat. için ön damak ünlülü tür olarak *-sére-* ve Kırg. için de, ilâve olarak, yuvarlak ünlülü *-sura-/-süre-* varyantları farklıdır.

1.2.8. -k- / -ķ-

İsimlerden, olma ifade eden fiiller yapan bu ekin, eskiden beri, bazı sınırlı örnekleri vardı: ET. *içik-* "içeri girmek, emri altına girmek", *tagık-* "çıkmak, dağa çıkmak", *yolk-* "karşılaşmak"[214] ; Kıp. *keçik-* "gecikmek", *tatık-* "yabancı gibi konuşmak"[215] ; Çağ. *atık-* "ad salmak, meşhur olmak", *birik-* "birikmek, bir araya gelmek, bir olmak", *tarık-* "daralmak, sıkılmak", *yagık-* "düşman olmak", *yoluk-* "karşılaşmak" vs.[216] Bu ekin, karşılaştırılan lehçelerde görülen örnekleri şunlardır:

Tat.

savık-	"iyileşmek"	*sıyık-*	"sığlaşmak"
açık-	"acıkmak"	*çınık-*	"sertleşmek, katı hale gelmek"
küzék-	"nazar değmek, göze gelmek"	*zarık-*	"çile çekmek"
üçék-	"kin tutmak"	*dımık-*	"nemlenmek"
tutık-	"paslanmak"	*kiçék-*	"gecikmek
yulık-	"rastlamak, karşılaşmak"	*bérék-*	"birleşmek"[217]

[211] TG. 453. s.
[212] KKT., 235. - 236. s.
[213] KırgTG., 287. s.
[214] ETG., 49. s.
[215] KıpTG., 46. s.
[216] ÇEK., 45. s.
[217] TG., 446. s.

Kzk.

aşık-	"acıkmak"	*birik-*	"birleşmek"
jolık-	"karşılaşmak"	*zarık-*	"endişelenmek, sıkılmak"
zorık-	"zorlanmak, bitap düşmek"	*dènik-*	"bedava şeye alışmak"
demik-	"nefesi daralmak"	*kezik-*	"tesadüf etmek, rastlaşmak"
közik-	"göz göze gelmek"	*molık-*	"bollaşmak, çoğalmak"
totık-	"küflenmek, paslanmak"	*kamık-*	"üzülmek"
kunık-	"alışmak, bellemek"	*öşik-*	"vuruşmak, dövüşmek"
ornık-	"yerleşmek"[218]		

Bu örneklerde görüldüğü üzere ekin *-k-/-ḳ-* şekli ortaktır; sadece Tat.'da ekin ön damak türünde yardımcı ünlü *-é-* olur.

1.2.9. -gar- / -ger-

İsimlerden, olma ve yapma bildiren fiiller yapan bu ek, tarihi boyunca zaten pek canlı değildi: ET. *içker-* "boyun eğmek", *könülker-* "düşünmek", *tözker-* "esasına vakıf olmak"[219] ; Çağ. *başkar-* "öncülük etmek, kılavuzluk etmek", *kutkar-* "kurtarmak" vs.[220] Ekin işlek olmayan kullanımı, bugün de bazı fiillerle sınırlıdır:

Tat.

éşker-	"işlemek"	*cilger-*	"hafiften esmek"
sugar-	"sulamak, ıslatmak"	*añgar-*	"anlamak"
soñgar-	"geç kalmak"	*kotkar-*	"kurtarmak"
atkar-	"birinin işini yapmak"	*başkar-*	"icra etmek, yerine getirmek"[221]

Kzk.

baskar-	"başkanlık etmek; düzenlemek"	*esker-*	"dikkat çekmek, hatırlatmak"
añgar-	"anlamak"	*oñgar-*	"düzelmek, iyileşmek"
sugar-	"hayvan veya toprak sulamak"	*atkar-*	"ifa etmek; nail olmak"
teñger-	"denkleştirmek, denk saymak"[222]		

Kırg.

başkar-	"idare etmek, başa geçmek"	*kutkar-*	"kurtarmak"
otkor-	"hayvanı otlatmak"	*atkar-*	"ata bindirmek; yollamak"[223]

Bu ekin ünsüz uyumuna bağlı olarak var olan *-gar-/-ger-* (tonlularla) ve *-kar-/-ker-* (tonsuzlarla) şekilleri her üç lehçede ortaktır. Bunlara ilâveten, yalnız Kırg.'a has olarak *-gor-/-gör-; -kor-/-kör-* şekilleri de vardır.

---

[218] KKT., 234. - 235. s.
[219] Maytı-Dizin., 538. s.
[220] ÇEK., 44. s.
[221] TG., 456.
[222] KKT., 234. s.
[223] bk. Kırgız Sözlüğü.

1.2.10. -ar- / -er- ; -r-

İsimlerden geçişsiz fiiller yapan bu ek, ET. devresinde, özellikle vasıf adlarından olma bildiren fiillerde görülür: ET. *eskir-, yañkur-, alar-, kızar-, oñar-, tüner-, yaşar-, belgür-, bugragur-, kadgur-, karagur-, inçür-, tınçur-, yinçür-* vs.[224] Sonraki devrelerde de; Çağ. *bélgür-, éskir-, köker-, karar-, kaygur-, sargar-, yaşar-* vs.[225] ; Kıp. *eskir-, karar-, keber-, kaygır-, kıskar-, agar-, bozar-, kızar-, sarar-* vs.[226]

Ekin karşılaştırılan bugünkü lehçelerde bulunan örnekleri ve varyantları şunlardır:

Tat.

agar-	"ağarmak, beyazlaşmak"	*iskér-*	"eskimek"
şomar-	"aşınmak, yıpranmak"	*çalar-*	"saçları ağarmak"
yañar-	"yenilenmek, yenileşmek"	*kıskar-*	"kısalmak"
néçker-	"incelmek"	*tazar-*	"şişmanlamak"
isér-	"sarhoş olmak"	*kaygır-*	"endişelenmek, kaygılanmak"
bakır-	"bağırmak"	*ufır-*	"ah çekmek, gönül geçmek"
kikér-	"geğirmek"	*kakır-*	" kağırmak"
öfér-	"üfürmek"	*süsér-*	"tiftik tiftik olmak"
beser-	"kırç bağlamak, buzlanmak"	*simér-*	"semirmek, yağ bağlamak"[227]

Kzk.

jañar-	"yenilenmek"	*tazar-*	"yıkanıp paklanmak"
kıskar-	"kısalmak"	*eskir-*	"eskimek"
özger-	"değişmek, başkalaşmak"	*jasar-*	"gençleşmek
jaksar-	"iyileşmek; güzelleşmek"	*jaltar-*	"baş çevirmek, reddetmek"
bultar-	"sapmak, yön değiştirmek"	*kaltar-*	"çakılıp kalmak, donakalmak"
uzar-	"uzamak"	*kızar-*	"kızarmak"
bakır-	"bağırmak"	*şakır-*	"çağırmak, davet etmek"[228]

Kırg.

agar-	"ağarmak, beyazlaşmak"	*kögör-*	"morarmak; yeşermek"
bozor-	"yüzü solmak, bozarmak"	*kaygır-*	"kederlenmek, tasalanmak"
kıskar-	"kısalmak"	*cañır-*	"yenilenmek"
cakşır-	"güzelleşmek, iyileşmek"[229]		

---

[224] Maytı-Dizin., 576. s.; KBG., 18. - 19. s.; ETG., 50. s.
[225] ÇEK., 45. s.
[226] KıpTG., 47. s.
[227] TG., 441. s.
[228] KKT., 234. s.
[229] AKT., 137. s.

Ekin *-r-* şekli her üç lehçede ortaktır; Kırg.'da bu ekin aldığı yardımcı ünlü yuvarlak da (*-u-r-/-ü-r-*) olabilir. Yine *-ar-/-er-* şekli de her üç lehçede ortak olarak vardır ve bu ekin de, sadece Kırg.'a mahsus olarak *-or-/-ör-* şekli de vardır.

1.2.10.1. Bunun yanı sıra, isimden fiil yapmak için pek az kullanılan Kzk. *-rka-/-rke* ~ Kırg. *-rka-/-rke-; -rko-/-rkö-* ve bunun dönüşlü fiil gövdesi olarak *-rka-n -/-rke-n-* eklerini de şu örneklerde görüyoruz: Kzk. *esirke-* "merhamet etmek, esirgemek", *müsirke-* "esirgemek", *tasırka-* "taşa çarparak yadırgamak (atın ayağı hakkında)", *tosırka-* "yabancılamak, yadırgamak" vs.; Kzk. *azırkan-* "azımsamak", *aşırka-* "acıkmak", *tuşırkan-* "yemeğin tadını çıkararak şapırdatmak", *şamırkan-* "öfkelenmek, çok kızmak", *şimirken-* "sıçramak, irkilmek" vs.[230] ; Kırg. *taşırka-* "ayakları zedelemek", *tüşürkö-* "düş azmak", *büşürkö-* "müphem bir surette göz önüne getirmek", *sanaarka-* "düşünmek; tasalanmak" vs.[231]

1.2.11. -ra- / -re-

Daha ziyade, tabiat seslerinin taklidine dayanan isimlerden, oluş bildiren fiiller yapan bu ek, tarih boyunca, pek az örnekte görülmektedir: ET. *kekre-ş-* "tahkir etmek, kızdırmak"[232] ; Çağ. *gendre-* "kokuşmak, pis kokmak", *muñra-* "bunalmak; sıkılmak, üzülmek", *télbere-* "delirmek".[233]

Ekin, söz konusu ettiğimiz lehçelerde var olan örnekleri şunlardır:

Tat.

meltére-	"ufalmak"	*sıkra-*	"sızlanmak"
ciltére-	"hafifleşmek, yel gibi uçmak"	*iñre-*	"inlemek"
sayra-	"şakımak"	*yañgıra-*	"yankılanmak"
möñre-	"böğürmek"	*mögre-*	"böğürmek"
méltére-	"pırıldamak"[234]		

Kzk.

barkıra-	"bar-bar bağırmak"	*burkıra-*	"toz toprak yağmak"
jarkıra-	"ışıldamak"	*dürkire-*	"uğuldamak"
zirkire-	"gıcırdamak"	*kürkire-*	"gök gürüldemek"
sarkıra-	"çağıldamak"	*şurkıra-*	"kişnemek"
şırkıra-	"hıçkırmak"[235]		

Kırg.

maara-	"melemek"	*möörö-*	"böğürmek"
kamaara-	"merak etmek, endişelenmek"[236]		

[230] KKT., 236. s.
[231] KırTG., 288. s.
[232] ETG., 50. s.
[233] ÇEK., 46. s.
[234] TG., 444. s.
[235] KKT., 236. s.
[236] KırgTG., 288. s.

Ekin *-ra-/-re-* şekli her üç lehçede de ortaktır, ancak Kırg.'da dudak uyumu ile *-ro-/-rö-* şekilleri de kullanılır.

1.2.12. -da- / -de-

Bu ek de tabiat taklidi seslerden, oluş bildiren fiiller yapmakta kullanılır. Bu isimler dışındaki sınırlı örneklerde ise, eskiden beri, yapma bildiren fiiller görülmektedir[237] : ET. *ünde-* "seslenmek", *iste-* "aramak, istemek", *alda-* "aldatmak", *yasta-n-* "yaslanmak"[238] ; Kıp. *alda-, izde-, kımılda-, ünde-* [239] ; Çağ. *alda-, inde-, kolda-, yanda-ş-* "yakınlaşmak, aynı tarafta olmak"[240] . Bugünkü lehçelerin örnekleri ise, tabiî seslerin taklidi olan fiillerle sınırlıdır:

Tat.

dıñgırda-	"gürüldemek"	*bıgırda-*	"dalgalanmak, köpürmek"
çökérde-	"kuğurmak (güvercin için)"	*mıgırda-*	"mırıldanmak"
lıbırda-	"çene çalmak, gevezelik etmek"	*kımılda-*	"kımıldamak, kıprdamak"
cilférde-	"dalgalanmak"	*önde-*	"davet etmek, çağırmak"
alda-	"aldatmak"	*eyde-*	"dehlemek,acele ettirmek"[241]

Kzk.

şırılda-	"şırıldamak"	*şıkırda-*	"gıcırdamak"
tarsılda-	"gürültü yapmak"	*küñkilde-*	"mırıldanmak"
bajılda-	"homurdanmak"[242]		

Kırg.

dıngılda-	"çıngırdamak"	*lıkılda-*	"kaynaşmak"
lıpılda-	"çabuk hareket etmek"	*löküldö-*	"söverek üzerine atılmak"
mañkanda-	"canlıca yürümek (at için)"	*meltilde-*	"silme dolmak"[243]

Bu ek, her türlü isimden geçişli fiiller yapan *-la-/-le-* ekinin, Kzk. ve Kırg.'da ünsüz uyumuna bağlanmasıyla ortaya çıkan *-da-/-de-* varyantıyla eş sesli (omonim) haldedir. Bu karışma, Tat. için söz konusu olmadığından, gramerlerde ayrı bir ek olarak ele alınmasına rağmen, Kzk. gramerinde, yaygın olarak kullanılan *-la- / -le-* ekiyle aynı yerde örneklenmiş, Kırg. gramerlerinde ise, bu eke ayrıca dikkat çekilmemiştir. Halbuki örneklerde görüldüğü gibi,

[237] TDB., 182. s.
[238] ETG., 50. s.; KBG., 18. - 19. s.
[239] KıpTG., 46. s.
[240] ÇEK., 44. s.
[241] TG., 435. s.
[242] KazTG.-1967., 145. s.
[243] bk. Kırgız Sözlüğü, 198

burada söz konusu edilen ek, tabiat taklidi seslere dayanan bir kısım fiilin yapımında kullanılır ve bunlar da olma bildiren fiillerdir.

Ek, ünlüyle veya *r* ve *l* ünsüzüyle biten kök ve gövdelerde kullanıldığı için, ünsüz uyumu görülmemektedir; *-da-/-de-* şekli, her üç lehçede ortaktır, sadece Kırg.'a mahsus olarak ekin *-do-/-dö-* türü de vardır.

1.3. FİİLDEN İSİM YAPMA EKLERİ

1.3.1. -v

Burada söz konusu ettiğimiz lehçelerde, bütün fiil kök veya gövdelerinden hareket isimleri (mastar, infinitif) yapmak için bu ek kullanılır.

Tat. *isém figıl* "isim fiil" [244] ; Kzk. *kımıl atavı* "hareket adı"[245] ; Kırg. *kımıl atooç* "hareket adı"[246] diye adlandırılan bu şekil, fiil kök ve gövdesiyle ifade edilen hareketin ismidir.

ET. devresindeki fiilden isim yapan *-g/-ġ* ekinden geliştiği kaydedilen[247] bu ekin, daha Kıp. devresinde tamamen düştüğü veya *-g > -v* şeklinde değiştiği görülüyor: Kıp. *bilig > bili, bitig > biti, keçüg > keçi* "geçit" vs.[248] Bu ek Çağ. alanında aynen devam etmiştir: Çağ. *açıg* "acı", *arıg* "temiz", *ölüg, kurug, süzüg, tirig, agnıg, alıg, satıg, sorug, kılıg* vs.[249] Bu ek, bugünkü lehçelerde aşağıdaki örneklerdeki gibidir:

Tat. *kürüv* "görmek", *kürsetüv* "göstermek", *cıyuv* "yığmak, toplamak", *cıyınuv* "toplanmak", *cıyıştıruv* "düzenlemek, toplamak", *yazuv* "yazmak"; Kzk. *aluv* "almak", *baruv* "gitmek", *könüv* "alışmak", *kurmettev* "hürmet etmek", *aytkızuv* "söyletmek", *eñbek etüv* "emek vermek"; Kırg. *baruu* "gitmek", *kelüü* "gelmek", *kıynoo* "eziyet etmek", *cıynoo* "toplamak" vs. örneklerdeki gibi, her türlü hareketin adını yapan bu ekin, kalıplaşarak nesne adı haline gelmesi de söz konusudur, şu sözlerde de bunun örneklerini görüyoruz:

Tat.			
borav	"matkap"	*yamav*	"yama"
kırşav	"çember"	*kélev*	"ibadet; ibadethane"
tarlav	"orman içindeki tarla"	*karlav*	"küçük kürek"
çabuv	"etek"	*kisev*	"kor, yanmış odun parçası"
kıñgıravı	"çan"	*aguv*	"zehir"
bogav	"bukağı, pranga"	*timrev*	"deri hastalığı, liken"
kizüv	"salgın"	*kizlev*	"pınar, kaynak"
ıklav	"oklava"	*sakav*	"pepe, kekeme"
tomav	"soğuk algınlığı"	*azav*	"azı dişi"
bélev	"biley taşı"[250]		

[244] TTG., 235. s.; HTET., 239. s.
[245] KKT., 287. s.
[246] KırgTG., 282. s.
[247] TG., 283. s.
[248] KıpTG., 36. s.
[249] ÇEK., 37. - 38. s.
[250] TG., 284. s.

Kzk.

jarav	"talimli (at)"	*kızuv*	"sıcak; heyecanlı; sarhoş"
takav	"yakın"	*jadav*	"zayıf, bitap"
jabırkav	"üzüntülü, kederli"	*tüzüv*	"doğru, düz"
tayav	"yakın, yan yana"	*bitev*	"mahfuz; tam, bütün"
bayav	"yavaş, sakin"	*kölbev*	"geniş, engin"
katuv	"katı, sert"	*avruv*	"hastalık"
kaşav	"delme kalemi,keski"[251]		

Kırg.

aştoo	"hayvan yemliği"	*tolgoo*	"doğum sancısı"
kanoo	"savaş ganimeti"	*tınoo*	"nefes; buğu"
kösöö	"köseği, ocak değneği"	*bülöö*	"biley taşı"
kurçoo	"kuşatma"	*caroo*	"zayıf, incelmiş"
çaypoo	"sert başlı (at)"	*uloo*	"iple bağlamak"[252]
şayloo	"seçim"	*kattoo*	"kayıt, tescil"
karoo	"muayene; nezaret"	*cayloo*	"yaylak"
cazuu	"yazı"	*süyüü*	"sevme"
küyüü	"yanma"	*çiyüü*	"çizmek"[253]

Her fiilin ifade ettiği hareketin adını yapan bu ek, üç lehçede de denktir; ünlüyle biten kök ve gövdelere gelen yarı ünlü *v* Tat. ve Kzk.'da aynı şekilde iken, Kırg.'da tamamen ünlüye dönmüş ve bu hâdisenin bir izi olarak da uzunluğunu saklamıştır (*baştav* > **baştov* > *baştoo*). Ünsüzle biten kök ve gövdelerde ise, Tat. ve Kzk.'da *-v* eki yardımcı ünlüsü yuvarlak olmak (*u, ü*) kaydıyla aynen kullanılırken (*kür-ü-v, cıyın-u-v; avır-u-v, kat-u-v* vs.); Kırg.'da, artık kendisi ünlü olan ek, köke doğrudan doğruya eklenmektedir (*küy-üü, süy-üü, caz-uu* vs.). Nitekim bu ekin Tat. ve Kzk. imlâsındaki harf, bir ünsüz olarak işaretlenmese de (*baştau, tabu* vs.) bu gövde, mesela iyelik eki aldığında "*baştavı, yazuvı*" vs. şeklinde, ünsüzünün varlığını belli etmektedir. Buna rağmen Kırg. *tolgoo* gibi bir şekil, iyelik ekiyle *tolgoosu* halini alır[254] ; yani, Kırg. şekillerde, gövdenin sonunda, yarı ünlü *-v* sesi kalmamış, tamamen uzun ünlüye dönmüştür.

Yukarıdaki örneklerin ışığında, *-v* ekinin tarihî kaynağında ET. 'deki *-g/-ġ* ekinin olduğunu kabul ettikten sonra, bazı örneklerdeki ekin ise *-gı/-gi* ekinden geldiğini belirtmeliyiz. Mesela, *bilev* sözü, daha Kıp. devresinde var olan *bilegi, bilevüv, bilevü* şekillerine[255] dayanmaktadır.

[251] KKT., 154.; 180. s.
[252] KırgTG., 101. s.
[253] AKT., 83. s.
[254] Kırgız Sözlüğü, 745. s.
[255] TZ., 280. s.

1.3.2. -ma / -me

Fiilin sonunda ortaya çıkan halle veya söz konusu fiile bağlı olan nesneyle ilgili isimler yapan bu ek, ET. 'de, daha çok sıfat olarak kullanılmış ve bu yolla da, nadiren isimleşmiş şekillerde görülür: *oyma (er)* "oyuncu", *belgürtme (etöz)* "görülen vücut", *kesme (aş)* "kıyma yemek", *barma (yıl)* "geçen yıl" vs.[256] Tarihi boyunca örnekleri olan bu eke, sonraki tarihî lehçelerde de rastlıyoruz: Çağ. *asma, basma, çékme* "çizme", *égme* "eğri", *kavurma, süzme, uçma* "uçurum"[257] ; Kıp. *itme, kazma, kıyma, sürme, süzme, tegirme, titreme, yarma* "bulgur" vs.[258] Söz konusu ettiğimiz bugünkü lehçelerde de, bu ek, gerek isim gerek sıfat olarak kullanılan şu örneklerde tesbit edilmiştir:

Tat.

yarma	"bulgur, yarma"	*sözme*	" bir yemek türü"
bülmə	"oda"	*eçéme*	"oksit"
kənlma	"bina, yapı"	*nigıtma*	"tahkimat"
éşlenme	"mamul, işlenmiş"	*tukıma*	"dokuma, kumaş"
sırma	"sırma; dikilmiş"	*çalma*	"sarık"
kabartma	"puf böreği"	*tönetme*	"likör"
küpértme	"börek"	*éréme*	"eriyik"
katnaşma	"karışım"	*tuvma*	"yeni doğmuş hayvan yavrusu"
çabırtma	"isilik"	*yazma*	"yazma; kayıt"
ubılma	"çökme; çukur"	*kaptırma*	"çengel"
sosma	"kürek, faraş"	*bastırma*	"sıkma; baskı"
ceyme	"çarşaf"	*bérkétme*	"tutanak, zabıt"
bélәşme	"kılavuz, rehber"	*kaplama*	"kapak"
totlıkma	"kekeme, pepe"	*bérleşme*	"birleşme"
oyışma	"kuruluş, teşkilat, örgüt"	*bilgéleme*	"belirleme; tarif etme"
tigézleme	"eşitleme, eşitleştirme"	*kiñeşme*	"oturum, toplantı"
utırma	"eğlence meclisi"	*şöldérme*	"çıngırdak"
uçma	"bir tutam"	*torma*	"turp"
töyme	"düğme"[259]		

Kzk.

ilme	"ilmik, düğüm"	*şappa*	"silahın horozu; çakı"
suvırma	"çekmece"	*buvma*	"bohça"
jappa	"kulübe, baraka"	*bölme*	"oda"
kömbe	"gömü; maden"	*tüyme*	"düğme"
minbe	"sahne, kürsü"	*kezdeme*	"dokuma, kumaş"
saptama	"geniş konçlu çizme"	*kespe*	"şehriye"
salma	"şehriye vs. hamur aşı"	*katırma*	"ince yufka"
jarma	"kabuksuzbuğday,bulgur"	*süzbe*	"çökelek"
baspa	"matbaa"	*tapsırma*	"vazife; emir, iş"

[256] ETG., 57. s.
[257] ÇEK., 40. s.
[258] KıpTG., 42. s.
[259] TG., 260. - 261. s.

eskertpe	"hatırlatma; not"	*kirispe*	"giriş"
siltme	"işaret, gösterge"	*şıgarma*	"edebî veya ilmî eser"
tüsindirme	"açıklama, izah"	*sıypattama*	"tasvir"
joldama	"yolculuk belgesi"	*bayandama*	"beyanat"
mazmundama	"kitabın muhtevasını verme"	*köşirme*	"kopya, istinsah"
kızba	"ateşli, heyecanlı"	*böspe*	"boş ve yalan söz söyleyen"
boyama	"boyalı"	*jaldama*	"tutulu adam, halayık"
kınama	"belî büzgülü (elbise)"	*jayılma*	"taşkın ovası"
kurama	"birleşik"	*sırma*	"yün astarlanmış ceket"
aspa	"asma, asılı"	*köşpe*	"göçme, göç"[260]

Kırg.

boyomo	"boyanmış; sahte"	*tuuma*	"doğma; çıplak"
süzmö	"peynir"	*sızma*	"grafik; çizilmiş"
tizme	"dizilmiş, liste"	*bastırma*	"sundurma, araba hangarı"
baylama	"bağlı; kuş avı için ağ"	*azgırma*	"kışkırtıcı, kandırıcı"
aştama	"takma, ekleme"	*asılma*	"asılı, asma"
başkarma	"idare; idarehane"	*baştama*	"başlama"
kezdeme	"arşın mal, manifatura"	*katırma*	"bir çeşit çörek"
aylanma	"girdap"[261]	*kalama*	"bazlama aşı"
tapşırma	"teslim; vazife"	*münözdömö*	"tasvir"[262]

Ekin bu örneklerde görülen *-ma/-me* şekli her üç lehçede ortaktır. Sadece Kırg.'da bu şeklin dudak uyumu gereği *-mo/-mö* şekli de vardır.

Bunun yanında Kzk.'a has bir ünsüz uyumu görülmektedir: Ek, ünlüyle ve *l, r, v, y* ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerde *-ma/-me*; tonlu ünsüzlerle biten, bütün diğer kök ve gövdelerde *-ba/-be*; ve nihayet, tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerde de *-pa/-pe* şeklindedir.

1.3.3. -m

Fiille ortaya çıkan iş ve durum hakkında, kavram adları veya bu fiile bağlı, çok çeşitli nesne adları yapan bir ektir. Eskiden beri örnekleri bol olan bu ek, tarihi boyunca değişmemiştir: ET. *talım* "yağma", *kedim* "giyim", *tugum* "doğuş", *istem* "istek, arzu"[263] ; *ölüm, tegim* "layık", *turum* "durum",*yarım* "yarım"[264] ; Kıp. *atlam* "adım", *içim, düzüm* "dizi", *ilim* "balık ağı", *ölüm, sokum* "lokma, parça", *yarım, yem*[265] ; Çağ. *atım* "ok atımı", *bışım* "bir pişim" *bolum* "olum; sebat, karar", *égrim* "büküm, eğrim", *tutum* "tavır, tutum", *yazım* "kader, yazgı" vs.[266]

[260] KKT., 179. s.
[261] KırgTG., 98. s.
[262] AKT., 81. - 82. s.
[263] ETG., 53. s.
[264] Maytı- Dizin., 554. s.
[265] KıpTG., 41. - 42. s.
[266] ÇEK., 40. .s.

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde de işlek olan bu ekin örnekleri aşağıda verilmiştir:

Tat.

tézém	"dizim, sıra"	*kisém*	"kesik; kesit"
sızım	"çizim"	*télém*	"dilim"
tüşem	"tavan"	*katlam*	"kat, tabaka"
çıgım	"masraf"	*kalkım*	"kalkık yer, çıkıntı"
beylem	"demet"	*eytém*	"ata sözü"
bélém	"bilgi"	*savım*	"sağım"
şıtım	"filiz, sürgün"	*ütém*	"malın satış derecesi, gidişi"
söylem	"konuşma"	*agım*	"akım"
yavım	"yağış"	*kilém*	"ziyaret etme, geliş"
kiyém	"giyim, elbise"	*cim*	"yem, hayvan yiyeceği"
çakırım	"bir kilometrelik mesafe"	*yolım*	"öşür, vergi"
yotım	"yudum"	*kabım*	"lokma, parça"
çémétém	"çimdik"	*uçlam*	"bir avuç, bir tutam"
téşlem	"bir ısırıklık lokma"	*totam*	"demet, tutam"[267]

Kzk.

alım	"kuvvet, güç"	*bilim*	"bilgi"
senim	"inanç, güven"	*toyım*	"memnuniyet, huzur"
tınım	"sükunet"	*tözim*	"sabır, tahammül"
toktam	"karar, çare"	*kelisim*	"uyuşma, anlaşma"
baylam	"demet; netice"	*tıyım*	"yasak, tahdit"
ugım	"fikir; anlam"	*keşirim*	"af, muafiyet"
tüsim	kazanç, gelir"	*küzem*	"güzünkoyunkırkmazamanı"
bölim	"bölüm"	*jayılım*	"otlatma
kurılım	"kuruluş, yapı"	*sogım*	"kurbanlık beslenen hayvan"
önim	"ürün, mahsul"	*uyım*	"teşekkül, kurum"
kiyim	"giyim, elbise"	*tizim*	"liste"
iyirim	"akarsuyun kıvrım yeri"[268]		

Kırg.

basım	"baskı, tazyik"	*atım*	"atış"
aşam	"lokma"	*bilim*	"bilgi"
bütüm	"hüküm, karar"	*buum*	"bağ, demet"
kötörüm	"zayıf hayvan, kötürüm"	*ıkım*	"çeviklik, atiklik"
tutam	"kulp, sap; bir tutam"	*toktom*	"karar"
kırkım	"kırkım, kırkma"	*uyum*	"teşkilat, kurum"
çalım	"benzerlik, yakınlık"	*tüşüm*	"hasılat, kazanç"
tokum	"binek takımı, teğelti"	*cem*	"yem"
çıdam	"tahammül, sabır"	*sıyım*	"hürmet, itibar"
saam	"sağım, sağma"[269]		

[267] TG., 263. s.
[268] KKT., 153. s.
[269] KırgTG., 97. s.

Türkçede ilk görüldüğünden beri, hiç değişmeden ve belli bir canlılıkla kullanıla gelen *-m* eki, bu her üç lehçede de ortaktır; ancak ünsüzle biten kök ve gövdelerde kullanılan yardımcı ünlü *ı / i* (Tat. *ı / é*) iken, sadece Kırg.'a mahsus olarak dudak uyumu ile *u / ü* de bulunabilir.

Bu ekin *-lı/-li* isimden isim yapma ekiyle genişlediği şekil, Kzk. gramerinde ayrı bir *-ımdı/-imdi* (*-mdı/-mdi*) eki olarak ele alınmışsa olsa da, biz bu örnekleri *-m* eki ile aynı yerde değerlendirmeyi uygun görüyoruz: Kzk. *jagımdı* "güzel, hoş", *utımdı* "faydalı; tesirli", *unamdı* "güzel, latif", *oramdı* "yerinde, uygun, düzenli", *üylesimdi* "faydalı", *tartımdı* "ilgi çekici", *konımdı* "yerinde, uygun", *şıdamdı* "sabırlı, tahammüllü", *ustamdı* "akıllı, uslu", *jarasımdı* "uyumlu"[270].

Aynı *-m* ekiyle yapılmış fiil isimlerine dayanan bazı vasıf adlarını da buraya ilâve edebiliriz: Kzk. *ug-ı-m-tal* "zeki, anlayışlı", *ösimtal* "gür, çabuk büyümeğe müsait", *sezimtal* "sezgisi, anlayışı kuvvetli, hassas"[271]; Kzk. *ber-i-m-sek* "borç, verecek", *satımsak* "satkın, hain"[272].

1.3.4. -ş

Hareketi adlandırmak veya fiilin sonunda ortaya çıkan işi ifade etmek üzere isimler yapan bu ekin örnekleri, yazı dilimizde başlangıçtan beri izlenmektedir: ET. *uruş* "savaş", *küsüş* "arzu, istek", *busuş* "keder", *yaraş* "sıfat, selamet", *sıgış* "sıkıntı"[273], *alış, atış, biriş, söküş* "sövme", *suvsuş* "içki", *tegiş* "temas" vs.[274]; Kıp. *çıkış, iniş, kutuluş, miniş, okşaş* "benzerlik", *olturuş* "oturuş", *uruş* "vuruş", *batış, biliş, kargış, oynaş, sançış*[275]; Çağ. *bakış, okuş, korkuş, sagış, soruş, tarkaş, ülüş, yaraş* "kabul, uygun bulma", *yürüş, çırmaş* "karmaşık, dolaşık", *ohşaş* "benzer"[276]

Söz konusu ettiğimiz bugünkü lehçelerde, yukarıda görülen *-v* ekine yakın bir fonksiyonda, bilhassa hareket adları yapmakta kullanılan *-ş* ekine şu örnekler verilebilir:

Tat.

barış	*"gidiş, seyir"*	*kaytış*	*"dönüş"*
yasalış	*"yapış, yapma"*	*kamalış*	*"çevirme, kuşatma"*
üséş	*"yetişme"*	*oçış*	*"uçuş"*
tuklanış	*"beslenme"*	*üzgeréş*	*"değişme"*

[270] KKT., 178. s.
[271] KKT., 180. s.
[272] KKT., 181. s.
[273] ETG., 55. s.
[274] Maytrı-Dizin., 580. s.
[275] KıpTG., 44. s.
[276] ÇEK., 42. - 43. s.

kürénéş	*"görünüş"*	*çagılış*	*"aksetme, görünme"*
ottırış	*"mağlubiyet, yenilme"*	*otış*	*"yenme, galibiyet"*
çigéş	işleme"	*ayırış*	"sürü"
tözéléş	"yapı, kuruluş"	*yeşeyéş*	"yaşayış, geçinme"
bögéléş	"kıvrım, kıvrılış"	*başkarılış*	"icra etme, yerine getirme"
torış	"duruş, poz"	*tézéléş*	"sıralanış, sıra"
yöréş	"gidiş, yürüyüş"[277]		

Kzk.

aytıs	"türkü atışması"	*jelis*	"hızlı koşma, tırıs"
aykas	"mücadele, kavga"	*şaykas*	"kavga, dövüş"
talas	"tartışma"	*jüris*	"gezme, yürüyüş"
jüginis	"rica, arzu"	*toytans*	"reddetme, ret"
kargıs	"lanet, kargış"	*közkaras*	"fikir, düşünce"
kaltans	"dönemeç"	*bultans*	"yol dönemeci"
tuıs	"kardeş"	*tınıs*	"teneffüs, soluma"
dağdarıs	"kriz, durgunluk"	*öris*	"otu bol, yeşil yer"
egis	"tohum ekme, ekim"	*jayılıs*	"otlak, çayır"
konıs	"konaklanan köy"	*bekinis*	"istihkam, tabya"
batıs	"batı"	*şıgıs*	"doğu"
bunlıs	"dönemeç"	*aynalıs*	"çevre, daire
kurılıs	"yapı, kuruluş"[278]	*uksas*	"benzer, denk, eş"
tanıs	"tanış, tanıdık"	*jalgas*	"devam, zeyl"
tirkes	"dizi, sıra"	*kelis*	"geliş; anlaşma, uyum"
ketis	"gidiş"[279]		

Kırg.

soguş	"çarpma; savaş"	*küröş*	"güreş; mücadele"
talaş	"kavga, dalaş"	*uruş*	dövüş, kavga"[280]
olturuş	"oturuş"	*atkarılış*	"başarma, icra etme"
okuş	"okuma, tahsil"	*ceş*	"yeme, beslenme"
süylöş	"konuşma"	*cürüş*	"yürüyüş; adım"[281]

Bu ek her üç lehçede denktir; sadece Kzk.'a has *-ş* > *-s* ses değişmesi sonunda, ek Kzk. için ayrılır. Hareket adı yapmakta, çok geniş bir kullanımı olan *-ş* eki, ünsüzle biten kök ve gövdelerde *ı / i* (Tat. *ı / é*) yardımcı ünlülerini alırken, Kırg. için dudak uyumu sonunda yuvarlak *u / ü* ünlüleri de söz konusu olabilir.

[277] TG., 259. s.
[278] KKT., 154. s.
[279] KKT., 179. s.
[280] KırgTG., 99. s.
[281] KırgTG., 284. - 285. s.

1.3.5. -mak / -mek

ET. devresinden beri bilinen bu ek, çok geniş bir kullanım alanında görülmektedir: ET. *ukmak* "akıl, görüş", *tüzülmek* "sükunet", *tutmak* "sap", *ölmek*[282], *açmak, adnlmak, agırlamak, amramak* "sevme", *artamak* "bozulma", *ayamak* "hürmet etme", *kılmak* "yapma, etme, icra" *ögmek* "övme, sena", *ökmek* "düşünme" *togmak* "doğuş" vs.[283]

Aynı ek, sonraki tarihî lehçelerde de, yine hareket ismi veya kalıplaştığı bazı hallerde de, nesne adı yapma fonksiyonuyla devam etmiştir: Çağ. *aymak* "söylemek", *kazmak* "kazmak", *démek* "demek"; *körmekleri* "görmeleri", *bolmagım* "olmam, oluşum", *her yıglamaknıñ külmegi bar* "her ağlamanın gülmesi vardır", *çıkmakka* "çıkmağa" vs.[284] ; Kıp. *etmek ~ ötmek* "ekmek", *kusmak, yarmak* "gümüş para, dirhem", *yemek, almak, barmak, kelmek, ketmek, turmak* vs.[285]

Bu ekin, karşılaştırılan bugünkü lehçelerde, hareket adı yapma fonksiyonunu, yukarıda ele alınan *-v* ekine bütünüyle devrettiği ve nispeten az sayıdaki, kalıplaşmış fiil isimlerinde kaldığı anlaşılıyor. Bu örnekler şöyle tespit edilmiştir:

Tat.

élmek	"ilmik"	*basmak*	"akerdeon tuşu, basacağı"
uymak	"dikiş yüksüğü"	*ikmek*	"ekmek"
kismek	"fıçı"	*yırmak*	"derin olmayan çukur, ark"
sukmak	"patika"	*tabışmak*	"bilmece"
aşamak	"yemek"[286]		

Kzk.

ilmek	"ilmik, düğüm"	*pispek*	"kımız karıştırma kabı"
oymak	"dikiş yüksüğü"	*şakpak*	"çakmak"
sırmak	"yün ceket"	*kuymak*	"krep, kıymak çöreği"
jumbak	"bilmece"	*kıspak*	"zorlama, cebir"
ospak	"kinayeli konuşma"[287]		

Kırg.

üymök	"yığın, küme"	*içmek*	"teğeltinin astarı"
ïymek	"küpe"	*ilmek*	"çengel, kanca"
çakmak	"çakmak"	*çertmek*	"aşık oyunun bir safhası"

[282] ETG., 53. s.
[283] Maytı-Dizin., 557. - 558. s.
[284] ÇEK., 103. -104. s.
[285] KıpTG., 43. s.
[286] TG., 276. s.
[287] KKT., 156. s.

oymok	"yüksük"	*örmök*	"dokuma tezgahı"
ötmök	"geçit"	*kezmek*	"sıra, nöbet"
kayırmak	~ Tat. karmak "olta iğnesi"	*cedirmek*	"aşık oyunu"
tabışmak	"bilmece"	*candırmak*	"halletme, çözme"
cıdırmak	"aşık oyununda hile yapma"	*sıyırtmak*	"ilmik"[288]

Bu ekin *-mak/-mek* şekli her üç lehçede aynıdır; Kırg.'da ise yuvarlak ünlülü *-mok/-mök* şekilleri de ilâveten vardır. Bunun yanında, Kzk. örneklerde ünsüz uyumu da vardır: Ünlüyle ve *l, r, v, y* ünsüzleriyle biten kök ve gövdeler *-mak/ -mek* şeklini alırken, tonlulardan sonra *-bak/-bek*, tonsuzlardan sonra ise *-pak/-pek* şekli görülmektedir. Bu ünsüz uyumu Tat. ve Kırg. için geçersizdir.

1.3.6. -k / -ķ

Fiilin sonunda ortaya çıkan durumu tasvir eden vasıf isimleri veya fiil kök ve gövdelerinden, çok çeşitli nesne adları yapan bu ek, tarihi boyunca, değişmeksizin ve hayli geniş bir şekilde kullanılmıştır: ET. *anuk* "hazır", *közünük* "pencere", *bark* "mal", *yañluk* "yanlış"; *süzük* "temiz, arı", *teglük* "kör"[289] ,*amrak* "sevgili, aziz", *bedük* "büyük, iri", *emgek* "zahmet", *yaruk* "ışık", *adruk* "ayrı, çeşit", *buyruk* "kumandan", *konuk* "misafir", *yazuk* "günah" vs.[290] ; Kıp. *bitik* "yazı, kitap",*budak, egrik, elek, ırgak* "çengel", *ınak* "dost", *açık, ayık, sasık, yıkık, yülük* "tıraşlı", *sınuk, satuk* vs.[291] ; Çağ. *bölük* "bölüm", *karak* "göz", *tutaşturuk* "tutuşturmaya yarayan odun parçası", *açuk, artuk, késük, sınuk, üzük* "kopmuş, parçalanmış ip", *yapuk* "örtülü" vs.[292]

Tarihî örnekleri bol olan bu ek, söz konusu lehçelerde de çok faaldir:

Tat.

yötkérék	"öksürük"	*tişék*	"delik, deşik"
kirték	"kertik, nişan"	*tökérék*	"tükürük"
bülék	"bölüm"	*boyınk*	"emir, buyruk"
bastınk	"ağırlık; tazyik"	*kunık*	"ince tabaka"
yank	"yarık"	*sızık*	"çizgi, hat"
çérék	"çürüntü, ağaç yeniği"	*ülék*	"ölü"
yarık	"yarık"	*vatık*	"kırık"
özék	"parça"	*köyék*	"yarık"
katık	"sütlü bir mamul, kefir"	*kıçkırık*	"haykırış"[293]

[288] KırgTG., 99. s.
[289] ETG., 54.; 58. s.
[290] Maytı-Dizin., 534. - 535. s.
[291] KıpTG., 39. - 41. s.
[292] ÇEK., 41. - 42. s.
[293] TG., 261. - 262. s. (Burada, ekin ünlüyle biten kök ve gövdelerde -ık/-ék şeklinde ortaya çıkıp ve sesini yardımcı ünsüz olarak aldığı kaydedilmiştir; fakat dilimiz için pek normal olmayan bu durumdan ziyade, örneklerdeki fiil isimlerinin mübalağa ifadesine de bakarak, bu -vık/-vék ekini gak/-gek ekine eş fonksiyonda, ayrı bir ek olarak değerlendirmek daha yerinde olmalıdır. Buna rağmen, söz konusu -k/-ķ ekinin örneklerinin, çoklukla, ünsüzle biten kök ve gövdelerden olması ise dikkat çekicidir.)

Kzk.

tarak	"tarak"	*kürek*	"kürek, bel"
kazık	"kazık"	*tösek*	"döşek"
tamızık	"kuru odun, çıra"	*karmak*	"olta iğnesi, çengel"
sızık	"çizgi"	*surak*	"soru, sual"
tilek	"dilek, istek"	*kalık*	"davranış"
ıskınk	"ıslık"	*üskirik*	"çok soğuk rüzgâr"
bölik	"bölüm"	*buyrık*	"emir, buyruk"
jañgırak	"yankı"	*tüsinik*	"fikir, düşünce"
öksik	"hıçkırık"	*küyik*	"yanık"
körik	"ihtişam, güzellik"	*jıynak*	"antoloji; külliyat"
sanak	"hesap"	*jazık*	"suç, kusur"[294]
aşık	"açık"	*tunık*	"şeffaf"
suvık	"soğuk"	*jarık*	"aydın, ışıklı"
ozık	"başta giden, öndeki"[295]		

Kırg.

artık	"daha fazla"	*arık*	"zayıf"
teşik	"delik, deşik"	*cırtık*	"yırtık"
cabık	"kapalı"	*tunuk*	"duru, şeffaf"
kaçık	"uzak"	*sıyık*	"kabuğu soyulu"
ayrık	"bölüm, bölme"	*tüzük*	"düzgün, doğru"
tarık	"cimri, pinti"	*basık*	"gidiş, yürüyüş (at için)"
buyruk	"buyrultu, emir"	*kazık*	"kazık, kama"
ilik	"kanca"	*iyik*	"iğ"
salık	"vergi; haraç"[296]	*tüşünük*	"izah; kavram"
bakırık	gümbürtü; bağırış"	*aykırık*	"haykırış, bağırma"
üşkürük	"iç çekiş, ah etme"	*bışkırık*	"beygir aksırması"
ketik	"gedik; kusur"[297]		

Bu ek her üç lehçede de ortaktır; ünsüzle biten kök ve gövdelerde aldığı *ı / i* (Tat. *ı / é*) yardımcı ünlüsü, Kırg. için ilâveten *u / ü* de olabilir.

Yapısında bu eki bulunduran ve lehçelerin gramerlerinde *-galak/-gelek* (*<-gala- "fiilden fiil yapma eki-devamlılık" -k*) halindeki birikmiş şekli esas alınan ekin örneklerini de burada vermek uygun olacaktır: Tat. *düñgelek*(?) "deve elması", *oçkalak* "uçar sincap", *séñgelek* (?) "kız böceği", *şuvgalak* "patinaj alanı", *taygalak* "ince buz", *katgalak* "donmuş toprak", *buvgalak* "ilmikli kapan"[298] ; Kzk. *uşkalak* "havaî insan", *saskalak* "şaşkın", *kozgalak* "kımıldanıp duran, telaşlı"[299] ; Kırg. *küygölök* "çabuk kızan, öfkelenen", *şaşkalak* "telaşlı"[300] .

[294] KKT., 155. s.
[295] KKT., 177. s.
[296] KırgTG., 100. s.
[297] AKT., 82. - 83. s.
[298] TG., 269. s. (Soru işareti koyduğumuz örnekleri, sözlüklerimizden teyid edemedik.)
[299] KKT., 181. s.
[300] KırgTG., 129. s.

1.3.7. -ak / -ek

Yukarıda ele alınan -k/-k ekine nazaran, tarihi boyunca, daha az örneği olan bu eki de, bilhassa fiille ilgili nesne adı yapmak üzere kullanım alanında görüyoruz: ET. *biçek* "bıçak", *yapak* "kapak?"[301] ; Çağ. *bölek* "bölüm, parça", *kések* "toprak veya kurumuş çamur parçası", *kötek* "sopa, dayak", *ölçek* "ölçek, ölçü âleti", *sıgnak* "sığınak"[302] ; Kıp. *bıçak, kışkırak* "bağırtı", *korkak, kuçak, ölçek, turak* "durak" vs.[303] Ekin burada mukayese edilen lehçelerden de şu örneklerini verebiliriz:

Tat.

kunak	"konuk, misafir"	*pıçak*	"bıçak
çepek	"tokmak"	*yatak*	"yatak"
tiyek	"tetik"	*torak*	"ev, ikametgâh"
bülek	"hediye"[304]		

Kzk.

pışak	"bıçak"	*tösek*	"döşek"
korkak	"korkak"	*kesek*	"parça, bölüm"[305]

Kırg.

konok	"misafir, konuk"	*bıçak*	"bıçak"
töşök	"döşek"	*ötök*	"dağ eteğindeki çukur"
turak	"ikamet yeri, durak"	*catak*	"yatak, gecelenecek yer"[306]
möörök	"çok böğüren (sığır)"	*şuudurak*	"hışıldayan"[307]

Görüldüğü gibi az örneği olan bu ekin *-ak/-ek* şekli her üç lehçede de ortaktır; ilâveten, sadece Kırg.'da dudak uyumuyla *-ok/-ök* şekilleri de vardır.

1.3.8. -gı / -gi

Bu ekin bugünkü fonksiyonu, fiilin gösterdiği harekete bağlı olarak nesne adları yapmakta yaygınlaşırken, ET. devresinde var olan *-gu/-gü* şekli, her türlü fiille ilgili işlerin adlarını yapmakta da kullanılmıştır: *bargu* "varma", *bıçgu* "bıçkı, bıçak", *bolgu* "olma", *içgü* "içki", *inmegü* "inmeme", *işlegü* "yapma, işleme", *kedgü* "elbise", *kurtulgu* "kurtulma", *sakıngu* "düşünme", *tapıngu* "tapınacak", *urungu* "muharip", *yatgu* "yatılacak" vs.[308] Aynı ek, daha sonraki tarihî lehçelerde, ünsüz uyumuyla *-gu/-gü; -ku/-kü* şekillerinde devam etmiştir:

[301] Maytı-Dizin., 519. s.
[302] ÇEK., 41. -42. s.
[303] KıpTG., 40. - 41. s.
[304] TG., 262. s.
[305] KKT., 155.; 177. s.
[306] KırgTG., 100. s.
[307] age., 129. s.
[308] Maytı-Dizin., 527. - 528. s.

Çağ. *algu-bérgü* "alış veriş", *içkü, uyku, yargu* "karar"[309] ; Kıp. *bıçku, bilegü, bitki, kaşagu, keskü, kılgu* "ahlak", *namazlagu, sevgü, silgü, ütürgü* "matkap" vs.[310]

Burada değerlendirdiğimiz bugünkü lehçelerde ise, bu ekin, fiillerden, ilgili oldukları nesne veya âlet adlarını yapma fonksiyonuyla karşımıza çıktığını görüyoruz. Tespit edilen örnekler şunlardır:

Tat.

toygı	"duyu, his"	*kölké*	"komedi, gülme"
çabırtkı	"döküntü"	*yaralgı*	"embriyo, cenin"
eçétké	"maya"	*çabışkı*	"koşu atı"
kaçkı	"kaçak, firarî"	*pıçkı*	"testere"
çenéçké	"çatal"	*çapkı*	"çapa"
sébérké	"süpürge"	*çalgı*	"tırpan"
kiyergé	"gergef, kasnak"	*soskı*	"kürek"
işki	"rende"	*sözgé*	"elek"
oyışkı	"maya"	*tıngı*	"sükunet"
éçké	"alkolizm, ayyaşlık"	*sölgé*	"havlu"
karaçkı	"korkuluk"	*bırgı*	"boru, borazan"
sıbızgı	"düdük"[311]		

Kzk.

burgı	"matkap"	*şalgı*	"tırpan"
sıpırgı	"süpürge"	*şanışkı*	"üç çatallı balık avlama sırığı"
süzgi	"süzgeç"	*kırgı*	"ağaç rendesi"
tepki	"tekme"	*kondırgı*	"mekanizma, cihaz"
aşıtkı	"maya"	*uyıtkı*	"ayran mayası"
tamızgı	"damla"	*jamılgı*	"örtü"
şapkı	"testere";	*buralgı*	"başı boş köpek"
oralgı	"set, bent, baraj"	*jıynakı*	"derli toplu"
küldirgi	"komik, eğlenceli"[312]		

Kırg.

şıpırgı	"süpürge"	*sapırgı*	"harman savurma âleti, yaba"
süzgü	"sık dişli tarak"	*sıdırgı*	"sırım veya kayış kesme âleti"
iygi	"tarak, kaşık yapma keskisi"	*taralgı*	"üzengi kayışı"
kargı	"tasma"	*çalgı*	"tırpan"
temingi	"üzengi kayışının alt kısmı"	*mingi*	"iş hayvanı, binek"
çıbırtkı	"ince kırbaç"	*tamızgı*	"damlalık"
çaçıratkı	"hindiba bitkisi"	*iritki*	"kargaşalık"
açıtkı	"maya"	*uyutku*	"yoğurt mayası"
aşatkı	"deri mayası"	*sasıtkı*	"bozuk yumurta"[313]

309 ÇEK., 38. s.
310 KıpTG., 38. s.
311 TG., 263. - 264. s.
312 KKT., 154.; 180. s.
313 KırTG., 102. s.

Bu ekin ünlü ve ünsüz uyumlarına giren -gı/-gi; -kı/-ki şekilleri her üç lehçede ortaktır; Tat.'da tabii olarak ön damak ünlülü türler -gé, -ké şeklinde yer alır. Bunun yanında, Kırg.'da beklendiği üzere, yuvarlak ünlülü -gu/-gü; -ku/-kü şekilleri de mevcuttur.

Aynı ekin dönüşlü fiil gövdelerinden yaptığı isimler de vardır; ancak burada Kzk. ve Kırg. örneklerdeki dönüşlülük ekinin, bu duruma mahsus olarak genizleştiği görülür, bu örnekleri de aşağıda kaydediyoruz:

Tat.

batınkı	"içbükey, obruk"	*yatınkı*	"eğik"
basınkı	"yavaş, sessiz, durgun"	*ceyénké*	"yassı, yayvan"
kiyenénké	"yoğun, gergin"	*töşénké*	"normalin altında, düşük"
küterénké	"kalkık, kaldırılmış"[314]		

Kzk.

jatıñkı	"düz, yassı"	*salbırañkı*	"yıpranık"
şığıñkı	"çıkıntı"	*köteriñki*	"yüksekçe, yukarıdaki"
basıñkı	"baş, dominant"	*kamığıñkı*	"üzüntülü, üzücü"
şaşırañkı	"şaşkın"	*kebiñki*	"kurumuş, kuru"
bıtırañkı	"dağınık"[315]		

Kırg.

ilberiñki	"söz dinleyen; hizmete hazır"	*keketiñki*	"hakaretamiz, incitici"
süzüñkü(köz)	"umut vererek göz kırpma"	*salıñkı*	"hafif sarkık"
azıñkı	"zayıf, solgun"	*ürpöyüñkü*	"kızgın, hırslı,horozlanmış"
cutañkı	"aç, açlıktan bitap düşmüş"	*kölçöyüñkü*	"biçimsiz, biraz kaba"
agarıñkı	"beyazımsı"	*karanñkı*	"hafifçe kararmış"[316]

Yine bu *-gı/-gi* ekinin üzerine *-lık/-lik* ve *-lı/-li* eklerinin getirilmesiyle bazı vasıf adları da yapılmıştır: Kzk. *jetkilikti* "yeterli, bol", *turgılıktı* "istikrarlı, bir kararda duran", *tıñgılıktı* "işine bağlı, sakin, sebatkâr" vs.[317]

1.3.9. -gıç / -giç

Fiilin ilgili olduğu nesne ve özelikle âlet isimleri yapmakta kullanılan bu ekin ET. devresinde örneği yoktur; ancak daha sonra Çağ. ve Kıp. 'da, bazı nesne adlarında gördüğümüz *-guç/-güç* şeklinin en eski şekil olduğu ve *-guç < -gu-çı* şeklinden geldiği tespit edilebilir: Çağ. *çatlaguç* "sakız", *örgüç* "atın yelesini örmek için kullanılan tarak", *saraguç* "sarık", *süzgüç* "süzgeç, temizleyici", *titregüç* "başlık, sorguç", *yelpigüç* "yelpaze"[318] ; Kıp. *olturguç*

314 TG., 362. s.
315 KKT., 177. s.
316 KırgTG., 128. s.
317 KKT., 181. s.
318 ÇEK., 39. s.

"oturulacak yer, sıra, koltuk", *tepküç* "mahmuz", *açkuç* "anahtar", *bıçkuç* "terzi makası", *yülügüç* "traş bıçağı", *baskıç* "pabuç" *kaskıç* "kazma", *yapkıç* "kapak, örtü" vs.[319] Örneklerde görüldüğü gibi, daha Kıp. 'da *-gıç/-giç* şeklinde ünlüsü daralan ek, bugünkü lehçelerde şu örneklerde olduğu gibi kullanılmaktadır:

Tat.

şartlatkıç	"tapa"	*bolgatkıç*	"karıştırıcı âlet"
vaklagıç	"kırma makinası, konkasör"	*çapkıç*	"orak makinası"
sözgéç	"süzgeç"	*tişkéç*	"matkap"
yözgéç	"yüzgeç, balık kanadı"	*çagıldırgıç*	"yansıtıcı, reflektör"
kırgıç	"rende"	*çeçkéç*	"mibzer, ekme makinası"
cilgergéç	"kalbur makinası"	*bülgéç*	"dağıtıcı, distribütör"
oçkıç	"uçak"	*eçétkéç*	"maya"
temletkéç	"baharat"	*bélgéç*	"uzman"
yırtkıç	"vahşi, yırtıcı hayvan"	*kortkıç*	"ekine zararlı böcek"
yasagıç	"kelime yapım eki"	*térkegéç*	"bağlaç (gram.)"
törlendérgéç	"kelime çekim eki"[320]		

Kzk.

sıpırgış	"süpürge"	*süzgiş*	"süzgeç"
tutkış	"tutacak"	*baskış*	"basamak"
eskertkiş	"âbide, anıt"	*bilgiş*	"bilgili, allâme, usta"
oñgış	"solmaya yatkın"	*sezgiş*	"hassas, sezgin"
küldirgiş	"komedyen, palyaço; komik"	*tapkış*	"birinin aklındakini bilen"
sengiş	"her şeye inanan, toy"	*boljagış*	"kâhin"
söylegiş	"çok konuşan, konuşkan"	*renjigiş*	"alıngan;keyifsiz,karamsar"
baykagış	"ileriyi gören, kâhin"	*aşulangış*	"öfkeli, kızgın"[321]

Kırg.

süzgüç	"sık dişli tarak; tuzak, ağ"	*çalgıç*	"sıkıştırma ipi"
baskıç	"basamak; merdiven"	*açkıç*	"anahtar"
kuurguç	"kavurma değneği, kepçe"	*kılcuuguç*	"bulaşık yıkama kılı"
tegirgiç	"çadır içini çeviren kilim"	*tutkuç*	"kulp, sap"
tepkiç	"basamak; merdiven"	*tüpküç*	"sacayağı"
baştalgıç	"ilk; ilkokul"	*cırtkıç*	"yırtıcı hyvan
atkıç	"iyi nişancı"	*tuñguç*	"ilk çocuk"
sezgiç	"kavrayışlı, anlayışlı"	*cazgıç*	"yazıcı, bol yazan"
bilgiç	"haberdar, bilgiç; rehber"[322]		

Bu ekin *-gıç/-giç -kıç/-kiç* varyantları her üç lehçede denktir; Tat.'da ön damak ünlülü türler olarak *-géç, -kéç* şekilleri vardır. Ayrıca Kzk. *-ç* > *-ş* değişimi

[319] KıpTG., 37. s.
[320] TG., 258. s.
[321] KKT., 155.; 178. s.
[322] KırgTG., 101.; 128. s.

sonunda, ek de Kzk. *-gış/-giş; -kış/-kiş* şeklini almıştır. Bunların yanında, Kırg. dudak uyumu sonunda, ilâve olarak yuvarlak ünlülü *-guç/-güç; -kuç/-küç* varyantları da bulunur.

Burada görüldüğü gibi, *-gıç/-giç* eki, sadece nesne adları yapmakla sınırlı değildir; *bilgiç, yırtkıç, sezgiç, söylegiç, açulangıç, yazgıç* vs. örneklerde, ekin tarihî temeli olan *-gu-çı* şeklindeki *-çı* ekinin fonksiyonu ağır basmakta ve fail ismine, bir arttırma, fazlalaştırma ifadesi kattığı anlaşılmaktadır (krş. *-vçı* : Partisipler).

Burada incelediğimiz ekin, söz konusu lehçelerdeki bazı örneklerde *-gaç/-geç* şeklindeki eski bir varyantı da görülmektedir: Tat. *sébérkeç* "süpürge", *totkaç* "sap, tutacak", *kapkaç* "kapak" vs.[323] Tarihi boyunca *-gıç/-giç* ekiyle yan yana yaşayan bu ekin, eski devirlerden de bazı örnekleri tespit edilmiştir: Kıp. *agıngaç* "merdiven", *kısgaç* "kıskaç", *yengeç, olturgaç* "oturulacak yer, sıra, koltuk", *tepkeç* "mahmuz" vs.[324]

1.3.10. -ç

Fiilerin, daha ziyade dönüşlü gövdelerine eklenerek, fazlalık, aşırılık ifade eden veya fiilin sonunda ortaya çıkan hali bildiren isimler yapar. ET. devresinden beri, özellikle dönüşlü gövdelerden yapılmış örneklerde, bu eki *-ç* veya muhtemelen, daha eski hali olan *-çu/-çü* şeklinde görüyoruz: ET. *ögrünç ~ ögrünçü* "sevinç", *tegzinç* "tomar, bölüm", *abınç* "teselli, avunma", *alkınçu öd* "ölüm saati", *bulunç-suz ~ bulunçu-suz* "bulunamaz", *inanç ~ inançu* "inanç", *irinç* "sefalet" *~ irinçü* "suç, günah", *kirtgünç* "inanç, iman"[325] . Aynı ek, sonraki edebî lehçelerde de görülür: Çağ. *ökünç* "pişmanlık, nedamet", *kılınç* "fiil, davranış", *korkunç* "korku, endişe", *sagınç* "düşünce, fikir, hayal", *sévünç* "sevinç, neşe", *sökünç* "azar, kınama", *tınç* "sakin, sessiz", *ürkünç* "ürküntü"[326] ; Kıp. *beyinç* "sevinç", *inanç* "inanç", *küvenç* "sevinç, ferahlık", *kovanç* "sevinç", *ödünç* "ödünç", *ögünç* "medih, övgü", *sagınç* "düşünce", *umunç* "ümit, temenni" vs.[327] Bu ek, söz konusu edilen lehçelerde şu örneklerde yaşamaktadır:

Tat.

tayanıç	"destek, payanda"	*ükénéç*	"pişmanlık; üzüntü"
söyénéç	"sevinç"	*yuvanıç*	"teselli, avunma"
köyénéç	"acı, keder"[328]		

[323] TG., 292. - 293. s.
[324] KıpTG., 37. s.
[325] ETG., 54. s.
[326] ÇEK., 41. s.
[327] KıpTG., 35. s.
[328] TG., 265. s.

Kzk.

kuvanış	"sevinç, kıvanç"	*ökiniş*	"pişmanlık, üzüntü"
süyiniş	"sevinç"	*jubanış*	"teselli"
kızganış	"kıskanma"	*küyiniş*	"ıstırap, keder"
sagınış	"hatırlama, yad etme"[329]		

Kırg.

süyünüç	"sevinç"	*sagınıç*	"hasret"
küyünüç	"tasa, keder"	*kubanıç*	"kıvanç, sevinç"
ökünüç	"pişmanlık"	*ayanıç*	"merhamet, acıma"
korkunuç	"korku, tehlike"	*bulganıç*	"bayağı, çirkin"[330]

Bu örneklerde görülen ekin *-ç* şekli her üç lehçede denktir; yegâne fark, Kzk.'daki *-ç* > *-ş* değişmesidir. Zaten az sayıda örneği olan ekin, daima dönüşlü gövdelerle sınırlandığı görülmektedir. Bunlara ilâve olarak, ET. 'den beri söz sonunda normal olan *-nç* çift ünsüzü, söz konusu yeni lehçelerde terk edilmiş ve ünsüz olan diğer eklerdeki gibi yardımcı ünlü almıştır. Bu yardımcı ünlü Tat. ve Kzk.'da dar (*ı, i*) iken Kırg.'da ilâveten yuvarlak ünlü (*u, ü*) de olabilir.

1.3.11. -çak / -çek

Fiilden, nesne adları veya fazlalık ifade eden vasıf adları yapan bu ekin, eski devirlerde örnekleri pek azdır: Kıp. *emçek ~ imçek* "göğüs", *erinçek ~ irinçek* "tembel"[331] ; Çağ. *avunçak* "teselli, yardım, avuntu", *bürünçek* "örtü, yaşmak", *émçek* "meme, emzik", *silkinçek* "tılsım, büyü, uğur", *tayançak* "dinlenme yeri, sedir", *tüfürçek* "tükürük", *yasançak* "gösteriş meraklısı, züppe", *yastançak* "dinlenme yeri, sedir" vs.[332]

Burada mukayese ettiğimiz lehçelerde de kullanımı sınırlı olan ekin şu örneklerini tespit ediyoruz:

Tat.

imçek	"göğüs, meme"	*kimérçek*	"kıkırdak"
borçak	"bezelye"	*çapçak*	"üstü açık fıçı"
tegerçek	"çark, tekerlek"[333]		

[329] KKT., 155. s.
[330] KırgTG., 104. s.
[331] KıpTG., 36. s.
[332] ÇEK., 37. s.
[333] TG., 279. s.

Kzk.

emşek	"meme, göğüs"	*bölşek*	"bölüm, kısım"
erinşek	"tembel, üşengeç"	*suranşak*	"hep bir şey isteyen kimse"
maktanşak	"hep övünen,mütekebbir"	*aşulanşak*	"öfkeye kapılan, kızgın"
ayanşak	"çekingen"	*unnşak*	"kavgacı"
jaskanşak	"mahçup, utangaç"	*erinşek*	"tembel, üşenik"
tartınşak	"çekingen"	*kızganşak*	"kıskanç"
korganşak	"çekingen, ürkek"[334]		

Kırg.

bölçök	"parçacık"	*tañılçak*	"bağ, deste"
kemirçek	"kıkırdak"	*çemirçek*	"kıkırdak"
bagalçak	"at tırnağıüstündekiboğum"	*beybelçek*	"ayak parmağı boğumu"
kuymulçak	"kuyruk sokumu"	*sogonçok*	"topuk, pençe"
könçök	"kulak memesi";	*casançaak*	"süslü, süse meraklı"
unutçaak	"unutkan"	*adaşçaak*	"hep yanılan, şaşkın"
uruşçaak	"kavgacı"	*tınşçaak*	"çalışkan, gayretli"[335]
taarınçaak	"alıngan, çabuk darılan"	*maktançaak*	"övüngen"
kızgançaak	"kıskanç"	*erinçeek*	"üşengen"[336]

Bu ekin *-çak/-çek* şekli her üç lehçede denktir; Kzk. *-ç* > *-ş* değişmesi sonunda Kzk. varyantı *-şak/-şek* olmuştur. Kırg.'da yuvarlak ünlülü *-çok/-çök* şekilleri de ilâveten vardır. Bunların yanı sıra, ekin fazlalık ifade eden vasıf adları yaptığı Kırg. örneklerde, ünlüsünün vurgu dolayısıyla uzadığı da görülmektedir (krş. Kırg. *bölçök*; fakat Kırg. *erinçeek ~* Kzk. *erinşek*).

1.3.12. -gak / -gek

Fiillerden, düşkünlük, fazlalık ifade eden vasıf adları yapan bu ekin eski örnekleri azdır: Kıp. *batkak* "batak", *bezgek* "düşük hararet", *ısırgak* "küpe", *kaçkak* "kaçak", *kuskak* "kusulmuş şey, kusmuk", *taygak* "kaygan yer"[337] ; Çağ. *aygak* "konuşkan", *batkak* "bataklık, batak", *kaçkak* "kaçak, firarî" vs.[338] Bu ekin karşılaştırılan bugünkü lehçelerde görülen örnekleri şunlardır:

Tat.

batkak	"çamur"	*çumgak*	"dalgıç kuşu"
oçkak	"uçan bitki tohumu, polen"	*tibéşkek*	"tepici hayvan"
sözgek	"tosma âdeti olan hayvan"	*örkek*	"ürkek"
élgek	"ilmik"	*işkek*	"kürek"
törgek	"paket"	*bizgek*	"sıtma"[339]

[334] KKT., 158.; 178. s.
[335] KırgTG., 105.; 129. s.
[336] AKT., 100. s.
[337] KıpTG., 37. s.
[338] ÇEK., 38. s.
[339] TG., 271. s.

Kzk.

askak	"mağrur, kibirli"	*toñgak*	"soğuğa dayanıksız"
jabıskak	"yapışkan"	*oñgak*	"solmağa meyilli, soluk"
taygak	"kaygan"	*mayıskak*	"mayışık, yumuşak"
katkak	"soğuktan donmuş katı yer"	*arıskak*	"kavgacı, dövüşken"[340]

Kırg.

opkok	"obur, doymaz"	*ilgek*	"çengel"
çançkak	"sancı"	*taygak*	"kaygan, ayak kaydıran"
tutkak	"sinirlilik, asabiyet"	*aygak*	"jurnalcı, muhbir"
sorgok	"obur"	*baskak*	"çukur, oyuk"
cılbışkak	"alacalı, dalgalı"	*şıbırgak*	"hışıldayan, sepeleyen"
tepkek	"kopuzun köprüsü"[341]		

Bu ekin ünsüz uyumlarına da giren *-gak/-gek; -kak/-kek* şekilleri her üç lehçede de ortaktır; Kırg.'da ilâveten yuvarlak ünlülü *-gok/-gök; -kok/-kök* varyantları da vardır.

1.3.13. -dı / -di

Fiillerin bilhassa dönüşlü gövdelerinden hareketin oluşunu bildiren veya bununla ilgili nesne adları yapan bu ek, eski devirlerde birkaç örnekte görülmektedir: Kıp. *karaldu* "karaltı", *övdü* "medih, övgü", *sındı* "makas", *yuyundu* "yıkanılmış kirli su"[342] . Bugünkü lehçelerde ise biraz daha genişlemiş kullanımıyla tesbit edilmektedir:

Tat.

sıgındı	"sıkılma, sıkma"	*urındı*	"anızlı tarla"
yırıntı	"yarık, çukur"	*yuvındı*	"bulaşık suyu"
kırındı	"kazıntı"	*kisénté*	"kesinti, kırpıntı"
üsénté	"filiz"	*çıgındı*	"çıkıntı, kabartı"
ürénté	"fide"	*agındı*	"akım, cereyan"
çabındı	"ot biçme"	*körénté*	"çöplük, süprüntülük"
sörénté	"sürme yeri, tarla"	*aşandı*	"yemek, gıda"
kuvındı	"sürgün, menfada olan"	*asrandı*	"yetiştirme, şakirt"[343]

Kzk.

juvındı	"köpek aşı, yal"	*şayındı*	"bulaşık suyu"
sıpırındı	"süprüntü"	*ügindi*	"posa, talaş"
sarkındı	"kalıntı yemek"	*kortındı*	"netice"
asırandı	"evlatlık"	*kurandı*	"toplam, birleşim"

340 KKT., 179. s.
341 KırgTG., 99. s.
342 KıpTG., 36. s.
343 TG., 266. s.

tuvındı	"eser"	*jırındı*	"yetişkin, tecrübeli"
agındı	"hızlı, süratli"[344]		

Kırg.

cugundu	"yapışkan şey"	*çamındı*	"yonga"
sarkındı	"bir mayi kalıntısı"	*şirendi*	"sertleşmiş kar yığını"
urandı	"harabe"	*urundu*	"eziyet, vurma"
çıgındı	"ihracat; satılık hayvan"	*çabındı*	"çayır"
çaçındı	"dağınık, saçılı halde yer"	*asırandı*	"evlatlık"
tülöndü	"dökülmüş tüy"	*taştandı*	"döküntü, süprüntü"
karandı	"bir beklentiyle bakma"	*bölündü*	"parça, kısım"
kirindi	"yabancı aileye katılan kişi"	*kurandı*	"çok parçadanmürekkep"
ileendi	"sünepe; pis"[345]		

Dönüşlü fiil gövdelerine getirilen bu ekin varyantları her üç lehçede denktir: Yalnız Tat.'da tonsuz *-tı/-té* şekli hakim olurken, Kzk. ve Kırg.'da eski tonlu şekle yakın olarak *-dı/-di* şekli vardır; Kırg. yuvarlak ünlülü *-du/-dü* şekilleri de ilâveten mevcuttur.

1.3.14. -gın / -gin

Bu ek, fiillerden büyültme, aşırılık mânâsı olan isimler yapar ve esasen, örnekleri tek heceli fiil köklerindendir.[346] ET. *tirgin* "topluluk", *tezkin* "kaçan"[347] , *satgın* "satın"[348] gibi pek az örnekte "fail ismi" yapan bu eki, bu devreyi takip eden lehçelerde de aynı fonksiyonda görüyoruz: Kıp. *sepkün* "yağmur, serpinti", *solukın* "soluyan, nefes alan", *taşkın* "taşkın su", *tutkun* "esir", *yarkın* "parlaklık; şimşek; ışık"[349] ; Çağ. *azgun* "yolunu kaybetmiş, azgın", *çapgun* "akın, çapul", *kovgun* "kovalama, takip", *ötgün* "geçmiş, geçen", *taşgun* "dopdolu, taşkın", *tutkun* "tutsak, esir", *yutgun* "burgaç, girdap" vs.[350] Bu ek için, söz konusu edilen bugünkü lehçelerden şu örnekler verilebilir:

Tat.

kaçkın	"kaçak, firarî"	*kuvgın*	"ulak, haberci"
kilgén	"göçmen, garip"	*kırgın*	"salgın, epidemi"
baskın	"baskın, akın"	*taşkın*	"taşkın, taşma"
yangın	"yangın"	*kürgén*	"kız görme âdeti"
kapkın	"kapan, tuzak"	*sörgén*	"sürgün"
çeçkén	"tohumdan yetiştirme bitki"[351]		

344 KKT., 155.; 177. s.
345 KırgTG., 98. s.
346 TDB., 189. s.
347 Ş. Tekin, Eski Türkçe, 85. s.
348 Maytn-Dizin., 456. s.
349 KıpTG., 41. s.
350 ÇEK., 39. s.
351 TG., 273. s.

Kzk.

kuvgın	"kovalama, takibat"	*kaşkın*	"kaçak adam"
boskın	"göçmen sürgün halk"	*şapkın*	"akın; savunma dövüşü"
tutkın	"esir, tutsak"	*joykın*	"tehlikeli, tahripkâr"
uşkın	"kıvılcım"	*taskın*	"taşkın, sel"
turgın	"bir yerde mekan tutan kişi"	*köşkin*	"heyelan,toprak kayması"
kırgın	"büyük kavga; savaşım"	*şalgın*	"gür çayır"[352]

Kırg.

kaçkın	"kaçak"	*taşkın*	"su taşkını"
solgun	"gevşek"	*sürgün*	"sürgün"
urgun	"çok"	*uçkun*	"kıvılcım"
ötkün	"çabuk geçen yağmur"	*ozgun*	"öne geçen"
elkin	"tek, eşi olmayan"	*türkün*	"türlü, muhtelif"
çaçkın	"dağınık, saçılı"	*çalgın*	"kanat"
azgın	"yolunu şaşıran"	*tüşkün*	"kamçının ucu"
törkün	"zevcenin akrabaları"	*turgun*	"hep oturan kimse"
tutkun	"esirlik; esir"	*kırgın*	"katliam"
kuugun	"sürgün"	*kırkın*	"kırkma (koyun için)"
keskin	"keskin"	*kelgin*	"yabancı; muhacir"
kezgin	"seyahat"	*kirgin*	"artan, yükselen su"
ketkin	"kaçak, kaçkın"	*bozgun*	"kaçış; muhaceret"
azgın	"sapkın, yolunu şaşıran"[353]		

Bu ekin, ünsüz uyumuna da giren *-gın/-gin; -kın/-kin* şekilleri her üç lehçede ortaktır; tek istisna, Tat.'daki ön damak ünlülü türlerde *-gén, -kén* şekilleridir. Bunun yanı sıra Kırg.'da ilâveten *-gun/-gün; -kun/-kün* şekilleri de vardır.

Ayrıca, bu ek kadar faal olmamakla beraber, aynı fonksiyonda olan ve şekilce de buna denk Kırg. *-gan/-gen* ~ Kzk. *-agan/-egen* eki de vardır (Tat.'da sadece *yat-agan* "evde oturmayı seven" örneğinde tespit edilmiştir[354]). Bu ekin örneklerini de *-gın/-gin* ekiyle aynı yere dahil etmeyi uygun gördük: Kzk. *kabagan* "ısırgan köpek", *süzegen* "boynuz vuran, toslama âdeti olan hayvan", *kaşagan* "firarî, kaçak", *beregen* "cömert, eli açık", *köregen* "ileriyi gören, sezgili, hassas"[355] ; Kırg. *çagılgan* "şimşek; yıldırım", *köbürgön* "yabanî sarımsak", *tuugan* "hısım, akraba", *tuuşkan* "akraba"[356] .

1.3.15. -n

Fiillerin oluşu veya yapılışıyla ilgili isimler, kavram adları türeten bu ekin, ET. devresinden beri, dil tarihimiz boyunca, az da olsa örnekleri

[352] KKT., 157. s.
[353] KırgTG., 103.; 129. s.
[354] TG., 291. s.
[355] KKT., 180. s.
[356] KırgTG., 103. s.

görülmüştür: ET. *tütün* "duman", *tirin* "kalabalık,cemaat", *tügün* "düğüm", *yalın* "alev, meşale"[357] , *esin* "yel, rüzgar", *tolun* "mükemmel, tam", *yakın, yarun* "şafak, gün ağarması"[358] ; Çağ. *bütün, çakın* "ışık, parıltı", *ékin, kişen* "bukağı, tuşak, ayak bağı", *kalın* "sayısız, çok; kalın", *koşun* "tabur, bölük, ordu", *kozgalan* "isyan, baş kaldırma, kargaşa", *tiken* "diken", *tolun* "dolu; tam, bütün", *tügün* "düğüm", *tütün* "tütün, duman", *yagın* "yağmur", *yalın* "alev", *yıgın* "yığın, öbek"[359] ; Kıp. *biçin* "biçme, ekin biçilmesi", *çıkın* "çıkın", *ekin, kelin* "gelin", *tıkın* "lokma", *tütün, yıgın*[360] .

Bu ekin burada ele aldığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinde bulunan örnekleri şunlardır:

Tat.

igén	"ekin	*érén*	"irin"
çıgın	"masraf"	*cıyın*	"toplantı"
tégén	"dikiş, dikim"	*yavın*	"yağmur"
çabın	"çayır, otlak"	*kilén*	"gelin"
tibén	"atların, kışın kar altında kalan	otlan tepe	tepe araması"[361]

Kzk.

boran	"boran, kar fırtınası"	*kelin*	"gelin"
kuyın	"sert rüzgâr"	*jıyın*	"büyük toplantı, meclis"
tolkın	"dalga"	*agın*	"akış, akıntı"
javın	"yağmur, yağış"	*serpin*	"gayret, güç"
maktan	"övünme, övünç"	*savın*	"süt veren hayvan"
şıgın	"masraf"	*jasınn*	"gizli"
egin	"ekin"	*korgan*	"kale, kurgan"
jugın	"tabakta yemek kalıntısı"	*julın*	"omurilik"
tıgın	"tapa, tıkaç"	*tütin*	"duman, tütün"[362]

Kırg.

san	"sayı"	*caan*	"yağmur"
egin	"ekin"	*agın*	"akım, akış"
kişen	"köstek, bukağı"	*ürkün*	"telaş, panik"
koşuun	"asker, ordu"	*aşuun*	"fazla, aşkın"
köşüün	"sükun, rahatlık hali"	*tepsöörün*	"ayak altı, çokgezilen yer"
celpirüün	"yelpaze"	*ceksöörün*	"menfur, nefret verici"[363]

[357] ETG., 54. s.
[358] Maytn-Dizin., 563. s.
[359] ÇEK., 40. - 41. s.
[360] KıpTG., 43. s.
[361] TG., 274. s.
[362] KKT., 157. - 158. s.
[363] KırgTG., 96. s.

Bu ekin, her üç lehçede de *-n* şekliyle ortak olduğu görülüyor; fakat Kırg.'da, belki, muhtemel bir eş seslilikten kaçmak üzere, ekin yardımcı ünlüsünde bir uzama da olmaktadır. Bunun yanı sıra ekin *-an/-en* şeklinde görüldüğü örnekler de vardır: Tat. *péçen* "kuru ot; saman, yem"[364] ; Kırg. *kıraan* "çevik, kapkın (kuş, kedi vs. için)", *bulaan* "kargaşalık; yağma", *çıgaan* "tanınmış, mümtaz", *cıgaan* "akarsuyun kıvrıldığı başka yatağa aktığı yer", *şileen* "şölen"[365] .

1.3.16. -mış / -miş

Bu ek, ET. devresinden beri ve bilhassa Batı Türkçesinde çok kulanılmış bir partisip eki olmasına rağmen, burada söz konusu olan bugünkü lehçelerde, bir fiilden isim yapma eki halindedir:

Tat.			
tuvmış	"doğma, doğuş"	*tormış*	"hayat"
ukımış	"tahsil, öğretim"	*uzmış*	"geçiş, geçme"
ciméş	"meyve, yemiş"	*sanamış*	"oyunlardaki sayışma"
sınamış	"belirti, iz"	*kırkmış*	"kuyruğu kırkılan tay"
çukınmış	"Hristiyan olan kimse"[366]		
Kzk.			
taramıs	"kas, lif"	*kılmıs*	"suç; ahlaksızca davranış"
bolmıs	"varlık, mevcudiyet"	*jazmıs*	"kader, yazgı"
turmıs	"hayat, yaşama"[367]		
Kırg.			
turmuş	"hayat, yaşayış"	*bolmuş*	"oluş"
kılmış	"cinayet"	*körmüş*	"yenilik, yeni şey"
cazmış	"kader, yazgı"	*tuşamış*	"bukağı"
taramış	"adelenin ucu"	*kıdırmış*	"gezgin, geçici işçi"[368]

Bu ekin *-mış/-miş* şekli her üç lehçede denktir; Tat.'da ön damak ünlülü tür olarak *-méş* bulunur; Kzk.'da tipik *-ş* > *-s* değişmesiyle ek *-mıs/-mis* olmuştur; fakat *-mış* > *-bıs* (*jazbıs* vs.) ünsüz uyumu yoktur, bu da ekin zayıflığına bir işaret olmalıdır. Bunun yanı sıra Kırg. *-muş/-müş* şekillerinin de ilâveten bulunması, bu denklikteki farkları meydana getirmektedir.

364 TG., 275. s.
365 KırgTG., 96. s.
366 TG., 277. s.
367 KKT., 156. s.
368 KırgTG., 102. s.

1.3.17. -anak / -enek

Dilimizde, eskiden beri, pek az kullanılan bu ekin, söz konusu lehçelerde de kullanımı çok düşüktür. Görülen örnekler fail ismi halindedir: Tat. *oçanak* "uçucu, uçan"[369] ; Kzk. *suganak* "arsız, gözü aç", *şukanak* "pek derin olmayan çukur, laka", *şıganak* "su kanalı (Süveyş gibi)"[370] ; Kırg. *kabanak* "ısırgan, dalayan köpek", *süzönök* "tos vuran, tosucu hayvan", *tebenek* "tepme huyu olan hayvan", *kaçanak* "hep kaçmayı âdet edinen at" vs.[371]

1.3.18. -alak / -elek

Yine pek az kullanılan bu ek de fail ismi veya vasıf adı olan birkaç örnekle sınırlıdır: Tat. *köyelek* "boş yere endişelenen, huzursuz kimse", *aldalak* "yalancı, aldatma temayülü olan kişi", *şatalak* "afacan, şaklaban"[372] ; Kzk. *eñkelek* "bükülerek giden kişi", *kañgalak* "arabanın önündeki motor kolu", *bultalak* "dolambaçlı yol", *şıjalak* "kızgın ateşte şıcıldayan"[373] ; Kırg. *bışalak* "soluk, açık", *eselek* "ahmak, budala", *catalak* "bir nevi at hastalığı", *sugalak* "haris; obur", *kumalak* "yuvarlak", *şapalak* "el çırpma, alkışlama"[374] .

1.3.19. -t

Fiilerden nesne veya kavram adları yapan bu ek, eskiden beri pek az kullanılmıştır: ET. *sıgıt(çı)* "ağlayıcı, yasçı", *adırt* "fark, ayırma", *boşgut* "öğüt", *urunt* "kavga", *art* "geçit"[375] , *batut* "gizli", *ölüt(çi)* "cellat", *yaşut* "gizli"[376] ; Kıp. *keçüt* "geçit", *ögüt, ölet* "insanların ölümü", *kart* "ihtiyar"[377] ; Çağ. *kéçit* "geçit", *ölet* "hayvan hastalığı", *kurut* "peynir", *unut* "unutuş, unutma", *uyat* "utanç", *yort* "yol"[378] .

Bugünkü lehçelerde de *-t* veya *-at/-et* (Kırg. ilâveten *-ot/-öt*) şeklinde görülen bu arkaik ekin şu örnekleri vardır: Tat. *savıt* "kap, kapkacak", *küçet* "fide", *ület* "kırım, kıran", *sıgıt* "ağlayış" (krş. *sıkma* "ağlama")[379] ; Kzk. *böget* "su bendi, set", *sarkıt* "misafirden kalan yemek, kalıntı", *irkit* "sütün yağı alındıktan sonra kalan sıvı", *kiyit* "dünürlere verilen hadiye, çeyiz", *suvıt* "acil; sıkışık"[380] ; Kırg. *sarkıt* "yemek veya içecek kalıntısı", *kiyit* "hediye verilen giyim", *küyüt* "keder, tasa; yas", *toyut* "gıda, aş", *tuut* "doğum (hayvan için)", *ölöt* "kırgın, salgın hastalık", *sököt* "kötü; kusur; sövüş", *çögöt* "daldırma; çökertme", *sugat* "hayvanlara su içirilen yer", *topot* "helak, yok olma, ölüş"[381] .

369 TG., 377. s.
370 KKT., 181. s.
371 KırgTG., 129. s.
372 TG., 282. s.
373 KKT., 181. s.
374 KırgTG., 105. s.
375 ETG., 55. s.
376 Maytn-Dizin., 581. s.
377 KıpTG., 45. s.
378 ÇEK., 43. s.
379 TG., 280. s.
380 KKT., 157. s.
381 KırgTG., 102. s.

1.3.20. -ga / -ge

Fiilerden nesne adı yapma fonksiyonuyla bazı örneklerde görülen bu ek, eskiden beri çok sınırlı bir kullanıma sahiptir: ET. *bilge* "bilge, hakim", *kısga* "kısa"[382] ; Çağ. *kıska* "kısa", *yumurtka* "yumurta"[383] ; Kıp. *bilge* "alim", *kavurga* "kavrulmuş hububat", *kengeşke* "müşavere, danışma", *süpürge ~ sipirge* "süpürge"[384] . Aynı ek söz konusu lehçelerde şu örneklerde vardır: Tat. *totka* "kulp, sap", *kiske* "kalın ağaç kütüğü", *yarka* "yarma, kütük"[385] ; Kzk. *jañka* "kıymık, tahta parçası", *tutka* "sap, kulp"[386] ; Kırg. *ulaga ~ irege* "çadırda eşik yanındaki yer", *tötögö* "obayı kuşatan şerit şeklindeki kırmızı ve beyaz keçeden süs"[387] .

Bu ekin yanı sıra, muhtemelen, fiilerin pasiflik gövdelerinden yapılmış bir kısım örneklerde *-ılga/-ilge* eki tespit edilmiş[388] olsa da, bunları, buradaki *-ga/-ge* ekinin örnekleriyle beraber zikretmek uygun olacaktır: Kırg. *tokulga* "eyer takımı", *tabılga* "veri, kazanç, ganimet", *ötölgö* "tazminat, tavizat", *casalga* "tezyinat, süs", *cörölgö* "âdet, alışkanlık", *kamılga* "bakım, ihtimam", *atalga* "kıvrık yüzlü baltacık", *öbülgö* "fal ücreti; hediye", *debilge* "hamle, gayret", *agılga* "set, kalkan"[389] .

382 ETG., 51. s.
383 ÇEK., 38. s.
384 KıpTG., 37. s.
385 TG., 272. s.
386 KKT., 158. s.
387 KırgTG., 106. s.
388 age., 105. s.
389 age., 105. s.

1.4. FİİLDEN FİİL YAPMA EKLERİ

1.4.1. -ma- / -me-

Dilimizde bütün fiilerin olumsuzluk ifade eden gövdelerini bu ek yapmaktadır. Daha başlangıçtan beri, tarihi boyunca, hiç değişmeden gelen bu ekin burada karşılaştırılan lehçelerdeki varyantları şunlardır:

Tat.	*-ma-/-me-*	
Kzk.	*-ma-/-me-; -ba-/-be-; -pa-/-pe-*	
Kırg.	*-ma-/-me-; -ba-/-be-; -pa-/-pe-*	*-mo-/-mö-; -bo-/-bö-; -po-/-pö-*

Bu lehçelerin kendi gramerlerinde, *barlık-yuklık formaları*[390] ; *bolımdılık jène bolımsızdık kategoriyası*[391] gibi adlar altında zikredilen fiillerin olumsuzluk şekli ve eki, tabii olarak bütün fiilleri içine alan geniş bir kullanıma sahiptir.

Yukarıda görüldüğü üzere, bu ekin eskiden beri devam edegelen *-ma-/-me-* şekli her üç lehçede de ortaktır; ancak ünsüz uyumu sonunda gelişen *-ba-/-be-* (tonlularda) ve *-pa-/-pe-* (tonsuzlarda) şekilleri sadece Kzk. ve Kırg.'da vardır. Bunun yanı sıra dudak uyumu dolayısıyla da, sadece Kırg.'a mahsus olarak, bütün bu şekillerin yuvarlak ünlülü *-mo-/-mö-; -bo-/-bö-; -po-/-pö-* varyantları bulunur.

1.4.2. -n-

Fiilerden dönüşlülük ifade eden gövdeler yapan bu ek, Tat. *kaytım yünelèşé* "dönüş yönelişi"[392] ; Kzk. *özdik etis* "özlük, dönüşlülük fiili"[393] ; Kırg. *özdük mamile* "özlük, dönüşlülük bağı"[394] adları altında gramerlerinde ele alınmıştır. Tarihi boyunca değişmeyen bu ekin, adı geçen lehçelerden şu örneklerini verebiliriz:

390 TTG., 184. s.
391 KKT., 286. s.
392 TTG., 179. s.
393 KKT., 285. s.
394 KırgTG., 199. s.

Tat.

törén-	"bürünmek"	*uvın-*	"ovunmak, üzerine sürünmek"
kiyén-	"giyinmek"	*sıgın-*	"sığınmak"
ükén-	"pişman olmak"	*ütén-*	"rica etmek"
sagın-	"özlemek"	*yalın-*	"yalvarmak"
çigén-	"geri çekilmek, gerilemek"	*kübén-*	"şişmek, kabarmak"
yabın-	"örtünmek"	*yörén-*	"gezinmek"
kırın-	"traş olmak"	*kızarın-*	"kızarmak"
şéşén-	"kabarmak, şişmek"	*kügerén-*	"morarmak, göğermek"
orın-	"takılmak"	*agarın-*	"ağarmak, bembeyaz kesilmek"
bétérén-	"zayıflamak, cılızlaşmak"	*tartın-*	"çekinmek, sıkılmak"
söyén-	"sevinmek"	*açın-*	"gamlanmak, kederlenmek"
tabın-	"tapınmak"	*şapınn-*	"övünmek"
télen-	"dilenmek"	*üsén-*	"kibirlenmek"[395]
cıyın-	"hazırlanmak"	*yuvın-*	"yıkanmak"
tözetén-	"üstünü başını düzeltmek"	*bizen-*	"süslenmek"
salın-	"inşa edilmek"	*kabın-*	"alevlenmek, yanmak"
taptan-	"ezilmek"	*sikérén-*	"zıplamak, sıçramak"
kapşan-	"aranmak, araştırmak"	*çokçın-*	"sağına soluna bakınmak"
töpçén-	"derinden araştırmak"	*atın-*	"sallanmak"[396]

Kzk.

taran-	"taranmak"	*juvın-*	"yıkanmak"
oran-	"sanılmak, dolanmak"	*kiyin-*	"giyinmek"
könin-	"görünmek"	*suran-*	"istemek, sormak"
oylan-	"düşünmek"	*èvrelen-*	"telaşlanmak, tedirgin olmak"
katuvlan-	"kızmak, öfkelenmek"	*kaharlan-*	"öfkelenmek, gazaba gelmek"
zerlen-	"altınla kaplı olmak"	*şattan-*	"neşelenmek, sevinmek"
meyirlen-	"heveslenmek, niyet etmek"	*èlden-*	"güçlenmek, hallenmek"
arlan-	"utanmak"[397]		

Kırg.

kirin-	"suya girmek, yıkanmak"	*malın-*	"daldırılmak"
muun-	"boğulmak"	*casan-*	"giyinip kuşanmak, süslenmek"
carın-	"kendi karnını yarmak"	*cuun-*	"yıkanmak, yunmak"
kaktan-	"kavrulmak, kurumak"	*karan-*	"bakınmak"
tartın-	"kendi üzerine çekmek"	*camın-*	"örtünmek; saklanmak"
tokun-	"atını eyerlemek"	*ötün-*	"rica etmek"
okuran-	"yavaşça kişnemek"	*açın-*	"üzülmek, merhamet etmek"
tutun-	"kabul etmek, benimsemek"	*çukuran-*	"inlemek"
sagın-	"özlemek"	*kaardan-*	"kızmak, gazba gelmek"
çegin-	"gerisin geri gitmek"	*urun-*	"çarpmak"
söykön-	"sürtülmek"	*körün-*	"görünmek"
dayardan-	"hazırlanmak"	*sögün-*	"sövüp saymak"

[395] TG., 440. s.
[396] TTG., 178. - 180. s.
[397] KKT., 285. s.

süylön-	"azarlamak; sayıklamak"	*küñgürön-*	"boğuk sesle böğürmek"
kakırın-	"kağırmak"	*taşın-*	"taşınmak"[398]

Dönüşlülük fonksiyonuyla fiil gövdeleri yapan *-n* ekinin, burada söz konusu üç lehçede de ortak olduğu görülmektedir. Yalnız, yardımcı ünlüsü için bir fark vardır: Bu Tat. ve Kzk.'da sadece dar (*ı / i* - Tat. *é*) iken, Kırg.'da dudak uyumu ile yuvarlak ünlü (*u / ü*) de olabilir.

1.4.3. -I-

Fiillerden pasiflik ve meçhullük ifade eden gövdeler yapan ve Tat. *töşém yünelèşé* "geliş yönelişi"[399] ; Kzk. *inksız etis* "kendiliğinden (pasif) fiil"[400] ; Kırg. *tuyuk mamile* "kapalı bağlanış, çıkmaz gövde"[401] adları altında değerlendirilen bu şekil için şu örnekler verilebilir:

Tat.

urgıl-	"fokurdamak"	*ırgıl-*	"yırtılmak"
uval-	"ufalanmak"	*tuktal-*	"durmak, duraklamak"
yonçıl-	"yorulmak"	*atıl-*	"atılmak, saldırmak"
evérél-	"evrilmek, dönüşmek"	*borçıl-*	"meraketmek,telaşlanmak"
kuzgal-	"hareket etmek, davranmak"	*çuval-*	"dolaşmak, karışmak"
inel-	"yalvarmak"	*yabınl-*	"saldırmak"
yaral-	"doğmak; uyanmak"	*oyal-*	"utanmak"
tarkal-	"ayrışmak"	*taral-*	"yayılmak"
çaykal-	"dökülmek"	*söyél-*	"sevilmek"
savıl-	"sağılmak"	*bural-*	"kılıçla vuruşmak"
ozatıl-	"uğurlanmak, yollanmak"	*çakırıl-*	"çağrılmak"
çabıl-	"yan yatmak, kaykılmak"	*ubıl-*	batmak, çökmek"
sürél-	"yavaş yavaş sönmek"[402]	*tözél-*	"kurulmak, inşa edilmek"
yörél-	"yürünmek"	*ukıl-*	"okunmak"
anlaşıl-	"anlaşılmak"	*tabıl-*	"bulunmak"
kümél-	"gömülmek"	*karal-*	"bakılmak"
tügél-	"dökülmek"	*unl-*	"vurulmak"
kilén-	"gelinmek"	*anl-*	"yorulmak"
yoklanıl-	"uyunmak"	*uyanıl-*	"uyanılmak"[403]

Kzk.

kamal-	"çevrilmek, kuşatılmak"	*jıynal-*	"toplanmak,bir araya gelmek"
üzil-	"kopmak, koparılmak"	*şeşil-*	"çözülmek, açılmak"
juvıl-	"yıkanmak"	*sabaktal-*	"(ip için) iğneden geçirilmek"
kürel-	"kürekle temizlenmek"	*tazartıl-*	"temizlenmek, arındırılmak"
baylanıl-	"bağlanılmak"[404]		

[398] KırgTG., 199. - 201. s.
[399] TTG., 178. s.
[400] KKT., 284. s.
[401] KırgTG., 202. s.
[402] TG., 438. - 439. s.
[403] TTG., 178. - 179. s.
[404] KKT., 284. - 285. s.

Kırg.

cazıl-	"yazılmak"	*koşul-*	"katılmak"
aydal-	"sürülmek, kovulmak"	*cüktöl-*	"yüklenmek"
cabıl-	"örtülmek"	*çabıl-*	"dibinden kesilmek"
kırıl-	"kırılmak, telef olmak"	*cuul-*	"yıkanmak"
çalın-	"takılmak, dolaşmak"	*suranıl-*	"sorulmak"
tamıl-	"tutuşmak"	*catıl-*	"yatmak, yatmış olmak"
tabıl-	"bulunmak"	*beril-*	"verilmek; teslim olmak"
koldonul-	"kullanılmak"	*dayındal-*	"belli olmak,açılmak,tayinolmak"
tögül-	"dökülmek"	*cetil-*	"varılmak, yetişilmek"
toktol-	"durmak, durulmak"	*basıl-*	"durmak, dinmek"[405]

Burada görüldüğü gibi pasiflik ve meçhullük ifadeli fiil gövdeleri yapan *-I-*ekinin her üç lehçedeki şekli de ortaktır. Yine bu ek de, sadece, aldığı yardımcı ünlüyle farklılaşmaktadır: Tat. ve Kzk. yalnızca dar ünlü (*ı / i* - Tat. *é*) bulundururken, Kırg.'da dudak uyumu ile yuvarlak ünlü (*u / ü*) de var olabilir.

1.4.4. -ş-

Fiillerin ortaklaşma ifade eden gövdelerini yapan bu ek, Tat. *urtaklık yünelèşé* "ortaklık yönelişi"[406] ; Kzk. *ortak etis* "ortak fiil"[407] ; Kırg. *koş mamile* "çift bağlanış"[408] diye adlandırılmaktadır. Bu gövdeler için şu örnekler kaydedilmiştir:

Tat.

böréş-	"buruşmak"	*konş-*	"solmak"
avış-	"eğilmek"	*biréş-*	"yenilmek"
kalış-	"bırakmak, terk etmek"	*béteş-*	"cılızlaşmak"
kızış-	"yanmak"	*kaynaş-*	"uğraşmak"
sınş-	"yapışmak, sarılmak"	*eçéş-*	"ekşimek"
oyış-	"kümelenmek, birleşmek"	*totaş-*	"bağlanmak, birleşmek"
onş-	"dalaşmak"	*sugış-*	"dövüşmek"
ciñéş-	"tartışmak"	*kiléş-*	"barışmak"
özéş-	"arası açılmak, bozulmak"	*yarış-*	"yarışmak"
kéréş-	"keçeleşmek"	*küréş-*	"görüşmek"[409]
tabış-	"buluşmak"	*söyleş-*	"konuşmak"
cıyılış-	"toplanmak, toplaşmak"	*utınş-*	"hep beraber oturmak"
totınış-	"birbirine tutunmak"	*ayınlış-*	"birbirinden ayrılmak"
öyéş-	"toplamağa yardım etmek"	*bulış-*	"yardımlaşmak"
kölés-	"gülüşmek"	*kaygınş-*	"kaygıyı paylaşmak"
üpkeleş-	"birbirine öfkelenmek"	*bülés-*	"bölüşmek"[410]

[405] KırgTG., 202. - 204. s.
[406] TTG., 180. s.
[407] KKT., 283. s.
[408] KırgTG., 196. s.
[409] TG., 437. s.
[410] TTG., 180. - 181. s.

Kzk.

aytıs-	"münazara etmek; atışmak"	*köris-*	"görüşmek"
kelis-	"anlaşmak, uyuşmak"	*karas-*	"bakışmak"
tanıs-	"tanışmak"	*muñdas-*	"birisine sırnıaçmak,içökmek"
koştas-	"vedalaşmak"	*tatulas-*	"dertleşmek"
tildes-	"danışmak, fikirleşmek"	*pikirles-*	"akıl danışmak"
sırlas-	"içini dökmek, sır dökmek"[411]		

Kırg.

attanış-	"beraberce atlara binmek"	*ıktaş-*	"birbirine sığınmak, dayanışmak"
birgeleş-	"birleşmek"	*karaş-*	"bakışmak"
körüş-	"görüşmek, selamlaşmak"	*kuçaktaş-*	"kucaklaşmak"
cuuş-	"beraberce bir şey yıkamak"	*karmaş-*	"beraberce tutmak, yakalamak"
çabış-	"birlikte ot biçmek"	*uguş-*	"duyulmak, beraberce işitilmek"
keliş-	"uyuşmak, anlaşmak"	*uçuraş-*	"karşılaşmak"
açış-	"yakıcı ağrı hissetmek"	*suganış-*	" birlikte sulamak"[412]

Bu ek her üç lehçede denktir. Kzk. *ş* > *s* tipik ses değişmesi bu eki de *-s-* haline getirmiştir. Yine bu ekin de yardımcı ünlüsü Tat. ve Kzk. için dar (*ı / i* - Tat. *é*) iken, Kırg.'da ilâveten (*u / ü*) de bulunabilir.

Yukarıdaki (*böréş-, konş-, avış-, biréş-, kalış-, kızış-, eçéş-, oyış-* vs.) bazı örneklerde *-ş-* ekinin ortaklaşma fonksiyonunu kaybederek, olma bildiren fiil gövdeleri yaptığı da görülmektedir.

Nihayet, burada *-ş-* ortaklaşma ekinin Kırg.'da çokluk 3. şahıs fiil çekiminde de kullanıldığını belirtmek gerekir (*O kördü* fakat *alar körüştü, "onlar gördüler" alar cazışar "onlar yazarlar"* vs.).

1.4.5. -dır- / -dir-

Fiillerin oldurma ve yaptırma (faktitif) ifadeli gövdelerini teşkil eden bu ek, Tat. *yökletüv yünelèşé* "yükletme yönelişi"[413] ; Kzk. *özgelik etis* "başkalık fiili"[414] ; Kırg. *arkıluu mamile* "dolaylı, aşırmalı bağlanış"[415] şeklinde adlandırılmış faktitif ekleri grubuna dahildir. Bu ek için şu fiiller örnek verilebilir:

[411] KKT., 283. - 284. s.
[412] KırgTG., 197. - 198. s.
[413] TTG., 181. s.
[414] KKT., 284. s.
[415] KırgTG., 205. s.

Tat.

tavşaldır-	"ezmek"	*kiptér-*	"kurutmak"
küzéktér	"göz değirmek, nazar etmek"	*tuzdır-*	"eskitmek, yıpratmak"
kıstır-	"kıstırmak, sıkıştırmak"[416]	*suvındır-*	"soğutmak"
yuvındır-	"yıkatmak"	*kümeldér-*	"gömdürmek"
küréştér-	"görüştürmek"	*tanıştır-*	"tanıştırmak"
yazdır-	"yazdırmak"	*kürsettér-*	"göstertmek"
ukıttır-	"okutturmak"	*bizendér-*	"süslendirmek"
söyleştér-	"konuşturmak"	*kistér-*	"kestirmek"
sündér-	"söndürmek"[417]		

Kzk.

aldır-	"aldırmak; kurtarmak"	*bildir-*	"bildirmek"
ayttır-	"söyletmek, konuşturmak"	*keltir-*	"getirmek"
keptir-	"kurutmak"	*japtır-*	"kapattırmak"
septir-	"ekin ektirmek"	*astır-*	"geçirtmek; aşırtmak"
toltır-	"doldurmak"	*koydır-*	"koydurmak, bıraktırmak"
köndir-	"alıştırmak"	*jaktır-*	"beğenmek, hoşlanmak"
jektir-	"arabaya koşturmak"	*kızdır-*	"kızdırmak, ısıtmak"
bezdir-	"bezdirmek, kaçırtmak"[418]		

Kırg.

keltir-	"getirmek"	*öltür-*	"öldürmek"
kaltır-	"bırakmak"	*soydur-*	"hayvan kestirmek, deri soymak"
cazdır-	"yazdırmak"	*östür-*	"büyütmek, yetiştirmek"
suudur-	"soğutmak"	*kestir-*	"sünnet ettirmek"
bildir-	"bildirmek"	*caktır-*	"yaktırmak, tutuşturmak"
sattır-	"satmaya bırakmak"[419]		

Bu ekin ünsüz uyumuna giren *-dır-/-dir-; -tır-/-tir-* şekilleri her üç lehçede denk olarak vardır; sadece, Tat. için ön damak ünlülü tür olarak bulunan *-dér- -tér-* türleri ve dudak uyumuyla Kırg.'da ilâveten var olan *-dur-/-dür-; -tur-/-tür-* varyantları ayrılır.

1.4.6. -t-

Yine, fiillerden oldurma ve yaptırma (faktitif) ifade eden *-t-* ekinin, söz konusu lehçelerden şu örneklerini veriyoruz:

[416] TG., 443. s.
[417] TTG., 181. - 184. s.
[418] KKT., 284. s.
[419] KırgTG., 206. s.

Tat.

kıçıt-	"bir yeri kaşınmak"	*kért-*	"sokmak"
eçét-	"ekşitmek, mayalamak"	*ürçét-*	"yetiştirmek; arttırmak"
yuvırt-	"(at için) tırıs koşturmak"	*çirt-*	"fiske vurmak"
yuvat-	"teselli etmek"	*sört-*	"silmek"
işét-	"işitmek"	*onıt-*	"unutmak"
çémét-	"çimdirmek"	*nıgıt-*	"sağlamlaştırmak, tahkim etmek"
kont-	"kurutmak"	*kimét-*	"azaltmak"
bolgat-	"bulandırmak, karıştırmak"[420]	*yoklat-*	"uyutmak"
yasat-	"yaptırmak"	*kitért-*	"getirtmek"
kütert-	"kaldırtmak"	*ukıt-*	"okutmak"
biyét-	"oynatmak, dans ettirmek"	*avırt-*	"acımak; ağırtmak, acıtmak"
küçért-	"göçürtmek"[421]		

Kzk.

azayt-	"azaltmak"	*köbeyt-*	"çoğaltmak"
kötert-	"kaldırtmak"	*küret-*	"kürekle temizletmek, küretmek"
okıt-	"okutmak"	*tölet-*	"ödetmek"
oynat-	"oynatmak"	*jügirt-*	"koşturmak"
jönelt-	"yöneltmek"	*jalıntt-*	"yalvartmak"
korkıt-	"korkutmak"	*ürkit-*	"ürkütmek"
kuvant-	"memnun etmek, sevindirmek"[422]		

Kırg.

sanat-	"saydırmak, hesaplatmak"	*kanat-*	"kanatmak"
küçöt-	"takviye etmek, güçlendirmek"	*suut-*	"soğutmak"
boşot-	"boşaltmak, serbest bırakmak"	*bayıt-*	"zenginleştirmek"
semirt-	"beslemek; toprağı gübrelemek"	*uyalt-*	"utandırmak"
cogolt-	"kaybetmek"	*çümkönt-*	"örttürmek"
ürküt-	"ürkütmek"[423]		

Bu ek her üç lehçede müşterek olarak vardır, sadece yardımcı ünlüsü bakımından fark görülmektedir: Tat. ve Kzk.'da sadece dar (*ı / i - Tat. é*) olan yardımcı ünlü, Kırg.'da dudak uyumu sebebiyle, ilâveten yuvarlak (*u / ü*) da olabilir.

1.4.7. -gız- / -giz-

Yine yaptırma ve oldurma ifadeli eklerden olan *-gız-/-giz-* eki nispeten daha az kullanılmaktadır:

[420] TG., 436. s.
[421] TTG., 181. s.
[422] KKT., 284. s.
[423] KırgTG., 206. s.

Tat.

kiygéz-	"giydirmek"	*bélgéz-*	"bildirmek"
méngéz-	"bindirmek, üste çıkarmak"	*citkéz-*	"ulaştırmak"
yatkız-	"yatırmak"	*torgız-*	"kaldırmak"[424]

Kzk.

algız-	"aldırmak"	*bergiz-*	"verdirmek"
aşkız-	"açtırmak"	*işkiz-*	"içirmek"
japkız-	"kapatmak"	*sepkiz-*	"serptirmek, döktürmek"
koygız-	"koydurmak, bıraktırmak"	*aytkız-*	"söyletmek"
ekkiz-	"ektirmek"	*jekkiz-*	"işe koşmak"
bilgiz-	"bildirmek"[425]	*orgız-*	"biçtirmek"
otırgız-	"oturtmak"	*jongız-*	"yontmak"
bölgiz-	"böldürmek"	*tergiz-*	"derletmek, toplatmak"
bakkız-	"baktırmak"	*ötkiz-*	"geçirmek"[426]

Kırg.

cetkiz-	"ulaştırmak"	*bütköz-*	"bitirmek"
kutkaz-	"kurtarmak"	*catkız-*	"yatırmak"
turguz-	"kaldırmak"	*kütküz-*	"bekletmek"
oturguz-	"oturtmak"	*emgiz-*	"emzirmek"[427]

Bu ekin ünsüz uyumlarına da giren *-gız-/-giz-; -kız-/-kiz-* şekilleri, her üç lehçede ortaktır. Sadece, ön damak ünlülü türlerde *-géz-, -kéz-* varyantlarını kullanan Tat. ve ilâveten yuvarlak ünlülü *-guz-/-güz-; kuz-/-küz-* şekillerini de bulunduran Kırg. ayrılır.

Burada örnekleri verilen *-gız-/-giz-* eki ve bunun fonetik varyantı olarak eskiden beri var olan *-gır-/-gir-* eki, Tat. ile Kırg.'da paralel şekilde (Tat. *bélgér-/ bélgéz-, kiygér-/ kiygéz-, citkér-/citkéz-;* Kırg. *catkız-/-catkır-, cetkiz-/-cetkir-* vs.) kullanılırken, Kzk.'da sadece *-gız-/-giz-* ekli şekiller kaydedilmiştir.

1.4.8. -r-

Yaptırma ve oldurma ifadeli bir diğer şekil olan *-r-* ekinin mukayese edilen lehçelerdeki örnekleri azdır:

Tat.

öyér-	"yığmak"	*péşér-*	"pişirmek"
töşér-	"indirmek, düşürmek"	*küçér-*	"göçürmek"
bétér-	"bitirmek"		

[424] TG., 455. s.
[425] KKT., 284. s.
[426] KazTG.-1955., 139. s.
[427] KırgTG., 206. s.

çigér-	"çıkarmak"		
kiçér-	"affetmek"[428]		

Kzk.

asır-	"aşırmak, geçirmek"	*köşir-*	"göçürmek"
tüsir-	"düşürmek"[429]		

Kırg.

kaçır-	"elden çıkarmak, kaçırmak"	*katır-*	"sertleştirmek"
uçur-	"uçurmak"	*batır-*	"batırmak"
citir-	"yitirmek, kaybetmek"	*bütür-*	"bitirmek"[430]

Bu ek her üç lehçede de müştereken bulunmaktadır; sadece yardımcı ünlüsü bakımından farklar vardır: Tat. *ı / é;* Kzk. *ı / i;* Kırg. *ı / i* ve ilâveten *u / ü* yardımcı ünlü olarak kullanılır.

1.4.9. -gıla- / -gile-

Hareketin tekrarını ve devamlılığını ifade eden fiil gövdeleri yapan bu ekin şu örnekleri tespit edilmiştir:

Tat.

bargala-	"gidip gelmek, hep gitmek"	*kilgele-*	"geledurmak, hep gelmek"
kaytkala-	"tekrar dönmek"	*törtkele-*	"dürtüp durmak"[431]
küréngele-	"görünüp durmak"	*yazgala-*	"yazıp durmak"[432]

Kzk.

atkıla-	"ara sıra atmak; avlamak"	*julkıla-*	"sarsalamak"
tepkile-	"tepelemek, tekmelemek"	*keskile-*	"doğramak"
türtkile-	"dürtelemek"	*şapkıla-*	"vurup durmak"
sozgıla-	"çekiştirmek, uzatmak"	*ürgile-*	"konuşup durmak, çene çalmak"[433]

Kırg.

tartkıla-	"çekip durmak"	*çapkıla-*	"vurup durmak"
muştagıla-	"durmadan vurmak"	*tepkile-*	"tekmelemek"
keskile-	"kesip durmak"[434]		

[428] TG., 442. s.
[429] KazTG.-1955., 139. s.
[430] KırgTG., 206. s.
[431] TTG., 167. s.
[432] HTET., 231. s.
[433] KKT., 289. s.
[434] KırgTG., 307. s.

Bu ekin kullanımı her üç lehçede denktir; fakat Tat. *-gala-/-gele; -kala-/-kele-* şekli yazı dili tarihi boyunca izlenen bir şekil olarak var olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg.'da ek *-gıla-/-gile-; -kıla/-kile* şeklindedir. Bu değişiklikte, zaten az kullanılan, söz konusu eke, eş seslisi (omonimi) olan *-gıla-/-gile* çokluk 2. şahıs emir ekinin benzetici (analojik) bir tesiri düşünülebilir.

1.4.10. -msıra- / -msire-

Fiilin gösterdiği harekete, bir azaltma ifadesi katan bu ekin pek az örneği vardır: Tat. *külémsére-* "gülümsemek", *yoklamsıra- (> yokımsıra)* "uyuklamak"[435] ; Kzk. *jılamsıra-* "ağlamaklı olmak", *külimsire-* "gülümsemek"[436] ; Kırg. *külümsüro-* "gülümsemek"[437] .

1.4.11. -nkıra- / -nkire-

Fiilin gösterdiği hareketin devamlılığını bildirmek veya anlamını güçlendirmek üzere az kullanılan bir ektir: Tat. *ukınkıra-* "okuyadurmak", *yazınkıra-* "yazadurmak", *kilénkére-* "geledurmak, gelivermek"[438] ; Kzk. *alıñkıra, barıñkıra-, köriñkire-, okıñkıra-, tüsiñkire-, baykañkıra-, ösiñkire-, beriñkire-* vs.[439] Görüldüğü üzere Kzk. şekillerde *n* > *ñ* arka damaklılaşması olmaktadır.

[435] TTG., 168. s.
[436] KKT., 290. s.
[437] Kırgız Sözlüğü, 536. s.
[438] TTG., 168. s.
[439] KKT., 289. s.

2. ÇEKİM EKLERİ

2.1. İSİM ÇEKİM EKLERİ

Bu bölümde isim çekimi, *çokluk, iyelik, aitlik, ilgi hali, yükleme hali, yönelme hali, bulunma hali, çıkma hali, vasıta hali, eşitlik hali* ve *yön gösterme hali* başlıkları altında incelenmiş ve çekimleri esnasında değişiklik gösteren zamir örnekleri de ayrıca *zamir çekimi* başlığı altında ilâve edilmiştir.

2.1.1. Çokluk

Bir ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için, söz konusu isme çokluk eki getirilerek ismin çokluk şekli yapılır.[440] İsmin tekliğini gösteren ayrı bir şekil yoktur, teklik ismi eksiz haldedir.

Tat. *küplék forması* "çokluk şekli" [441] ; Kzk. *köptik jalgav* "çokluk eki" veya *köpşe tür* "çokluk şekli" [442] ; Kırg. *köptük tür* "çokluk şekli" [443] diye adlandırılan bu şekil, isimlerin birden fazla sayıda olduğunu, çokluğunu genel olarak gösterir.

Daha ET. devresinde isimlerde çokluk göstermek için kullanılmaya başlayan *-lar/-ler* eki [444] , bu devreden sonraki tarihî Türk lehçelerinde de esasen değişmeden devam etmiştir: Kıp. *-lar/-ler*[445] ; Çağ. *-lar/-ler*[446] .

Türkçenin her devir ve alanında olduğu gibi, karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde de aynen devam eden çokluk eki, ünlü ve ünsüz uyumları sonunda kazandığı varyantlarıyla şu şekildedir:

Tat.	*-lar/-ler*	*-nar/-ner*	
Kzk.	*-lar/-ler*	*-dar/-der; -tar/-ter*	
Kırg.	*-lar/-ler*	*-dar/-der; -tar/-ter*	*-lor/-lör; -dor/-dör; -tor/-tör*

Çokluk ekinin her üç lehçenin edebî eserlerinden alınan örnekleri şunlardır:

[440] TDB., 220.s.
[441] TTG., 75.s.; HTET., 191-192.s.
[442] KKT., 39.s.; KazTG.-1955., 77.s.; KT., 18-19.s.; KazTG., 51-52.s.
[443] KırgTG., 51.s.
[444] ETG., 62.s.
[445] KıpTG., 60.s.
[446] ÇEK., 53.s.

Tat. *Urını çıkkanda, ul nigéznéñ evvelgé* ***hucalarınıñ tormışları,*** *alarnıñ itken* ***yahşılıkları, başlarınnan*** *ütken* ***vakıygaları*** *turında ozın ittérép söylerge yaratalar.* "Yeri geldikçe, o ev harabeliğinin evvelki sahiplerinin hayatları, onların yaptığı iyilikler, başlarından geçen vakıalar hakkında uzun uzun konuşmayı severler." (SC. 91-41)

Yüke, ***kayınnar*** *töbénde* ***kuzgalaklar, gömbeler,***
Bérle bérge üse allı-göllé ***göller, gonceler,***
Ak, kızıl, al, sap-sarı, zeñger, yeşélden ***çeçkeler,***
Her tarafka temlé ***isler*** *çeçkeliy bu* ***çeçkeler.***

"Ihlamur, kayınlar dibinde kuzukulakları, mantarlar; ile beraber yetişir allı güllü çiçekler, goncalar; ak, kızıl, al, sapsarı, mavi ve yeşilden çiçekler; her tarafa güzel kokular yaymakta bu çiçekler." (ATŞ. 202-15)

Dim cey ***könnerénde*** *koyaşnıñ* ***nurları*** *astında köle-köle yeşél* ***ülenner,*** *törlé* ***çeçekler*** *bélen tomalangan* ***bolınnarnı*** *yırıp,* ***kiçlerén*** *ay yaktısında cém-cém itép yaltırap aga da aga.* "Dim, yaz günlerinde güneşin ışıkları altında güle güle, yeşil otlar ve türlü çiçeklerle kaplanan çayırları yarıp, geceleri ay ışığında pırıl pırıl parlayarak akar da akar." (SC. 92-44)

Bérazdan miña ***yurgannar, ménderler*** *kitérdéler.* ***Tanışlarım*** *gezit birdéler. Min tagı üzémnéñ törmedegé* ***tormışlarımnı*** *uylap yöriy yöriy segat* ***unnarnı*** *citkérdém.* "Biraz sonra bana yorganlar, minderler getirdiler. Tanışlarım gazete verdiler. Ben yine kendi hücremdeki hayatlarımı düşünüp yürüye yürüye saat onlara ulaştım." (Aİ. 35-12)

Yakınlaşıp kilgen köznéñ ***çalımnarı*** *herkayda küzge taşlanıp tora indé. Könner cılı hem köleç buluvga da karamastan cey buyı koyaş nun hem yañgır* ***tamçıları*** *bélen irkelengen* ***yafraklarga*** *anda-sanda sargılt tös iñép kile.* "Yakınlaşıp gelen güzün işaretleri her yerde göze çarpmaktaartık. Günlerin sıcak ve neşeli olmasına rağmen, yaz boyu güneş nuru ve yağmur damlalarıyla şımartılmış yapraklara, yer yer, sarımtırak bir renk geliyor." (RM. 96-31)

Kışkı ozın ***kiçlerde*** *Nurlı Alan avılınıñ* ***uramnarı*** *gél balkıp tordı.* ***Terezelerdegé*** *utlar tönle de sünerge aşıkmadı. Nurlı Alan şel beyledé. Yeş* ***kilénner*** *hem citken* ***kızlar yokıların*** *onıttılar. Nurlı Alan* ***kızlarınıñ tolımnarına*** *köméş suvı yögértkendey balkıp, üzéne tartıp torgan mamık* ***şeller*** *uraldı.* "Kışın uzun gecelerinde Nurlı Alan köyünün sokakları hep ışıldadı. Pencerelerdeki ışıklar geceleyin de sönmek için acele etmedi. Nurlı Alan şallar bağladı. Genç gelinler ve yetişkin kızlar uykularını unuttular. Nurlı Alan kızlarının örülmüş saçlarına gümüş suyu serpilmiş gibi ışıldayıp, kendisine cezbeden pamuk şallar sarıldı." (RM. 389-4)

Kzk. *Osı öñirdi jaylagan* ***taypalardıñ*** *èrkaysısında karuvlı, bilikti, jürekti* ***jigitterden*** *jaraktalgan öz* ***sarbazdarı*** *bolgan. Olar el bastagan* ***batırlardıñ*** *karavında bolgan.* "Bu civarda yaylayan tayfaların her birinde, gayretli, bilgili, yürekli yiğitlerden oluşturulmuş kendi askerleri vardı. Onlar, ülkeye baş olmuş bahadırların nezaretindeydiler." (SB. 63-53)

Eñ jaña ***dinder*** *hakında talay* ***kitaphanalar*** *tolarlık* ***eñbekter*** *jazıldı.* "En yeni dinler hakkında, türlü türlü, kütüphaneler dolduracak kadar eserler yazıldı." (OS. 259-1)

Putka tabınğan ***bogdaşılar*** *sıyaktı ündievropalık tar etik* ***ayaktarın*** *kıskan* ***etikşilerdiñ*** *bizge tis jarıp aytkısı kelmegen* ***oyların*** *bilgimiz keledi.* "Puta tapınan Budistler gibi, Hint-Avrupalı dar çizmenin ayaklarını sıktığı çizmecilerin, bize ağzını açıp da söylemek istemediği içerdeki düşüncelerini bilmek istiyoruz." (OS. 188-22)

Bügin Ismayıl avlı keşke jakın kelgen ***kuda-küyevlerin*** *karsı alıp jatır. Kerme tolgan at. Jer oşak* ***bastarı*** *èbiger. İslem* ***küyevler*** *otırgan otavda. Endigi haldiñ ne boların bilmey del-salda otırgan küyinde* ***konaktarmen*** *birge şay işti.* "Bugün Ismayıl köyü akşam üstü gelen dünür ve damatlarını karşılıyor. Bağ dolusu at. Tandır ocakları alt-üst. İslem damatların oturduğu otağda. Şu anki halin ne olacağını bilmeden, ortalıkta oturmuş haldeki konuklarıyla beraber çay içti." (ME1. 133-26)

Kırg. *Adam turmuşu kanday dep bolot. Emnesi bolso da* ***adamdardın*** *çeçmeligi cok tügöngüs çiyeleşken* ***mamileleri,*** *ar kanday* ***tagdırlardın*** *ar kanday* ***muundar*** *menen kıyçalışı uşunçalık tataal deysiñ.* "İnsan hayatı nasıldır, denebilir. Nasıl olur da, insanların, çözümü olmayan, bitmez-tükenmez zor münasebetleri, her nasılsa kaderlerin nesillerle karşılaşması bu kadar karışık dersin." (ÇA1986. 20-41)

Ayılda künügö ızı-çuu, künügö ***baştıktarın*** *conuna asıp: "Koş! Kayır koş! Iylabagıla!" dep* ***tebeteylerin*** *közünö basa kiyişken* ***erkekter*** *top-tobu menen askerge ketip catışat.* ***Arabalar*** *uzap ketkençe dörisöödö turgan katın-kalaç tımızın ıylap, anan sumdaya tartıp, unçuguşpay* ***üylörünö*** *tarkaşat. Zamana emne bolot kanday bolot ?* ***Ketkenderdin*** *kayra keleri bolor eken ?* "Köyde her gün gürültü patırtı, her gün torbalarını sırtına vurup: "Elveda! Allahaısmarladık ! Ağlamayın ha !" diyerek, tebetey şapkalarını gözüne kadar indirmiş erkekler, toplu halde askere gitmektedir. Arabalar geçip gidinceye kadar küçük bir tepede duran kadınlar sessizce ağlayıp sonra vakur bir eda takınarak, hiç ses çıkarmadan evlerine dağılıyorlar. Devran ne olur, nasıl olur? Gidenlerin tekrar gelmesi mümkün mü ki ?" (ÇA1991. 32-44)

Can-canındagılar *moldonun aytkanına anca tuyuna berişpeyt. Dal oşol* ***özdörü*** *maanisine tuyunbagan sıykırga* ***kişiler*** *ınanıp, sıyınıp eç biri kepti bölböy epeñ-tepeñ bastırat.* "Etrafındakiler mollanın dediğini öyle hissedemiyorlardı. İşte bu manasını anlamadıkları sihre, insanlar inanıp sığınırak hiç biri sözü kesmeden çabuk çabuk yürüyorlar." (TS. 19-1)

Emi al ***karlar*** *erip ketti, al* ***poyezdder*** *ötüp ketti, al caş kurak uçup ketti... Anı menen azır eç kimdin işi cok. Öttü ketti.* ***Colçular*** *ızı-çuu tüşüp anda-sanda bir kelet.* "Şimdi o karlar eriyip gitti, o trenler geçip gitti, o genç yaş uçup gitti... Ayrıca, şimdi hiç kimsenin işi yok. Geçti gitti. Yolcular gürültü ederek arada bir geliyor." (ÇA1983. 13-9)

İşenim menen korkunuçtun belgisin bere turgan ***cıttar*** *kanday bolot dep surap kalışıñar da ıktımal. Bizdiki bay üyü emespi, oşonduktan dayım ele* ***baylar, boluştar,*** *beri çeti* ***ookattuular, soodagerler, biyler*** *kelçü.* "Güvenme ile korkmanın işaretini veren kokular nasıldır diye sormanız muhtemel. Bizimki zengin evi değil mi, dolayısıyla hep zenginler, müdürler, bir yandan da varlıklılar, tüccarlar, beyler gelip dururdu." (NB. 24-13)

Sonuç:

Çokluk ekinin *-lar/-ler* şekli her üç lehçede de ortaktır; fakat ünsüz ve ünlü uyumlarıyla türeyen varyantlarında farklar vardır: Tat. *-nar/-ner* (< *-lar/ -ler*) şekli *m* ve *n* ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra ilerileyici benzeşmeyle gelişmiştir ve sadece Tat.'da vardır (*ülenner, kayınnar, cannar, namnar* vb[447]).

Kzk.-Kırg. *-lar/-ler* şekli, ünlüyle ve *r, y* ünsüzleriyle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır; Kırg.'da *u*'ya dönüşen, fakat Kzk.'da korunan *v* sesini takiben de aynı çokluk şekli kullanılır (Kzk. *etikşiler, oylar, küyevler*; Kırg. *mamileler, tagdırlar, tebeteyler, canındagılar* vs.).

Kzk.-Kırg. *-dar/-der* şekli, tonlu ünsüzle biten her kök ve gövdeden sonra kullanılır (Kzk. *dinder, sarbazdar;* Kırg. *adamdar, muundar, ketkender, poyezdder* vs.). Kzk.-Kırg. *-tar/-ter* tonsuz ünsüzlerle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılır(Kzk. *jigittter, eñbekter, ayaktar, bastar;* Kırg. *baştıktar, erkekter, boluştar* vs.). Bu *-lar* > *-dar/-tar* benzeşmesi Tat.'da yoktur.

Bu üç şeklin (*-lar, -dar, -tar*) dudak uyumu gereği türeyen ve tam yuvarlak ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra kullanılan varyantları (*-lor/-lör, -dor/ -dör, -tor/ -tör*) sadece Kırg.'da vardır: *özdör, üylör* vs.

[447] bk. ATŞ.-Dizin.

2.1.2. İyelik

"İyelik ekleri, ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden eklerdir. Bir nesnenin başka bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse, o nesneyi karşılayan ismin sonuna iyelik eki getirilir. Demek ki iyelik ekleri, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin dışındaki bu nesneyi sadece şahıslar halinde ifade ederler."[448] Bunlar da, dilde, konuşan, dinleyen ve adı geçen şahıslar olarak yer alır; yani Türkçede, bunların teklik ve çokluk şekilleriyle beraber, altı şahsa bağlanan altı ayrı iyelik eki vardır.

Dil tarihimiz boyunca pek az değişen iyelik ekleri tarihî lehçelerde şöyledir:

	ET.	Kıp.	Çağ
t.1. ş.	*-m*	*-m*	*-m*
2. ş.	*-ñ (> -g)*	*-ñ*	*-ñ*
3. ş.	*-ı/-i; -sı/-si*	*-ı/-i; -sı/-si*	*-ı/-i; -sı/-si*
ç. 1. ş.	*-mız/-miz; -muz/-müz*	*-mız/-miz; -muz/-müz*	*-mız/-miz; (nadiren -muz/müz)*
2. ş.	*-ñız/-ñiz; -ñuz/-ñüz (> -gız/-giz; -guz/-güz)*	*-ñız/-ñiz; -ñuz/-ñüz*	*-ñız/-ñiz (bazen -ñuz/-ñüz)*
3. ş.	*-ları/-leri* [449]	*-ları/-leri* [450]	*-ı/-i; -sı/-si; -ları/-leri* [451]

Tat. *tartım kuşımçası* "çekim eki" [452] veya *nisbet kuşımçası* "nisbet eki" [453] ; Kzk. *tèveldik jalgav* "sahiplik eki" [454] ; Kırg. *taandık müçö* "aitlik eki"[455] şeklinde adlandırılan iyelik ekleri veya genel olarak sahiplik kavramı, bu lehçelerin kendi gramerlerinde, şeklen farklı olsa da, düşünce olarak komşu olan aitlik kavramıyla iç içe ele alınmıştır. Bu sebeple, söz konusu gramer kategorisinde, önce iyelik ekleri ve onu takiben de bir aitlik şekli olan *-nıkı* (< *-nıñkı* bk. 2.1.3.) eki tanıtılmıştır.

[448] TDB., 221.s.; ayrıca Mustafa Öner, Türkçede Soru Belirsizlik, Türk Dili Sayı: 557,401-411s.
[449] ETG., 70-71.s.; TDB., 222-223.s.
[450] KıpTG., 60-64.s.
[451] ÇEK., 54.s.
[452] HTET., 192.s.;
[453] TTG., 79.s.
[454] KT., 20.s.; KazTG.-1967., 54.s.; KazTG.-1955., 79.s.; KKT., 47.s.
[455] KırgTG., 74.s.; AKT., 55.s.

İyelik ekleri, yalın veya yapım eki almış her tür isme getirilerek, bu ismi kendisinden önceki şahsa, yani dilimizde mevcut altı şahıstan birine bağlar. Tabii, üçüncü şahıs, kullanım olarak, bütün varlıklar dünyasını temsil edebilecek bir genişliğe sahiptir. Dolayısıyla "*o*" zamiri, bütün isimleri şahıs olarak gösterebilir.

Diğer isim çekim eklerini almış her hangi bir isme iyelik eki getirilemez. Ancak çokluk halindeki bir isim iyelik eki alabilir: *kitaplar-ı-m, taşlar-ı-mız, çiçekler -i-* vs. Bunun yanı sıra, çokluk ekinin de iyelik ekinden sonra kullanıldığı bir durum vardır: *amca-m-lar, baba-n-lar*. Bu örneklerde olduğu gibi sadece teklik 1. ve 2. şahıslarda görülen ve 3. şahısta hiç kullanılmayan bu şekil, iyelik eki almış ismin çokluğunu değil, bu ismin de dahil olduğu bir topluluğu bildirir.[456] Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere tarihi boyunca neredeyse hiç değişmeyen iyelik eklerinin karşılaştırılan her üç lehçedeki şekilleri de şöyledir:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
t. 1. ş.	*-m*	*-m*	*-m*
2. ş.	*-ñ*	*-ñ*	*-ñ*
3. ş.	*-ı/-é; -sı/-sé*	*-ı/-i; -sı/-si*	*-ı/-i; -u/-ü; -sı/si;s/-sü*
ç. 1. ş.	*-bız/-béz*	*-mız/-miz*	*-bız/-biz; -buz/-büz*
2. ş.	*-gız/-géz*	*-ñız/-ñiz (sizdin)* *-lanñ/-leriñ (senderdiñ)* *-lanñız/-leriñiz (sizderdiñ)*	*-ñız/-ñiz; -ñuz/-ñüz;* *-ñar/-ñer; -ñor/-ñör* *-ñızdar/-ñizder; -ñuzdar/-zdör*
3. ş.	*-ı/-é; -sı/-sé;*	*-ı/-i; -sı/-si*	*-ı/-i; -u/-ü; -sı/-si;-su/-sü*

Aşağıda da her üç lehçenin edebî eserlerinden alınan örnekler verilmiştir:

Tat. *Röstem abıy miném ruyal* ***uynavımnı*** *yarata.* "Röstem Ağabey benim piyano çalmamı seviyor." (SC. 97-50)

Min bötén ***gomérém*** *buyına Kazan kaygısı bélen yandım. Kazan öçén tordım, miném bötén* ***sulışım,*** *bötén* ***sélkénéşlerém*** *Kazan öçén.* "Ben bütün ömrüm boyunca Kazan kaygısıyla yandım. Kazan için yaşadım, benim bütün soluğum, bütün kımıldayışlarım Kazan için." (FE. 6-27)

[456] krş. TDB., 224.s.; KKT., 55.s.

İsten çıkmıy monda miném ***kürgennerém,***
Şatlık bélen uynap ***gomér sörgennerém;***
Abıy bélen bérgeleşép, kara cirné
Suka bélen yırtıp-yırtıp ***yörgennerém.***

"Akıldan çıkmıyor burada benim gördüklerim,
Neşeyle oynayıp ömür sürdüklerim;
Ağabeyle beraberce kara toprağı
Pullukla yara yara yürüdüklerim." (AT1990. 105-8)

Kardeşéññé *üz* ***nefséññen*** *algalmasañ*
Yarlılarnı burlaklar dip sangalmasañ,
Tik bér yalgız ***korsagıññı*** *zuraytırga*
Bar ***gomérééññé*** *hézmet ittérseñ, yallasañ.*

"Kardeşini kendi nefsinden öne çıkarmasan,
Fakirleri ameleler diye saymasan,
Sadece kursağını büyütmeye
Bütün ömrünü hizmet ettirsen, kullansan." (AT1990. 45-5)

Tırışıp ukı, ***babalarıññıñ*** *kém bulganın onıtma !* "Çalışıp oku, atalarının kim olduğunu unutma !" (SC. 93-13)

Çın behétlédér ***kulıñ*** *totkan* ***kolıñ;*** *gayn-ı kodsiyet ve gıyffettér* ***kulıñ.*** "Gerçekten mutludur elini tutan kulun; kudsiyet ve iffet kaynağıdır elin." (AT1990. 77-1)

Miném hezér ***ugıllarım*** *öylengen,* ***kızlarım*** *kitken, halıkka min hézmet itmeyénçe kém itsén; méne sinéñ* ***balañ*** *kalgan,* ***hatınıñ*** *kalgan,* ***ata-anañ*** *kalgan, alarnı terbiyege* ***kéşéñ*** *yuk !* "Artık, benim oğullarım evlenmiş, kızlarım gitmiş, halka ben hizmet etmeyeyim de kim etsin; seninse işte çocuğun kalmış, hanımın kalmış, anan baban kalmış, onları terbiye için kimsen yok !" (Aİ. 49-35)

Balık bazarın böténley yörép bérer segat ***vakıtımızını*** *erem itkennen soñ, oçsız çeyhane* ***taba almavımızga*** *ışanıp Moskva* ***gostinitsasına*** *kittik.* "Balık pazarını tamemen yürüyüp birer saat vaktimizi boşa geçirdikten sonra, ucuz bir çayhane bulamayacağımıza inanarak Moskova Oteline gittik." (Aİ. 21-21)

Karap torışka méne digen yégétler, eti-enileré de zur zur urınnarda éşliy ***üzlerénéñ,*** *maşinaları, fatirları bar. Tik alar* ***hemmesé üzleré*** *turında uylıy başladıñmı, kızlar* ***bedreféннen*** *börkélép çıkkan temeké* ***töténé*** *sıman, tonıklanıp kalalar, taralalar, küz* ***aldınnan*** *yuk bulalar.* "İşte bakakalacağın delikanlılar, ana babaları da büyük büyük yerlerde çalışıyor bunların, arabaları, daireleri var. Fakat bunların hepsi, kendileri hakkında düşünmeğe başladın mı, kızlar

tuvaletinden yayılıp çıkan sigara dumanı gibi, bulanıklaşırlar, dağılırlar." (RM. 103-27)

Yögérép çıktım sudan, tiz-tiz kiyéndém **ös-başım**; *kurkam* **üzém** *elle niden, yuk* **yanımda yuldaşım**. "Koşup çıktım sudan, çabuk çabuk giyindim üstümü başımı; korkuyorum nedense, yok yanımda yoldaşım." (AT1990. 225-5)

Küpmé moñlansam kunıp milli agaçlar **östéne**; *barsı korgan bér géne yuk* **canlısı, yafraklısı.** "Ne kadar hasret çeksem de konup milli ağaçlar üstüne; hepsi kurumuş bir tane de yok canlısı, yapraklısı." (AT1990. 135-12)

Kzk. **Sırtım** *sav bolsa da* **işim** *ölip kalıptı. Aşulansam ızalana almıymın. Külsem kuvana almaymın,* **söylegenim** *öz* **sözim** *emes,* **külgenim** *öz* **külkim** *emes, bèri de èldekimdiki.* "Dışım sağ olsa da içim ölüp kalmış. Öfkelensem darılamıyorum. Gülsem sevinemiyorum, söylediğim kendi sözüm değil, güldüğüm kendi gülüşüm değil, hepsi de kim bilir kiminki?"(AKKS. 157-18)

Birevler Kudaydan bala tileydi. Ol balanı ne kıladı ? Ölsem **ornımdı** *bassın deydi,* **artımnan** *Kuran okısın deydi, kartaygan* **künimde** *asırasın deydi.* "Kimisi Allah'tan çocuk ister. O çocuğu ne yapacak. Ölsem yerimde o dursun der, ardımdam Kur'an okusun der, ihtiyarladığım günümde baksın, der." (AKKS. 158-1)

- **Ömir-jasıñ** *uzak bolsın ! Aldınnan jarılgasın,* **karagım,** *dep* **şaşuvın** *şaştı.* "Ömrün yaşın uzun olsun ! Hayırlı olsun canım, diye damadın üzerine ikram şekerlerini saçtı." (ME4. 246-31)

Bizdiñ kazaktıñ **dostıgı, duşpandıgı, maktanı, mıktılıgı, mal izdevi, öner izdevi, jurt tanuvı** *eşbir halıkka uksamaydı.* "Bizim Kazak'ın dostluğu, düşmanlığı, övünmesi, güçlülüğü, çalışıp kazanması, emek vermesi, görgüsü hiç bir halka benzemez." (AKKS. 173-4)

Bilegi *juvan, süyekti,* **javırını** *töñkergen kara kazanday,* **ıyıgı** *keñ,* **bası** *ülken adam eken.* "Bileği kalın, kemikli, ters çevrilmiş kara kazan gibi, omuzu geniş, başı büyük bir adam imiş." (SB. 35-17)

Kimde-kim jaksı-jaman gıybadat kılıp jürse, onı ol gıybadattan tıyuvga **avzımız** *barmaydı.* "Her hangi birisi iyi kötü ibadet edip dursa onu bu ibadetten men etmeye dilimiz varmaz." (AKKS. 161-1)

Biz kalın elmiz. **Janımız** *köp,* **malımız** *köp. Keñ jaylavlı* **jerimiz** *bar.* "Biz kalabalık halkız. Canımız çok, malımız çok. Geniş yaylaklı yerimiz var." (SB. 52-19)

Meniñ **ofitserlerimdi öziñizdiñ otandastarıñızben** *jaksılap tanıstırmaysız ba?*
Öziñiz *kazir olardıñ* **basşısımen** *tanıstıñız emes be ?*
"Benim subaylarımı kendi vatandaşlarınızla güzelce tanıştırmaz mısınız?
Siz şimdi onların komutanıyla tanışmadınız mı ki ?" (SB. 53-28)

Dèliliñizdiñ *jüzin gılımnıñ* **kolında** *bar ustandı teoriyanı teristevge jumsaysız da kalgan* **birevin** *öz* **joramalıñızdı** *negizdevge amaysız.* "Delilinizin yüz tanesini ilmin elinde mevcut sağlam teoriyi çürütmeye adarsınız ve kalan birini de kendi yorumunuzu temellendirmeye ayırırsınız." (OS. 185-2)

Kırg. **Emnesi** *bolso da, menin ak* **niyetime,** *tüz* **peyilime** *"siz" işenet degen ümüttömün... Baarı uşundan baştalbadı bele. Siz menin ooz açıp aytkan* **sözümö** *işendiñiz, oşonu menen maga turmuştun cañı* **kıyırın** *açıp berdiñiz...* "Ne de olsa benim iyi niyetime, samimi davranışıma Siz inanırsınız diye ümit ediyorum. Hepsi şundan başlamadı mı ki ? Siz benim ağız açıp da söylediğim sözüme inandınız, böylelikle de bana hayatın yeni bir alanını açıverdiniz..." (ÇA1986. 27-8)

A kuday, **özüñ** *sakta ! Degi* **ünümdü** *dirildetpey,* **betimdi** *kızartpayın ele deymin, anan ele şal baskanday* **tilim** *kürmöögö kelbey kalat...* "Ey tanrım sen koru ! Sesimi hiç titretmeden, yüzümü kızartmadan söylerim, sonra da felç inmiş gibi dilim düğüm olmadan kalır..." (ÇA1991. 41-45)

Ata-babamdın *kurçançu* **kemeri** *seldelikke carabasa, musulmanga aytkan* **salamım** *salamga ötölbösö, camı musulmança okugan* **namazım** *namazga ötölbösö, anda ayıp mende.* "Atamdan kuşandığım kuşak sarık sarmağa yaramasa, Müslümana verdiğim selamım selam sayılmasa, bütün Müslümanca okuduğum namazım namaza sayılmasa, onda suç bende." (TS. 23-11)

Oşol cılı cazda bököndördün **tuutu** *berekelüü boldu,* **calkısı** *az,* **egizi** *arbın keldi.* "Bu yıl yazın karacaların yavrulaması bereketli oldu, tekleri az, ikizi çok geldi." (ÇA1986. 8-1)

Kalgandarı *tegiz mırzalar.* **İçkenderi** *coro-bozo.* **Aytkandarı** *kalcıñ-mılcıñ, oozgo algıs ıplas kep-sözder.* "Kalanları düz mirzalar. İçtikleri boza-şerbet. Dedikleri ıvır zıvır şaka, ağza alınmayacak pis laflar." (TS. 23-43)

Emi akırkı **aytarıbız**. *Biz* **özübüzdün** *oy* **cügürtüübüzdö**, **küdüktönüübüzdö** *cana oy-pikirdin olku-solku bolup* **turuusunda** *"Demiurg"* **programmasına zıyanıbız** *tiybese eken degen pikirde bolduk.* "Şimdi son söyleyeceğimiz. Biz kendi fikir yürütmemizde, şüphelenişimizde yine düşüncenin sağa sola yalpalayıp durmasında Demiurg programına keşke bir ziyanımız deymeseydi diye düşündük." (ÇA1983. 31-35)

Andan körö ***küyöönüzgö, özünüzgö*** *cakşılık kaalasañız* ***açıgın*** *aytıñız, öz* ***erki*** *menen açıkka çıksın...* "Bunun yerine damadınıza, kendinize iyilik isterseniz, doğrusunu, açığını söyleyiniz, kendi isteğiyle ortaya çıksın..." (ÇA1991. 47-43)

Murdagı añgemeni añtara serpip salıp munu ***aytıp catkanıma*** *silerdin külküñör kelip dele catkandır.* "Eski hikâyeyi tersine çevirerek anlatıp durduğuma sizin güleceğiniz geliyordur yine." (NB. 17-47)

Sonuç:

Karşılaştırılan lehçelerde, iyelik kavramı, altı şahsa bağlı halde ve altı ayrı ekle yapılmaktadır; sadece çokluk 3. şahıs iyelik eki, eskiden beri, teklik 3. şahıs ekinin, ismin çokluğunu gösteren *-lar/-ler* ekiyle kalıplaşması sonunda ekleşmiştir.

t. 1. ş. iyelik eki *-m* her üç lehçede ortaktır. Ünsüzle biten kök ve gövdelerde, tabii olarak, yardımcı ünlü alır: Bu sesin varyantları, Tat.'da *-ı-; -é-*, Kzk.'da *-ı-; -i-* olurken Kırg.'da dudak uyumu gereği *-ı-,-i-, -u-, -ü-* şeklindedir.

t. 2. ş. iyelik eki *-ñ* de her üç lehçede ortak olarak ET. devresinden beri devam etmektedir. Yardımcı ünlüleri t. 1. ş. ekinde olduğu gibidir.

t. 3. ş. iyelik ekinin düz ünlülü *-ı/-i; -sı/-si* (Tat. *-ı/-é; -sı/-sé*) şekli her üç lehçede denktir. Sadece, dudak uyumuyla gelişen Kırg. *-u/-ü; -su/-sü* varyantları farklıdır.

ç. 1. ş. iyelik ekinin Kırg. *-bız/-biz* ve Tat. *-bız/-béz* şekilleri Kzk. *-mız/ -miz* şekliyle denktir; fakat ekin ilk ünsüzü bakımından Kzk. *-mız/-miz* tarihî lehçelerde olduğu gibi devam etmiştir. Bu denklikte yine Kırg. *-buz/-büz* yuvarlak ünlülü şekiller ayrılır.

ç. 2. ş. iyelik ekinin *-ñız/-ñiz* şekli Kzk. ve Kırg.'da aynıdır; fakat tarihî lehçelerden beri devam eden bu ekin ilk ünsüzü, Tat.'da genizlilikten kaçıp damaklaşmıştır(*-ñız > -gız*). Bu ekin yanında t. 2. ş. eki *-ñ* 'nin çokluk ekiyle genişlemiş şekilleri Tat.'da kullanılmaz sadece Kzk. ve Kırg.'a mahsustur; ancak bu ekleşme her iki lehçede farklı olmuştur: Kzk. *-lar-ı-ñ* ~ Kırg. *-ñar* <*-ñ-lar.* Tabii, Kzk. ekin *-larıñ/-leriñ* şekline karşılık Kırg.'da yuvarlak ünlülü şekiller de vardır: Kırg. *-ñar/ -ñer; -ñor/-ñör.*

Yine sadece Kzk. ve Kırg.'a mahsus *-ñız/-ñiz* şeklinin çokluk ekiyle genişlemesi de her iki lehçede ters şekilde olmuştur: Kzk. *-lar-ı-ñız* ~ Kırg. *-ñızdar* (< *-ñız-lar*). Elbette düz ünlülü şekiller yanı sıra yuvarlak ünlülü *-ñuzdor/ -ñüzdör* şekilleri sadece Kırg.'da vardır.

ç. 3. ş. eki *-ı/-i; -sı/-si,* teklik şekliyle aynıdır. Diğer şahıslarda olduğu gibi ç. 3. ş.'da, çekiminde de isim çokluk eki almış olabilir ve bu, şahsın çokluğunu değil, sadece ismin çokluğunu göstereceği için iyelik eki *-ı/-i; -sı/-si* 'dir.

Nihayet, ç. 1. ş. iyelik eki, aynı şahıstaki isim bildirme ekleriyle eş sesli duruma düştüğü için vurgu ile ayrılır. Mesela, Kırg. *bizdin balabız* "bizim çocuğumuz"; *biz balabız* "biz çocuğuz" vs. gibi eş sesli örnekler olduğunda vurgu iyelik ekinin üstündedir.[457]

2.1.3. Aitlik

Aitlik eki, bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekan içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir ve bu karakteriyle, aslında ikinci bir iyelik eki gibidir.[458]

Tat. *tartım kategoriyesé* "çekim kategorisi"; Kzk. *teveldev kategoriyası* "sahiplik kategorisi"; Kırg. *taandık kategoriyası* "aitlik kategorisi" başlıkları altında, iyelik çekiminin ikinci bir şekli olarak ele alınan aitlik çekimi, dil tarihimiz boyunca şöyle yapılmıştır:

ET. *-kı/-ki* (*amtıkı, aşnukı, kisreki, tünki, üstünki* vs.)[459] şeklindeki ek sonraki tarihî lehçelerde de devam etmiş ve bunlara ilâveten tonlu türleri de çıkmıştır: Çağ. *-kı/-ki ; -gı/-gi* (*evvelgı, bılturgı, dayimgı, içreki, kéçeki, taşkı; cennetdagı, kadimdeki* vs.).[460]

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde aitlik ekinin şu varyantları vardır:

Tat.	*-kı/-ké; -gı/-gé*	
Kzk.	*-kı/-ki; -gı/-gi*	
Kırg.	*-kı/-ki; -gı/-gi*	*-ku/-kü; -gu/-gü*

457 KırgTG., 75.s.
458 TDB., 161.s.; 226.s.
459 Maytın-İndeks., 538.s.; TDB., 163.s.
460 ÇEK., 33.s.

Bu lehçelerin hep kullana geldiğimiz kendi gramerlerinde ise, *-kı/-ki* ekinin, ilgi hali eki almış gövdelerde kalıplaşan şekli, tek aitlik eki olarak kaydedilmiştir:[461]

Tat.	*-nıkı/-néké*	
Kzk.	*-nıkı/-niki; -dıkı/-diki*	
Kırg.	*-nıkı/-niki; -dıkı/-diki*	*-nuku/-nükü; -duku/-dükü*

Esas olarak *-nıñ/-niñ* ilgi hali ekiyle *-kı/-ki* aitlik ekinin birleşmesine dayanan bu şekil, ekleşme esnasında, damak ünsüzündeki aykırılaşma sonunda, ilgi hali ekinin son ünsüzünü düşürmüştür: *-nıñ-kı > -nıkı* .

Bunun yanında, aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere, aitlik ekinin, bu lehçelerde, sadece ilgi hali ekli gövdelerle değil, aynı zamanda yalın veya bulunma hali ekiyle beraber kullanışları da vardır.

Şimdi edebî eserlerden alınan örnekleri görelim:

Tat. *Anıñ éşé bik küp: Ul* ***aktıkkı*** *yılnıñ aktık imtihannarın bire.* "Onun işi pek çok. O sonuncu yılın son imtihanlarını veriyor." (SC. 102-5)

Méne koyaş urmannıñ artına yartılay yeşéréndé. Külnéñ tegé ***tarafındagı*** *daçalarnıñ* ***yugarıgı*** *terezeleré, külden* ***çittegé*** *Fin avılınıñ bötén küzleré nurga çumdı. Yırakta gına yeşérénép torgan öyler, daçalarnıñ terezeleré kızıl altınga manıldı, elé géne tın-tınış küréngen yeşél urman, anıñ* ***arasındagı*** *yalannar ut bélen yanarga totındı.* "İşte güneş, ormanın arkasına yarı yarıya gizlendi. Gölün karşı tarafındaki sayfiyelerin yukarıdaki pencereleri, gölün kıyısındaki Fin köyünün bütün gözleri nura battı. Ta uzaklarda gizlenip duran evler, sayfiyelerin pencereleri kızıl altına gark oldu, daha şimdi apaçık görünen yeşil orman, onun içindeki alanlar ateşle yanmaya tutundu." (Aİ. 331-41)

Uçaktagı *kümér sürenlendé şampan şéşeleré koyma* ***çiténdegé*** *kuvaklıkka tegeredé.* "Ocaktaki kömürün harı geçti, şampanya şişeleri duvar kıyısındaki çalılığa yuvarlandı." (RM. 211-24)

Üz ***bakçasındagı*** *bereñgésé isen-aman bazga kérse,* ***kolhoznıkı*** *şunda nik kar astında kalmıy.* "Kendi bahçesindeki patatesi, sağ salim ambara girse, kolhozunki niçin burada kar altında kalmaz." (RM. 87-2)

Kzk. *Adam balası özi kay jolda, kay maydanda jürse, sol* ***maydandagı*** *kisimenen sırlas boladı.* "İnsanoğlunun kendisi hangi yolda, hangi meydanda yürüse, o meydandaki insanla sırdaş olur." (AKKS. 226-25)

[461] TTG:, 82.s.; KKT., 48.s.; KırgTG., 77.s.

Köbine özi tuvıp-ösken eldiñ ***bügingi*** *jene* ***erteñgi*** *küni jaylı edi.*Kendi doğup büyüdüğü ilin bugünkü ve yarınki günü çoğunlukla rahattı." (SB. 76-55)

Dèl ***kazirgi*** *jagdayda akikat bolıp köringen jaydı makul kördim de,* ***keşegi*** *aytılgan pikir özimniñ, èlde bögde adamnıñ avzınan şıkkanına karamay, bügin eskirip jatsa, ogan karsı turdım.* "Tam bugünkü vaziyette hakikat olarak görünen hali makul gördüm ve dün söylenen fikrin, benim veya yabancı birinin ağzından çıktığına bakmaksızın, bugün eskiyorsa, ona karşı çıktım." (OS. 12-18)

Köp el eginşilikke aynalıp, adal eñbekke salıngan soñ, ***key-keydegi*** *eñgimesi egin bolatın. Kezirde jaz ortası avgannan beri el* ***avzındagı*** *eñgime sol* ***bıyılgı*** *egin jayı.* "Çok halk ekinciliğe dönüp, samimiyetle işe giriştikten sonra, şurada buradaki sohbeti hep ekin olurdu. Şimdi de yaz ortası geçtiğinden beri halkın ağzındaki konu bu yılki ekin durumu." (ME1. 227-11)

Kırg. ***Aldıdagı*** *cayıt Akbaranın köz aldında* ***alakandakıday*** *körünöt.* "Önündeki çayır Akbara'nın gözü önünde, avucundaki gibi görünüyor."(ÇA1986. 16-35)

Meştin ***artındagı*** *taar* ***kaptagı*** *cügörü ar bir nukum sayın azaygan ayaluu sarı mayday bolup kündön küngö kemip bara...* "Sobanın arkasındaki kumaş torbadaki mısır, her bir tutamla azalan pek muhterem sarı yağ gibi günden güne eksilip duruyor..." (ÇA1991. 43-9)

Too ***etegindegi*** *cılga-cıbırtardı basıp ötüp, andan kiyin kaksoo* ***talaadagı*** *çiylerdi aralap cüröp olturup, akırı talaanın* ***çetindegi*** *kaşatka cete keldi.* "Dağ eteğindeki nehirleri, çayları aşıp ondan sonra da çorak bozkırdaki çalılıklar arasında gezip durduktan sonra, nihayet, bozkırın ucundaki tepeye ulaştı." (ÇA1991. 63-45)

Taktada ilinip turgan geografya kartasının Evropa ***bölügündegi*** *kök-caşıl, küröñ cayların mugalimdin* ***kolundagı*** *körsötküçü kıdırıp cürdü.* "Tahtada asılı duran coğrafya haritasının Avrupa bölümündeki gök yeşil, koyu kızıl yerlerini, hocanın elindeki gösterici dolaşıp durdu." (ÇA1983. 56-38)

Üydögü *erke balanın esine kele kaldı okşoyt, ünü tıp basıldı.* ***Sırttagı*** *biy menen casool eköö eki caktan Cooşbaynın tizginine asıldı calına-calbara.* "Evdeki şımarık çocuğun aklına gelmiş gibiydi, ses tıp diye kesildi. Dışarıdaki bey ile yardımcısı ikisi birlikte, iki taraftan Cooşbay'ın dizginine asıldı yalvara yakara." (TS. 25-59)

Sonuç:

Aitlik ekinin *-kı/-ki; -gı/-gi* şekli her üç lehçede denktir; dudak uyumuna dayanan yuvarlak ünlülü *-ku/-kü; -gu/-gü* şekilleri ise sadece Kırg.'da vardır.

Bu ek, zaman ve mekana aitliği bulunma hali eki almış gövdelerde yaparken, nesnelere aitliği ise ilgi hali ekli gövdelerde göstermektedir (*arasındagı, uçaktagı, talaadagı; kolhoznıkı* vs.). Bunun yanında, aitlik eki, anlamca zaten zaman veya mekan bildiren sözlere ise doğrudan doğruya eklenir (*keşegi, kazirgi, bıyılgı, büginği, erteñgi* vs.).

Aitlik ekinin ilgi hali ekli gövdelerde bir ses hâdisesi ile kalıplaşması ise bu lehçelere has bir durumdur ve bu yeni ek (*-nıkı/-niki*) lehçelerin gramerlerinde tek aitlik eki olarak zikredilmiştir. Ancak verilen örneklerde de görüldüğü gibi, yeni ekleşen bu şeklin mesela ilgi hali veya bulunma hali ekli gövdelerde kullanılması (**agaç-nıñ-nıkı?, *agaç-ta-nıkı?*) söz konusu değildir. Tam aksine, *çit-te-gé, aktık-kı, aldı-da-gı* vs. gibi örnekler de, bu lehçelerde aitlik ekinin, ET. devresinden beri devam eden, eski *-kı/-ki; -gı/-gi* şeklindeki ek olduğunu gösteriyor. Bu ek sadece ilgi hali ekli gövdelerde bir ses düşmesine yol açmaktadır (*kolhoz-nıñ-kı > kolhoz-nıkı* vs.).

2.1.4. İlgi hali

İki isim arasında doğrudan doğruya bağ kuran ek ilgi hali ekidir, yani birinci ismi ilgi haline sokan ektir. İkinci ismin tasarruf edilerek bir yardımcı fiille bildirilmesi halinde (*Bu kitap senindir. < *Bu kitap senin kitabındır.*) ilgi hali eki ismi fiile bağlamış olur. Ayrıca ikinci ismin edat olması da söz konusudur; yani ilgi hali eki ismi edata bağlamakta da kullanılır (*onun için* vs.). Bütün bunlara rağmen ilgi hali eki aslında ismi isme bağlama ekidir.[462]

Tat. *iyelék kilèşé* "sahiplik hali"[463] ; Kzk. *ilik septik* "bağ hali"[464] ; Kırg. *ilik cöndömö* "bağ hali"[465] terimleriyle adlandırılan ilgi hali ve eki, bu lehçelerde de ismi isme bağlama fonksiyonuyla kaydedilmiştir. İlgi hali ekinin, karşılaştırılan lehçelere temel olan tarihî Türk lehçelerindeki şekilleri şunlardır:

ET.	*-ıñ/-iñ; -nıñ/-niñ*	*-uñ/-üñ; -nuñ/-nuñ*[466]
Kıp.	*-nıñ/-niñ; (-ıñ/-iñ zamirlerde)*[467]	
Çağ.	*-nıñ/-niñ*	*-nuñ/-nüñ (bazen)*[468]

[462] TDB., 229-231.s.
[463] TTG., 86.s.; HTET., 195.s.
[464] KazTG.-1955., 85.s.;KT., 22.s.; KazTG.-1967., 57.s.; KKT., 62.s.
[465] KırgTG., 63.s.; AKT., 66.s.
[466] TDB., 230.s.; Maytı-Dizin., 569; 571.s.
[467] KıpTG., 64-65.s.
[468] ÇEK., 57-58.s.

Görüldüğü gibi ET. devresini takiben ilgi hali ekinin *-nıñ/-niñ* türü standartlaşmış ve eskiden ünsüzle biten kök ve gövdelere getirilen *-ıñ/-iñ* şekli sadece zamir çekiminde kalmıştır.[469]

Ilgi hali ekinin karşılaştırılan bugünkü lehçelerde görülen varyantları şöyledir:

Tat.	*-nıñ/-néñ*	
Kzk.	*-nıñ/-niñ; -dıñ/-diñ; -tıñ/-tiñ*	
Kırg.	*-nın/-nin; -dın/-din; -tın/-tin*	*-nun/-nün; -dun/-dün; -tun/-tün*

Aşağıda da edebî eserlerden alınmış örnekler vardır:

Tat. *Kazan morzalarınnan satlıkları* **Söyénbikenéñ** *süzlerène kolak birmiyler, anı rencételer,* **anıñ** *kèçkène ugılı Ütemèşné han itèp tanırga da télemiyler,* **halıknıñ, hanlıknıñ** *iñ uñaysız könnerènde Meskevge kitèp urıslarga kuşılalar.* "Kazan Mirzalarının satkınları, Süyümbike'nin sözlerine kulak vermezler, onu üzerler, küçücük oğlu Ütemiş'i han olarak kabul etmek istemezler, halkın, hanlığın en rahatsız günlerinde Moskova'ya gidip Ruslara katılırlar." (FE. 5-2)

Min **alarnıñ** *irlerge hem bötén cemgıyet-ı beşeriyege teésirleré zurlıgına; gali hislé bér* **kıznıñ** *kulında nindiy géne katı küñéllé* **irnéñ** *de retke kilüvène,* **hatınnarnıñ** *avızınnan çıkkan herbér* **hakıykatnéñ** *tormışta üzène zur urın tabuvına çın küñélémnen ışana idém.* "Ben onların erkeklere ve bütün insanlık cemiyetine tesirlerinin büyük olduğuna; yüce hisli bir kızın elinde her hangi bir katı yürekli erkeğin de düzene gireceğine, kadınların ağzından çıkan her bir hakikatin hayatta büyük bir yer bulacağına bütün kalbimle inanıyordum." (SC. 109-48)

Lekin ne ipteş **kızlarınıñ** *süzleréne, ne* **kodaçalarnıñ** *üzène niçék totargalıgı hakındagı kiñeşleréne lem-mim dip bér süz eytmedé; ne* **anasınıñ** *doga kılıp, arkasını kaguvına karşı küzène küterép karamadı.* "Lakin ne kız arkadaşlarının sözlerine, ne dünürlerin onun nasıl davranacağı hakkındaki öğütlerine karşı, sus pus olup bir söz dedi; ne de anasının dua kılıp arkasını sıvazlamasına karşı gözünü kaldırıp baktı." (Aİ. 156-7)

Binanıñ *işéklerè imennen bulıp çıktı. Ul ímen* **işéklernéñ** *de açkıçları seyér kèşé Cantimér késesènde idé. Açkıç digennen kay késesène géne kagılmasın, anda çéltèreşép açkıçlar avaz sala, bu* **kèşénéñ** *bötén késeleré hem éçé-tışı totaş açkıç hem yozaklardan gıybaret kébék idé. Bu yulı da* **aşıguvnıñ** *ni ikenlégén bilmedé Cantimér.* "Binanın kapıları meşedenmiş meğer. O meşe

[469] Bu bakımdan Batı Türkçesi ET. devresine daha bağlı haldedir.

kapıların anahtarları tuhaf adam Cantimir'in cebindeydi. Anahtar deyince, hangi cebine girmesin ki, orada anahtarlar şakıldayıp ses çıkarıyor, bu adamın bütün cepleri ve içi dışı hep anahtar ve kilitlerden ibaret gibiydi. Bu sefer de acele etmenin ne olduğunu bilmedi (acele etmeyi aklına bile getirmedi) Cantimir." (RM. 61-11)

Kzk. *Tiri* ***adamnıñ Jürekten*** *ayavlı jeri bola ma?* ***Bizdiñ kazaktıñ*** *jürekti kisi degeni, batır kisi degeni. Onan baska* ***jürektiñ*** *kasiyetterin anıktap bile almaydı.* "Hayatta adamın yürekten daha kıymetli yeri var mı? Bizim Kazak'ın yürekli insan dediği, kahraman insan denenidir. Ondan başka türlü, yüreğin hususiyetlerini ayırıp bilemez." (AKKS. 162-24)

Eyel ***düniyeniñ*** *tiregi. Düniyedegi* ***jaksılıktıñ, mahabbattıñ, adamdıktıñ*** *nurlı közi.* "Hanım dünyanın direği. Dünyadaki güzelliğin, sevginin, insanlığın nurlu gözü." (SB. 21-16)

Tildiñ, jazuvdıñ, önerdiñ *şıguv* ***teginiñ*** *tıgız baylanısı turalı üstirttev aytılatın mına bir mısaldan-ak añgaruvga boladı.* "Dilin, yazının, sanatın çıkış kaynağının sıkı bağlantısı hakkında üstünkörü konuşulduğunu tek bir misalden anlamak da mümkündür." (OS. 285-27)

S. ***kalasınıñ*** *oñtüstigin jaylagan* ***eldiñ*** *kalaga katnasatın kara* ***jolınıñ*** *üstinde Arkalık degen tav bar.* "S. şehrinin güneyinde yaylayan halkın şehre ulaşan kara yolunun üstünde Arkalık adlı dağ var." (ME1. 29-1)

Kırg. *Adam* ***balasının*** *uşunday coruk-cosundan* ***Moyunkumdun canıbarlarının*** *tabiyatınan sırtkarı, tacrıybası menen seziminen alıs bolgonduktan alar eçtemeden şeşkinip da koyuuçu emes.* "İnsanoğlunun böyle örf ve âdetleri Moyunkum'un hayvanlarının tabiatına yabancı, tecrübesiyele kavrayışından da uzak olduğundan, onlar hiç bir şeyden şüphelenmiyorlardı." (ÇA1986. 9-39)

Seyde otun kötörüp kelgende ***anın*** *astınan dayıma* ***atasının*** *eski kupaykesin süyröltö kiygen, mañday tişi ırsayıp ketik,* ***Totoydun*** *borboygon ortonçu balası Asantay çıgat.* "Seyde odun taşıyıp gelirken, onun önünde, babasının eski kazağını hep yerde sürüyerek giyen, ön dişi kırık ve sırıtmış, Totoy'un iri yarı, ortanca çocuğu Asantay çıkar." (ÇA1991. 38-48)

Razyezdden ötüp catkan ***poyezdderdin*** *dooşun tıñşap, Edigey emnegedir Aral* ***deñizinin*** *tolkundarın estep ketti. Özü oşol* ***deñizdin*** *boyunda tuulup, soguşka çeyin oşerde ösken.* "Küçük istasyondan geçmekte olan trenlerin sesini dinleyerek Edigey, nedendir, Aral denizinin dalgalarını hatırlayıverdi. Kendisi o denizin kıyısında doğup savaşa kadar burada büyümüştü." (ÇA1983. 25-42)

Tıyakta emes ele oşol üydö olturgan Cooşbay alıstan kelgen ***kişilerdin*** *cönün bilip,* ***agasının*** *aytkandarın eşitken soñ tımızın üydön çıgıp, bir maalda*

aptama kötörüp kelip ***konoktordun*** *koluna suu kuydu.* "Orada değil şu evde oturan Cooşbay uzaktan gelen kişilerin menşeini anlayıp ağabeyinin dediklerini de işittikten sonra, sessizce evden çıkıp, bir ara, leğen getirerek konukların eline su döktü." (TS. 5-23)

Sonuç:

İlgi hali ekinin *-ıñ/-iñ* şekli bu lehçelerde tamamen terk edilmiştir; *-nıñ/ -niñ* şekli her üç lehçede de denktir. Sadece Tat. *-néñ*, ünlüsü bakımından farklıdır.

Burada en büyük farklılık, Kırg. ilgi hali ekinin son ünsüzünde ET. devresinden beri süren damaklı genizliliğin kalkmasıdır(*-nıñ* > *-nın*).

Tat.'da bulunmayan ve sadece Kzk. ile Kırg.'a has *-dın/-din; -tın/-tin* varyantları kök ve gövdelerin sonundaki ünsüz benzeşmesine dayanmaktadır. Ünlüyle veya *m, n, ñ* ünsüzleriyle biten bütün kök ve gövdelerden sonra Kzk.-Kırg. *-nıñ ~ -nın* şekli görülürken, tonlu ünsüzlerden sonra *-dıñ ~ -dın*; tonsuzlardan sonra ise *-tıñ ~ -tın* şekilleri kullanılır.

Ünsüz uyumlarından gelen Kırg. *-nın; -dın; -tın* şekillerinin hepsi dudak uyumu gereği dar yuvarlak ünlülü şekilleri de geliştirmiştir: *-nun; -dun; -tun.*

Karşılaştırılan lehçelerde, ilgi hali halinin bu ekli şekli yanında eksiz ilgi hali de vardır: Tat. *bülme terezesé* "oda penceresi"[470] ; Kzk. *Abay köşesi* "Abay caddesi"[471] ; Kırg. *er emgegi* "insan emeği"[472] vs.

Ilgi hali ekinin Kzk.'da bazı tamlamalarda son ünsüzünün düştüğü de görülebilir: *Kıstı küni* (< *kıstıñ küni*); *jazdı küni* (*jazdıñ küni*) vs.[473] Karşılaştırılan lehçelerden sadece Kzk.'a has olan bu durum, bazı Özb. ağızları ile Kafkasya-Hazar bölgesi Kıpçak lehçelerinin (Karaçay-Balkar, Kumuk) tipik özelliğidir (*adamnı kolu, atnı tuyagı, kayınnı butagı* vs.)[474]

2.1.5. Yükleme hali

İsmin, doğrudan doğruya, geçişli bir fiile bağlandığı hal, yükleme halidir. İsmin, geçişli bir fiilin tesirinde olduğunu gösteren bu hali, bazen eksiz, bazen ekli olur: *cam* (kır-), *su* (iç-), *ağaç* (kes-); *cam-ı* (kır-), *su-y-u* (iç-), *ağac-ı* (kes-) misallerinde olduğu gibi.[475]

---

470 HTET., 196.s.
471 KKT., 62.s.
472 KırgTG., 65.s.
473 KKT., 62.s.
474 N.A. Baskakov, Karaçay-Malkar Tilni Grammatikası, 85.s.
475 TDB., 231.s.

Tat. *töşém kiléşé* "iniş hali"[476] ; Kzk. *tabıs septik* "bulma hali"[477] ; Kırg. *tabış cöndömösü* "bulma hali"[478] şeklinde adlandırılan yükleme hali ve ekleri geçişli fiillerin nesnesini gösterir.

Yükleme hali çekiminin tarihî gelişmesi şöyle olmuştur:

	ET.	Kıp.	Çağ.
yalın	*-g/-ġ*	*-nı/-ni*	*-nı/-ni*
iyelik ekli	*-n*	*-nı/-ni; -n (3. şahıs)*	*-nı/-ni; -n (3. şahıs)*
zamirler	*-nı/-ni*[479]	**-nı/-ni*[480]	*-*nı/-ni*[481]

Bu tablodan da görüldüğü gibi, yükleme hali çekimi ET.'de, sistemli olarak yalın sözlerde *-g/-ġ*; iyelik eki almış sözlerde *-n* ve zamirlerde ise *-nı/-ni* ekleriyle yapılıyordu. Ancak ET. devresini takiben gelişen lehçelerde, eskiden sadece zamirlerde görülen *-nı/-ni* eki, standart yükleme hali eki olmuş ve teklik ve çokluk 3. şahıs iyelik eki taşıyanlar dışında bütün sözlerin yükleme hali çekiminde bu ek kullanılmıştır. Zamirlerin yükleme hali çekimi ise *-nı/-ni* ekinin kalıplaşmasıyla devam etmiştir.

Bugünkü Kıpçak lehçelerine temel olan Kıp. ve Çağ. devresindeki durumun yeni lehçelerde de esasen korunduğu görülmektedir:

	Tat.	Kzk.	Kırg.
yalın	*-nı/-né*	*-nı/-ni; -dı/-di; -tı/-ti*	*-nı/-ni; -dı/-di; -tı/-ti*
iyelik ekli	*-nı/-né;* *-n* *(3. şahıslar)*	*-nı/-ni; -dı/-di; -tı/-ti* *-n (3. şahıslar)*	*-nu/-nü; -du/-dü; -tu/-tü* *-nı/-ni; -dı/-di; -tı/-ti* *-nu/-nü; -du/-dü; -tu/-tü* *-n (3. şahıslar)*
zamirler[482]	*-nı/-né*	*-nı/-ni; -dı/-di*	*-nı/-ni; -nu/*-nü -dı/-di*

Bu ekli çekimin yanında, eksiz yükleme hali çekimi, eskiden olduğu gibi bu lehçelerde de devam etmektedir: Kırg. *Bir azdan kiyin balık bışırıp ceybiz.* "Biraz sonra balık pişirip yeriz." (K. Cantöşev) vs.[483]

[476] TTG., 86.s.; HTET., 196.s.
[477] KKT., 63.s.; KT., 23.s.; KazTG.-1967., 59.s.; KazTG.- 1955., 89.s.
[478] KırgTG., 67.s.; AKT., 69.s.
[479] TDB., 232.s.; Maytn-Dizin., 523.; 529.s.
[480] KıpTG., 66-67.s.; Kutb., 52.s.
[481] ÇEK., 63-64.s.
[482] bk. Zamir Çekimi
[483] KırgTG., 70.s.

Yükleme hali çekiminin edebî eserlerden alınmış örnekleri şunlardır:

Tat. *Kızga akrın-akrın gına sagış töşe başlagan: Ul tugan üsken* ***illerén****, kéçkéne çagında üz anası isen vakıtta uynap yörgen* ***bolınnarın****,* ***kırların****, bötén cir* ***yözén****, bigrek te cir yözénéñ* ***kéşélerén****,* ***tatarların*** *sagına iken.* "Kıza, yavaş yavaş hasret çökmeye başlamış: Doğduğu büyüdüğü illerini, küçücük yaşında, kendi anası hayattayken oynayıp gezdiği çayırlarını, kırlarını, bütün yer yüzünü, daha ziyade de yer yüzünün insanlarını, Tatarlarını düşünüyormuş." (FE. 4-15)

Anaların, apaların, séñéllerén, hatınnarın*, sakçı* ***feréştelerén*** *esirlékke birgen* ***halıknı*** *kayda kürgenéñ bar?* "Analarını, ablalarını, kız kardeşlerini, kadınlarını, koruyucu meleklerini esirliğe veren halkı nerede gördüğün var?" (FE. 5-47)

Şul süzler anıñ eldında tagı kiçegé ***hikâyelerné*** *töngé* ***töşlerné*** *canlandırganga, Segıyde tagı üzénde bér tap* ***barlıknı*** *his itté. Şul* ***tapnı*** *méne hezret küre torgandır, şunıñ elle nindiy bér isé bardır da* ***şunı*** *hezret size torgandır kébék buldı.* "Bu sözler onun önünde yine dünkü hikâyeleri, geceki düşleri canlandırdığı için, Segıyde yine kendinde bir lekenin varlığını hissetti. Bu lekeyi, işte, molla görmüştür, bunun nasılsa bir kokusu vardır ve bunu da molla sezmiştir diye düşündü." (Aİ. 304-16)

Biyék ükçeleréne basmıy gına éçke uzdı. ***İşékné*** *yaptı. Hem sulış alırga da uñaysızlanıp, tın bülmege béraz kolak salıp tordı. Şul mizgélde* ***Asiyené*** *çitten küzetép toruvçı bulsa, ul* ***anı*** *hiçşikséz, iden yarıgınnan* ***başın*** *tıgıp, öy* ***éçén*** *küzetép, çarasız kalgan tıçkan balasına ohşatkan bulır idé.* "Yüksek ökçelerine basmaksızın içeriye geçti. Kapıyı kapadı. Ve nefes almaktan bile çekinerek, sessiz odaya biraz kulak verip kaldı. O anda Asiye'ye bir köşeden bakıp duran biri olsa, onu, muhakkak, döşeme altından başını çıkarıp ev içini gözetip çaresiz kalan fare yavrusuna benzetmiş olurdu." (RM. 198-29)

Arkılıga-torkılıga suzılgan uram hem ***tıkrıkların****, su buyına tiklé yeşél alyapkıç sıman salınıp töşken bereñgé* ***bakçaların****, kötüvden kaçıp, çebé-çiten çitleréndegé kıçıtkan tigenekler arasında huca bulıp yörgen* ***kecelerén****, inéş buyındagı tugaylıklarda kanat kagıngan* ***kaz-ürdegén****, çilek-köyente asıp çişme suvına töşken enisénnen arttarak kalıp, kavrıy cıyıp yörgen* ***sabıyların****, bélmiym, onıtuv mömkinmé iken ul avılnıñ ?!* "Sağa sola uzanan sokaklarını, su kıyısına kadar yeşil bir önlük gibi salınıp inen patates bahçelerini, sürüden kaçıp, çit kenarlarındaki dalayan otlar arasında, efendi gibi gezen keçilerini, çay kıyısındaki sazlıklarda kanat çırpan kazını, ördeğini, ensesine değnekli kovayı asıp pınar suyuna inen annesinden geride kalarak kuş tüyü toplayan çocuklarını, bilmem, unutmak mümkün mü acaba bu köyün ?!" (RM. 173-36)

Kuzgatmakçı bulsañ halık ***küñéllerén,***
Tibretmekçé bulsañ iñ néçke ***kılların,***
Köylev tiyéş, elbet, açı hesret ***köyén.***
"Harekete geçirmek istersen halk gönüllerini; titretmek istersen en ince tellerini; yakmalı elbette acı hasret türküsünü." (AT1990. 110-1)

Kzk. *Birak osı jalıguv degen* ***èrneni*** *körem degen, köp körgen,* ***dèmin, bagasın,*** *bèriniñ de* ***bayansızın*** *bilip jetken, oylı adamnan şıgadı.* "Fakat bu bıkma denen şey, her şeyi göreyim diyen, çok gören, tadını, kıymetini, hepsinin de geçiciliğini bilen akıllı adamdan çıkar." (AKKS. 169-12)

Mahşarga barganda kudaytagala kajı, molda, sopı, jomart, şeyit, ***solardı*** *katar koyıp, surar deydi. Düniyede gıyzzat-hurmet almak üşin, sıylı bolmak üşin, kajı bolmak üşin, kajı* ***bolgandı,*** *molda* ***bolgandı,*** *sopı* ***bolgandı,*** *jomart* ***bolgandı,*** *şeyit* ***bolgandardı*** *bir bölek koyar deydi.* "Mahşere gelindiğinde Hüda Taala hacı, molla, sufi, cömert, şehit, bunları toplayıp sorarmış. Dünyada izzet ve hürmet görmek için, değerli olmak için hacı olanları, molla olanları bir bölük olarak koyarmış." (AKKS., 189-14)

Eger sizder ***Osmandı*** *bosatpasañızdar, biz de, soñıñ esesine, Ayaközde, Kapalda düken ustap, şayhana, ashana aşıp, bakalşılık kesip etken kıtay* ***azamattarın*** *tutkındaymız. Orıs eli, ak patşa özıniñ* ***azamattarın*** *ornısız* ***jebirlevdi,*** *olarga èdiletsizlik* ***körsetüvdi*** *kötere almaydı.* "Eğer siz Osman'ı serbest bırakmazsanız, biz de bunun karşılığında, Ayaköz'de, Kapal'da dükkan tutup, çayhane, aşhane açıp ticaret yapan Çin vatandaşlarını tutuklarız. Rus ülkesi, Çar, kendi vatandaşlarına sebepsiz eziyet etmeyi, onlara adaletsizlik göstermeyi kaldıramaz." (SB. 24-36)

"Jır" okırmannıñ ***bilim-parasatın,*** *közkarası men oytanım* ***kabiletin*** *onıñ tariyhpen betpe-bet jüzdesüvge psihologiyalık dayarlıgı* ***bar-jogın*** *anıktaytın özgeşe kural.* "Manzume (İgor Destanı) okurun bilgi ve anlayışını, fikir ve düşünme kabiliyetini, onun tarihle yüz yüze gelmeğe psikolojik hazırlığının olup olmadığını gösteren bambaşka bir âlet. " (OS. 10-19)

Elemge algebra men ***astronimiyanı*** *tartu etken* ***arabtardı*** *evropalık tariyh saratsin (köşbeli) dep, otka tabınuvşılar katarına jatkızadı.* "Âleme cebir ve astronomiyi hediye eden Arapları, Avrupa tarihi Saratsin (göçebe) diye ateşe tapanlar grubuna dahil eder." (OS. 156-33)

Töbege kelgen kızuvlı kün ***jerdi*** *ısıtıp, özgeşe jarkırap, şakırayıp tur. Küşti jarıgı karagan* ***közdi*** *uyaltıp, eriksiz jumgızganday. Kün kızuvı jayılgan ava,* ***adamdı*** *tunşıktırganday küyip, şañıtıp tur.* "Tepeye çıkan kızgın güneş, toprağı ısıtıp, adeta parlayıp ışıldıyor. Güçlü ışığı, bakan gözü kızartıp, elde olmadan kamaştırıyor.

Güneş sıcaklığının yayıldığı hava, insanı mayıştırırcasına yakıp kavurmakta." (ME1. 92-2)

Kırg. *Ay şoolası cerdin* ***ak-karasın*** *daanalap, karaytkı* ***badaldardı,*** *cılga,* ***añdardı,*** ***döbölördü*** *bölö körsöttü.* "Ay ışığı yerin akını, karasını ortaya çıkararak, karaltı çalılıkları, çukur ve su yarıklarını, tepeleri teker teker gösterdi." (ÇA1986. 20-19)

Agerim asmanda ***düynönü*** *tügöl bagıp turgan köz bolso Moyunkumdun talaasında emneler bolup, emne menen bütüp* ***catkanın*** *toluk körmök, birok al köz dele bu talaada dagı emneler* ***bolorun,*** *kişiler dagı kanday şumdukta oylop* ***catkanın*** *bayımdamak emes...* "Eğer gökyüzünde dünyaya bütünüyle bakan bir göz olsa, Moyunkum bozkırında neler olup bittiğini tam görecek, fakat o göz de bu bozkırda neler olduğunu, insanların nasıl kötülükler düşündüğünü anlamayacaktır." (ÇA1986. 19-20)

Keçe ***ayıldı*** *kara kabar araladı. Tameki sarayda iştegen katındar al suuk* ***kabardı*** *uguşup, üröylörü uçup oturuşkan, añgıça çoñ tañgak tameki koldoşup kele catkan* ***Totoydu*** *körgöndö, baarı bürkölüp tömön karaştı.* "Akşam, köyü kara haber kapladı. Tütün deposunda çalışan kadınlar, o soğuk haberi işitip, çok korkmuş halde oturmuşlarken, o sırada büyük bir bağ tütün taşıyarak gelmekte olan Totoy'u görünce, hepsi üzüntüyle başlarını eğdiler." (ÇA1991. 45-12)

Başına tüşkön müşkül beşenesindegi tagdırı ***ekenin*** *cakşı tüşünöt okşoyt. Ayalı Zaripa da uşu* ***cagdaydı*** *cakşı añdap algan körünöt. Başka tüşkön* ***müşküldü*** *tartış kerek ekenine içterinen moyun sunup, turmuştun* ***mañızın*** *eköö öz ara ısık mamilesinen, öz ara kamkordugunan tapkanday.* "Başına gelen müşkülün alnındaki takdiri olduğunu iyi anlamışa benziyor. Karısı Zaripa da bu vaziyeti iyi anlamış görünüyor. Başa gelen zorluğu çekmek gerektiğine içlerinden boyun eğmiş ve hayatın manasını ikisi arasındaki sıcak ilişkiden, karşılıklı saygıdan bulmuş gibiler." (ÇA1983. 55-18)

Sabatsız karañgı kişi ***cerdi, maldı, nandı, buyumdu, süyüünü*** *bilet. Söz küçkö aylanıp,* ***akıldı*** *candandırsın üçün* ***silerdi*** *kantip okuttu, kança emgek ketirdi, andan ötö köp okutuş kerek ele alardı.* "Kara cahil bir insan, toprağı, hayvanı, ekmeği, nesneyi sevgiyi bilir. Söz güce dönüp, aklı canlandırsın diye sizleri ne yapıp yapıp okuttu, ne kadar emek verdi, onun için pek çok okutmak gerek onları." (NB. 14-9)

Sonuç:

Yükleme hali çekimi ET. devresinde yalın, iyelik ekli sözler ve zamirler için ayrı ayrı olmak üzere, üç şekilde yapılırken, bu devreyi takiben Kıp. ve

Çağ. 'da bu çekimin tek ekle yapılarak standartlaştırıldığı görülüyor; bugünkü Kıpçak lehçelerinin yükleme hali çekiminin tarihî temeli de işte bu devirdedir.

Böylelikle, ET. devresinde sadece zamir çekiminde kullanılan *-nı/-ni* yükleme hali, karşılaştırdığımız bugünkü lehçelerde, tek yükleme hali eki olarak yayılmıştır. Her üç lehçede de 3. şahıs iyelik eklerinden sonra *-n* ekinin kullanılması ise bu genel yükleme hali çekiminin tek istisnasıdır (*iller-é-n, tatarlar-ı-n; baga-sı-n, azamattar-ı-n; mañız-ı-n* vs.)

Yükleme halinin *-nı/-ni* şekli her üç lehçede de denktir; sadece ön damak ünlülü Tat. *-né* şekli diğerlerinden ayrılır.

-nı/-ni şekli Kzk. ve Kırg.'da ünlüyle biten kök ve gövdelerden sonra gelirken, tonlu ünsüzle bitenlerden sonra *-dı/-di;* tonsuz ünsüzle bitenlerden sonra ise *-tı/-ti* şekli kullanılır. Kök ve gövdelerin son ünsüzü ile ekin ünsüzü arasındaki bu benzeşme Tat.'da yoktur.

Böylece Kzk. ve Kırg.'da ortak olarak bulunan *-nı/-ni; -dı/-di; -tı/-ti* şekillerinin yanında, dudak uyumu gereği gelişen *-nu/-nü; -du/-dü; -tu/-tü* şekilleri sadece Kırg.'a has olmakla farklılaşır.

2.1.6. Yönelme hali

İsimlerin fiilere yaklaşma halinde bağlanmasını sağlayan hal yönelme halidir ve bu daima ekle yapılır. Yönelme hali, yaklaşma yanında, istikamet, yer, zaman, karşılaştırma, sebep, verme, bildirme, kuvvetlendirme, gaye, hedef, vs. fonksiyonları da ifade etmektedir.[484]

Tat. *yünelêş kilêşé* "yönelme hali"[485] ; Kzk. *barıs septik* "gitme hali"[486] ; Kırg. *barış cöndömösü* "gitme hali"[487] terimleriyle adlandırılan yönelme hali ve eki de işte bu fonksiyonlar altında, isimlerin fiillerle bağını çok geniş bir alanda kurmaktadır.

Yönelme hali eki, söz konusu lehçelere esas olan tarihî lehçelerde şöyle olmuştur:

ET.	*-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e* [488]
Kıp.	*-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e* [489]
Çağ.	*-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e* [490]

[484] TDB., 233.s.
[485] HTET., 196.s.; TTG., 87.s.
[486] KazTG.-1955., 87.s.; KazTG.-1967., 58.s.; KT., 23.s.; KKT., 62.s.
[487] KırgTG., 65.s.; AKT., 68.s.
[488] Maytı-Dizin., 536-538.s.; AH., XXXI.
[489] KıpTG., 68-70.s.; Kutb., 53-55.s.
[490] ÇEK., 59-63.s.

Yönelme halinin bu alanda ET. devresinden beri esasen değişmeden devam ettiği anlaşılıyor; *-a/-e* şekli iyelik ekli gövdelerde kullanılagelmiştir. Bugünkü lehçelerde de ekin şu varyantları vardır:

Tat.	*-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e*	
Kzk.	*-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e*	
Kırg.	*-ga/-ge; -ka/-ke; -a/-e*	*-go/-gö; -ko/-kö; -o/-ö*

Bu çekimin edebî eserlerden alınan örnekleri şunlardır:

Tat. *Ul çey yannarında anıñ yabık* ***yözéne,*** *son* ***küzleréne,*** *akıllı kiñ* ***mañgayına,*** *bakçada yörgende anıñ vekar bélen atlap* ***baruvlarına*** *karap tuya almıy.* "O çay sofralarında onun zayıf yüzüne, gri gözlerine, akıllı geniş alnına, bahçede yürürken vakur bir şekilde gezmelerine bakıp doyamaz." (SC. 96-20)

Bér ***hatınga*** *iké ir, bér* ***balaga*** *iké ata bagışlagan* ***tormışka,*** *bér* ***kiyevge*** *iké baba, bér* ***kodaga*** *iké koda bagışlarga gına kaldı.* "Bir kadına iki erkek, bir çocuğa iki baba bağışlayan hayat için, sadece, bir damada iki baba, bir dünüre de iki dünür bağışlamak kaldı." (Aİ. 169-30)

Şuña *da yugarı ukuv* ***yortına*** *ukırga kirüv çın-çınlap* ***behétke*** *taba bérençé adım sanala torgan idé. Ulın yeise kızın kaysı da bulsa bér* ***institutka*** *kirtüv maksatı bélen avıldan soñgı sıyırın satıp kilgen ata-analar hakında da işétérge turı kilgené bar.* "Bundan ötürü yüksek öğretim yurduna okumak için girmek hakikaten de mutluluğa doğru ilk adım sayılıyordu. Oğlunu veya kızını her hangi bir enstitüye sokmak maksadıyla, köyden son ineğini satıp gelen ana babalar olduğu da duyuluyordu." (RM. 62-18)

Tav ***başına*** *salıngandır béznéñ avıl,*
Bér çişme bar, yakın béznéñ ***avılga*** *ul.*
"Dağ başına kurulmuştur bizim köy; bir pınar var, yakın bizim köye o." (AT1990. 105-1)

Kzk. *Jas bala ne körse* ***sogan*** *talpınıp jaltır-jultır etken bolsa,* ***ogan*** *kızıgıp,* ***avzına*** *salıp, demin tatıp karap,* ***tamagına, betine*** *basıp karap... tınıştık körmeydi.* "Küçük çocuk, ne görürse şuna heveslenerek, gözleri ışıldasa, ona meraklanıp, ağzına sokup, tadına bakıp, yemeğine, yüzüne bulaştırıp... rahat vermezdi." (AKKS. 154-20)

İyman degen, Alla tabaraka va tagalanıñ şeriyksiz, gayıpsız ***birligine, barlıgına*** *va her türli* ***bizge*** *paygambarımız sallalahu galayhu vessellem arkılı jibergen* ***jarlıgına bildirgenine*** *moyın sunıp iynanbak.* "İman denen şey, Allah tebareke ve taalanın şeriksiz, kusursuz birliğine, varlığına ve peygamberimiz sallalahu aleyhi

vessellem vasıtasıyla gönderdiği buyruğuna, bildirdiklerine boyun eğip inanmaktır." (AKKS. 161-18)

Eriyne, kokandıktardıñ Uzınagaş tübinde jogaltkan adam ***küşine*** *karaganda, asındagı* ***urıska*** *katıskan eki janım mıñday* ***adamga*** *eki janım mıñ kümis teñge ülestirüv ak* ***patşaga*** *onşa köp şıgın emes.* "Tabii Hokanlıların Uzınagaş yanında kaybettikleri insan gücüne bakınca, buradaki Rus'a katılan iki bin beş yüz kadar adama iki bin beş yüz gümüş para dağıtmak, Çar'a o kadar fazla masraf değildir." (SB. 25-41)

Öziñe *de,* ***özgege*** *de ötirik soktıñ, öz* ***basıña*** *opasızdık jasadıñ. Beyne kıran bürkitpen alıskanday,* ***tışkanga*** *şeñgeliñdi saldıñ.* "Kendine de, başkasına da yalan söyledin, kendine de ihanet ettin. Sanki vahşi kartal olup fareye pençe attın." (OS. 186-26)

Barşa basınan keşirgen ***jetimdikke, beynetke, jalgızdıkka korlık-mazakka*** *tügelimen karsılık oyladı.* "Bütün başından geçirdiği yetimliğe, meşakkate, yalnızlığa, eziyete tamamıyla muhalif düşündü." (ME1. 47-37)

Kırg. *Al mınday boldu. Kün batar aldında bangi kuuraydın* ***cıtına*** *magdırap, kuuraydın* ***tübünö*** *sunalıp catıp kalışkan ele.* "O şöyle oldu: Güneş batmazdan evvel, esrarkeş, kamışın kokusundan keyiflenerek, kamışın yanına uzanıp yatakalmışlardı." (ÇA1986. 10-50)

Mırzakuldın ***üyünö*** *çogulgan aksakaldar bul kattı uguşup ayıl* ***daşına*** *aza kütköndöy bir* ***topko*** *ün çıgarbay oturuştu.* "Mırzakul'un evine toplanan ihtiyarlar bu mektubu birbirlerinden işitip köy meydanında yas tutarcasına, toplu halde ve ses çıkarmadan oturdular." (ÇA1991. 45-53)

Kollektivdeştirüü mezgilinde ***Sintsyanga*** *oop ketken kazak menen kırgızdar emi kaytıp kelip catışat. Kıtay alardı* ***kommunalarına*** *kirgizip, üyünön tamak içirbey* ***kününö*** *bir colu bir kazandan tamak berip,* ***karı-caşına*** *karabay tabagın ar kimisinin* ***koluna*** *karmatıp,* ***kezekke*** *turguzup koyot eken.* "Kollektifleştirme anında Şincan'a geçip giden Kazak ile Kırgızlar hep dönüp gelmektedir. Çin onları komünlerine sokup evinden yemek yedirmeden gününe bir defa bir kazandan yemek verip, ihtiyarına gencine bakmadan tabağını herkesin eline tutturup sıraya dizip koyuyormuş." (ÇA1983. 39-23)

Mal soyulat, ***tulgaga*** *kazan asılıp, ot çoñ cagılat,* ***üygö*** *bereke tolot.* ***Kımızga*** *kanıp, carpı cazılgan kişiler alban kızık okuyalardı kep salışat.* "Hayvan kesilir, ocağa tencere konup, ateş büyükçe yakılır, eve bereket dolar. Kımıza doyup keyiflenen insanlar, türlü türlü enteresan vakıaları anlatırlar." (TS. 13-1)

Oyloobogo, umtulboogo *arekettenip* ***izdenböögö*** *tırışsam bolboyt.* "Düşünmeğe, ileri atılmağa çabalayıp araştırmağa gayret etsem de olmuyor." (NB. 19-10)

Sonuç:

Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde kullanılan yönelme hali eki ET. devresinden beri pek değişmeden devam etmiştir.

Yönelme halinin *-ga/-ge; -ka/-ke* şekli her üç lehçede de ortaktır; ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten gövdelerden sonra *-ga/-ge* şekli, tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra ise *-ka/ke* şekii kullanılmıştır.

İyelik ekli gövdelerden sonra yönelme hali çekimi *-a/-e* şekliyle yapılır; ancak 1. ve 2. şahıslardaki iyelik ekleri ünsüzle bittiği için doğrudan doğruya eklenen *-a/-e* şekline rağmen 3. şahıs iyelik eki bir ünlü olduğu için kendisinden sonra *-n-* yardımcı sesinin ilâvesiyle çekime girer (*kol-u-n-a, kommunalar-ı-n-a* vs.).

Bu üç şeklin denkliğinde farklı olan, sadece Kırg.'a has ve dudak uyumu gereği var olan yuvarlak ünlülü *-go/-gö; -ko/-kö; -o/-ö* şekilleridir.

2.1.7. Bulunma hali

Bu çekim, fiilin olduğu veya yapıldığı yeri gösterir, yani ismin fiille olan bağını bulunma halinde ifade eder.[491]

Tat. *urın-vakıt kilêşé* "yer-zaman hali"[492] ; Kzk. *jatıs septik* "durma hali"[493] ; Kırg. *catış cöndömösü* "durma hali"[494] denen bulunma hali ve eki, hareketin yerini veya bulunduğu mekanı (zamanı) göstermesi bakımından adlandırılmıştır.

Bu ek söz konusu lehçelerin tarihi boyunca şöyle bir seyir izlemiştir:

ET.	*-ta/-te; -da/-de*[495]
Kıp.	*-ta/-te; -da/-de*[496]
Çağ.	*-ta/-te; -da/-de*[497]

[491] TDB., 234.s.
[492] TTG., 89.s.; HTET., 198.s.
[493] KazTG.-1955., 92.s.; KazTG-.1967., 60.s.; KT., 23.s.; KKT., 64.s.
[494] KırgTG., 71.s.; AKT., 71.s.
[495] TDB., 235.s.; ETG., 64.s.; Maytn-Dizin., 581-582.s.
[496] KıpTG., 70.s.; Kutb. (sadece -da/-de şekli vardır), 55.-57.s.
[497] ÇEK., 65.s.

Burada görüldüğü gibi, tarihi boyunca değişmeyen bulunma halinin karşılaştırılan bugünkü lehçelerde şu şekilleri vardır:

Tat.	*-ta/-te; -da/-de*	
Kzk.	*-ta/-te; -da/-de*	
Kırg.	*-ta/-te; -da/-de*	*-to/-tö; -do/-dö*

Bu çekimin edebî eserlerden alınan örnekleri şunlardır:

Tat. *İndé* **tışta** *temam karañgılana. Röstem* **bülmesénde** *ut yagıp-nitép tormıy, haman bér* **urında** *yata bire.* "Artık dışarıda iyice karanlık düşer. Röstem odasında ışık yakmakla filan uğraşmaz, devamlı bir yerde yatıp durur." (SC. 107-28)

Şeher **çiténdegé** *sérlé* **yarımutravda,** *timér kapka* **karşısında,** *Arslan karşı aldı Asiyené. Bér* **çitte,** *taganga atlanıp sabıylarça bitaraflık bélen başın artka taşlap, ayakların bolgap utırgan Cantimérnéñ* **alarda** *uyı da yuk.* "Şehir kıyısındaki esrarengiz yarımadada, demir kapı önünde, Arslan karşıladı Asiye'yi. Bir kenarda salıncakta sallanıp, çocuklar gibi bir kayıtsızlıkla başını arkaya atıp, ayaklarını sallayarak oturan Cantimir'in onlarla hiç ilgisi de yok." (RM. 207-15)

Rus **cirénde** *béz eserlé, ézlé béz;* **tarihında** *bér de tapsız közgé béz.* "Rus yerinde biz eserli, izliyiz biz; tarihinde bir de lekesiz aynayız biz." (AT1990. 177-11)

Söyliymmé min **töşémde,** *ah, ne kürdém? Üzémné güyaki* **ocmahta** *kürdém. Tézélgennerdér* **etrafımda** *hurlar; ki aydan yaktı yözler, balkıy nurlar.* "Söyleyeyim mi ben düşümde ah ne gördüm? Kendimi sanki cennette gördüm. Dizilmişlerdir etrafımda huriler; ki aydan aydın yüzler, parlıyor nurlar." (AT1990. 221-31)

Kzk. *Egerde esti kisilerdiñ* **katarında** *bolgıñ kelse,* **küninde** *bir mertebe, bolmasa* **jumasında** *bir, eñ bolmasa* **ayında** *bir öziñnen esep al !* "Eğer akıllı insanlar katarında olmak istersen, günde bir kere, olmazsa haftada bir, hiç olmazsa ayda bir kendini muhakeme et !" (AKKS. 164-28)

Sonda *balalık pen jastık kaşan, kay* **kezde,** *kaysı kırdıñ* **astında** *kalıp edi. Olarmen bul* **este** *kalarday etip nege koştasa almagan.* "Burada çocukluk ile gençlik ne zaman hangi çağda, hangi dağ arkasında kalmıştı. Bu, onlarla niçin akılda kalacak şekilde vedalaşamamıştır." (SB. 17-53)

Satayın dep poezga alıp şıkkan zilmavır asıl èşkey buyımdan bir **kezde** *onıñ arşın* **tösinde,** *alma* **moynında** *jügirgende kos anarına tiyip jark-jurk etken kezderi de bolgan.* "Satayım diye trene alıp getirdiği ağır ve asil desenli takılarının bir

zamanlar, onun arşın gibi sinesinde, güzel gerdanında şakur şukur ettiği anlar oldu." (OS. 191-19)

Koñır küzdiñ mezgili, sentyabrdiñ bas kezi edi. El orınga otırgan **vakıtta** *jarık aylı tınıştıgı mol* **tünde** *kalıñ tavdıñ işimen üş salt attı kele jattı.* "Sarı güz zamanı, Eylül'ün başıydı. Halk yerine oturduğu vakitte, dolunaylı, çok sakin bir gecede, koca dağın içinden üç tane atlı geliyordu." (ME1. 100-1)

Kırg. *Al ötken düynö alıskı Moyunkumdun söksööl badalduu een* **talaasında** *kaldı. Al* **cakta** *uluu çabıt, keñ cayıt kaldı. Moyunkumdun kıyırına köz cetkis* **meykininde** *san cetkis bököndördü kereeli keçke udurguta kubalap cürçü kez kaldı.* "O geçmiş dünya, uzaktaki Moyunkum'un saksaul ağacı ile kaplı tenha bozkırında kaldı. O tarafta büyük akın, geniş otlak kaldı. Moyunkum'un uçsuz bucaksız ovasında, pek çok karacası, gece yarısına kadar koşuşup kovaladığı anlar kaldı." (ÇA1986. 6-44)

Ismayıldın bekingen ceri oşol **cakta.** *Kündüzdörü* **üñkürdö** *catıp, aysız karañgı* **tündördö** *uurdanıp üygö kelet.* "Ismayıl'ın saklandığı yeri bu tarafta. Güzdüzleri mağarada yatıp, aysız, karanlık gecelerde gizlenerek eve geliyor."(ÇA1991. 35-7)

Oşo tündün tañ **maalında** *Kazangap soguşka cönödü. Uzatuuçıları cok calgız cönödü. Birok, uzatıp baratkan* **canında** *ayalı Büköyü bar, Büköyünün* **kuçagında** *naristesi Ayzada bar.* "O gecenin tan vaktinde Kazangap savaşa gitti. Uğurlayanları yok, yalnız gitti. Fakat uğurlamakta olan, yanında karısı Büköy'ü var, Büköy'ünün kucağında yavrusu Ayzada var." (ÇA1983. 41-3)

Dene esi **cönündö** *dagı aytam. Tarıhçılar bu* **cönündö** *bir* **emgeginde** *da aytışpayt. Nege? Dene esi* **adamda,** *al tügül* **cırtkıçta** *da bolot, ukumdan tukumga muras bolup kalat,* **keede** *korkutup kara cerge cabıştıra catkırat, kapşıra koyot, a* **keede** *köñülün örgö serpip kötöröt...* "Bedenin hafızası hakkında söyleyeyim yine. Tarihçiler de bu konuda eserlerinde hiç bir şey söylemiyor. Niye? Bedenin hafızası insanda ve sade onda değil, hayvanda da var, nesilden nesile miras olarak kalır, bazen korkutup kara toprağa yapıştırıp yatırır, kavuşturur koyar, bazen ise gönlünü kıvandırıp sevindirir..." (NB. 12-31)

Sonuç:

Bulunma hali çekimi için ET.'den beri kullanıla gelen *-ta/-te; -da/-de* şekilleri, her üç lehçede de ortaktır. Bunların yanında dudak uyumu gereği var olan *-to/-tö; -do/-dö* varyantları sadece Kırg.'a hastır. Bütün hal eklerinde olduğu gibi, bulunma halinde de iyelik ekli gövdelerden sonra *n* yardımcı ünsüzü kullanılır.

2.1.8. Çıkma hali

İsmin fiille bağını uzaklaşma şeklinde gösteren hal çıkma halidir. Bu hali gösteren çıkma hali eki, yönelme hali ve bulunma hali ekleriyle birlikte, zaman ve mekan içinde, işin yer ve istikametini bildirir; bunu bulunma, yaklaşma ve uzaklaşma ifade etmek suretiyle yaparlar.[498]

Tat. *çıgış kilése* "çıkış hali"[499] ; Kzk. *şıgıs septik* "çıkış hali"[500] ; Kırg. *çıgış cöndömösü* "çıkış hali"[501] denen çıkma hali ve eki, çıkma, ayrılma fonksiyonuna dayanarak adlandırılmıştır. Bu ek dil tarihimiz boyunca şöyle gelişmiştir:

ET.	*-tın/-tin; -dın/-din*[502]
Çağ.	*-tın/-tin; -dın/-din*[503]
Kıp.	*-tan/ten; -dan/-den*[504]

Görüldüğü üzere Çağ. 'da ET.'deki şekiller aynen devam ederken, Kıp. devrinde, Batı Türkçesinde olduğu gibi *-dın > -dan* değişimiyle ekin ünlüsü genişlemiş haldedir. Karşılaştırılan bugünkü lehçelerde mevcut varyantlar ise şöyledir:

Tat.	*-tan/-ten; -dan/-den (> -nan/-nen)*	
Kzk.	*-tan/-ten; -dan/-den (> -nan/-nen)*	
Kırg.	*-tan/-ten; -dan/-den (> -nan/-nen)*	*-ton/-tön; -don/-dön; -non/nön*

Bu çekimin edebî eserlerden alınan örnekleri şunlardır:

Tat. *Méne şul* ***vakıttan*** *alıp kara kaşlı, kara küzlé, ezher yözlé az süzlé, mölayım tabigatlé Feride İshak mirza gailesénde yeşiy, anıñ balaları bélen bérge* ***Ufadan*** *kitérélgen urıs kızı* ***mögallimeden*** *ukıy, Zöleyha* ***abıstaydan*** *törlé dogalar, namaz tirelerén öyrene.* "İşte bu vakitten itibaren, kara kaşlı, kara gözlü, beyaz yüzlü, az sözlü, yumuşak tabiatlı Feride, İshak Mirza ailesinde yaşar, onun çocuklarıyla beraber, Ufa'dan getirilen Rus kızı muallimeden tahsil eder, Züleyha Teyze'den türlü dualar ile namaz surelerini öğrenir." (SC. 92-12)

498 TDB., 235.s.
499 HTET., 197.s.; TTG., 88.s.
500 KazTG.-1955., 93.s.; KazTG.-1967., 61.s.; KT., 24.s.; KKT., 64.s.
501 KırgTG., 71.s.; AKT., 71.s.
502 TDB., 236.s.; ETG., 64.s.; Maytı-Dizin., 587.s.
503 ÇEK., 67.s.
504 KıpTG., 72.s.; krş. Kutb.'da ise ekin sadece dar ünlülü şekilleri kayıtlıdır. (57.s.)

Heyder hezret ***bayıgannan*** *bayıdı, yort* ***kiñeygennen*** *kiñeydé, at-sıyır* ***kübeygennen*** *kübeydé.* "Heyder Hazret zenginleştikçe zenginleşti, ev genişledikçe genişledi, at ve sığır çoğaldıkça çoğaldı." (Aİ. 164-20)

Kaysı ananıñ bérdenbér kızı ***avızınnan*** *şundıy süzler işétesé kilsén?* "Hangi ana, biricik kızının ağzından böyle sözler işitmek ister ki?" (RM. 66-32)

Faydasız bér it ***kisegénnen*** *gıybarettér yörek,*
Pare pare kismese gıyşık-mehebbet kayçısı.
"Faydasız bir et parçasından iberettir yürek; pare pare kesmese aşk-muhabbet makası." (AT1990. 84-5)

Kzk. *Sol* ***estilerden*** *estip, bilgen jaksı nerselerdi eskerse, jaman* ***degennen*** *saktansa, sonda iske jaraydı.* "Şu akıllılardan öğrense, bildiği güzel şeyleri dikkate alsa, kötü dediğinden korunsa, o zaman işe yarar." (AKKS. 168-13)

Şokan kündiz sarsılıp okıgan ***kitaptan, jazuvdan,*** *keybir şımtınk alıp kaştı* ***oydan*** *ebden şarşap uyıktagan eken.* "Şokan gündüz sarsılarak okuduğu kitaptan, yazıdan, bazı karışık ve manasız fikirlerden iyice yorulup uykuya dalmış imiş." (SB. 16-20)

Etimologiya mamandarınıñ söz tariyhın tariyhıy ***konteksinen*** *tıs, magınalık* ***uyasınan*** *ayırıp karavın katelik dep esepteymin.* "Etimoloji uzmanlarının, söz tarihini, tarihî bütünlüğü dışında, mana yuvasından ayırarak değerlendirmelerini, hatalı diye düşünüyorum." (OS. 149-22)

Jıl sayın kıs ***basınan*** *karlı bolıp, malga panası jok* ***bolgandıktan,*** *bavırın jaylagan el malın öltirip, özge el aman otırganda, şolak juttıñ* ***kurıgınan*** *kutılmaytın.* "Hava her yıl kış başından karlı olup, hayvana barınak kalmadığından, yamaçta yaylayan halk, hayvanlarını öldürüp başka halk rahat otururken, anlamsız kıtlığın kamçısından kurtulmazdı." (ME1. 29-16)

Kırg. *Dal uşul uçurda* ***kaydandır*** *bir biyik* ***taraptan,*** *kandaydır kürkürögön dooş çıktı. Bu şumduk dooş ce caykı kündün kürküröşünö okşoboyt, birok talaanın* ***asmanınan*** *cañırıp catat.* "Tam bu anda neredendir bir yüksek taraftan, nasılsa bir gürültü sesi çıktı. Bu beklenmedik ses, pek yaz günü gürültüsüne benzemiyor, ama bozkırın göğünde yankılanıyor." (ÇA1986.15-44)

Akıl cetpes oygo kelbes ***cerden, anan*** *kalsa,* ***akmakçılıktan*** *baarı bir tüyüngö çiyelenişip kaları kimdin oyuna keliptir.* "Akıl almaz, fikre gelmez yerden, hem ayrıca, ahmaklıktan hepsinin bir düğüm olup karışacağı, kimin aklına gelmiştir." (ÇA1986. 22-37)

Surak bütüp, Seyde korkup ***alsıraganınan*** *cıgıla cazdap, çımırkana basıp* ***eşikten*** *çıgıp kele catkanda, narı* ***caktan*** *atın baylap koyup beri kirip kele catkan Mırzakul uçuradı.* "Sorgu bitmiş, Seyde korkmuş, takatsızlıktan düşecek halde, heyecanla yürüyüp kapıdan çıkmış gelirken, öte taraftan atını bağlayıp bu yana gelen Mırzakul'la karşılaştı." (ÇA1991. 47-52)

Şürötçülör Boronduu Karanardı tuurasınan da, ***mañdayınan*** *da,* ***cakından*** *da,* ***oolaktan*** *da tartıştı...* "Fotoğrafçılar Boronduu Karanar'ı yandan da cepheden de, yakından da, uzaktan da çektiler..." (ÇA1983. 43-47)

Oşondo Serkebay cönündögü oy ***köñülümdön*** *calbırttap atıldı, al meni özünö tarttı. Anday cañılıktı ugup, menin Serkebayım Batırkuldun tuuganı ekenin, emi caşıngan* ***cerinen*** *suurulup çıgıp, tüz ele, korkboy ele cürö berse bolo turgandıgın oylop kubandım.* "O zaman Serkebay hakkındaki düşünce gönlümden alevleniverdi, o beni kendine çekti. Bu haberi işitip, benim Serkebay'ımın Batırkul'un kardeşi olduğunu ve sonra gizlendiği yerden sürüklenerek çıkıp, dümdüz, korkmadan yürüyüvereceğini düşünüp sevindim." (NB. 13-51)

Sonuç:

Çıkma hali ekinin *-dan/-den; -tan/-ten* şekilleri her üç lehçede de ortaktır; ünlüyle veya tonlu ünsüzle biten bütün kök ve gövdelerde *-dan/-den*, tonsuz ünsüzle biten kök ve gövdlerde ise *-tan/-ten* kullanılır.

Bu *-dan/-den* şekli, *m, n, ñ* sesleriyle (Kırg. sadece *n*) biten kök ve gövdelerde benzeşme sonunda değişir. Mesela, Tat. *gaklımnan, arşınnan, minnen, şatlanganımnan, cirénnen, éşlerénnen, gaklınnan*[505] ; fakat Kırg. *köñülümdön* vs. Bunun yanında aynı benzeşme ile türeyen ikizlikten Kzk. ve Kırg.'da kaçıldığı görülüyor (*-n + -dan > -n-nan > -nan*) : Kzk. *konteksinen, uyasınan, basınan, kurıgınan;* Kırg. *asmanınan, alsıraganınan, tuurasınan, mañdayınan* vs.

Bu benzeşmeyle türeyen üçüncü varyant da dahil olmak üzere, her üç şeklin (*-dan/-den; -tan/-ten; -nan/-nen*) dışında, sadece Kırg.'a has olarak ve dudak uyumu gereği gelişen yuvarlak ünlülü şekilleri vardır: *-don/-dön; -ton/ -tön; -non/-nön.*

2.1.9. Vasıta hali

Fiilin hangi vasıtayla yapıldığını, nasıl ve ne zaman yapıldığını gösteren hal, ismin vasıta halidir.[506]

[505] ATŞ.-Dizin., 211.s.
[506] TDB., 237.s.

Tat. ve Kırg.'da ayrı bir ek olarak bulunmayan ve bu sebeple de gramerde yer almayan, Kzk. *kömektes septik* "yardımcı hal"[507] diye adlandırılan vasıta halinin tarihî gelişmesi şöyledir:

ET.	*-n ; -la/-le*[508]
Çağ.	*-n (-la/-le* kalıplaşmış)[509]
Kıp.	*-n ; -la/-le; -layın/-leyin*[510]

Vasıta hali için ET. devresinde *-n* ve daha sınırlı olarak da *-la/-le* ekleri kullanılırken bu devreyi takiben gelişen yeni Türk lehçelerinde, bu eklerin bazı sözlerde kalıplaştığı ve ismin bu hali için eklerin yerine edatların kullanıma çıktığı ve giderek, bu edatların ekleşmesinin başladığı anlaşılmaktadır. Vasıta hali için bağlama edatlarından olan *birle* daha ET. devresinden beri kullanıla gelmiştir; bu edatın, *-n* ve *-la/-le* vasıta eklerini kalıplaştıran Çağ. ve Kıp. devresinde canlılık kazandığı ve buna karşılık Batı Türkçesinde ise *ile* edatının türemesinden sonra vasıta halinde ekleştiği görülmektedir.

ET.'de *birle* şekliyle görülen ve tarihî lehçelerde de *bile, birlen, bilen* gibi türemişleri bulunan bu edat, karşılaştırdığımız lehçeler içinde Kzk.'da kendisine has bir şekilde ekleşmiştir. Bunun yanında, Tat. ve Kırg.'da, edat ekleşmeden kullanıldığı için, gramerler bunu bir isim çekimi olarak kaydetmemişlerdir. Biz burada her şeye rağmen bu edatın ismi fiile vasıta fonksiyonu ile bağlamasını esas alarak her üç lehçenin mukayesesini topluca vermeyi uygun görüyoruz:

Tat.	*bélen; (* eski şekil: *bérle)*
Kzk.	*-menen/-men; -benen/-ben; -penen/-pen*
Kırg.	*menen*

Bu çekim için edebî eserlerden alınan örnekler şunlardır:

Tat. *Cey* ***citüv bélen*** *ul tagı iké ayga gına avılına kayta.* "Yazın gelmesiyle, o yine iki ay için köyüne döner." (SC. 99-21)

İrte bérle *torıp, teharet alıp namaz ukıganda da şul uydan kotıla almadı. Ul* ***irte bérle*** *Zarifnı kürgende,* ***anıñ bérle*** *küzge küz oçraşkanda elle nige kızardı.* "Sabahleyin kalkıp abdest alıp namaz kılarken de, o fikirden kurtulamadı. O, sabahleyin Zarif'i görünce, onunla göz göze geldiğinde nedense yüzü kızardı." (Aİ. 165-24)

[507] KKT., 64.s.; KT., 24.s.; KazTG.-1955., 95.s.; KazTG.-1967., 62.s.
[508] ETG., 64.s.; Ş. Tekin, Eski Türkçe, 88.s.; Maytı-Dizin., 565.s.
[509] ÇEK. 73.-74.s.
[510] KıpTG., 74.s.; Kutb., 59.s.

Télge ostarakları kızık söyliy, söylev seleténnen mehrümneré ise ye köçé, ye gakılı, ***bélgen-işétkenneré bélen*** *şakkatırmak bula. Şeherge yalga kaytkaç üzleréné magnitofon yazmaların tıñlarga çakırdı alar, töslé* ***muzıkaları bélen*** *heyran kaldırırga vegde birdéler.* "Dilde daha usta olanları güzel konuşuyor, konuşma yeteneğinden mahrumları ise ya gücü, ya aklı, bildiği duyduklarıyla hayrete düşürmeğe çalışıyor. Şehre tatil için dönünce, teyp kayıtlarını dinlemeye çağırdı onlar, renkli müzikleriyle hayranı bırakacaklarına söz verdiler." (RM. 68-11)

Nindiy bér ***dert bérlen*** *kalem sızsam da kegaz östéne; oçmıy evvelgé cüler, saf, yeş mehebbet çatkısı.* "Ne biçim bir hevesle kalem çizsem de kağıt üstüne; uçmuyor evvelki çılgın, saf, genç sevgi kıvılcımı." (AT1990. 135-6)

Şatlık bélen *nurlar çeçép ay yaltırıy; isken ekrén* ***cil bélen*** *yafrak, agaçlar kaltırıy.* "Neşeyle nurlar saçıp ay ışıldıyor; esen yavaş rüzgar ile yaprak ve ağaçlar titriyor." (AT1990. 39-3)

Kzk. *Eşbir kazak körmedim. Maldı* ***iyttikpen*** *tapsa da* ***adamşılıkpen*** *jumsagan. Bèri de* ***iyttikpen*** *tabadı,* ***iyttikpen*** *ayrıladı.* "Hiçbir Kazak görmedim. Malı kötülükle bulup da namusuyla kullanan. Hepsi kötülükle bulur ve ondan kötülükle ayrılır." (AKKS. 159-31)

Orıs armiyasına aybalta, kus mıltık, agaş ***nayzamen*** *karsı turuv esvastık. Men ol jerde, Uzınagaşta urıska tüspey keri kayttım. Kokan handıgına, èsirese, meniñ kılıgımdı* ***közimen*** *körgen Elimkulga unamadım.* "Rus ordusuna, balta, saçma tüfeği, ağaç mızrakla karşı durmak delilik. Ben o yerde, Uzınagaş'da Rus'a girmeden geri döndüm. Hokan Hanlığı'nın bilhassa da, benim hareketimi gözüyle gören Elimkul'un hoşuna gitmedim." (SB. 29-16)

Jank düniyeni öz ***esimimen*** *jañgırtkan olar kos örkeşti tañbasın arkalap, beyne kanattı jelmayaga mingendey jer betinen jelip ötipti.* "Aydınlık dünyayı kendi adıyla değiştiren onlar, çift hörgüçlü tamgasını sırtlayarak karakteristik, kanatlı deveye binercesine, yer yüzünden esip geçmiştir." (OS. 248-28)

Abaydıñ kèri ***èjesimen****, öz* ***şeşesimen*** *birge turatın üyi osı edi.* "Abay'ın ihtiyar ninesi ve kendi annesiyle beraber kaldığı evi buydu." (ME4. 94-6)

Kırg. *Karañgı* ***tüşör menen*** *Ismayıl ayıldı közdöy cönödü, ogoroddordun* ***çeti menen,*** *calbıraktan nebak kübülüp, arbayıp-tarbayıp turgan bak-daraktarga camınıp cürüp oturup, keçeegi terektin tübünö cetip toktodu.* "Karanlığın düşmesiyle Ismayıl köye doğru yöneldi, bostanların kıyısından, yaprakları artık çoktan dökülmüş, açılıp kalmış bağ bahçesine kapanıp, gezip oturarak dünkü kavak ağacının dibine gelip durdu." (ÇA1991. 65-34)

Tışında dele salabattuu ***körüngönü menen,*** *oşo bizdin üygö kelgen mırzalardın içinen kanday gana şumduktu körbödü deysin.* "Dışından da azametli görünmesiyle beraber, şu bizim eve gelen mirzaların içinden ne hayret vericilerini görmedi ki dersin." (NB. 24-38)

El taalayı degendi ***kol menen*** *karmap,* ***murun menen*** *cıttap,* ***köz menen*** *körüp,* ***tiş menen*** *tiştep, kadimkidey baykap körüüge bolobu?* "Halkın talihi denen şeyi elle tutup burunla koklayıp, gözle görüp, dişle ısırıp, öylece eskisi gibi anlayıvermek mümkün mü ?" (NB. 14-4)

Sonuç:

Karşılaştırılan lehçelerde, ismin vasıta hali için edat kullanılmaktadır. ET. *birle* edatı Tat. *bélen* şeklinde gelişmiştir, biraz daha eski Tat. metinlerinde *bérle* şekli de vardır. Kırg. *menen* şekli ise gerileyici benzeşme ile *bilen* (< *birle-n*) şeklinden gelmektedir.

Bunların içinde, ekleşme yoluna giren sadece Kzk. şekillerdir: *-menen* şekli haploloji sonunda kısalmış ve *-men* şekli ortaya çıkmıştır. İşte bu, nisbeten daha eski *-menen* ile kısalmış *-men* şekilleri, ünlüyle biten kök ve gövdelerde kullanılırken, ünsüz uyumu sonunda, tonlulardan sonra *-benen/-ben* ve tonsuzlardan sonra da *-penen* / *-pen* şekilleri görülmektedir. Bunlara rağmen, bu Kzk. eklerde ünlü uyumunun olmadığı ve kalın sıra **-pan/*-ban* vs. şekillerin bulunmadığına bakarak, ekleşmenin henüz tamamlanmadığını da söylemeliyiz.

Nihayet ET. *-n* vasıta eki bugün Tat. *irtegésén* "ertesi gün" vs. gibi bazı sözlerde kalıplaşıp fonksiyonunu edata devretmiştir.

2.1.10. Eşitlik hali

İsim, fiilin kendisi gibi, kendisine benzer bir şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik halini alır. Demek ki eşitlik ekleri de bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler. Aslında eşitlik ekleri Türk dilinde tıpkı vasıta ekleri gibi işlekliğini kaybedip çekim eki halinden çıkmak üzeredir.[511]

Eşitlik ekleri, karşılaştırılan bugünkü lehçelerin gramerlerinde isim çekimi içinde yer almamıştır. Halbuki aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere, eşitlik için kullanılan ek veya edatlar, doğrudan doğruya ismin eşitlik çekimini yapmaktadırlar.

Tat. *Kéşé tuktamadı, aşıkmadı* ***kapkagaça*** *üz cayı bélen kildé de, başın da küterép karamıyça, şaltır-şoltır kitérép timér kapkanıñ biklerén açarga kérégté.*

[511] TDB., 239.s.

"Adam durmadı, acele etmedi, kapıya kadar kendi halinde geldi ve başını kaldırıp bakmaksızın, şakır şukur, demir kapının kilitlerini açmaya girişti." (RM. 57-8)

Her öç yak stenanı idennen ***tüşemgeçe*** *suzılgan kitap kişteleré bilep tora.* "Her üç taraftaki duvarı, yerden tavana kadar uzanan kitap rafları kaplamaktadır." (RM. 226-18)

Şul turıdan ***az gına****, biş-altı süz söyliym elé;* ***gadetémçe az gına*** *cırlıym elé, köyliym elé.* "Buna dair, azıcık, beş altı söz söyleyeyim hele; âdetim üzere biraz şarkı söyleyeyim, türkü yakayım hele." (AT1990. 215-25)

Kzk. *Muniñ bèri kazaktıñ kazaktan baska javı jok,* ***bittey*** *nerseni bir ülken is kılgan* ***kisidey*** *kuvangan bolıp, ana özgelerdi ızalandırsam eken demek.* "Bunun hepsi, Kazak'ın Kazak'tan başka düşmanı yok, bit kadar şeyi, büyük bir iş yapan birisi gibi gururlanıp, başkalarını rahatsız etseydim keşke demektir." (AKKS. 175-22)

Mine, akboz üydiñ işinde ak jastıkka şıñtaktap jatıp ölgenşe, at üstinde ***er jigitşe*** *ölüvdi oylap, ol alıs jolga kayta şıktı.* "İşte boz çadırın içinde ak yastığa dayanarak yatıp ölmektense, at üstünde kahramanca ölmeyi düşünüp, yine o uzak yola çıktı." (SB. 21-39)

Kara-kök, tuñgıyık aspan, kün batıska takagan jerinde kızıl ***torgınday*** *tolkındanıp, keybir jerinde kızuvlı örttiñ* ***jalınınday*** *jaynaydı. Künniñ akırgı sevlesi tüsip turgan tav bastarı, köleñke baskan koñır jerdiñ altın* ***şatırınday*** *nurlanıp kızgılttanadı.* "Koyu mavi, engin gökyüzü batıya yakın yerinde, kızıl ipek gibi dalgalanıp, bazen da kızgın bir ateşin alevi gibi parlıyor. Güneşin son ışığının düşmekte olduğu dağ başları, gölgeyle kaplanmış kahverengi topraktaki altın çadır gibi nurlanıp kızıla kesiyordu." (ME1. 70-6)

Kırg. *Kuru kıyaldın baarı ele* ***uşunday*** *emespi, obolu köñül ergitip payda bolup, anan köbünese işke aşpay kıyrap kalat. Kuru kıyal degen oşol, cıtı cok* ***güldöy****, tamırı cok* ***daraktay****...* "Boş hayalin hepsi de böyle değil mi ki, önce yürek çarptırarak ortaya çıkıp, sonra da, çoğu zaman gerçekleşmeden yıkılıp kalır. Boş hayal denen şey, kokusu olmayan bir gül gibi, kökü olmayan bir ağaç gibi..."(ÇA1986. 14-20)

Stantsiyadan poyezdder narı-beri ötköndö gana sulk catkan tün, canıktan çoçup ***oygongondoy*** *bir saamga çukuruna tüşöt da, kayra oşol zamat oñdono catıp, çılk çümkünöt. Poyezdder ötüp ketkenden kiyin bir topko çeyin stantsiyada eç can* ***coktoy*** *een tınçtık öküm süröt.* "İstasyondan trenler öteye beriye geçtiğinde, sakin duran gece, ışıktan korkup uyanmış gibi bir ara inilder ve tekrar o an, üstünü başını düzeltip başına kadar örtüyü çeker. Trenler geçip

gittikten sonra, bir müddet boyunca, istasyonda hiç bir can yokmuş gibi büyük bir sükunet hüküm sürer." (ÇA1991. 31-41)

Edilbay Kurkut da ***başkalarday*** *ele col cumuşçusu,* ***başkalarday*** *ele aylık alat,* ***başkalarday*** *ele temir coldun kurama tamını carımında turat. Birok bul üyde başka turmuş, taza, canık, canga cagımduu. Çayı dele* ***başkalardıkınday*** *birok Edigey çay emey bal içip oturgansıdı.* "Edilbay Kurkut da başkaları gibi yol işçisi, başkaları gibi aylık alır, başkaları gibi demir yolunun müşterek evinde kalır. Fakat bu evde başka bir hayat, temiz, aydınlık, cana yakın. Çayı da yine başkalarınınki gibi, fakat Edigey çay değil de bal içip oturmak istiyordu." (ÇA1983. 21-52)

Ar kim öz ***betinçe****, öz* ***erkinçe*** *caşap-iştep cürem degen oydo bolot, a çınında anın ar bir kıymıl-araketi cogorton kelgen komanda* ***boyunça*** *cüröt.* "Herkes kendi halinde, kendi rahatlığında yaşayıp çalışayım diye düşünür, aslındaysa onun her davranışı, hareketi, yukarıdan gelen kumanda ile yürür." (ÇA1983. 24-18)

Mundagı çoñ stoldun, tamak içe turgan stoldun tereginde anın bir ***tuugandarınday, böböktöründöy*** *bolup orunduktar turdu. Tektir taşka kono kalgan* ***kuştarday*** *bolup anın üstündö kişilerdin büktölö oturuşu közümö öön uçuradı.* "Buradaki koca masanın, yemek yenen masanın etrafında, onun kardeşleri gibi, bebekleri gibi sandelyeler vardı. Yüksek bir kayaya tüneyip kalmış kuşlar gibi, onun üstünde, insanların çepeçevre oturuşu gözüme tuhaf geldi." (NB. 15-4)

Sonuç:

Eşitlik için ET. devresinden beri kullanıla gelen Tat. *-ça/-çe;* Kzk. *-şa/ -şe;* Kırg. *-ça/-çe* şekilleri denktir. Kırg. *-ço/-çö* şekilleri ise dudak uyumu gereği sadece Kırg.'a hastır.

Bu ekin zaten eskiden beri az olan kullanım sıklığı, bugün daha da azalmış ve daha ziyade bir yapım eki olarak kalmış görünüyor. Bunun yanında, çekim fonksiyonunun eşitlik ekinden uzaklaşıp, benzerlik veya yer ve yön gösteren çekim edatlarına geçtiği de tespit edilebilir. (Tat. *kapka-ga-ça ~ kapka-ga kader* "kapıya kadar" vs.) ET. *teg* "gibi" edatını tamamen ekleştiren Kzk. ve Kırg.'da *-ça/ -çe* eklerinin çekim için kullanılmasının, Tat.'daki varlığından daha da az olduğu gözlenmektedir.

ET. *teg* "gibi" benzetme edatını bugün ekleşmiş halde Kzk. *-day/-dey; -tay/ -tey* Kırg. *-day/-dey; -tay/-tey* şeklinde görüyoruz, Kırg.'da fazla olarak yuvarlak ünlülü *-doy/ -döy; -toy/-töy* türleri de vardır. Halbuki aynı edatın Tat.'da (*tik* "gibi") hiç ekleştirilmediği ve hatta kullanımdan düşerek arkaik bir unsur olarak kaldığı görülüyor.[512] Tat.'da benzetme edatı olarak bunun yerine *kébék* "gibi" (< *kibik* < *kibi ük*) şekli yaygındır.

---

[512] TTAS.-III., 96.s. (ET. teg şekli sadece bazı zamirlerin eşitlik çekiminde ekleşmiştir: andıy "öyle", mondıy "böyle", şundıy "şöyle" vb.)

2.1.11. Yön gösterme hali

Fiilin gerçekleştiği doğrultuyu gösteren yön eki de, vasıta ve eşitlik ekleri gibi kalıplaşmıştır. Araştırma konumuz olan lehçelerde, cümlede çekimi artık edatla yapılan yön gösterme halinde, yönelme eki almış isimler, şu edatlarla birlikte kullanılır:

Tat.	*taba, taban*	*karşı*	
Kzk.	*taman*	*karay*	
Kırg.	*karata*	*karay*	*közdöy*

Tat. *Min skamya alıp Raziyaga* ***karşı*** *utırdım.* "Ben iskemle alıp Raziya'ya karşı oturdum."[513] *Béznéñ uram tüben* ***taba****; alma tegeretérge.* "Bizim sokak aşağıya doğru; elma yuvarlamak için." *Kéçkéne - kéçkéne kar öyémneréne ohşagan bödre ak bolıtlar kiçke* ***taba*** *gına küréneler.* "Küçük küçük kar yığınlarına benzeyen kıvrımlı ak bulutlar, ancak akşama doğru görünüyorlar."[514]

Kzk. *Avır oydı köterip avırgan jan; kaygı, kasiret jüzine belgi salgan; Dèni tolık, bası ülken egindey-ak; seniñ de basıñ iymek jerge* ***taman****.* "Ağır endişeyi kaldırıp ağıran can; kaygı, hasret yüzüne işaret koymuş; tıpkı tohumu tam, başağı kocaman ekin gibi; senin de başın eğilmeli yere doğru."[515]

Kırg. *Kanıbek menen Acar arı* ***karata*** *cönödü.* "Kanıbek ile Acar ileri doğru gitti." *Koldu baştap, Mendirman, coonu* ***karay*** *cönödü.* "Mendirman, ordunun başında, düşmana karşı gitti." *Şaardı* ***közdöy*** *bet algan üç-tört maşinaga öñçöy mektep okuuçuları tüşüp alışkan.* "Şehre doğru yönelen üç-dört arabaya baştan başa mektep çocukları girivermiş."[516]

2.1.12. Zamir Çekimi

Zamirler, aslen isim türünden sözler olmasına ve çekimleri de isim çekimi gibi olmasına rağmen, her çeşit nesneyi temsil ettiği için, kullanım sıklığı, her hangi bir isme nazaran çok daha büyük olan bu sözlerin, çekim esnasında kök değişmelerine uğradığı görülmektedir. Dilimizin eklenme sisteminin dikkat çekici bir istisnası olan zamirlerin çekimini, bu sebeple, burada ayrıca ele almayı gerekli gördük.[517]

513 TTAS. II., 65. s.
514 TTAS. III., 7. s.
515 Abay Tili Sözdigi, 579. s.
516 Kırgız Tilinin Sinonimder Sözdügü, Frunze, 1984, 161. s.
517 Bu değişmeler, zamirlerin bilhassa -l ve -n gibi yumuşak (sonant, sonor) seslerle biten türlerinde, daha çok görülmektedir. Bu sesleri Ses Bilgisi bölümünde en çok asimile olan sesler halinde görmüştük. Bunun yanı sıra men+ge > maña > Kzk. magan; ogan; sagan; bugan vs gibi ileri derecede değişmelerin temelinde aykırılaşmalar da vardır.

2.1.11.1. Şahıs Zamirlerinin Çekimi:

	yalın	ilgi hali	yükleme h.	yönelme h.	bulunma h.	çıkma hali
Tat.	*min*	*miném*	*miné*	*miña*	*minde*	*minnen*
Kzk.	*men*	*meniñ*	*meni*	*magan*	*mende*	*menden*
Kırg.	*men*	*menin*	*meni*	*maga*	*mende*	*menden*
Tat.	*sin*	*sinéñ*	*siné*	*siña*	*sinde*	*sinnen*
Kzk.	*sen*	*seniñ*	*seni*	*sagan*	*sende*	*senen*
Kırg.	*sen*	*senin*	*seni*	*saga*	*sende*	*senden*
Tat.	*ul*	*anıñ*	*anı*	*aña*	*anda*	*annan*
Kzk.	*ol*	*onıñ*	*onı*	*agan*	*onda*	*onan ~ odan*
Kırg.	*al*	*anın*	*anı*	*aga*	*anda*	*andan*
Tat.	*béz*	*béznéñ*	*béznè*	*bézge*	*béezde*	*bizden*
Kzk.	*biz*	*bizdiñ*	*bizdi*	*bizge*	*bizde*	*bizden*
Kırg.	*biz*	*bizdin*	*bizdi*	*bizge*	*bizde*	*bizden*
Tat.	*séz*	*séznéñ*	*séznè*	*sézge*	*sézde*	*sézden*
Kzk.	*siz*	*sizdiñ*	*sizdi*	*sizge*	*sizde*	*sizden*
Kırg.	*siz*	*sizdin*	*sizdi*	*sizge*	*sizde*	*sizden*
Tat.	*alar*	*alarnıñ*	*alarnı*	*alarga*	*alarda*	*alardan*
Kzk.	*olar*	*olardıñ*	*olardı*	*olarga*	*olarda*	*olardan*
Kırg.	*alar*	*alardın*	*alardı*	*alarga*	*alarda*	*alardan*

2.1.11.2. İşaret Zamirlerinin Çekimi:

	yalın	ilgi hali	yükleme	yönelme	bulunma hali	çıkma hali
Tat.	*bu*	*monıñ*	*monı*	*moña*	*monda*	*monnan*
Kzk.	*bul*	*bunıñ–munıñ*	*bunı–munı*	*bugan*	*bunda ~ munda*	*budan ~ munan*
Kırg.	*bu ~ bul*	*munuñ*	*munu*	*buga*	*minda*	*mindan*
Tat.	*şul*	*şunıñ*	*şunı*	*şuña*	*şunda*	*şunnan*
Kzk.	*sol*	*sonıñ*	*sonı*	*sogan*	*sonda*	*sonan ~ sodan*
Kırg.	*uşul ~ uşu*	*uşunun*	*uşunu*	*uşuga*	*uşunda*	*uşundan*
Tat.	*ul*	*anıñ*	*anı*	*aña*	*anda*	*annan*
Kzk.	*ol*	*onıñ*	*onı*	*ogan*	*onda*	*onan*
Kırg.	*al*	*anın*	*anı*	*aga*	*anda*	*andan*

İşaret zamirlerinin bunlar dışında şu türleri de vardır: Tat. *méne* ~ Kzk., Kırg. *mına* (Kzk. *mınav, mine*) "işte" ; Tat. *ene* ~ Kzk. *ana (anav)* "işte"; Tat. *şuşı*; Kzk. *osı (osınav, sona, sonav)* ~Kırg. *oşol (oşo)* "şu, işbu"; Tat. *tégé* ~Kırg. *tigi (tigil)* "şu"; Kırg. *tee*; Kırg. *teetigi* "şu, tâ şuradaki"; Tat. birgé ~ Kzk. bergi ~

Kırg. *beregi* "şu, şuradaki".

Bu zamirlerin yukarıda örnekleri verilen hal çekimleri dışında (*teg* "gibi" > *-day / -dey*) eşitlik şekilleri de kullanılır: *bu* > Tat. *bolay - mondıy* ~ Kzk. *mınaday* ~ Kırg. *munday - mınday*; *şul* > Tat. *şulay - şundıy* ~ Kzk. *sonday - osınday* ~ Kırg. *uşunday*; *ul* > Tat. *alay - andıy* ~ Kzk. *onday - anaday* ~ Kırg. *anday*; *tégé* > Tat. *tégéley - tégéndiy* ~ Kırg. *tigindey*; *şuşı* > Tat. *şuşılay - şuşındıy*.

Ayrıca, yön kavramı edatlarla yapıldığı için (*üyge taba, kiçke kader* vs.) eski yön eki *-garu /-gerü* unutulmuş ve bazı zamirlerin de yapısında kalıplaşmıştır: Tat. *añar, moñar, şuñar* vs. Bu çekimlerde kalıplaşan *-ar/-er* eki, kendisine en yakın hal olan yönelme hali şeklinde anlaşılmaktadır.

2.2. FİİL ÇEKİM EKLERİ

Bu bölümde fiil çekimleri basit ve birleşik çekimler olarak iki başlık altında incelenmektedir. Basit çekimler hem şekil hem de zaman bildiren beş bildirme kategorisi ve (*görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, kesin şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman*) sadece şekil gösteren dört tasarlama kategorisinden (*emir, şart, istek, gereklik*) meydana gelmektedir. Birleşik çekimler ise *hikâye, rivayet* ve *şart* şekillerinde ele alınmıştır.

2.2.1. BASİT ÇEKİMLER

2.2.1.1 Görülen Geçmiş Zaman

2.2.1.1.1 *-dı* Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Bu çekim, yakın geçmişte başlayıp bitmiş bir hareketi ve konuşan için kesinlikle bilinen veya görülen bir fiilin varlığını bildirir.

ET.'de *-dı/-di ; -tı/-ti ; -du/-dü ; -tu/-tü* şekilleri bulunan[518] ve Kıp. 'da da aynen devam eden[519] bu çekimin lehçelerdeki ek varyantları şunlardır:

Tat.	*-dı/-dé ; -tı/-té*
Kzk.	*-dı/-di ; -tı/-ti*
Kırg.	*-dı/-di ; -tı/-ti -du/-dü ; -tu/-tü*

Kendi gramerlerinde , Tat. *kürélép ütken zaman* (görülen geçmiş zaman) [520] ; Kzk. *anık (aygaktı) ötken şak* (belli-kesin geçmiş zaman) [521] veya Kzk. *jedel ötken şak* (yakın geçmiş zaman)[522] ; Kırg. *aykın ötken şak* (açık-kesin geçmiş zaman)[523] terimleriyle adlandırılan bu çekim için, iyelik ekleri kaynaklı (2. tip) şu şahıs ekleri kullanılmaktadır:

		Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik	1.ş.	*-m*	*-m*	*-m*
	2.ş.	*-ñ*	*-ñ*	*-ñ*
	3.ş.	ø	ø	ø
çokluk	1.ş.	*-k*	*-k*	*-k*
	2.ş.	*-gız*	*-ñdar;-ñızdar;-ñız*	*-ñar;-ñızdar-ñız*
	3.ş.	*-lar*	ø	*-ş-*

518 ETG., 80.s.; KBG., 92.s.; Maytn., 583.s.
519 KıpTG., 120.s. ; Kutb., 136.s.
520 HTET., 241.s.
521 KKT., 328.s.
522 KazTG-1955., 158.s.
523 KırgTG., 247.s.

Görülen geçmiş zamanın her üç lehçede, şahıslara da bağlanmış örnek çekimleri şöyle yapılabilir:

Tat.	teklik	1.ş.	başla-dı-m	kit-té-m	kür-dé-m	oç-tı-m
		2.ş.	başla-dı-ñ	kit-té-ñ	kür-dé-ñ	oç-tı-ñ
		3.ş.	başla-dı	kit-té	kür-dé	oç-tı
	çokluk	1.ş.	başla-dı-k	kit-té-k	kür-dé-k	oç-tı-k
		2.ş.	başla-dı-gız	kit-té-géz	kür-dé-géz	oç-tı-gız
		3.ş.	başla-dı-lar	kit-té-ler	kür-dé-ler	oç-tı-lar
			"başlamak"	"gitmek"	"görmek"	"uçmak"

Kzk.	teklik	1.ş.	basta-dı-m	ket-ti-m	kör-di-m	uş-tı-m
		2.ş.	basta-dı-ñ	ket-ti-ñ	kör-di-ñ	uş-tı-ñ
		3.ş.	basta-dı	ket-ti	kör-di	uş-tı
	çokluk	1.ş.	basta-dı-k	ket-ti-k	kör-di-k	uş-tı-k
		2.ş.	basta-dı-ñdar;	ket-ti-ñder;	kör-di-ñder;	uş-tı-ñdar;
			basta-dı-ñızdar	ket-ti-ñizder	kör-di-ñizder	uş-tı-ñızdar
			basta-dı-ñız	ket-ti-ñiz	kör-di-ñiz	uş-tı-ñız
		3.ş.	basta-dı	ket-ti	kör-di	uş-tı

Kırg.	teklik	1.ş.	başta-dı-m	ket-ti-m	kör-dü-m	uç-tu-m
		2.ş.	başta-dı-ñ	ket-ti-ñ	kör-dü-ñ	uç-tu-ñ
		3.ş.	başta-dı	ket-ti	kör-dü	uç-tu
	çokluk	1.ş.	başta-dı-k	ket-ti-k	kör-dü-k	uç-tu-k
		2.ş.	başta-dı-ñızdar	ket-ti-ñizder	kör-dü-ñüzdör	uç-tu-ñuzdor
			başta-dı-ñar	ket-ti-ñer	kör-dü-ñör	uç-tu-ñor
			başta-dı-ñız	ket-ti-ñiz	kör-dü-ñüz	uç-tu-ñuz
		3.ş.	başta-ş-tı	ket-i-ş-ti	kör-ü-ş-tü	uç-u-ş-tu

Görülen geçmiş zaman çekimi için edebî eserlerden şu örnekler taranmıştır:

Tat. Bu kiñeşke şürelé de ***kündé*** *kilmiyçe kiré*
Kitté *kuşkan cirge, atlap adımın iré-iré*
Kuydı *iltép avzın eçken bürenege barmagın*
Kariém ***kürdéñmé*** *indé yeş cégétnéñ karmagın.*

"Bu nasihate Şüreli de razı oldu, karşı çıkmadan; gitti istenilen yere, atıp adımını iri iri ; koydu uzatıp, ağzını açmış kütüğe parmağını; okuyucum gördün mü şimdi genç yiğidin tuzağını ?" (ATŞ. 204-91)

Üz bülmeséne kérép ***biklendé*** *hem karavatka yöztüben kaplanıp, tınsız*

kaldı *Asiye. Şul revéşlé, şavlap-görlep torgan dönya kinet tınıp kaldı...* ***Yılıysı kildé*** *kızniñ, küñélé möldérép tulışkan idé. Emma küzlerénnen yeş* ***çıkmadı.*** "Kendi odasına girip kilitledi kapısını ve divana yüzükoyun kapanıp öylece hareketsiz kaldı Asiye. Böylelikle çağlayıp duran dünya birden bire duruldu... Ağlayası geldi kızın, içi dolmuştu. Ama gözlerinden yaş çıkmadı." (RM. 107-14)

Bügén 27'nçé gıynvarda 1907'nçé yılda, Çistay törmesénnen ipteşémez Garif efendé Badamşin çıgarılıp ciberélgenge, kameramız irkénrek ***kaldı*** *da, min yazarga* ***totındım.*** "Bugün 27 Ocak 1907'de, Çistay Zindanından dostumuz Garif Badamşin Efendi çıkarılıp gönderildiğinden, hücremiz daha rahat kaldı da ben yazmaya tutundum. (Aİ. 21-1)

Min bu yazmalarımnı tamamlap utıram. Kürşé bülmede radio ***kabızdılar.*** *Anda yaña zaman avazı bélen sugarılgan klassik muzıka galibane yañgırap bülmené* ***tudırdı.*** "Ben bu yazılarımı şimdi tamamlıyorum. Komşu odadan radyo açtılar. Orada yeni zaman avazıyla sulanmış klâsik müzik, galibâne yankılanarak odayı doldurdu." (MM. 203-9)

Ul közné Cemil mektepke ***kilmedé.*** *Anı nindidér bér uzgınçıga iyerép avıldan çıgıp kaçkan dip* ***söyledéler.*** *Küñélséz könner* ***başlandı,*** *ul arada kış* ***kérdé,*** *kotoçkıç salkınnarda bakçadagı almagaçlar şartlap* ***yarıldı,*** *öy astında bereñgé* ***öşédé,*** *aç büréler tönle salam tübelé abzarlarnı tişép sarık buvıp* ***yördéler.*** "O güz, Cemil mektebe gelmedi. Onun nasılsa oradan gelip geçen birine takılıp köyden çıkıp kaçtığını söylediler. Keyifsiz günler başladı, o arada kış geldi, korkunç soğuklarda bahçedeki elma ağaçları çatlayıp yarıldı, bodrumdaki patates dondu, aç kurtlar geceleyin saman tepeli ahırları delerek koyunları boğazlayıp durdular." (MM. 422-3)

Kzk. *Añşı jildamdatıp keyin şeginip kelip, boz jorganı kamşılap, dabıldı ıñgaylap alıp, şaba* ***jöneldi.*** *Birer sekönttiñ şamasında kazdarga jakındap kelip karşıganı serpindetip laktırıp jiberip, dabıldı kagıp-kagıp* ***kaldı.*** "Avcı hızlanarak sonra da geri çekilerek boz küheylanı kamçılayıp, davulu düzeltip koşturarak gitti. Bir saniye içinde kazlara yakınlaşıp şahini salıp fırlatarak gönderdi, davulu çaldı." (ME1. 72-9)

Bizdi umıttıñ, vèdende ***turmadıñ.*** *Kalaga barıp eski közderdi körgen soñ kır esinnen şıgıp* ***ketti.*** "Bizi unuttun, sözünde durmadın. Şehre gidip eski gözleri gördükten sonra, bozkır aklından çıkıp gitti." (ME1. 131-5)

Kuday sagan eñbek kılıp mal tabarlık kuvat ***berdi.*** *Ol kuvattı adal kesip kılarlık orınga jumsamaysın. Ol kuvattı ornın tavıp sarıp kılardı bilerlik gılım* ***berdi,*** *onı okımaysın. Ol gılımdı okısa ugarlık akıl* ***berdi...*** "Allah sana gayret edip mal kazanmak için kuvvet verdi. O kuvveti tam çalıştıracağın yere yöneltmiyorsun. O

kuvveti, yerini bulup sarf etmeyi bilecek ilim verdi, onu okumuyorsun. O ilmi okuyunca anlayacak kadar akıl verdi." (AKKS.159-15)

Abay esikten kire, üyde otırgan ülkenderge aşık davıspen aykın etip sèlem ***berdi****. Ülkender de munıñ sèlemin davıstap* ***aldı****.* "Abay kapıdan girerek çadırda oturan yaşlılara yüksek sesle, açık bir şekilde selam verdi. Büyükler de bunun selamını sesli olarak aldı." (ME4. 19-1)

Küni-tüni oylanıp	"Gece gündüz düşünüp
Jazuvdan da ***jalıktım.***	Yazmaktan da bıktım.
Gazet, kitap kolga alıp,	Gazete kitap ele alıp
Okuvdan da ***talıktım.***	Okumaktan da yoruldum.
El tilime könbedi,	Halk, dilime alışmadı,
Jıladım *da* ***kamıktım.***	Ağladım ve üzüldüm." (Ş. 47-9)

Jarkıragan juldızday èr jerde sìyrek jangan elektr şamdan artta ***kaldı*** *da, poyezd kalıñ tutaskan karañgı tünniñ kevdesine üñgip kirip* ***ketti.*** "Işıldayan yıldız gibi her yerde seyrek seyrek yanan elektrik lambaları geride kaldı ve tren iyice koyu karanlık gecenin içine, deşercesine girip gitti." (TA. 20-32)

Kırg. *Çöldün beti tañga cuuk arañ* ***serüündödü.*** *Cer üstündö kıbıragan makuluktar da üp baskan tündön kutulup çıkkanday* ***sergiy tüştü.*** "Bozkırın yüzü ancak şafağa yakın serinledi. Yer yüzünde hareket eden mahluklar da hava sıkıntısının bastığı geceden kurtulup çıkmışçasına hava almağa başladı." (ÇA1986. 8-28)

Baya künü ayılda el ayagı basılıp kalganda, Seyde tündöp Ismayıldın kirin ***cuudu****. Tañ atkança uktabay otko kaktap kurgatıp, erteñ menen erte suu apkelmekke sırtka* ***çıktı.*** *Eşikten attaganda ele kar kalıñ caap salganın körüp, emnegedir özünçö* ***cıyrıla tüştü****, közü tunarıp köñülü* ***aylandı.*** " Seyde bu günlerde, köyde el ayak çekildiğinde bile, gece boyunca Ismayıl'ın çamaşırlarını yıkadı. Tan ağarıncaya kadar uyumadan ateşte kurutup, sabahleyin erkenden su alıp gelmek için dışarı çıktı. Kapıdan geçerken yoğun bir kar yağdığını görüp, nedense, kendi kendine sıkıldı, gözü kararıp keyfi kaçtı." (ÇA1991. 39-11)

Kolhozdun kay cumuşun bolso da ***iştedim****. Balamdı* ***çoñoyttum.*** *Traktirçi* ***boldu****. Cakşı* ***iştedi,*** *algan tıyını da durus.*"Kolhozun hangi işi olsa da çalıştım. Çocuğumu büyüttüm. Traktörçü oldu. İyi çalıştı, aldığı para hak." (ÇA1991. 55-11)

Kelgen poyezdder ***ayrılıştı;*** *biri* ***ketti*** *çıgışka, biri* ***ketti*** *batışka. Borondu razyezddin temir colu dagı bir azga een* ***kaldı.*** *Terebel da* ***eendey tüştü:*** *Asmandagı cıldızdar badırayıp çoñoyo* ***köründü.*** "Gelen trenler ayrıldılar; biri gitti doğuya, biri gitti batıya. Borondu hattının demir yolu, yine, bir müddet daha sessiz kaldı. Etraf da sakinleşmeye başladı: Gökyüzündeki yıldızlar büyüyor

gibi göründü." (ÇA1983. 12-22)

Kaarduu zalim kolunan,	"Kahhar zalim elinden
Kaçıp ***çıktım*** *kamaldan,*	Kaçıp çıktım zindandan
Kaygırıp cürüp ***karıdım***	Kaygılanıp durarak kocaldım
Akıykatsız zamandan.	Hakikatsiz zamandan." (T. 136-5)

Salam berdim *sagınıp,*	"Selam verdim özleyip,
Sanaadar cüröm cabıgıp.	Kederli gezerim zayıflayıp.
Sarı oorugan emedey	Sarılığa tutulmuş nine gibi
Sanaa tarttım *kamıgıp.*	Dert çektim tasalanıp." (T. 205-13)

Sonuç :

Her üç lehçede de ET. devresinde iyelik eklerinden kalıplaşan şahıs ekleri kullanılmaktadır. Zaman eki bakımından; Tat. *i* ünlüsü sadece kök hecesinde bulunabileceğinden bütün yapım ve çekim eklerinin ve dolayısıyla görülen geçmiş zaman çekimi ekinin ön damak ünlülü türünde *é* (kapalı e) ünlüsü vardır. Bu bakımdan Tat. *-dé ; -té* ön damak türleri Kzk. ve Kırg. *-di ; -ti* ile denktir. Böylece her üç lehçenin ön damak ve arka damak ünlü taşıyan dörder şekli eşleşmektedir.

ET. ve Kıp. 'da yuvarlak ünlülü *-tu/-tü ; -du/-dü* şekilleri olsa da dudak uyumu, bu devir eserlerinde tam değildi. Dudak uyumunu çok ileri götüren Kırg. tabii ki görülen geçmiş zaman çekiminde de bu yuvarlak ünlülü türleri korumuş ve bu haliyle Tat. ve Kzk.'dan ayrılmıştır.

Burada, Türkçenin en eski yazılı eserlerinden beri pek az değişmiş, görülen geçmiş zaman çekiminin, gerek zaman eki ve şahıs ekleri bakımından ve gerekse fonksiyonu bakımından, Tat., Kzk. ve Kırg. lehçelerinde de asıl yapısını koruduğu ortaya çıkmaktadır.

2.2.1.1.2. *-gan* Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Kzk. ve Kırg. görülen geçmiş zaman çekiminde *-dı* eki yanında *-gan* sıfat-fiilini de kullanmaktadır (krş. Tat. **Duyulan Geçmiş Zaman**). Kzk. *-gan* ekli görülen geçmiş zaman çekimi, Kazak gramerlerinde *-dı* ekli çekimle aynı başlık altında *anık (aygaktı) ötken şak* (kesin geçmiş zaman)[524] veya *burıngı ötken şak* (kadim geçmiş zaman) diye adlandırılmış ve bu şeklin kesin geçmiş zaman bildirdiği zikredilmiştir;[525] "*bardık* şeklinden hareketin yakın bir zamanda yapıldığı anlaşılırken, *barganbız* şeklinde bu hareketin daha eski bir zamanda olduğu görülür."[526]

[524] KKT., 328.s.
[525] KazTG.-1955., 159.s.; KazTG.-1967., 198.s.
[526] KKT., 325.s. ; S. K. Kenesbayev- N.B. Karaşeva, 332. s.

Kırgız gramerleri ise *-dı* ekli çekimi *aykın ötken şak* (açık-kesin geçmiş zaman) diye gösterirken, *-gan* ekli çekimi *calpı ötken çak* (genel geçmiş zaman)[527] veya *belgisiz ötken çak* (belirsiz geçmiş zaman)[528] diye adlandırmaktadır. Bu ek (*-gan*) ile yapılan çekim, hareketin geçmiş zamanda olduğunu genel olarak ifade ederken, onun yakın veya uzak bir geçmişte olup olmadığını belirtmez; ama fiilin gösterdiği oluş veya kılış, konuşan için şüphesizdir, açıkça bellidir.[529] Kırg.'da geçmiş zamanın *-dı* ekli çekiminde hareketin gerçekliği ve inanılırlığı ön plana çıkarılırken, *-gan* ekli çekimde ise hareketin önceden olduğu, işlenen fiilin hali, neticesi vurgulanır ve bu netice, dile alındığı şimdiki anda her hangi bir anlatım için kullanılır. Konuşan, bazen söz konusu hareketi kendi görmüş ve biliyormuş gibi hikâye edebilir.[530]

ET. devrinde geniş zaman ifadesi taşıyan bir sıfat-fiil olarak görülen ve yüklem teşkil etmeyen *-gan* eki[531] , özellikle Çağ. devri eserlerinde geçmiş zaman fiil çekimi için kullanılmağa başlamıştır.[532] Altın Ordu devrinin eserlerinde, tıpkı Batı Türkçesinde olduğu gibi sadece sıfat-fiil fonksiyonuyla bilinen ve fiil çekimine girmeyen *-gan* ekinin[533] , bugünkü Kıpçak lehçelerinde (Tat., Kzk., Kırg. vd.), geçmiş zaman çekimiyle yüklem teşkili için kullanılması, Çağatay yazı dilinin mirasından olmalıdır.

Kıpçak edebî dilinin alanında, XVI. asırda başlayan Rus işgali, bu alandaki bütün kültür merkezlerini dağıttığı için, Kıp. yazı geleneğinde büyük bir kopuş olmuş ve en azından, XIX. asır sonlarına kadar devamlılığı olan Çağatay edebiyat dilinin Kıpçak alanındaki tesirlerinden biri olarak, Kıp. *-mış* sıfat-fiili zayıflamış ve giderek de yerini *-gan* sıfat-fiiline bırakmaya başlamıştır.[534]

Geçmiş zaman çekiminde kullanılan *-gan* ekinin lehçelerdeki varyantları ve şahıs ekleri (1. tip) şunlardır:

Tat.	*-gan/-gen ; -kan/-ken*	
Kzk.	*-gan/-gen ; -kan /-ken*	
Kırg.	*-gan/-gen ; -kan /-ken*	*-gon /-gön ; -kon /-kön*

527 KırgTG., 248.s.
528 AKT., 174.s.
529 KırgTG., 248.s.
530 AKT., 174.s.
531 ETİ., 77.s. ; KBG., 172.s.
532 ÇEK., 132.s.
533 Kutb., 162.s.
534 krş. M. Tomanov-1988, 229.s.

		Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik	1.ş.	*-mın*	*-mın*	*-mın — -m*
	2.ş.	*-sıñ*	*-sıñ*	*-sıñ*
	3.ş.			
çokluk	1.ş.	*-bız*	*-bız*	*-bız*
	2.ş.	*-sız*	*-sıñdar ; -sızdar ; -sız*	*-sıñar ; -sızdar ; -sız*
	3.ş.	*-nar*		*-ş-*

-gan ekli çekim Kzk. ve Kırg.'da şahıslara şöyle bağlanabilir[535] :

Kzk.	teklik	1.ş.	al-gan-mın	kel-gen-min	köş-ken-min	jap-kan-mın
		2.ş.	al-gan-sıñ	kel-gen-siñ	köş-ken-siñ	jap-kan-sıñ
		3.ş.	al-gan	kel-gen	köş-ken	jap-kan
	çokluk	1.ş.	al-gan-bız	kel-gen-biz	köş-ken-biz	jap-kan-bız
		2.ş.	al-gan-sıñdar	kel-gen-siñder	köş-ken-siñder	jap-kan-sıñdar
			al-gan-sızdar	kel-gen-sizder	köş-ken-sizder	jap-kan-sızdar
			al-gan-sız	kel-gen-siz	köş-ken-siz	jap-kan-sız
		3.ş.	al-gan	kel-gen	köş-ken	jap-kan
			"almak"	"gelmek"	"göçmek"	"kapatmak"

Kırg.	teklik	1.ş.	ce-gen-min	oku-gan-mın	oo-gon-mun	tök-kön-mün
			ce-ge-min	oku-ga-mın	oo-go-mun	tök-kö-mün
			ce-ge-m	oku-ga-m	oo-go-m	tök-kö-m
		2.ş.	ce-gen-siñ	oku-gan-sıñ	oo-gon-suñ	tök-kön-süñ
		3.ş.	ce-gen	oku-gan	oo-gon	tök-kön
	çokluk	1.ş.	ce-gen-biz	oku-gan-bız	oo-gon-buz	tök-kön-büz
		2.ş.	ce-gen-siñer	oku-gan-sıñar	oo-gon-suñor	tök-kön-süñör
			ce-gen-sizder	oku-gan-sızdar	oo-gon-suzdor	tök-kön-süzdör
			ce-gen-siz	oku-gan-sız	oo-gon-suz	tök-kön-süz
		3.ş.	ce-ş-ken	oku-ş-kan	oo-ş-kon	tök-ü-ş-kön
			"yemek"	"okumak"	"eğilmek"	"dökmek"

Görülen geçmiş zamanın *-gan* ekli çekimi için edebî eserlerden alınan örnekler aşağıda verilmiştir:

Kzk. *Budan bir jıl burın Rebiganıñ küyevi* ***ölgen****. Jas kelinşek kosagınan ayrılgan soñ, jılav men kaygıda karalı jılın* ***ötkizgen.*** "Bundan bir yıl evvel Rebiga'nın kocası öldü. Genç kadın eşinden ayrıldıktan sonra, ağlaya ağlaya acılı yılını geçirdi." (ME1. 75-34)

535 Tat. çekim için bk. Duyulan Geçmiş Zaman

Osı kezde konak üyge jetip kalgan Jirenşe, atın tastay berip, tazı iytin moynınan ustap ***tura kalgan.*** "O arada konuk evine gelip kalan Jirenşe, atını serbest bırakıp tazı itini boynundan tutup durdu." (ME4. 45-35)

Bir sèt Ulbosınnıñ bul kılığın onıñ aşık, akjarkın, adamga sengiş minezinen şıgar dep te ***oylaganmın.*** " Bir ara, Ulbosın'ın bu hareketini onun açık, insana güven veren mizacından çıkıyor diye düşündüm." (İE. 28-22)

Özi alpıstarga kelip kalgan orta boylı, mıgım, ülken koy közdi, jazık mañdaylı adam. Bir kezdegi suluv jüzin èjim ***baskan.*** *Tolkındala keyin kulagan uzın şaşı kök buvırıl* ***tartkan.*** "Kendisi altmışına gelmiş orta boylu, güçlü, kocaman kahve rengi gözlü, düz alınlı bir adam. Bir zaman güzel olan yüzü kırışıklarla doldu. Dalgalanarak uçuşan uzun saçına ak düştü."(İE.211-4)

Kırg. *Moyunkumdun meykinine kış* ***tüşkön.*** *Carım çölgö okto-tekte bir tüşçü kalın kar caap, melmildegen keñ talaanı ak mataga orop* ***salgan.*** "Moyunkum'un düzlüğüne kış indi. Yarım bozkıra arada sırada inen kalın bir kar yağıp, sakinleşmiş geniş bozkırı ak bir kumaşa sarıverdi." (ÇA1986. 14-24)

Uşu maalda Tınç okeyandın tündük keñdikterinde tañ atıp, kün kılayıp, saat segizge ***karagan.*** *Köz cetpey melmildegen uluu tuncuroonun betine nur çagılışkan carıkçılık* ***cayılıp kelatkan.*** "O anda Pasifik okyanusunun gece derinliklerinde tan atıp güneş belirirken saat sekize yaklaştı. Göz alabildiğine geniş, sessiz, koca sükunetin yüzüne nur getiren aydınlık yayılmağa başladı." (ÇA1983. 26-8)

Agası eköö bir colu uşu kodiktin ayınan ***uruşup da ketişken.*** *Agası inisin töpöştöp, kayra apasınan* ***caza tartkan.*** *Oşondon kiyin Sultanmurat er bolsoñ özüñ üyrötüp al dep karabay* ***koygon.*** "Ağabeyiyle ikisi, bir kere şu taydan ötürü kavga ettilerdi. Ağabeyi kardeşini hırpalayarak yine teyzesinden cezasını da aldı. Ondan sonra Sultanmurat, erkeksen kendin öğret bakalım diye bırakıverdi" (ÇA1984. 12-34)

Bul okuya mından bir neçe cıl başta ***bolgon.*** *Caydın toluk kezi. Aydarkul kolu boş, ar kimdin 'sütün saap içip cünün kırkıp alıp bagıp ber' degen birin-ekin malına özünün malın koşup, çuktap alıp,* ***caylooda olturgan.*** "Bu vakıa bundan birkaç yıl evvel olduydu. Yazın tam ortası. Aydarkul eli boş, birisinin 'sütünü sağıp içerek, yününü kırkıp bakıver' dediği bir iki hayvanına kendi hayvanını da katarak sürü yapıp gütmeye koyuldu." (MM. 221-25)

Karmap bergen zalimdin	"Yakalayıveren zalimin
Camandık kıldım kimine ?	Kötülük kıldım kimine ?
'Cakşılap bizdi aytpayt' dep	'Güzelce bizden söz etmez' diye
Cazgamın *kızıl tilime.*	Yazdım kızıl dilime." (T. 100-11)

Sonuç:

Her üç lehçede de ET. devresinde şahıs zamirlerinden kalıplaşan 1. tip şahıs ekleri kullanılmıştır.

Zaman eki bakımından, lehçeler arasındaki en büyük fark, *-gan* ekli çekimin Tat.'da duyulan geçmiş zamanda, Kzk. ve Kırg. içinse görülen geçmiş zamanda kullanılmasıdır.

Düz ünlülü *-gan/-gen ; -kan/-ken* şekilleri her üç lehçe için de ortakken, dudak uyumu gereği yuvarlak ünlülü *-gon/-gön ; -kon/-kön* varyantlarını da kullanan Kırg. bu bakımdan farklıdır.

Kırg. *-gan* ekinin sadece t.1.ş. çekimi için bir kısalma görülüyor. Ekin sonundaki *-n* ünsüzüyle şahıs eki *-mın*'ın ilk ünsüzü arasındaki asimilasyon bu kısalmaya sebep olmuştur: *-gan-mın* > **-gam-mın* > *-ga-mın.* Bu şekillerin sadece konuşma dilinde veya ağızlarda değil, edebî dilde de sık sık kullanıldığı belirtilmektedir.[536] Kırg. çekimdeki bu kısalma Tat. ve Kzk.'da yoktur.

Dilimizin ET. devresinden beri bilinen *-gan* sıfat-fiili, Kıpçak lehçelerinin tipik bir eki olarak fiil çekimine de katılmıştır. Ancak bu çekimle, Tat.'da sonradan öğrenilen bir geçmiş zaman gösterilirken, Kzk. ve Kırg.'da ise görülen veya iyi bilinen kesin bir geçmiş zamana işaret edilmiştir. *-gan* ekli çekim, bu fark dışında, tarihi boyunca ve bu lehçeler arasında esasen az değişmiştir.

2.2.1.1.3. *-atın* Ekli Görülen Geçmiş Zaman

Bu sıfat-fiil bugünkü Kıpçak lehçelerinden sadece Kzk.'ın kullandığı bir ektir ve dolayısıyla sadece Kzk.'da bir geçmiş zaman çekimi olarak vardır.

-atın sıfat-fiili aslında yeni bir ektir ve tarihî olarak da birleşik fiil kuruluşuna dayanır: *bar-a tur-gan >> baratın* vs. Görüldüğü gibi, bu birleşik fiilde asıl fiil ünlü zarf-fiili ile devamlılık bildiren *tur-* yardımcı fiiline bağlanmış ve nihayet buna *-gan* sıfat-fiili eklenmiştir. Nitekim bu kuruluştan gelişen *-atın* eki de, bu *-gan* sıfat-fiili dolayısıyla geçmiş zaman ifade etmektedir. Ancak bu eski kuruluşu bağlayan ünlü zarf-fiili ve hareketin sürdüğünü gösteren *tur-* yardımcı fiili de *-atın* ekine bir geniş zaman ifadesi yüklemiştir.

536 bk. KırTG., 250.s.

-a tur-gan // -a dur-gan // > -a-tu(r)-gan > a-tu-gın > atın şeklinde gelişen ek[537], işte hem bu devam eden hareketten (*-a tur-*) ötürü geniş zaman ifadesi, hem de *-gan* eki dolayısıyla tamamlanmış bir hareket, yani geçmiş zaman yükü taşıdığı için, bizim "geniş zamanın hikâyesi" olarak anlayıp tercüme edebileceğimiz bir fiil çekimini teşkil etmektedir.

Kazak gramerlerinde bu anlattığımız özelliğinden ötürü, *-atın* ekli çekim *"avıspalı ötken şak"* (değişken geçmiş zaman)[538] ; *avıspalı keler şak* (değişken gelecek zaman)[539] veya *dagdılı ötken şak* (âdet ifadeli geçmiş zaman)[540] diye adlandırılmaktadır. Bu terim de onun, metne bağlı olarak sadece geniş zaman bildirmesi veya geçmişte kalan bir devamlılığı veya alışkanlığı ifade etmesi dolayısıyla verilmiştir.[541] Bu ek sıfat-fiil olarak da, fiil çekim eki olarak da, geçmişte olan bir hareketi şu anda olmuş gibi kesin ve şüpheye yer bırakmayacak şekilde anlatmak, inandırmak için kullanılır; şimdiki zaman veya geniş zaman ifadesine nisbeten daha az rastlanır.[542]

Kzk. *-atın* eki bir sıfat-fiil olmasından ötürü, geçmiş zaman fiil çekiminde 1. tip şahıs zamiri kaynaklı şahıs eklerini kullanmaktadır. Ünsüzle biten kök ve gövdelerden sonra *-atın/-etin* şekli kullanılır. Ünlüyle biten fiillerden sonra yardımcı ünsüz ilâvesiyle *-y-atın* şekli beklenirken bunda da bir kısalma olmuş ve ünlüyle biten kök ve gövdelerde *-ytın/ -ytin* şekli ekleşmiştir.

Sadece Kzk.'da kullanılan bu ekte şahıslara bağlanmış şu örnekler verilebilir:

Kzk.	teklik	1.ş.	aş-atın-mın	je-ytin-min	kül-etin-min	ör-etin-min
		2.ş.	aş-atın-sıñ	je-ytin-siñ	kül-etin-siñ	ör-etin-siñ
		3.ş.	aş-atın	je-ytin	kül-etin	ör-etin
	çokluk	1.ş.	aş-atın-bız	je-ytin-biz	kül-etin-biz	ör-etin-biz
		2.ş.	aş-atın-sıñdar	je-ytin-siñder	kül-etin-siñder	jör-etin-siñder
			aş-atın-sızdar	je-ytin-sizder	kül-etin-sizder	ör-etin-sizder
			aş-atın-sız	je-ytin-siz	kül-etin-siz	ör-etin-siz
		3.ş.	aş-atın	je-ytin	kül-etin	ör-etin
			"açmak"	"yemek"	"gülmek"	"örmek"

[537] M. Tomanov-1988, 231.s.
[538] KazTG.-1955., 162.s.; KazTG.-1967., 199.s.
[539] KazTG.-1967., 200.s.
[540] KT., 68.s.
[541] KKT., 325-326.s.; KazTG.-1955., 162.s.
[542] KKT., 302.s.

Şimdi de Kzk. edebî eserlerden taranmış *-atın* çekimli örnekleri verelim:

Kzk. *- Bu kız degen şirkin, özi, körüvge kelgende, şetinen jaksı bolıp* ***körinetin.*** "Bu kız denen zavallı, aslında, görmeğe geldiğimizde uzaktan güzel olarak görünüp durdu (görünüyordu)." (ME1. 105-35)

Sonıñ işinde esirese jaksı terbiyeli kız, jaksı minezdi kız adal, momın kedey kızı boladı ***deytinbiz.*** "Şunun içinde bilhassa iyi terbiyeli kız, güzel huylu kız, tam ağır, yavaş bir fakir kızı olur deyip durduk (derdik)." (ME1. 106-34)

Köktem men küz vakıttarında, jılında eki ret osı jerlerge Kunanbay avılları kelip konıp, uzak vakıt otırıp, jaylap ta ***ketetin.*** "Bahar ve güz mevsimlerinde, yılda iki defa bu topraklara Kunanbay avılları gelip konaklayarak uzun vakit kalıp yazı geçirir giderdi." (ME4. 11-36)

Tipti, bıltır bokıravda, küzem üstinde kalaga okuvga ketkende dèl osı konıstan, Esembaydan ***ketken bolatın.*** *Sonda tayga şapkan, asık oynagan, kurbı balalarımen jayav jarıs jasap, asır salgan eñ soñgı bir ıstık konıs osı* ***bolatın.*** "Bilhassa, geçen yıl Kasım ayında, tam koyunların kırpıldığı zamanda şehre okumağa giderken işte bu köyden, Esembay'dan gitmiş olurdu. Burada taya bindiği, aşık oynadığı, yaşıtı çocuklarla yürüme yarışı yapıp, koşturup eğlendiği en sonuncu sıcak köy bu olurdu." (ME4. 11-40)

Abaydıñ öz èjesinen baska eşkimnen estimigen jırı. Birak kèri èjesiniñ özindey sonşalık jakın, ıstık, süyikti jın. Kişkentay küninde Abay özi de keş sayın osı jırdıñ terbevimen ***uyıktaytın.*** "Abay'ın kendi ninesinden başka hiç kimseden işitmediği türkü. Hem yaşlı ninesinin bizzat kendisi gibi öylesine yakın, sıcak sevgili türküsü. Küçücük vaktinde Abay da her gece bu türkünün (ninninin) sallamasıyla uyurdu." (ME4. 94-15)

Erjan osılay ***oylaytın****. Birak, bul oydıñ özinen burın da talay jas komandirlerdi eliktirgenin jène keyin de eliktire bererin* ***bilmeytin.*** "Erjan öyle düşünüyordu. Fakat bu fikrin kendisinden evvel de pek çok genç subayı meşgul ettiğini ve daha sonra da meşgul edeceğini bilmiyordu." (TA. 9-1)

Sonuç:

-atın ekli geçmiş zaman, karşılaştırılan lehçeler içinde sadece Kzk.'da vardır. Tarihî olarak *-a turgan* kuruluşlu birleşik fiile dayanan bu çekim, Tat. ve Kırg.'da bu şekilde ekleşmemiştir. Bu haliyle Kzk. *-atın* sıfat-fiili ve onun teşkil ettiği geçmiş zaman çekimi diğer iki lehçeden ayrılmaktadır.

2.2.1.1.4. Âdet İfadeli Geçmiş Zaman

Bir fiilin geçmişte devamlı yapılageldiğini, bunun uzun zaman süren bir alışkanlık olduğunu göstermek için, sadece Kırg.'da *-çu* ekiyle bir geçmiş zaman çekimi kullanılmaktadır. Diğer iki lehçede ise bu devamlılık veya alışkanlık kavramı için yapım ekleri veya yardımcı fiillerden faydalanılır (Tat. *bak-kala-dı-m* ; *bagıp tordım* "bakıp durdum" vs.).

Sadece yuvarlak ünlülü *-çu/-çü* ekleriyle yapılan bu geçmiş zaman çekimine, tarihî lehçelerde rastlamıyoruz. Muhtemelen, fiil isminin birleşik fiil kuruluşu ile geniş zamanda bildirilmesi, bu çekimin esasını teşkil etmiş olmalıdır: **kör-ü-g-çü erür men // kör-ü-g-çü men> körüvçü men* > Kırg. *körü-çü-mün*.

Ancak, *-g-çı* yapım ekiyle tarihî olarak bağı olsa da, Kırg. *-çu/-çü* zaman eki, bugün kesin bir geçmiş zaman ifadesi taşımaktadır. Zaten Kırg. yapım ekinin *-çı/-çi ; -çu/-çü* şeklinde dört varyantı olmasına rağmen, geçmiş zaman çekim eki sadece yuvarlak ünlülü olmakla ayrılır.

Bu çekim, aslen bir isim şekline dayandığı içi tabii olarak, şahıs zamirlerine dayanan 1. tip şahıs ekleriyle kurulmaktadır.

Kırgız gramerinde bu çekim hakkında anlatılan dikkat çekici bir husus da şöyle özetlenebilir: "Kırg. fiil isimleri olan *baruuçu, kelüüçü* gibi örneklerle *barçu, kelçü* gibi âdet ifadeli geçmiş zaman çekimi arasında hem şeklen hem anlamca fark vardır. Fakat geçmiş zaman çekiminde bazen fiil gövdesiyle çekim eki arasında *ı* ve *i* ünlüleri türeyebilir: *catçu* > *catıçu* vs. Zaten sadece yuvarlak ünlülü türleri olan âdet ifadeli geçmiş zaman çekim ekinin gerileyici benzeşme yoluyla bu türeme ünlüyü de dudak uyumuna sokması, tamamen fiil isimleriyle denk bir şekli ortaya çıkarmış olur: *barçu* > *barıçu* > *baruçu* > *baruuçu ; kelçü* >*keliçü*>*kelüüçü* vs." [543]

Burada her ne kadar ses türemesi dolayısıyla bir karışıklıktan söz edilse de, bizce, fiil isimleriyle aynılaşan *kelüüçü, baruuçu* gibi çekimli fiilleri, yeni türemeler değil, tam aksine, bu çekimin tarihî esasını oluşturan fiil isimlerinin hatırası olarak düşünmek gerekir. Bugün de Kırg.'da yüklem teşkil eden fiil isimleri anoloji yoluyla geçmiş zaman çekimi yanında yaşamış olabilir. Dolayısıyla bu gelişme, yapılan alıntıda olduğu gibi değil de, (isim bildirme) *al kelüüçü (turur)* > (Kırg. geçmiş zaman fiil çekimi) *al kelçü ~ al kelüüçü* (arkaik) şeklinde gösterilebilir.

Bu çekimin olumsuz şeklinde *emes* unsurunun kullanılması da (*barçu emes, oynoçu emes* vs.[544]) onun tarihî olarak çok yeni bir devirde, fiil ismi bildirme aslından Kırg.'da geçmiş zaman fiil çekimine geçtiğinin işaretidir.

---

[543] KırgTG., 253-254.s.
[544] AKT., 176.s.

Burada, olumsuzluk için, normal bir fiil çekimindeki gibi, *bar-ma-çu-mun* şekli beklenirdi ama bu yoktur.

Kırg. âdet ifadeli geçmiş zaman çekiminin şahıslara bağlanmış örnek çekimleri ve edebî eserlerden yapılan alıntılar şunlardır:

Kırg.	t. 1.ş.	işte-çü-mün	çık-çu-mun	üz-çü-mün	ut-çu-mun
	2.ş.	işte-çü-süñ	çık-çu-suñ	üz-çü-süñ	ut-çu-suñ
	3.ş.	işte-çü	çık-çu	üz-çü	ut-çu
	ç.1.ş.	işte-çü-büz	çık-çu-buz	üz-çü-büz	ut-çu-buz
	2.ş.	işte-çü-süñör	çık-çu-suñor	üz-çü-süñör	ut-çu-suñor
		işte-çü-süzdör	çık-çu-suzdor	üz-çü-süzdör	ut-çu-suzdor
		işte-çü-süz	çık-çu-suz	üz-çü-süz	ut-çu-suz
	3.ş.	işte-ş-çü	çık-ı-ş-çu	üz-ü-ş-çü	ut-u-ş-çu
		"işlemek"	"çıkmak"	"koparmak"	"kazanmak"

Kırg. *Vertolyotçular erteden beri çogultup aydagan maksatı da uşul bolçu. Bu cerde kütüp turgandar mergender dele emes, kadimki ele kırıp-coyçu atkıçtar* ***bolçu.*** "Helikopterlilerin sabahtan beri güttükleri maksatları da hep buydu. Burada bekleyip duranlar avcılar değil de, daha eskiden, iz süren nişancılar olurdu hep." (ÇA1986. 18-2)

Edigey bul stantsiyanın koyon catagına çeyin ***bilçü.*** *Stantsiyanın cakasındagı kiçinekey ayılda taanışı bar ele, oşonon üyünö cönödü.* "Edigey bu istasyonu tavşan yuvasına kadar bilirdi. İstasyon tarafındaki küçükçe köyde bir tanıdığı vardı, onun evine gitti." (ÇA1983. 34-6)

Musakundun ölümü anı abdan katuu oygo salıp koydu. Kezek emi özünö ***kelatkan bolçu.*** "Musakun'un ölümü onu iyice derin düşünceye salmıştı. Sıra şimdi kendisine gelir gibi oluyordu." (MM. 230-21)

Okuudan tarkagan caykı maalda biz bir top baldar bolup balapan alabız dep uşul cerge ***kelçübüz.*** "Okumaktan ayrıldığımız yaz vaktinde biz bir grup çocuk olarak kuş yavrusu alınız diye hep bu yere gelirdik." (ÇA1963. 149-37)

Sonuç:

Kırg. *-çu/-çü* ekiyle yapılan âdet ifadeli geçmiş zaman çekimi, diğer iki lehçede yoktur. *-ı-g-çı* > *-vçı* gelişmesiyle kalıplaşan filden isim yapma eki, her üç lehçede de kullanılmasına rağmen, bu yapım ekinin, giderek, geçmiş zaman fiil çekimine katılması (*okuvçumun* "okuyucuyum" > *oku-çu-mun* "hep okurdum" vs.) sadece Kırg.'a has bir durumdur.

2.2.1.2. Duyulan Geçmiş Zaman

2.2.1.2.1. *-p Ekli Duyulan Geçmiş Zaman*

Bu çekim, konuşan tarafından görülmeyen ve varlığı sonradan öğrenilen bir fiilin geçmiş zamanda olup bittiğini ifade eder.

Aslında sıfat-fiilli şekillerin yardımcı fiille bildirilmesinden, yani birleşik fiil kuruluşundan, nasıl geçmiş zaman çekimi için faydalanılmışsa[545], *"fiil + -p + yardımcı fiil"* şeklindeki zarf-fiilli kuruluş da eskiden beri, duyulan geçmiş zaman çekimine esas olmuştur.

Batı Türkçesi başında *yazupvan, gelüpsin, girüpdür* gibi şekilleri kullanılan ve bugün daha çok Azeri alanında yayılan bu çekim duyulan geçmiş zaman için *-mış* sıfat-fiili yanında ikinci bir türü oluşturmuştur.[546]

kılıp turur men
kılıp turur sen
kılıp turur (ol)
kılıp turur biz
kılıp turur siz
kılıp turur (olar)

şeklinde, zarf-fiilinin geniş zamanda çekilmiş yardımcı fiile bağlanması esasına dayanan bu kuruluş, 1. ve 2. şahıslarda yardımcı fiilin, 3. şahıslarda da şahıs zamirinin tasarruf edilmesiyle ekleşmiş ve Çağ. 'da,

kılıptur mén
kılıptur sén
kılıptur / durur / turur
kılıptur biz
kılıptur siz
kılıpturlar

şeklini alarak, tesirleri şimdiki anda da devam eden, geçmişte tamamlanmış bir hareketi ifade etmiştir.[547]

Kıp. eserlerde ise *kelip-tir-men, bilip-tir-sen, turup-tur* gibi örnekler *-mış* sıfat-fiilli şekillerle yan yana "duyulan geçmiş zaman" çekiminde kullanılmıştır.[548]

[545] bk. -gan Ekli Duyulan Geçmiş Zaman
[546] TDB., 301.s.
[547] ÇEK., 138.s.
[548] KıpTG., 124.s.

-p zarf-fiilli duyulan geçmiş zaman çekimi bugünkü Kıpçak lehçelerinde de devam etmektedir. Duyulan geçmiş zaman çekimini *-gan* sıfat-fiiliyle yapan Tat.'da *-p* gerundimlu çekim, yazı dilinde kullanılmayan fakat ağızlarda çok yaygın olarak yaşayan bir kuruluştur:

min barıpmın	*béz barıpbız*
sin barıpsıñ	*siz barıpsız*
ul bargan	*alar bargan(nar)*

şeklinde yapılan bu çekim, Tat.'ın Mişer, Nokrat, Sérgaç, Melekes, Kuznetsk, Hvalin gibi pek çok ağzında görülmektedir.[549] Bu örnek çekimden de anlaşıldığı gibi *-p* ekli çekim Tat. ağızlarında da sadece 1. ve 2. şahıslarda kalmış ve 3. şahıs, Tat. yazı dilinde olduğu gibi *-gan* ekini kullanmıştır.

Duyulan geçmiş zaman çekimi Tat. yazı dilinde *-gan* sıfat-fiiliyle teşkil edilirken, Tat. ağızlarında canlı olan *-p* zarf-fiilli çekim Kzk. ve Kırg. yazı dillerinde de duyulan geçmiş zaman çekimini yapmaktadır.

Tat. *neticelé ütken zaman* (neticeli geçmiş zaman)[550] veya *kürélmiy ütken zaman* (görülmeden geçmiş zaman)[551] ; Kzk. *tanık (aygaksız) ötken şak* (duyulan-şahitsiz geçmiş zaman)[552] veya *burıngı ötken şak* (kadim geçmiş zaman)[553] ; Kırg. *kapıskı ötken çak* (beklenmedik geçmiş zaman)[554] diye adlandırılan duyulan geçmiş zaman çekimi Kazak ve Kırgız gramerlerinde de "olmuş bir hareketi, bir fiili, konuşanın bizzat görmediğini fakat birinin anlatmasıyla veya daha sonra görme, okuma, sorma veya işitme yoluyla öğrendiğini ifade eder" diye tarif edilmektedir.[555] Bir başka anlatımla, "fiilin geçmişte olduğu konuşanın aklından çıkmış ve ancak konuşma esnasında birden hatırlamış veya o anda öğrenmiştir; zaten bu hareketin gerçekten olup olmadığı bilgisi de, o anda konuşan için gerekli değildir."[556]

-p zarf-fiilli duyulan geçmiş zaman Kzk. ve Kırg.'da şu zaman ekleriyle yapılır:

Tat. (ağız)	*-p*
Kzk.	*-p ; -pti* (sadece 3. şahıslar)
Kırg.	*-ptır ; -pır ; -p*

[549] Tatar Téléneñ Diyalektologik Süzlégé, 636.s.
[550] age., 636.s.
[551] HTET., 241.s.
[552] KKT., 329.s.
[553] KazTG.-1955., 159-160.s.
[554] KırgTG., 251.s. ; AKT., 175.s.
[555] KKT., 329.s.
[556] KırgTG., 251.s.

Bu çekim tarihî olarak *-p turur* yapısındaki geniş zamana dayandığı için bugün de tabii olarak, şahıs zamirleri kaynaklı 1. tip şahıs eklerini kullanmaktadır. Yazı dilinde bu çekim için *-gan* sıfat-fiilini kullanan ve *-p* ekli çekimi sadece ağızlarda devam ettiren Tat.'ı istisna edersek, Kzk. ve Kırg.'da duyulan geçmiş zamanın şahıslara bağlanmış örnek çekimleri şöyle yapılabilir:

Kzk.	teklik	1.ş.	aş-ı-p-pın	jet-i-p-pin	ur-ı-p-pın	öt-i-p-pin
		2.ş.	aş-ı-p-sıñ	jet-i-p-siñ	ur-ı-p-sıñ	öt-i-p-siñ
		3.ş.	aş-ı-ptı	jet-i-pti	ur-ı-ptı	öt-i-pti
	çokluk	1.ş.	aş-ı-p-pız	jet-i-p-piz	ur-ı-p-pız	öt-i-p-piz
		2.ş.	aş-ı-p-sıñdar	jet-i-p-siñder	ur-ı-p-sıñdar	öt-i-p-siñder
			aş-ı-p-sızdar	jet-i-p-sizder	ur-ı-p-sızdar	öt-i-p-sizder
			aş-ı-p-sız	jet-i-p-siz	ur-ı-p-sız	öt-i-p-siz
		3.ş.	aş-ı-pti	jet-i-pti	ur-ı-pti	öt-i-pti
			"açmak"	"yetişmek"	"vurmak"	"geçmek"

Kırg.	teklik	1.ş.	aç-ı-ptır-mın ; aç-ı-pır-mın ; aç-ı-p-mın
		2.ş.	aç-ı-ptır-sıñ ; aç-ı-pır-sıñ ; aç-ı-p-sıñ
		3.ş.	aç-ı-ptır ; aç-ı-pır
	çokluk	1.ş.	aç-ı-ptır-bız ; aç-ı-pır-bız ; aç-ı-p-bız
		2.ş.	aç-ı-ptır-sıñar ; aç-ı-pır-sıñar ; aç-ı-p-sıñar
			aç-ı-ptır-sızdar; aç-ı-pır-sızdar ; aç-ı-p-sızdar
			aç-ı-ptır-sız ; aç-ı-pır-sız ; aç-ı-p-sız
		3.ş.	aç-ı-ş-ı-ptır ; aç-ı-ş-ı-pır

teklik	1.ş.	ket-i-ptir-min ; ket-i-pir-min ; ket-i-p-min
	2.ş.	ket-i-ptir-siñ ; ket-i-pir-siñ ; ket-i-p-siñ
	3.ş.	ket-i-ptir ; ket-i-pir
çokluk	1.ş.	ket-i-ptir-biz ; ket-i-pir-biz ; ket-i-p-biz
	2.ş.	ket-i-ptir-siñer ; ket-i-pir-siñer ; ket-i-p-siñer
		ket-i-ptir-sizder; ket-i-pir-sizder ; ket-i-p-sizder
		ket-i-ptir-siz ; ket-i-pir-siz ; ket-i-p-siz
	3.ş.	ket-i-ş-i-ptir ; ket-i-ş-i-pir

teklik	1.ş.	öt-ü-ptür-mün ; öt-ü-pür-mün ; öt-ü-p-mün
	2.ş.	öt-ü-ptür-süñ ; öt-ü-pür-süñ ; öt-ü-p-süñ
	3.ş.	öt-ü-ptür ; öt-ü-pür
çokluk	1.ş.	öt-ü-ptür-büz ; öt-ü-pür-büz ; öt-ü-p-büz
	2.ş.	öt-ü-ptür-süñör ; öt-ü-pür-süñör ; öt-ü-p-süñör
		öt-ü-ptür-süzdör; öt-ü-pür-süzdör ; öt-ü-p-süzdör
		öt-ü-ptür-süz ; öt-ü-pür-süz ; öt-ü-p-süz
	3.ş.	öt-ü-ş-ü-ptür ; öt-ü-ş-ü-pür
		"geçmek"

teklik	1.ş.	cuu-ptur-mun ; cuu-pur-mun ; cuu-p-mun
	2.ş.	cuu-ptur-suñ ; cuu-pur-suñ ; cuu-p-suñ
	3.ş.	cuu-ptur ; cuu-pur
çokluk	1.ş.	cuu-ptur-buz ; cuu-pur-buz ; cuu-p-buz
	2.ş.	cuu-ptur-suñor ; cuu-pur-suñor ; cuu-p-suñor
		cuu-ptur-suzdor;cuu-pur-suzdor ;cuu-p-suzdor
		cuu-ptur-suz ; cuu-pur-suz ; cuu-p-suz
	3.ş.	cuu-ş-u-ptur ; cuu-ş-u-pur
		"yıkamak"

Bu çekim için edebî eserlerden şu örnekler alınmıştır:

Kzk. *Kayrat, akıl, jürek, üşevi önerlerin aytısıp, talasıp kelip gılımga **jüginipti**. Kayrat **aytıptı**...* "Gayret, akıl ve yürek, üçü beraber hünerlerini sayıp dalaşarak ilme danışmışlar. Gayret demiş..." (AKKS. 165-13)

*Bir suluv kız **turıptı** han kolında,*
Han da janın kıyadı kız jolında.
"Bir güzel kız durmuş han elinde; han da canına kıyar kız yolunda." (AK1. 237-1)

*Tugan jeri Kökşetav jak bolsa kerek. Birak ol jerler anık jadında **kalmaptı**. Ekesi budan on şaktı jıl burın Şimkentte kızmet **istepti**.* "Memleketi Kökşetav tarafları olmalı. Fakat o yerler tam olarak yâdında kalmamış. Babası bundan on yıl kadar evvel Şimkent'te hizmet etmiş." (TA. 39-1)

*Bir kart pensiyoner kaytıs boldı, jalgız balası teñizşi eken, şet elge **ketipti**.* "Yaşlı bir emekli vefat etti, tek çocuğu da denizciymiş, dışarı bir ülkeye gitmiş." (İE. 33-1)

*Jeksen avılı tört üy. Özenge minbelep tönip turgan bir tip-tik jartastıñ tübine **konıptı**.* "Jeksen köyü dört çadır. Nehre yakın yükselen dimdik bir kayanın dibine konmuş." (ME4. 40-10)

Kırg. *Baarın bergen tabiyat makuluktarının bir da birine oşol erteñki kelip basçu baleenin tuyumun **buyurubaptır**.* "Her şeyi veren tabiat, mahluklarının hiç birisine, ertesi gün gelip çıkacak bir belayı hissetme gücünü buyurmamış, takdir etmemiştir." (ÇA1986. 9-8)

*Ismayıl bu ketken atçan Mırzakul ekenin ününön taanıdı. Alısıraak tuugan. Kaçantan beri körö elek. Körüp cürgön kezde eki kolu sopsoo ele, uruştan bir kolunan ayrılıp **keliptir** deyt, emi Mırzakul çolok dep koyuşat eken. Selsevettin töragası **bolup alıptır**.* "Ismayıl bu giden atlının Mırzakul olduğunu sesinden

tanıdı. Uzakça bir akraba. Ne zaman görmüştük. Gördüğümüz zamanda iki eli sapasağlamdı, savaştan bir elinden ayrılarak dönmüş imiş, herkes, Mırzakul çolak deyip duruyormuş. Köy Sovyeti'nin reisi oluvermiş." (ÇA1991. 64-41)

Keçinde butun arañ süyröp, Seyde ayılga kaytkanda, Totoydun sarayının eşigi bayagı erteñ menenkidey ele añırayıp, keree açılgan boydon ***turuptur.*** "Seyde, akşamleyin ayağını zorlukla sürüyerek köye döndüğünde, Totoy'un ahırının kapısı, aynı sabahki gibi ardına kadar açılıp dayanmış haliyle durmuş." (ÇA1991. 70-52)

Emi karaçı, bala maalına cetpey ***cayraptır.*** *Kızamık çıgıp oşondon* ***ketiptir.*** *Soguşta cürgön atasına atayı ele* ***uguzuşpay koyuptur.*** "Bak şimdi, daha çocuk vaktine erişmeden ölmüş. Kızamık çıkmış ve bundan gitmiş. Savaşta bulunan babasına bile duyurmamışlar." (ÇA1983. 34-54)

Adigine Ömürbek	"Adigine Ömürbek
Seksen bir caşka ***barıptır,***	Seksenbir yaşına ulaşmış,
Sakalında kara cok,	Sakalında kara yok,
Kuuday ***bolup kalıptır.***	Kuğu gibi olup kalmış.
Karını caştay kıyıktap	İhtiyarı genç gibi incitip
Padışa zalim ***tarıptır.***	Çar zalim alçalmış.
Altı caşar baladay	Altı yaşındaki çocuk gibi
Akılınan ***tanıptır.***	Aklını oynatmış.
Anın da söögü kömülböy,	Onun da kemiği gömülmeden,
Ara coldo ***kalıptır.***	Ara yolda kalmış." (T. 156-24)

Bul terekterdi kim tikti, kanday tilek, kanday ümüt menen östürdü eken dep oyuma alıp ***koybopturmun.*** "Bu kavakları kim dikti, ne dilek, ne ümit ile büyüttü acaba diye aklıma da getirmemişim." (ÇA1963. 150-57)

Taksır, bizdi beker ***çakırtpapsız.*** *Batış-tüştük kırgızdan bir baatır tuulat.* "Efendi, bizi boşuna çağırtmamışsınız. Güney-Batı Kırgız'dan bir yiğit doğuyor." (AC. 173-30)

Sonuç:

-p zarf-fillli duyulan geçmiş zaman çekiminde, lehçeler arasındaki başlıca fark, bu çekimin Tat.'da sadece ağızlarda kalması ve onun yerine Tat. yazı dilinde *-gan* sıfat-fiilli çekimin bulunmasıdır. *-gan* ekiyle görülen geçmiş zaman çekimini yapan Kzk. ve Kırg. ise *-p* zarf-fiilini ekleştirerek duyulan geçmiş zamanı ifade etmektedir.

Bu çekimde her üç lehçede de 1. tip şahıs ekleri kullanılmıştır.

Tarihî olarak *"-p turur men"* gibi bir birleşik fiil kuruluşuna dayanan bu çekim, bugünkü Kıpçak lehçelerinde az farklarla ekleşmiştir:

Tat. (ağız) t.1.ş. *-pmın* ; *t.2.ş. -psıñ* çekimlerinde eskiden kullanılan yardımcı fiili tasarruf edilmiş; t.3.ş.'da ise *-p* çekimi beklenirken, bu şahsa Tat. yazı dilinin çekim eki *-gan* karışmıştır.

Kzk. t.1.ş. *-ppın* ve t.2.ş. *-psıñ* şekilleri de, geniş zaman çekimli yardımcı fiilin (*turur*) düşmesi ve doğrudan şahıs zamirlerinin ekleşmesiyle olmuştur. t.3.ş. *-pti* şekli ise yardımcı fiilin *-p turur > -ptur > -ptır > -pti* gelişmesiyle, ekleşmesine dayanır.

Kırg. şekil ekleri ise ekleşmenin değişik safhalarının izlerini taşımaktadır. t.1.ş. *-pmın* ve t.2.ş. *-psıñ*, Tat.(ağız) ve Kzk.'da olduğu gibi eski yardımcı fiilin düştüğü şekillerdir. Bütün şahıslarda kullanılan Kırg. *-ptır* şekli eski birleşik fiil yapısına dayanır: *-p turur > -ptur > -ptır.* Yine altı şahısta da bu şekille yan yana kullanılan ikinci ek *-pır* ise *-ptır* şeklinden ünsüz benzeşmesiyle gelişmiş olmalıdır: *-ptır > *-ppır > -pır.* Bunların yanında, Kırg. dudak uyumu gereği var olan yuvarlak ünlülü *-ptur/-ptür;-upur/-üpür* varyantları diğerlerinden farklıdır.

2.2.1.2.2. *-gan* Ekli Duyulan Geçmiş Zaman

Kıpçak alanında önce *-mış* , sonraları da *-gan* ekinin kullanıldığı bu sıfat-fiilli kuruluşun ET.'deki ilk yapısı *"fiil + -mış + şahıs zamirleri"* şeklindedir (*unıtmış men, beklemiş sen, kizlemiş sen, işlemiş, tutmış* vs.).[557]

ET.'de sadece düz ünlülü *-mış/-miş* şekilleri bulunan ve Kıp. 'da da aynen devam eden bu ek[558] , hem bir sıfat-fiil hem fiil çekimi eki olarak, geçmiş zaman ifade etmiştir. Ancak Kıpçak alanında bilhassa son devrede bu ekin Tat. *tormış* ~ Kzk. *turmıs* ~ Kırg. *turmuş* "yaşayış, hayat" ; Tat. *yazmış* ~ Kzk. *jazmış* ~ Kırg. *cazmış* "yazgı, kader" vs. kelimelerde kalıplaştığı ve kullanım alanını tamamen *-gan* sıfat - fiiline bıraktığı görülmektedir.[559] Bu kuruluş aslında;

kılgan (erür/turur) men
kılgan (erür/turur) sen
kılgan (erür) turur (ol)
kılgan (erür/turur) biz
kılgan(erür/turur) siz
kılgan turur (ol)lar

[557] KBG., 98.s.; ETG., 81.s.; TDB., 300.s.
[558] KutbHŞ., 130.s.; KıpTG., 123.s.
[559] KırgTG., 276.s.; TTG., 232.s.

şeklinde, bir sıfat-fiilin yardımcı fiille bildirilmesi esasına[560] dayanmış olsa da 1. ve 2. şahıslarda yardımcı fiilin, 3. şahıslarda da şahıs zamirinin tasarruf edilmesiyle Çağ. devrinden itibaren ekleşmiş ve bugünkü geçmiş zaman çekimi karakterini almıştır.

-gan ekinin lehçeler arasındaki tarihî seyri çok dikkat çekici olmuştur: ET. devresinde geniş zaman bildiren bir sıfat-fiilken, hareket ve nesne arasında daha ziyade pasiflik bağı bulunan fiil şekilleri yapmış; fakat bilhassa XIV.-XV. asırlarda Kuzey-Doğu Türk (Altın Ordu-Harezm alanı) edebî diliyle lehçeleşme farklarının oluşu esnasında, Batı Türkçesinde, pasif fonksiyon için *-duk* sıfat-fiili tercih edilmiş ve bu ek (*-duk*), sadece bir şahıs için olsa da, geçmiş zaman çekimine karışmıştır (ET. *bil-di-miz* > BT. *bil-dük*). Böylece Batı Türkçesi (*-gan* >) *-an* sıfat-fiilini geniş zamanda aktif fiil şekilleri yapımında kullanırken, Kuzey-Doğu alanında gelişen edebî dil *-gan* ekini *-duk* yerine, pasif sıfat-fiil olarak tercih etmiş ve hatta Çağ. devresinde aynı ek (*-gan*) geçmiş zaman çekimine de karışmıştır.

***

Bugünkü Kıpçak lehçelerindeki *-gan* ekli geçmiş zaman çekimi, ifade ettiği zaman, daha doğrusu geçmiş zamanda çekilmiş fiilin belirliliği-belirsizliği ve görülmesi veya sonradan öğrenilmesi bakımından Tat.'ın Kzk. ve Kırg.'dan ayrıldığı bir noktadır. Bu çekim, Kzk. ve Kırg.'da, geçmişte olduğu görülen veya varlığı kesin bilinen bir fiile işaret etmesine rağmen, Tat. *kürélmiy ütken zaman* (görülmeden geçen zaman) diye adlandırılan duyulan geçmiş zaman çekimini meydana getirmektedir[561] (krş. **2.2.1.1.2. -gan Ekli Görülen Geçmiş Zaman**).

Daha önce şahıs ve zaman eklerinden söz ettiğimiz Tat. duyulan geçmiş zaman çekiminin, ünlü ve ünsüz uyumlarından doğan şekil varyantları şu örneklerdeki gibidir:

teklik	1.ş.	aç-kan-mın	él-gen-mén	ös-ken-mén	oŋış-kan-mın	kürél-gen-mén
	2.ş.	aç-kan-sın	él-gen-séñ	ös-ken-séñ	oŋış-kan-sıñ	kürél-gen-sén
	3.ş.	aç-kan	él-gen	ös-ken	oŋış-kan	kürél-gen
çokluk	1.ş.	aç-kan-bız	él-gen-béz	ös-ken-béz	oŋış-kan-bız	kürél-gen-béz
	2.ş.	aç-kan-sız	él-gen-séz	ös-ken-séz	oŋış-kan-sız	kürél-gen-séz
	3.ş.	aç-kan-nar	él-gen-ner	ös-ken-ner	oŋış-kan-nar	kürél-gen-ner
		"açmak"	"bağlamak"	"büyümek"	"dövüşmek"	"görülmek"

[560] ÇEK., 132.s.
[561] HTET., 241.s. ; TTG., 232.s.

Tat. duyulan geçmiş zaman çekimi için edebî eserlerden şu örnekler alınmıştır:

- Yuk, ipteş, séz yalgışasız, Çıŋgız ul, séz eytkençe, kan éçüçé vehşi ***bulmagan.*** *Ul Napolyannar, İskenderler şikéllé ük, hetta alardan da osta bér polkovodets* ***bulgan****; ul küçme helénde yeşiy torgan hem hiçbér tertip felen kürmegen bér halıktan bötén dönyaga numune bulırlık tertiplé hem montazam bér gasker* ***teşkil itken.*** "- Hayır, dostum, siz yanılıyorsunuz, Cengiz, o sizin dediğiniz gibi kan içici bir vahşi değilmiş. O, Napolyonlar, İskenderler gibi, hatta onlardan daha usta bir komutanmış; göçebe olarak yaşayan ve hiçbir tertip filan görmemiş bir halktan, bütün dünyaya örnek olacak tertipli ve muntazam bir asker teşkil etmiş." (SC. 98-46)

E barıbér, ni géne bulmasın, tégé çakta herbi komissariattagı oçraşuvdan soñ küp su ***akkan,*** *küp nerse* ***üzgergen.*** *Fidail de başka, anıñ kéşélerge karaşı, dönyaga karaşı başka, işanıç nık kına* ***kimégen.*** *Küñél de hıyanet hem merhemetsézlékke* ***künége töşken.*** " E yine ne de olsa, o zaman askerî komiserlikteki karşılaşmadan sonra çok sular akmış, çok şey değişmiş. Fidail de başka, onun insanlara bakışı, dünyaya bakışı başka, güveni epeyce azalmış. Gönül de hıyanet ve merhametsizliğe alışmağa başlamış." (RM. 248-12)

Ata-babalarıbız bérkayçan da üzlerén tabigatten ayırıp ***kuymagannar.*** *Alar térlék-tuvar, kübelekler bélen kiñeşép sérleşép, kaygı-şatlık urtaklaşıp evere kilép* ***yeşegenner.*** "Atalarımız hiç bir zaman kendilerini tabiattan ayrı tutmamışlar. Onlar hayvan - haşatla, kelebeklerle danışa konuşa, kaygılarını, sevinçlerini paylaşarak yaşamışlar." (MM. 426-2)

Bu sagınuv können-kön ***kuvetlengen, üsken, zuraygan,*** *kızıñ ozın kérféklé matur küzleréne moñ* ***kértken.*** "Bu hasret günden güne kuvvetlenmiş, gelişmiş, büyümüş, kızın uzun kirpikli güzel gözlerine hasret doldurmuş." (FE. 4-18)

Sonuç:

Burada gördüğümüz Tat. duyulan geçmiş zaman çekimi, daha evvel değerlendirilen Kzk. ve Kırg. *-gan* ekli görülen geçmiş zaman çekimiyle şekil olarak aynıdır. *-gan* sıfat-fiilinin Tat.'da duyulan geçmiş zamanı ifade etmesi, lehçeler arasındaki bu denklikte başlıca farkı oluşturmaktadır.

2.2.1.3. Kesin Şimdiki Zaman

Bu çekim, hareketin konuşma anında başlayıp halen devam ettiğini gösterir. Yani, ileride geniş zaman bahsinde göreceğimiz *-a* ekli şimdiki zaman çekiminde olduğu gibi, sınırları geçmişe veya geleceğe yayılan bir fiili değil,

tam konuşma anında başlayıp halen de devam eden net bir şimdiki zamanı ifade eder.

Dilimiz, yazılı tarihi boyunca, başlı başına bir eki olmadığı için, şimdiki zaman çekimi teşkil etmek üzere, genellikle, devamlılık bildiren yardımcı fiillerden faydalanmıştır. Geniş zaman bahsinde tarihî gelişmesini ve bugünkü mirasını gördüğümüz *bil-e turur men* gibi yapılar da işte bu ihtiyacın bir eseri olmuştur. Buradaki yardımcı fiilin zamanla ekleşmesi veya tamamen tasarruf edilmesiyle ortaya çıkan *-a/-e; -adı/-edi; -at/-et* ekleri ise bugünkü lehçelerde net bir şimdiki zamandan ziyade geniş zamana kayan bir çekimde kullanılmıştır. Dolayısıyla kesin bir şimdiki zaman ifadesi için bugünkü lehçelerde başka eklere veya kuruluşlara bir ihtiyaç doğmuştur.

İşte bu ihtiyaçla, tarihte olduğu gibi, bugün de, geniş zaman çekimli birleşik fiillerden yeni ekleşmelerin olduğu anlaşılıyor.

Tat. hezérgé zaman adı altında sadece *-a/-e* ekli çekim zikredilmiştir, bunun dışında Tat.'da kesin şimdiki zaman çekimi yoktur.[562] Kzk. *nak osı şak* (kesin şimdiki zaman)[563], Kırg. *tataal uçur çak* (birleşik şimdiki zaman)[564] terimleriyle adlandırılan bu çekim, *"fiil+zarf-fiil+yardımcı fiil+ şahıs eki"* şeklindeki bir kuruluşla yapılır.

Şahıs zamiri kaynaklı 1. tip şahıs eklerini kullanan ve sadece Kzk. ve Kırg.'da bulunan bu çekimin zaman ekleri ve örnekleri şunlardır:

Kzk.	*-p jatır* *-a/-e jatır* *-y jatır*	*-p jür* *-a/-e jür* *-y jür*	*-p tur* *-a/-e tur* *-y tur*	*-p otır* *-a/-e otır* *-y otır*
Kırg.	*-p cata* *(-p catat)**	*-p cürö* *(-p cüröt)**	*-p tura* *(-p turat)**	*-p otura* *(-p oturat)**

562 Tatar gramerlerinde hareketin devamlılığını gösteren éşlep yatam "çalışmaktayım, çalışıp duruyorum" vb. gibi örnekler, sadece birleşik fiil olarak anlaşılmıştır. Dolayısıyla bu gibi örneklerde de sadece yardımcı fiilin şimdiki zaman çekimi söz konusudur ve böyle devamlılık bildiren birleşik fiiller, her hangi bir zamanda da çekilme girebilir (eyte kildém "söyleyip durdum", karıy torgan " bakadurmuş") .

563 KKT., 331.s.; KazTG.-1955., 152.s.

564 KırgTG., 235.s.; AKT., 171.s.

* Sadece 3. şahıslarda kullanılır.

Kzk. *-p* zarf-fiilli çekimler :

kör-i-p jatır-mın	kel-i-p jür-min	ata-p tur-mın	jaz-ı-p otır-mın
kör-i-p jatır-sıñ	kel-i-p jür-siñ	ata-p tur-sıñ	jaz-ı-p otır-sıñ
kör-i-p jatır	kel-i-p jür	ata-p tur	jaz-ı-p otır
kör-i-p jatır-mız	kel-i-p jür-miz	ata-p tur-mız	jaz-ı-p otır-mız
kör-i-p jatır-sıñdar	kel-i-p jür-siñder	ata-p tur-sıñdar	jaz-ı-p otır-sıñdar
kör-i-p jatır-sızdar	kel-i-p jür-sizder	ata-p tur-sızdar	jaz-ı-p otır-sızdar
kör-i-p jatır-sız	kel-i-p jür-siz	ata-p tur-sız	jaz-ı-p otır-sız
kör-i-p jatır	kel-i-p jür	ata-p tur	jaz-ı-p otır
"görmek"	"gelmek"	"adlandırmak"	"yazmak"

-a/-e (> *-y*) zarf-fiilli çekimler :

kör-e jatır-mın	kel-e jür-min	okıy tur-mın
kör-e jatır-sıñ	kel-e jür-siñ	añdıy tur-sıñ
kör-e jatır ...	kel-e jür ...	oylay cür-miz ... vs.

Kırg.

kör-ü-p cata-m(ın)	kel-i-p cür-ö-m(ün)	ata-p tur-a-m(ın)	caz-ı-p otur-a-m(ın)
kör-ü-p cata-sıñ	kel-i-p cür-ö-süñ	ata-p tur-a-sıñ	caz-ı-p otur-a-sıñ
kör-ü-p catat	kel-i-p cür-öt	ata-p tur-at	caz-ı-p otur-at
kör-ü-p cata-bız	kel-i-p cür-ö-büz	ata-p tur-a-bız	caz-ı-p otur-a-bız
kör-ü-p cata-sıñar	kel-i-p cür-ö-süñör	ata-p tur-a-sıñar	caz-ı-p otur-a-sıñar
kör-ü-p cata-sızdar	kel-i-p cür-ö-süzdör	ata-p tur-a-sızdar	caz-ı-p otur-a-sızdar
kör-ü-p cata-sız	kel-i-p cür-ö-süz	ata-p tur-a-sız	caz-ı-p otur-a-sız
kör-ü-p cat-ı-ş-at	kel-i-p cür-ü-ş-öt	ata-p tur-u-ş-at	caz-ı-p otur-u-ş-at

Şimdi de kesin şimdiki zaman çekiminin bulunduğu Kzk. ve Kırg. edebî eserlerinden alınmış örnekleri veriyoruz:

Kzk. *Konarlık jerge keşigip kalıp, jetüvge asıkkan jolavşılar osı özekti örlep jelip* ***kele jatır.*** "Konaklayacakları yere geç kalıp ulaşmağa çalışan yolcular, yoldaki yarıktan sıçrayarak hızla gelmekteler." (ME1. 100-7)

Üylerinen şıkkan kolı bos erkekter eki-üş avıldıñ ortasındagı kudıktıñ basına ***jıynalıp jatır.*** "Evlerinden çıkan eli boş erkekler, iki üç köyün ortasındaki kuyunun başına toplanmaktalar." (ME1. 125-16)

- Gaziza, seniñ jüdegen tüsiñdi körip, magan aytkan kinèñdi estigende, közimnen jas keledi. Birak men özimdi ***toktatıp otırmın.*** "Gaziza, şu, senin üzüldüğün, düşünü görüp de bana söylediğin suçunu duyduğumda gözümden yaş geliyor. Fakat ben kendimi tutuyorum." (ME1. 131-25)

Savdager tınıştık ***savda kıla almay cür,***
Koldan berip, kor bolıp, ***ala almay cür.***
"Tüccar rahat ticaret yapamıyor; eliyle verip, çaresiz kalıp alamıyor."
(AK1. 35-17)

Şapkınşılar ketken betterden ondagan, jıyırmalagan attılar lek-lek, jele jortıp ***kelip jatır.*** "İstilacıların gittiği esnada, on kadar, yirmi kadar atlı, grup halinde koşarak gelmekte." (ME4. 86-40)

Jarkın jüz, tülki tamak, kuralay köz.
Marjanday ***tizilip tur*** *otız tisin.*
"Güler yüz, tilki boyun, kara göz; mercan gibi diziliyor otuz dişin."
(Tİ. 456-10)

Bul sagatta kempirdiñ jüzindegi kalın vayım jüreginde kanday tolkın barlıgın ***körsetip tur.*** "Şu anda ihtiyarın yüzündeki keder, yüreğinde nasıl bir dalgalanmanın olduğunu göstermekte." (ME1. 45-4)

Peştiñ kırında turgan jalan bas lampı üy işindegi karañgılıktı zorga jenip, jalpıldap, ala-köleñke bolıp ***janıp tur.*** "Ocağın kıyısında duran çıplak başlı lamba, ev içindeki karanlığı zar-zor yenip, parıldayarak alaca gölgeli halde yanmakta." (ME1. 73-32)

Sonımen keşe de, bügin de bizdiñ kasımızga şakırtsam da ***kelmey otır.*** "Bununla beraber, dün de, bugün de yanımıza çağırtsam da gelmiyor." (ME1. 95-31)

Kırg. *Çiylüü koktulardı aralap, balasın kötörgön Seyde, anın artınan at mingen Mırzakul, mıltıkçan eki soldattı eerçitip* ***kele catıştı.*** "Sazlık-otluk çukurları gezerek, çocuğunu taşıyan Seyde ve onun peşinden ata binmiş Mırzakul, tüfekli iki askeri takip ederek geliyorlardı." (ÇA1991. 72-16)

Tündö körböy uykunu,
Cürüp ***kele catamın.***
Coldon çıkkan üy bolso,
Surap içip tamagın,
Kirip ***kele catamın.***
Elge cetip kalgansıp
Kötörülüp cürögüm,
Külüp ***kele catamın.***
(T. 98-21)

"Hiçbir gece görmeden uykuyu,
Yürüyüp geliyorum.
Yolda karşıma çıkan ev olsa,
İsteyip yiyerek yemeğini,
Girip geliyorum.
İle ulaşmak üzereyken
Heyecanlanıp yüreğim
Gülüp geliyorum."

Men ketkende tört caşar,
Arkamda kalgan çıragım,
Uçup ketken bulbuldun

"Ben giderken dört yaşında
Arkamda kalan ışığım,
Uçup giden bülbülün

Ordun ***sıypap turamın.***

Kalın tokoy içinde
Dümürdü köölöp kazamın.
Akılı cok aybança
Tokoydo ***mögdöp catamın.***

Yerini okşamaktayım."
(T. 164-13)
"Sık orman içinde
Ağaç kökünü karıştırıp kazıyorum.
Akılı yok hayvan gibi
Ormanda yoruluyorum."
(T. 93-3)

Sonuç:

Tarihî lehçelerde bulunan *"fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + şahıs eki"* kuruluşu, bugünkü lehçelerde tamamen ekleşmiştir (bk. Geniş Zaman). Fiilin devamlılığını ve halen süren bir zamanda yapıldığını veya olduğunu göstermek için, bugünkü lehçelerde, bu birleşik fiil kuruluşuna yeniden müracaat edilmiştir.

**bil-i-p yat-ı-r ; bil-i-p yüri-r ; bil-i-p tur-ı-r ; bil-i-p otır-ı-r* gibi birleşik fiilin geniş zaman çekimli haline dayanan şekiller, esasen her üç lehçede de vardır. Fakat Tat. bu birleşik fiili ekleştirip bir zaman eki haline getirmemiştir ve şimdiki zaman çekiminde, kesin bir zaman bildirmeyen *-a/-e* ekini kullanmaktadır. Söz konusu bu şekiller, Tat.'da, halen devam eden hareketleri gösteren birleşik fiiller olarak kullanılmaktadır.

Geniş zaman eki taşıyan **-p yatır; -p yürir; -p turır; -p otırır* çekimleri Kzk.'da haploloji sonunda kısalıp ekleşmiştir : *-p jatır; -p jür; -p tur; -p otır.* Kırg.'da aynı yardımcı fiillerin *-r* değil de *-a/-e (-o/-ö)* ekiyle geniş zamanda çekime sokulduğu görülüyor: *-p cat-a; -p cür-ö; -p tur-a; -p otur-a* (3. şahıslarda tabii ki *-at/-et, -ot/-öt* ekleriyle).

Asıl fiille, ekleşen yardımcı fiili bağlayan zarf-fiil unsuru Kzk.'da hem *-p* hem *-a/-e* (ünlüyle biten fiillerde *-y*) eki olabilir. Kırg.'da ise hakim ek *-p*'dir, *-a/-e* zarf-fiili Kırg.'da sadece *bar-* ve *kel-* fiillerinde kullanılır (*bara catam, kele catat* vs.).[565]

Bütün bunlara bakarak, kesin şimdiki zaman şeklinin her üç lehçede de ekleşme devresini henüz tamamlamadığını ve dolayısıyla fonksiyon ve şekil farklarının da bulunduğunu söylemek mümkündür.

2.2.1.4. Gelecek Zaman

2.2.1.4.1. *Kesin Gelecek Zaman*

Bu çekim, geniş zaman bahsindeki gelecek zaman ifadeli çekimin aksine, hareketin gelecek zamanda belirli ve kesin bir şekilde gerçekleşeceğini gösterir. "Bu gerçek gelecek zamanda ihtimal değil, kesinlik vardır. Hareketin olabileceği değil, olacağı bildirilir. Öte yandan bu gelecek zaman şimdiki zamana karışmış

565 KırgTG., 235.s.

bir gelecek zaman değil, şimdiki zamandan sonra başlayan tam ve açık bir gelecek zamandır."[566]

Tat. *kileçek zaman*; Kzk. *keler şak*; Kırg. *keler çak* terimleriyle adlandırılan gelecek zaman çekimi, lehçelerin gramerlerinde türlerine göre şöyle verilmiştir:

Tat. 1. *katgıy kileçek zaman*, 2. *çamalavlı kileçek zaman.*
Kzk. 1. *jalpı keler şak*, 2. *boljaldı keler şak*, 3. *maksattı keler şak.*
Kırg. 1. *aykın keler çak*, 2. *arsar keler çak.*

Bunları sırasıyla değerlendirecek olursak, Tat. 1. tür, şimdi söz edeceğimiz kesin gelecek zamandır; 2. tür geniş zaman bahsindeki *-ar/-er, -r* ekli çekimdir. Kzk. 1. tür gelecek zaman ifadeli (*-a/-e* ekli) geniş zamandır; 2. tür yine *-ar/-er, -r* çekimli geniş zamandır; 3. tür aşağıda ele alacağımız maksatniyet ifadeli gelecek zamandır. Kırg. 1. tür gelecek zaman ifadeli (*-a/-e* ekli) geniş zamandır; 2. tür *-ar/-er, -r* çekimli geniş zamandır.

Bütün bunların içinde kesin gelecek zaman çekimi, sadece Tat.'da vardır. Kzk. ve Kırg.'da kullanılan gelecek zaman çekimlerinin, hem şimdiki zaman hem gelecek zaman bildiren ve bundan ötürü geniş zaman eki olarak kabul edilmesi gereken *-a/-e* ekiyle kurulduğu veya tahmin, şüphe vs. gibi fonksiyonları bulunan *-ar/-er, -r* ekli belirsiz bir gelecek zamana, yani geniş zamana dayandığı görülüyor (krş. Geniş Zaman). Biz, bu sebeple, *kesin gelecek zaman* olarak, sadece Tat.'da bulunan ve *-açak/-eçek* sıfat-fiiliyle yapılan çekimden söz edeceğiz.

*

-gay/-gey ET. devresinde en fazla kullanılan gelecek zaman çekim eki olmuştur. *tegingeymen* "erişeceğim", *yaragay* "yarayacak" gibi örneklerde daima bir çekim olarak görülen ve hiç isim teşkil etmeyen *-gay/-gey* eki[567] devre içindeyken son ünsüzünü düşürerek *-ga/-ge* halinde de kullanılmıştır.[568] Bu ekin yanında bilhassa eski kitabelerde yaygın olan *-daçı/-deçi* ve *-gu/-gü* sıfat-fiillerinin de gelecek zaman çekiminde ET. boyunca faal olarak kullanıldığını görüyoruz.

ET. devresini takiben gelişen tarihî lehçelerde de aynı çekimler devam etmiştir: Harezm alanında, *-gay/-gey* eki eskiden beri var olan gereklilik ifadesiyle beraber gelecek zaman çekimini yapmıştır: *bolgay men, yüritgey men* vs.[569] Bugünkü Kıpçak lehçelerinin edebî miras aldıkları Çağatay ve Kıpçak yazı dillerinde de eski kuruluşlar devam etmiştir: Çağ. *kıl-gay men* (gelecek-istek

[566] TDB., 302.s.
[567] ETG., 82.s.
[568] KBG., 126.s.; TDB., 303.s.
[569] J. Eckmann, Harezm Türkçesi, 203-204.s.

çekimi); *al-gu-m-dur* (mutlak gelecek zaman). [570] Kıp. *kel-gey men, kel-ge biz* vs.[571]

Tat. *-açak/-eçek* gelecek zaman eki, ET. devresinde bulunmayan ve Batı Türkçesi başında ilk defa görülen bir sıfat-fiildir.[572] Bu alanda gelecek zaman çekimi yapan *-ısar/-iser* ve *-asɪ/-esi* gibi ekler yanında kullanılan *-açak/-eçek* sıfat-fiili, giderek, gelecek zaman teşkilinde tek çekim eki olarak kalmıştır.[573]

Tat. *-açak/-eçek* eki, gerek bir sıfat-fiil gerekse bir fiil çekim eki olarak, Kzk. ve Kırg.'da bulunmadığı için, Tat.'ın Kıpçak değil, Oğuz lehçeleriyle ortaklaştığı bir unsur-u olmakla dikkat çekicidir. Tabii ki Oğuz lehçelerinde gelişen tonlu *-acak/-ecek* şekli Tat.'da yoktur. Sıfat-fiil esaslı bir çekim olarak, Tat. kesin gelecek zaman çekimi 1. tip şahıs eklerini alır. Kesin gelecek zamanın şahıslara bağlanmış çekimleri ve onları takiben de, edebî eserlerden alınmış örnekleri şöyledir:

Tat.	t. 1.ş.	ilt-eçek-mén	söyle-y-eçek-mén	yuv-açak-mın	ükén-eçek-mén
	2.ş.	ilt-eçek-séñ	söyle-y-eçek-séñ	yuv-açak-sıñ	ükén-eçek-séñ
	3.ş.	ilt-eçek	söyle-y-eçek	yuv-açak	ükén-eçek
	ç.1.ş.	ilt-eçek-béz	söyle-y-eçek-béz	yuv-açak-bız	ükén-eçek-béz
	2.ş.	ilt-eçek-séz	söyle-y-eçek-séz	yuv-açak-sız	ükén-eçek-séz
	3.ş.	ilt-eçek-ler	söyle-y-eçek-ler	yuv-açak-lar	ükén-eçek-ler
		"götürmek"	"söylemek"	"yıkamak"	"pişman olmak"

Tat. *İndé, gaile korıp, bérge yeşiy başlasalar böténley başkaça* ***bulaçak.*** *Télegen cirden fatir alıp, canı télegençe kiyénép cey cittémé diñgéz buyına yeise çit illerge sefer totıp* ***yeşeyeçek*** *alar.* "Şimdi aile kurup beraber yaşamaya başlasalar tamamen başka olacak. Dilediği yerden ev alıp, canının istediği gibi giyinip, yaz geldi mi deniz kıyısına veya yabancı ülkelere seyahate çıkıp yaşayacak onlar." (RM. 171-30)

Barıbér uñışnıñ küp öléşé ye şunda basuda kalıp ***öşiyeçek****, ye şeherdegé yeşélçe bazalarında çérép* ***tarkalaçak****.* "Ne olursa olsun, mahsulün büyük kısmı ya burada tarlada kalıp donacak veya şehirdeki sebze depolarında çürüyüp dağılacak." (RM. 87-5)

[570] ÇEK., 124.; 134.s.
[571] KıpTG., 131.s.
[572] ETİ., 25; 34.s.
[573] TDB., 303-304.s.

Sonuç:

-açak/-eçek ekiyle kurulan kesin gelecek zaman, karşılaştırılan lehçelerden Kzk. ve Kırg.'da yoktur, sadece Tat.'da vardır. Her üç lehçede de kullanılan gelecek zaman ifadeli geniş zaman (*-a/-e* ekiyle) çekiminin kullanış sıklığı, buna nazaran daha fazladır. *-a/-e* ekli çekim, metin ve sentaks ilişkileriyle bağlanarak Tat.'da gelecek zaman ifadesi vermektedir. Okunan Tat. metinlerinde gelecek zaman için *-açak/-eçek* ekli çekimin az bulunduğu, buna karşılık, zarf veya edat gibi yardımcı unsurlarla desteklenen *-a/-e* gelecek zaman çekiminin, daha sık kullanıldığı göze çarpmaktadır.

2.2.1.4.2. Niyet İfadeli Gelecek Zaman

Gelecek zaman çekimli fiil, henüz gerçekleşmeyen bir zaman dilimine ait olduğu için, anlam bakımından, içinde niyet, maksat, istek, şart, gereklilik gibi pek çok ifadeyi bulundurabilir. O sebeple, dil tarihimize bakınca, gelecek zaman sıfat-fiillerinin veya fiil isimlerinin, kesin bir zaman bildirmeyen, fakat halen var olmayıp gelecekte bir zamanda ortaya çıkacak bu fiil kiplerinin ifadesinde de kullanıldığını görebiliriz.

Kzk. *maksattı (arnavlı) keler şak* "maksatlı (tahsisli) gelecek zaman" diye adlandırılan bu çekim, fiil isminin yardımcı fiille bildirilmesine dayanır: * *al-mak-çı bolamın / bolırmın* . Bu isim bildirmesinin yapısındaki *-çı* isimden isim yapma eki dolayısıyla, fiilin oluşu veya kılınışı için bir maksat veya gelecek zamanda olacak harekette bir niyet ifade edilmiştir.

Kazak gramerinde gelecek zaman bahsi içinde gerçek bir zaman eki olarak ele alınan *-makşı/-mekşi* (> *-mak/-mek*) ekinin[574] daha ET. devresinden beri bilinen ve dilimizde çok kullanılan fiil ismi eki olduğu şüphesizdir. Kzk. *kel-mek-pin* "gelmek istiyorum", *şık-pak-pın* "çıkmak istiyorum" vs. gibi örneklerde yardımcı fiilin tamamen tasarruf edilmesiyle adetâ bir sıfat-fiil olarak kalan Kzk. *-mak/-mek* ekli çekimler, kullandığımız kaynaklarda bir gelecek zaman çekimi olarak kaydedilmiştir. Ayrıca aynı gramerlerin sıfat-fiiller bahsinde de *-mak/-mek* eki bir gelecek zaman sıfat-fiili diye kabul edilmiştir.[575] Ancak *barmakşı emespiz* gibi olumsuz çekiminde bu şeklin, isim bildirmesi karakterini halen koruduğu anlaşılıyor (Normal bir fiil çekiminde *bar-ma-makşı-mın* olumsuz şekli beklenirdi).

Tat. *-mak-çı/-mek-çé* ; Kırg. *-mak-çı/-mek-çi* (> *-mak/-mek*) şekilleri Tatar ve Kırgız gramerlerinde gelecek zaman bildiren çekimler olarak yer almamış, ama bunlar, fiil kipleri içinde, niyet-istek çekimi bahsinde zikredilmiştir.[576]

[574] KKT., 333.s. ; KazTG.-1955., 156.-157.s.
[575] KKT., 304.s.
[576] HTET., 243.s. ; KırgTG., 226.s.

Nihayet, *-makçı* (> *-mak*) çekimli fiileri, Kazak gramerleri niyet ifadeli gelecek zaman olarak adlandırıp bunları bir gelecek zaman çekimi gibi görseler de, biz her üç lehçede ortak olarak bulunan bu şekli, istek çekimi bahsinde, örnekleriyle beraber topluca değerlendirmeyi uygun bulduk.

2.2.1.4.3. Yakın Gelecek Zaman

Bu çekim sadece Kazak gramerinde yer alan *"fiil+zarf-fiil+yardımcı fiil+şahıs eki"* şeklindeki bir kuruluşa dayanır ve gelecekte olacak bir hareket için şimdiden hazırlık yapıldığını, bu hareketin yakında gerçekleşeceğini ifade eder.

-galı/-geli zarf-fiiline *jatır, jür, tur, otır* gibi, şimdiki zaman çekiminde de kalıplaştığını gördüğümüz, yardımcı fiillerin ilâvesiyle kurulan *bargalı jatır, kelgeli jatır* gibi örnekler Kzk.'da bir gelecek zaman çekimi olarak kabul edilmiştir.

Kzk. *negaybıl osı şak* (belirsiz şimdiki zaman)[577] veya *senimdi keler şak* (inanışlı gelecek zaman)[578] denen bu çekimden söz eden kaynaklardan biri, onu şimdiki zaman, diğeri ise gelecek zaman çekimi olarak zikreder, müracaat ettiğimiz bir üçüncü gramerde ise bu çekime hiç yer verilmez.[579]

Türkçenin yazılı devresi boyunca takip edilen bu zarf-fiil (ET. *agırgalı, algalı, bulgalı, satgalı* [580] , *tapıngalı, ölgeli, körgeli* [581] ; Kıp. *yatkalı, yazgalı* [582] ; Çağ. *köydürgeli, çıkkalı* [583] vs.) genellikle maksat veya sebep bildiren zarfların kuruluşunda kullanılmıştır.

Zarf-fiilin bu zarf yapma fonksiyonu, karşılaştırdığımız her üç lehçede de esastır. Fakat bu ek sadece Kzk.'da *jat-, jüri-, tur-, otır-* gibi devamlılık fonksiyonlu klâsik yardımcı fiillerin yanında ekleşip, giderek gelecek zaman çekimlerinden biri haline gelmiştir. Bu ekleşme, tıpkı şimdiki zaman çekimlerinde *(kelip jürmin)* olduğu gibi, zarf-fiilin giderek, bir zaman fonksiyonu kazanması ve yardımcı fiilin de haplolojiyle ses ve şekil olarak kalıplaşıp kendi anlamından uzaklaşması ve sadece bir yardımcı çekim unsuru halinde kalması yoluyla olmuştur.

Kazak gramerlerinin zikrettiği aşağıdaki örnekleri, sadece Kzk.'a has ve Tat. ve Kırg.'da bulunmayan "yakın gelecek zaman, maksat ve hazırlık ifadeli gelecek zaman" olarak kabul edip burada veriyoruz:[584]

[577] KKT., 331.s.
[578] KazTG.-1967., 201.s.
[579] KazTG.-1955., 152-158.s.
[580] Maytı., 526.s.
[581] KBG., 186.s.
[582] KTG., 146.s.
[583] ÇEK., 111.s.
[584] A.B. Ercilasun, Kazak Türkçesinin Kısa Grameri, 1056.s.

Biz sogıska kirgeli otırmız. "Biz savaşa girmeye hazırlanıyoruz (yakında gireceğiz)."

Asan bıyıl okuvga tüskeli cür. "Asan bu yıl okumaya başlayacak."

Aysuluv Almatıga cürgeli catır. "Aysuluv Almatı'ya gidecek (gitmeye hazırlanıyor)."[585]

Nihayet, Kzk.'da zaten kalıplaşmış halde başka çekimlere de giren *jatır, jür, tur, otır* gibi devamlılık fonksiyonlu unsurların önünde, *-galı/-geli* zarf-fiilinin bu çekimi yaptığı Kazak gramerleri tarafından kaydedilmiştir. Fakat ET. devresinden beri yaşayan ve zarf-fiillik tabiatı gereği, maksat, sebep gibi ifadeleri olan *-galı/-geli* ekinin Kzk. ile beraber diğer iki lehçede de görülmesine rağmen sadece Kzk.'da gelecek zaman çekimi yapan kuruluşlara dahil edilmesi, bize şimdilik kabul edilir gibi görülmüyor. Kazak gramerlerinde, bunun bir zaman çekimi sayılmasında, daha ziyade, şimdiki zaman çekiminde de kalıplaşan yardımcı unsurların tesirleri olduğunu, yani *kelip jatır* "gelmekte" *—kelgeli jatır* " *gelecek" paralelliğinin kurulduğunu düşünüyoruz.

Kaldı ki, Kzk.'ın en yakın komşusu olan Tat., Başk. ve Kırg. gibi Kıpçak lehçelerinde bu çekime rastlayamadık. Zaten bu çekimden söz eden iki kaynaktan birisinin, bunu şimdiki zaman çekimlerine dahil ederken, sadece birisinin gelecek zaman olarak kabul etmesi de bu şüphemizi kuvvetlendirmektedir.

2.2.1.5. Geniş Zaman

"Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimîlik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullanıldığı gibi, gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler için de bu çekime başvurulabilir. Demek ki geniş zaman ekleri üç çeşit zaman ifade ederler: 1. her zaman, 2. geçmiş zamanla şimdiki zamanı içine alan bir zaman, 3. gelecek zaman. İşte geniş zaman ekleri hareketin bu üç zaman bölümünden birinde ortaya çıktığını veya çıkacağını göstermek için kullanılırlar." [586]

Geniş zamanın bu özellikleri dolayısıyla, dilimizde, geniş zaman sıfat-fiillerinin, geçmiş zaman, şimdiki zaman veya gelecekte gerçekleşen istek, gereklilik gibi kiplerin çekiminde eskiden beri kullanıldıklarını görüyoruz.

Mesela, ET. devresinde şimdiki zaman çekimi için ayrı bir şekil yoktu ve geniş zaman çekim eki *-ur/-ür*'den faydalanılıyordu[587]. ET. devresini takiben

[585] KazTG.-1967., 201.s.
[586] TDB., 291.s.
[587] KBG., 124.s.; ETG., 80.s.

gelişen lehçelerde, şimdiki zaman çekimi için devamlılık bildiren yardımcı fiilerin kullanıldığı ve giderek bu birleşik fiillerin ekleştiği görülüyor. Harezmce metinlerde şimdiki zaman şöyledir:

bara turur men	*bara turur miz*
bara turur sen	*bara turur siz*
bara turur	*bara tururlar* [588]

Aynı kuruluş, Çağ. devresinde de ekleşerek devam eder:

tapadur mén	*déydür mén*
tapadursén	*déydür sén*
tapadur	*déydür*
tapadur biz	*déydür biz*
tapadur siz	*déydür siz*
tapadurlar	*déydürler* [589]

Devamlılık fonksiyonu olan bu yardımcı fiil, Kıp. alanında da ekleşip şimdiki zaman çekiminde kullanılmıştır:

ala-dır-men	*ala-dır-biz*
ala-dır-señ	*ala-dır-siz*
ala-dır	*ala-dır-lar* [590]

Bunlara, Batı Türkçesi başlarında kullanılan *gelü yorır* gibi, birleşik fiillerin ekleşmeye başladığı şekilleri de katmalıyız.[591] Böylece XIV.-XV. asır civarında Türkçenin edebî dil olarak kullanıldığı üç alanda da, şimdiki zaman çekimi için belli bir ek kullanma ihtiyacıyla, devamlılık fonksiyonlu ve geniş zaman çekimli birleşik fiilleri ekleştirme yolunda olduğunu söyleyebiliriz.

"*Fiil + zarf-fiil eki + yardımcı fiil + şahıs zamiri*" şeklindeki kuruluş, bugünkü lehçelerde yardımcı fiilin tasarruf edilmesiyle ekleşmiş ve asıl fiille yardımcı fiili bağlayan ünlü zarf-fiil, genellikle tek başına, zaman eki haline gelmiştir. Fakat hem esas kuruluşta bulunan geniş zaman çekiminin hatırasıyla hem de geniş zamanın, bilhassa şimdiki zaman ve gelecek zamanla yakınlığından ötürü, bu *-a/-e* eki, yeni lehçelerde şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimlerinde aynı anda kullanılmaktadır. Hatta bu lehçelerin gramerlerinde, ekin bu fonksiyonlarına dayanarak, aynı ek, hem şimdiki zaman hem de gelecek zaman çekimlerinin

[588] J. Eckmann, Harezm Türkçesi, 205.s.
[589] ÇEK., 136.s.
[590] KıpTG., 128.s.
[591] TDB., 296.s.

anlatıldığı bahislerde, ayrı ayrı zikredilmiş ve asıl söz edilmesi gereken geniş zaman fonksiyonu ihmal edilmiştir.[592]

Biz, bu tarihî lehçelerde ekleşmeye başlayan yeni geniş zaman ekini (*-a/-e*), bugünkü lehçelerde kullanıldığı şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimi için ayrı ayrı inceleyeceğiz.

2.2.1.5.1. Şimdiki Zaman İfadeli Geniş Zaman

Şimdiki zaman çekimi, konuşma anında olagelen bir hareketi, halen devam eden bir fiili ifade eder. Tat. *hezérgé zaman*; Kzk. *osı şak* ; Kırg. *uçur çak* denen şimdiki zaman çekiminin Tat.'da sadece bu adla anılan tek türü olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg.'da ayrıca yardımcı unsurlarla yapılan bir çekim (aşğ. bk.) daha olduğu için şimdiki zaman, ikiye ayrılır: Burada söz konusu ettiğimiz *-a/-e* ekli çekime, Kzk. *jalpı osı şak* (genel şimdiki zaman), Kırg. *cönököy uçur çak* (basit şimdiki zaman) adı verilir.

	ünsüzle biten fiiller :	ünlüyle biten fiiller :
Tat.	*-a/-e*	*-y*
Kzk.	*-a/-e ; -adı/-edi (3. şahıslarda)*	*-y ; -ydı/-ydi(3.şahıslarda)*
Kırg.	*-a/-e ; -o/-ö ; -at/-et ; -ot/-öt (3. şahıslarda)*	*-y ; -yt (3. şahıslarda)*

Genel olarak 1. tip şahıs eklerini kullanan *-a/-e* ekli şimdiki zaman çekiminin, lehçelerde şahıslara bağlanmış örnek çekimlerini şöyle yapabiliriz:

Tat.	teklik	1.ş.	*üt-e-m*	*éşliy-m*	*tot-a-m*	*ig-e-m*
		2.ş.	*üt-e-séñ*	*éşliy-séñ*	*tot-a-sıñ*	*ig-e-séñ*
		3.ş.	*üt-e*	*éşliy*	*tot-a*	*ig-e*
	çokluk	1.ş.	*üt-e-béz*	*éşliy-béz*	*tot-a-bız*	*ig-e-béz*
		2.ş.	*üt-e-séz*	*éşliy-séz*	*tot-a-sız*	*ig-e-séz*
		3.ş.	*üt-e-ler*	*éşliy-ler*	*tot-a-lar*	*ig-e-ler*
			"geçmek"	*"çalışmak"*	*"tutmak"*	*"ekmek"*

[592] Alanlarındaki en iyi kaynaklar olarak kullandığımız Tatar, Kazak ve Kırgız gramerlerinde, fiil çekiminde geniş zaman bahsi yoktur. Sadece şimdiki zaman çekiminde ekin geniş zaman fonksiyonuna atıflar yapılmaktadır: Mesela, "(...) Aslında şimdiki zaman terimi sadece dar manasıyla kullanılmaz, belki şu an ile birlikte, onun geçmiş ve gelecek sınırları içine girmesi de mümkündür. Şimdiki zaman fiil şekillerinden doğrudan doğruya başka zamanları bildirmek için de faydalanılır; gelecek zaman için pek sık kullanılır, ama biz bu şekle geçmiş zaman pozisyonunda da rastlıyoruz." (TTG., 220.s.) "Bu şekil metindeki hizmetine göre, konuşulan zamanda olan hareketi de her zaman yapılan bir işi de (...) bildirir." (KKT., 330.s.)

Kzk.	teklik	1.ş.	*öt-e-mín*	*iste-y-mín*	*tut-a-mın*	*eg-e-mín*
		2.ş.	*öt-e-sín*	*iste-y-sín*	*tut-a-sın*	*eg-e-sín*
		3.ş.	*öt-edi*	*iste-ydi*	*tut-adı*	*eg-edi*
	çokluk	1.ş.	*öt-e-miz*	*iste-y-miz*	*tut-a-mız*	*eg-e-miz*
		2.ş.	*öt-e-siñder* *öt-e-sizder* *öt-e-siz*	*iste-y-siñder* *iste-y-sizder* *iste-y-siz*	*tut-a-sıñdar* *tut-a-sızdar* *tut-a-sız*	*eg-e-siñder* *eg-e-sizder* *eg-e-siz*
		3.ş.	*öt-edi*	*iste-ydi*	*tut-adı*	*eg-edi*

Kırg.	teklik	1.ş.	*öt-ö-m(ün)*	*işte-y-m(in)*	*tut-a-m(ın)*	*eg-e-m(in)*
		2.ş.	*öt-ö-süñ*	*işte-y-siñ*	*tut-a-sıñ*	*eg-e-siñ*
		3.ş.	*öt-öt*	*işte-yt*	*tut-at*	*eg-et*
	çokluk	1.ş.	*öt-ö-büz*	*işte-y-biz*	*tut-a-bız*	*eg-e-biz*
		2.ş.	*öt-ö-süñör* *öt-ö-süzdör* *öt-ö-süz*	*işte-y-siñer* *işte-y-sizder* *işte-y-siz*	*tut-a-sıñar* *tut-a-sızdar* *tut-a-sız*	*eg-e-siñer* *eg-e-sizder* *eg-e-siz*
		3.ş.	*öt-ö-ş-öt*	*işte-ş-et*	*tut-u-ş-at*	*eg-i-ş-et*

-a/-e ekli şimdiki zaman için bu lehçelerin edebî eserlerinden alınan örnekler şunlardır:

Tat. *Yakınlaşıp kilgen köznéñ çalımnarı herkayda küzge* ***taşlanıp tora*** *indé. Könner cılı hem köleç buluvga da karamastan, cey buyı kayaş nurı hem yañgır tamçıları béleri irkelengen yafraklarga anda-sanda sargılt tös* ***iñép kile.*** *Kötmegende isép kuygan cil yakalarını kütere töşerge* ***mecbur ite.*** "Yaklaşmakta olan güzün belirtileri her yerde göze çarpıyor artık. Günlerin sıcak ve güleç olmasına rağmen, yaz boyunca güneş ışığı ve yağmur damlalarıyla nazlanan yapraklara orada burada sarı renk düşüyor. Aniden esiveren rüzgâr, yavaş yavaş yakaları kaldırmağa mecbur ediyor." (RM. 96-31)

-Yahşı, yahşı süz de yuktır, min karışmıy ***uynıymın****; tik sinė şartımga künmesséñ diyép min* ***uylıymın.*** "Güzel, güzel, söz de yoktur, ben karşı gelmeden oynarım; lakin sen şartıma razı olmazsın diye düşünüyorum." (ATŞ. 203-81)

Asiye anıñ hakında sagıngan çaklarında gına tügél, bérözlékséz ***uylıy*** *hem şul uylarınnan yem tabıp* ***yeşiy.*** *Elé méne şundıy güzel tabigat koçagında çakta da anı* ***uylıy.*** "Asiye, sadece onun için endişelendiği zamanlarda değil, hiç durmadan düşünüyor ve bu düşüncelerinden de tat alarak yaşıyor. İşte şimdi böyle güzel tabiatın kucağındayken de onu düşünüyor." (RM. 116-6)

Kzk. *Belgisiz ümit kütken komagay köz aynaları* ***şarlaydı.*** *Keybir cerde*

köz uşında aspan tönip jerge konıp, jakındasıp, cımdaskanday ***körinedi.*** "Belirsiz bir ümit bekleyen aç göz, etrafı araştırıyor. Bazen gökyüzü ufuktan dolaşıp yere konmuş, yakınlaşıp birleşmiş gibi görünüyor." (ME1. 70-14)

Tanıskalı üşinşi kün. Ravşanmen bul èli sırlaskan jok. Birak üyrenisken, katar ösken adamday tez jakındasıp ketti. Ekevi köp ***èñgimelesedi.*** *Okıgan kitaptarın* ***aytısadı.*** *Ilgıy pikirleri bir jerden* ***şıgadı.*** "Tanışalı beri üçüncü gün. Ravşan ile henüz sır paylaştıkları yok. Fakat bilgili, çok yetişkin bir insan gibi yakınlaşıverdi. İkisi çok sohbet ediyor. Okudukları kitapları birbirlerine anlatıyorlar. Hep fikirleri bir yerden çıkıyor." (TA. 61-26)

Kırg. *Akbaranın soñunan cele-cortup Taşçaynar* ***barat.*** *Böltürüktör bolso arı-beri oyt berip, oyun salıp* ***kelatışat.*** *Anda sanda enesinen ozup aldıga çıga berçüdöy* ***culunuşat.*** "Akbara'nın peşinden koşa koşa Taşçaynar gidiyor. Kurt yavruları ise oraya buraya sapıp, cilveleşerek geliyorlar. Arada sırada annesini geçip öne çıkıverircesine fırlıyorlar." (ÇA1986. 10-30)

Seydenin beş-altı toogu sırtkı üyünö kamalıp, burçta ürpöyüşüp, birine-biri ıktap eşikke ***çıkpayt.*** *Alar capa tartkanday közdörünün teñin akçeldetip, calgız ayaktap, kişini muñduu* ***karaşat.*** "Seyde'nin beş altı tavuğu dışarıdaki evine kapanarak, köşeye sinip birbirlerine sokularak kapıya çıkmıyor. Bunlar cefa çekercesine gözlerini kırpıştırıp kimsesiz bir halde, insana hüzünlü hüzünlü bakıyorlar." (ÇA1991. 43-6)

Edigey kepesine ***kiret-çıgat,*** *col üstünön Edilbaydın karaanı körünörün* ***kütöt.*** *Oşentip turup can cagınan bir canıbar közünö urundu. Karasa tülkü eken. Közdörü kögüş tartıp* ***calcıldayt.*** *Özü zım karagaydın tübündö salbırap* ***turat,*** *ce beri* ***cılbayt,*** *ce nan* ***ketpeyt.*** "Edigey kulubesine giriyor, çıkıyor, yol üstünden Edilbay'ın karaltısının görünmesini bekliyor. Bu şekilde otururken etrafında bir hayvan gözüne çarptı. Meğer tilki imiş... Gözleri maviye çalar halde, ürkek ürkek bakıyor. Kendisi telgraf direğinin dibinde dikilip duruyor, ne buraya kımıldıyor, ne öteye gidiyor." (ÇA1983. 14-32)

Mına oşondo tanoolorun derdendetip, kuyruktarın kötörö koşkurup, möñküp oyun salıp ***ketişet.*** *Tuş-tuştan ayt-ayttap baldar tekireñ-taskak menen attardı kayra sarayga kubalap kelip* ***kirgizet.*** "İşte orada, burun deliklerini kabartıp kuyruklarını kaldırmış halde, tıksırıp kişneyerek oynayıp gidiyorlar. Karşı taraflarda da çocuklar bayram ederek, zıplaya zıplaya atları yine ahıra kovalayıp sokuyorlar." (ÇA1984. 37-21)

Sonuç:

Şimdiki zaman çekimi eki *-a/-e* her üç lehçede de vardır. Kendisi bir ünlü olan ek, tabii ki ünlüyle biten kök ve gövdelere *-y-* yardımcı sesiyle

bağlanmıştır. Fakat ek, bu durumda düşerek yardımcı ünsüz asıl ek durumuna geçmiştir: **işle-y-e-min* > Kzk. *iste-y-min* vs.

Tat.'da geniş ünlüyle biten kök ve gövdelerin son sesi, işte asıl ek durumuna geçen bu *-y-* sesinin tesiriyle daralır: **işle-y-e-siñ* > *işle-y-siñ* > *Tat. éşliy-séñ* (imlâ: *éşliséñ*) vs. Bu daralma Kzk. ve Kırg.'da yoktur, dolayısıyla Tat. bu özelliğiyle diğerlerinden farklıdır.

Çekim ekinin *-a/-e* şekli 1.ve 2. şahıslarda tamamen ortakken, 3. şahıslarda, tarih içinde farklı ekleşmeler olmuştur. Mesela:

Tat.	*tot-a*	<<	*tut-a turur*	
Kzk.	*tut-adı*	< **tut-adır*	<*tut-adur*	<*tut-a durur* < *tut-a turur*
Kırg.	*tut-at*	< **tut-at*	< *tut-atır*	<< *tut-atur* < *tut-a turur*

Burada görüldüğü gibi, Tat. eski yardımcı fiili tamamen tasarruf etmiş; Kzk. ve Kırg. haploloji, ünlü uyumu ve ünsüz *(-r)* düşmesi sonunda bu yardımcı fiili ekleştirmiştir. Ancak Kırg.'daki ekleşmede, giderek kısalan *turur* unsurunun ilk ünsüzünün tonlulaşmadan kaldığı anlaşılıyor.

3. şahıslardaki bu ek, ünlüyle biten kök ve gövdelerde yine yardımcı ünsüz aldığı için yukarıda sözü edilen ünlü düşmesi gerçekleşir:

Tat.	*éşliy*	< **éşle-y-e*	<< *işle-y-e turur*
Kzk.	*isteydi*	< **iste-y-edi*	<< *işle-y-e turur*
Kırg.	*işteyt*	< **işte-y-et*	<< *işle-y-e turur*

-a/-e şimdiki zaman çekim eki Kırg.'da dudak uyumu sebebiyle *-o/-ö* (3. şahıslarda *-ot/-öt*) varyantlarını da türetmiştir. Bu yuvarlak ünlülü türleriyle Kırg. diğerlerinden ayrılır.

2.2.1.5.2. Gelecek Zaman İfadeli Geniş Zaman

Bu çekim, yukarıda anlatılan *-a/-e* ekli şimdiki zaman çekimiyle şeklen aynıdır. Ancak metin içindeki bağlarına bakarak veya kullanıldığı cümlede bulunan zarf gibi yardımcı unsurlar dolayısıyla, biz bu çekimin şimdiki zamana veya gelecek zamana işaret ettiğini anlayabiliyoruz.

Bu çekim Tatar gramerlerinde *hezérgé zaman* (şimdiki zaman) bahsinde ele alınmış[593] ve onun geniş zaman fonksiyonlarına temas edilmiştir; bundan, ayrıca gelecek zaman bahsinde söz edilmemiştir.

---

593 HTET., 240-241.s.

Bu kuruluş, bir Kazak gramerinde *avıspalı osı şak* (değişken şimdiki zaman) ve *avıspalı keler şak* (değişken gelecek zaman) olarak zikredilir[594] . Bir diğer Kazak grameri de *-a/-e* ekli çekimi hem *jalpı osı şak* (genel şimdiki zaman) hem de *jalpı-anık keler şak* (genel-kesin gelecek zaman) bölümlerinde ayrı ayrı ele alır[595].

Kırgız gramerlerinde de aynı çekim, önce *cönököy uçur çak* (basit şimdiki zaman), sonra *aykın keler çak* (kesin gelecek zaman) bahislerinde işlenmiş ve bu ikisinin zaman farkının ancak metinden anlaşılacağı belirtilmiştir.[596] Diğer bir Kırgız grameri ise bu özelliğinden ötürü, çekime *uçur-keler çak* (şimdiki-gelecek zaman) dendiğini söylemiş ve bunu hem şimdiki zaman hem gelecek zaman bahsinde değerlendirmiştir.[597]

Bu adlandırmalar da gösteriyor ki, *-a/-e* ekli çekimde, zaman belirsizdir, çekime giren fiil, geniş zamanda yapılan veya olan bir hareketi ifade etmektedir. İşte bu sebeple adı geçen lehçelerin gramerlerinde bu kuruluştan, hem şimdiki zaman hem de tam bir netlik bildirmeyen gelecek zaman çekimleri altında söz edilmiştir. Fakat şimdiki zamanla gelecek zamanın aynılaşması, tabiî ki, ancak geniş zaman içinde olabilirdi. İşte onun için, biz, bu bölümün başında da belirttiğimiz gibi, bu *-a/-e* ekli çekime asıl olarak *geniş zaman* adını verip onun şimdiki zaman ve gelecek zaman için kullanışlarını ayrı ayrı ele almayı uygun görmüştük.

***

Yukarıda şimdiki zaman çekiminde şekil ortaklıkları ve farkları değerlendirilen *-a/-e* ekli çekimin burada belirsiz bir gelecek zaman, yani geniş zaman için kullanıldığı edebî örnekleri vermekle yetineceğiz:

Tat. *Şul kilеş bérniçe yıllar uzıp* ***kite,*** *mirzanıñ balaları* ***uynıylar, ukıylar*** *hem können-kön* ***üse baralar.*** *Mögallime Liza hanım royalde uynarga yahşı gına osta* ***bula.*** *Ul Kerime bélen Feridege muzıkadan da* ***derés bire başlıy.*** "Bu şekilde birkaç yıl geçip gider, mirzanın çocukları oynarlar, okurlar ve günden güne büyürler. Muallime Liza Hanım, piyano çalmakta iyice ustadır. Kerime ile Feride'ye müzik dersi de vermeğe başlar." (SC. 92-25)

-Min üstérdém balanı hem min ***hel item.*** *İké* ***söyleşmiybéz,*** *meditsina institutına* ***barasıñ*** *kızım...* "Ben büyüttüm çocuğu ve ben halledeyim. İki kere konuşmayacağız, tıp enstitüsüne gidersin kızım..." (RM. 63-19)

[594] KazTG.-1955., 152; 156.-157.s.
[595] KKT., 330; 332.s.
[596] KırgTG., 230; 239.s.
[597] AKT., 170; 172.s.

Bu nindiydér bér sihriy horga ***eylene.*** *Bu köy bigrek te köznéñ ozın korı kiçelerénde avılnıñ bér poçmagınnan işétélse, küñéllerné* ***kuzgata.*** *Yıraktan tıñlaganda anıñ köçlé dulkınnar ritmı bélen tegerep taraluvı iskétkéç* ***sizéle.*** "Bu nasıldır bir sihirli koroya döner. Bu melodi daha ziyade de, güzün uzun, kuru gecelerinde köyün bir köşesinden işitilse yürekleri oynatır. Uzaktan dinleyince onun güçlü dalgalar ritmiyle yuvarlanıp dağılması acayip şekilde sezilir." (MM. 198-9)

Kzk. *Al indi kalgan ömirimizdi kaytip ne kılıp* ***ötkizemiz*** *? Sonı taba almay özim de kayranmın.* "Artık kalan ömrümüzü nasıl ve ne yaparak geçiririz? Bunu bulamadığımdan kendim de şaşkınım." (AKKS. 145-6)

Birevler kudaydan bala ***tileydi.*** *Ol balanı ne* ***kıladı*** *? Ölsem ornımdı bassın* ***deydi,*** *artımnan kuran okısın* ***deydi,*** *kartaygan künimde asırasın* ***deydi.*** "Kimileri tanrıdan çocuk isterler. O çocuğu ne yapar ? Ölürsem yerime geçsin der, arkamdan Kur'an okusun der, ihtiyarladığım günümde bana baksın der." (AKKS. 158-1)

Arzan, jalgan külmeytin şın külerlik
Er tabılsa, ***jaraydı*** *kılsa suhbat.*
"Hafif ve sahte gülmeyen hakikaten gülünecek; adam bulunsa, sohbet etse iyi olacak." (AK1. 41-3)

Sogıs alvan türli adamdardı ***aralastıradı.*** *(...) Ertürli dagdısı, mamandıgı bar, alvan kesip adamdardı bir mamandık bir kesipke* ***köşedi.*** *Tagdırı, tilevi* ***ortak boladı.*** *Kisi oylamagan adamına jolıgıp, oyda jokta* ***dos boladı.*** "Savaş her çeşit adamı tanıştırır. (...) Her tür âdeti, uzmanlığı olan çeşitli meslek sahibi insanı bir mesleğe, bir yola sevkeder. Kaderi, dileği ortak olur. İnsan hiç düşünmediği bir adama rastlayıp hiç hesapta yokken dost olur." (TA. 51-25)

Jastık degenniñ özi de biy emes pe, boyıña bitken kuvat kızuvın kayda sıygızarıñdı bilmey, ***jantalasasıñ,*** *bir orında* ***otıra almaysıñ,*** *şır* ***aynalasıñ,*** *munıñ özin biy emes dep kim ayttı.* "Gençlik dediğin de zaten oyun (dans) değil mi, her tarafına yayılmış güçlü enerjiyi nereye sığdıracağını bilmeden şaşırırsın, bir yerde oturamazsın, hep dolanırsın, buna oyun, dans değil diye kim dedi ki ?" (İE. 53-26)

Kırg. *Akbara döbötünün izin cazbay* ***tanıyt:*** *Zor döbötü baskan kar* ***oyulup kalat,*** *keñ omuroo, barak töş nemenin küçü izinen ele* ***bilinip turat.*** "Akbara erkek kurdunun izini hiç şaşırmadan tanır: Büyük erkek kurdunun bastığı kar oyulup kalır, geniş göğüs ve tüylü döşün gücü, izinden bile anlaşılır." (ÇA1986. 13-38)

Eki kurcun kerek. Bardık buyum-terim, kiyim-keçek, balanın oroo-çulgoosunun baarın oşo eki kurcunga ***batırabız.*** *Kurcundardı eşekke* ***cüktöybüz.*** *Eşekti kaydan* ***tababız*** ? "İki heybe gerek. Bütün ıvır-zıvır, giyim-kuşamı, çocuğun kundağını, bezini, hepsini bu iki heybeye sokarız. Heybeleri eşeğe yükleriz. Eşeği nereden buluruz ?" (ÇA1991. 59-1)

Öz ıktıyarıbız menen cönögön missiyabızdı ***atkarabız*** *degen ümüt bizde bar cana içibizde aga ayabay* ***işenebiz.*** "Kendi seçimimizle yöneldiğimiz misyonumuzu gerçekleştiririz diye bir ümit bizde var ve içimizden ona alabildiğine inanıyoruz." (ÇA1983. 31-33)

Aydarkul ayıldın şilisindegi döbödö olturdu. Al mında künügö ***kelet.*** *Mal cayıp olturup beşimin okup alıp, üyünö tüşüp* ***barat.*** "Aydarkul köyün ötesindeki tepede oturdu. O, buraya her gün gelir. Hayvanları yayıp otururak öğle namazını kılıp evine iner gider." (MM. 219-1)

Cakşı adamdın belgisi
El kamı üçün ***küyügöt.***
Caman adam belgisi
Öz kamı üçün ***cügüröt.***
Akındar sayrap ırdasa,
Eldin gülü ***açılat.***
Kezektüü sözgö teñ bolboy,
Caman adam ***basınat.***
Konom dep barsañ andayga
"Cayım cok" dep cer karap
Çekesin sıypap ***kaşınat.***
Peylin buzup meymandan,
Bar tamagın ***caşırat.***

"İyi insanın emaresi (şudur)
Halk gamı için yanar.
Kötü adamın emaresi (şudur)
Kendi gamı için koşar." (T. 12-1)
"Akınlar çalıp söylese,
İlin gülü açılır.
Sıradan söze kulak vermez
Yaman adam alçalır.
Kalayım diye gitsen öylesine
"Yerim yok" diye yer bakıp
Çenesini okşayıp kaşınır.
Hürmetini bozup misafirden
Bütün yemeğini saklar." (T. 189-1)

Kımızdı içkenge ber dep, munun da ırasmısı ***tügönüp barat.*** *Katın-bala* ***içbeyt,*** *erteli-keç bir uurtamdan men* ***içem,*** *ayıl* ***içet.*** "Kımızı içene ver diyerek bunun da âdeti bitmektedir. Çoluk-çocuk içmez, gece-gündüz bir yudum ben içerim, köy içer." (MM. 225-31)

Sonuç:

Örneklerden de görüldüğü gibi *-a/-e* ekli şimdiki zaman ve gelecek zaman çekimleri şekil olarak aynıdır. Ancak, metinde, cümle içinde ve cümleler arasında mevcut olan bağlara dayanarak zaman farklarını anlamak mümkün olabilmekte ve hangi çekimin şimdiki zaman ve hangisinin geniş zamanda gerçekleşen bir gelecek zaman olduğunu bilmek imkânı bulunmaktadır.

Başka dillerde olduğu gibi, dilimizde de şimdiki zaman çekimi, halde devam eden bir hareketi gösterdiği için, sonu belirsiz bir geleceğe, yani geniş zamana kaymış bir durumda olabilir. Bu dediğimizi Türkiye Türkçesinde kullanılan *-yor* şimdiki zaman ekiyle karşılaştırmak doğru olacak: *"Yarın size geliyoruz"* cümlesindeki gibi kullanışlar da gösteriyor ki *-yor* ekli çekim kesin bir şimdiki zaman göstermez, bu daha ziyade bir geniş zaman çekimidir. Bu cümlede, *"Yarın size geleceğiz"* gelecek zaman çekiminin veya *"Şu an size gelmekteyiz"* şimdiki zaman çekiminin kesinliği de yoktur. İşte lehçelerde örneklerini ve yapısını incelediğimiz bu *-a/-e* eki Türkiye Türkçesinde kullanılan *-yor* ekiyle aynı fonksiyonları taşımaktadır. Yani o da *-yor* eki gibi, hem devam eden hem belirsiz bir gelecek zamana taşan bir hareketi göstermektedir. Kaldı ki, Türkçenin bu iki ekinin dil tarihimizde aynı zamanlarda (XIV.-XV. asırlar) gelişmeğe başlaması da çok dikkat çekici bir noktadır.

2.2.1.5.3. -ar ; -r Ekli Geniş Zaman

Bu çekim, geçmişte başlayıp halde devam eden ve dolayısıyla geleceğe bağlanan bir fiili, yani her zamanda olabilecek bir hareketi göstermek için kullanılır. "Geniş zaman eklerinin karşıladıkları geniş zamanla ilgili bir vasıfları da kesinlik ifade etmemeleridir."[598]

-ar/er ; -r ekli geniş zaman çekimi, karşılaştırdığımız lehçelerin gramerlerinde de, gösterdiği bu belirsizliğe, şüpheye veya gelecekte gerçekleşecek bir ihtimale dayanarak adlandırılmıştır: Tat.*çamalavlı kileçek zaman* (tahmini gelecek zaman)[599] ; Kzk. *boljaldı keler şak* (tahmini gelecek zaman)[600] ; Kırg. *arsar keler çak* (şüpheli gelecek zaman)[601] .

ET. *-ur/-ür, -ar/-er, -r*[602] "kesin bir zaman ifade etmeksizin, manası belirsizlik, şimdiki zaman ve gelecek zaman arasında sallanan bir ektir."[603] ET. devresini takiben dallanan yeni lehçelerden Harezm Türkçesinde de *-ur/-ür, -ar/-er, -r* ekleri, a) şimdiki zaman, b) yaygın, zaman ifade etmeyen eylem, c) gelecek zaman fonksiyonlarıyla kullanılmıştır.[604] Aynı şekiller Kıp. ve Çağ. alanlarında da bu şekilde devam etmiştir.[605]

Karşılaştırdığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinde, geniş zaman çekiminin ek varyantları şöyledir:

[598] TDB., 291.s.
[599] HTET., 242.s.
[600] KKT., 332.s.; KazTG.-1955., 156.s.
[601] KırgTG., 242.s. ; AKT., 172.s.
[602] TDB., 292.s.
[603] ETG., 129.s. 35. not; krş. 80.s.
[604] J. Eckmann, Harezm Türkçesi, 203.s.
[605] KıpTG., 125.s.; ÇEK., 126-127.s.

Tat.	*-ar/-er ; -r*	
Kzk.	*-ar/-er ; -r*	
Kırg.	*-ar/-er ; -r*	*-or/-ör*

ET. devresinden beri bir isim kuruluşu esasına dayanan bu çekim bugün de tabii olarak şahıs zamiri kaynaklı 1. tip şahıs eklerini almaktadır. İşte, lehçelerin, bu şahıs eklerine de bağlanmış örnek çekimleri şöyle yapılabilir:

Tat.	teklik 1.ş.	*añla-r-mın*	*eyt-é-r-mén*	*suz-ar-mın*	*öz-er-mén*
	2.ş.	*añla-r-sıñ*	*eyt-é-r-séñ*	*suz-ar-sıñ*	*öz-er-séñ*
	3.ş.	*añla-r*	*eyt-é-r*	*suz-ar*	*öz-er*
	çokluk 1.ş.	*añla-r-bız*	*eyt-é-r-béz*	*suz-ar-bız*	*öz-er-béz*
	2.ş.	*añla-r-sız*	*eyt-é-r-séz*	*suz-ar-sız*	*öz-er-séz*
	3.ş.	*añla-r-(lar)*	*eyt-é-r-(ler)*	*suz-ar-(lar)*	*öz-er-(ler)*
		"anlamak"	*"söylemek"*	*"uzatmak"*	*"koparmak"*

Kzk.	teklik 1.ş.	*añda-r-mın*	*ayt-ar-mın*	*soz-ar-mın*	*üz-er-min*
	2.ş.	*añda-r-sıñ*	*ayt-ar-sıñ*	*soz-ar-sıñ*	*üz-er-siñ*
	3.ş.	*añda-r*	*ayt-ar*	*soz-ar*	*üz-er*
	çokluk 1.ş.	*añda-r-mız*	*ayt-ar-mız*	*soz-ar-mız*	*üz-er-miz*
	2.ş.	*añda-r-sıñdar*	*ayt-ar-sıñdar*	*soz-ar-sıñdar*	*üz-er-siñder*
		añda-r-sızdar	*ayt-ar-sızdar*	*soz-ar-sızdar*	*üz-er-sizder*
		añda-r-sız	*ayt-ar-sız*	*soz-ar-sız*	*üz-er-siz*
	3.ş.	*añda-r*	*ayt-ar*	*soz-ar*	*üz-er*

Kırg.	teklik 1.ş.	*añda-r-mın*	*ayt-ar-mın*	*soz-or-mun*	*üz-ör-mün*
	2.ş.	*añda-r-sıñ*	*ayt-ar-sıñ*	*soz-or-suñ*	*üz-ör-süñ*
	3.ş.	*añda-r*	*ayt-ar*	*soz-or*	*üz-ör*
	çokluk 1.ş.	*añda-r-bız*	*ayt-ar-bız*	*soz-or-buz*	*üz-ör-büz*
	2.ş.	*añda-r-sıñar*	*ayt-ar-sıñar*	*soz-or-suñor*	*üz-ör-süñör*
		añda-r-sızdar	*ayt-ar-sızdar*	*soz-or-suzdor*	*üz-ör-süzdör*
		añda-r-sız	*ayt-ar-sız*	*soz-or-suz*	*üz-ör-süz*
	3.ş.	*añda-ş-ar*	*ayt-ı-ş-ar*	*soz-u-ş-or*	*üz-ü-ş-ör*

Şimdi de *-ar/-er ; -r* ekli geniş zaman çekiminin edebî eserlerden alınmış örneklerini veriyoruz:

Tat. *Yeşérmiyçe miña eytüvégézge rehmet; ihtimal bireçek kiñeşémnen fayda da itép* ***kuyarsız.*** "Gizlemeden bana söylediğiniz için teşekkür ederim; muhtemelen, vereceğim öğütten de fayda görürsünüz." (SC. 109-43)

Bu yolı añar éçmiy mömkin bulmagandır, anıñ küñélénde nindiy de bulsa hesreté bulgandır. Eyé, añar avır bulgandır, ul da aptıragannan gına éçkendér. Min anı bik yahşı bélem, irtege ul üzé de bu éşéne ***ükénér, gazaplanır*** *hem alla boyırsa, üzégéz de* ***kürérséz,*** *ul sézden kilép* ***gafu sorar.*** "Bu sefer, içmeden edememiştir, gönlünde bir sıkıntısı vardır. Evet, zor olmuştur onun için, ancak çaresizliğinden içmiştir. Ben onu iyi tanırım, yarın kendisi de bu işe pişman olur, kızar ve inşaallah bizzat görürsünüz, o sizden gelip af diler." (SC. 111-53)

Anıñ avıruv ikenén üzégéz de béleséz. Méne Kırımda azrak hel alsın da tagı sézge ***kaytır,*** *üz kulım bélen sézge kitérép* ***tapşırırmın.*** "Onun hasta olduğunu siz de biliyorsunuz. İşte, Kırım'da biraz dinlensin de yine size gelir, kendi elimle size getirip teslim ederim." (SC. 120-15)

Méne, hoday kuşsa, tizden béz de éşke ***başlarbız,*** *sin bolnitsada miña* ***bulışkalarsıñ.*** "İşte, inşaallah, yakında biz de işe başlarız, sen hastanede bana ara sıra yardım edersin." (SC. 124-30)

Urmanında kıp-kızıl kura cilek te cır cilek,
Küz açıp yomgançı hiçşikséz ***cıyarsıñ*** *bér çilek.*
"Ormanında kıpkızıl kura çilek ve cir çilek; göz açıp yumasıya kadar mutlaka toplarsın bir kova." (ATŞ. 202-11)

Kzk. *- Malıñdı erteñ köldeneñdiñ aldına barıp aytıskanda* ***alarsıñ!*** "Malını (hayvanını) yarın yol çatısına gidip konuştuğumuzda alırsın." (ME1. 257-9)

Gılım baguv ? Jok, gılım bagarga da gılım sözin söyleser adam jok. Bilgeniñdi kimge ***üyretirsiñ,*** *bilmegeniñdi kimnen* ***surarsıñ*** *?* "İlim yapmak mı? Hayır, ilim yapmak için de ilim sözünü konuşmak için de insan yok. Bildiğini kime öğretirsin, bilmediğini kimden sorarsın ?" (AKKS. 145-16)

Söz menisin bilerlik keybirev bar, "Sözün manasını bilen bazıları var,
Abaylar *èrbir sözdi öz halınşa.* Anlar her bir sözü kendi halince."
(AK1. 41-7)
Ölse ***öler*** *tabıygat, adam* ***ölmes,*** "Ölürse ölür tabiat, insan ölmez,
Ol birak kaytıp kelip, oynap ***külmes.*** Ama o dönüpgelip,oynayıp,gülmez."
(AK1. 211-1)

Şetsiz-şeksiz uşan dala tuñgış körgen jolavşınıñ köñilin elegzitip, ***jalgızsıratar*** *da, sıyıksız keñdigimen ezip, tilsiz, alıp tabıygatka karaganda onıñ dèrmensizdigin, kişkentaylıgın aykın sezdirip janın* ***jüdeter.*** "Uçsuz bucaksız, hudutsuz bozkır, ilk defa gören yolcuyu ürkütüp, garipleştirir ve şekilsiz enginliğiyle ezip, dilsiz halde, devâsâ tabiata nazaran onun âcizliğini, küçüklüğünü açıkça gösterip iflahını keser." (TA. 33-20)

Kırg. *Bir kezde bu çopoluu biyik ceekte elüüdey tütün el* ***turar ele.*** *Araldan balık karmagan artel boluçu. Körgen kündörü oşo balık menen.* "Bir ara bu balçıktan yüksek tepede elli kadar hane halkı dururdu. Aral'dan balık tutan bir avcı sınıfı (artel) olurdu hep. Geçimleri bu balıkla..." (ÇA1983. 35-26)

Men buyerde calgız emesmin, eñkeygen karı, emgektegen bala bar, oşolorgo cardamdaşıp-carmaktaşıp bir kün ***ötör.*** "Ben burada yalnız değilim, sırtı bükülmüş ihtiyar adam, emekleyen çocuk var, bunlara yardım ederek bir gün geçer." (ÇA1983. 35-36)

Talaada mal canında caşap ***körörsüñ.*** *Den soolugun oñolgon soñ ılayıktuu bir iş* ***tabılar,*** *ce mal* ***bakarsıñ.*** "Bozkırda hayvan içinde yaşar görürsün. Sağlığın sıhhatin iyileştikten sonra layıklı bir iş bulunur veya hayvan bakarsın." (ÇA1983. 35-40)

Elizarov akılman kişi eken, başkanın oyu cetip tilinin uçunda turgandı cönököy gana tüşündürüp ***koyor ele.*** "Elizarov akıllı insanmış, başkasının aklına gelip de dilinin ucunda duran bir şeyi basitçe anlatıverirdi." (ÇA1983. 38-31)

Özünçö, oboçolonup biröögö zalal kılbay, biröödön paana körböy cürgöndü uşul dep aytuuga da ***bolbos.*** "Kendince, çekinerek (uzak durarak) birisine zarar kılmadan, birisinden himaye görmeden yaşaması budur demek de mümkün olmaz." (MM. 223-14)

Teñir calgasın, elim bar eken ! Çaçılgan curt ***cınalır,*** *kurandıgan* ***kuralar.*** *Arkamda tayanar toom biyik bolgon soñ aldırgan cerimdi* ***kaytararmın.*** *El başına kün tüştü, el tilegen er* ***keler,*** *er ubayın el* ***körör.*** *Öçkön ot* ***canar,*** *ölgön can* ***tiriler.*** *Ketken kek* ***kaytar.*** *Teñir calgasın !..* "Tanrı esirgesin, ülkem varmış ! Dağılan halk toplanır, parçalar bir araya gelir. Arkamda dayanacak dağım yüksek olduktan sonra kaptırdığım yerimi geri alırım. Bir gün, halkın istediği er gelir, erin hayrını il görür. Sönen ateş yanar, ölen can dirilir. Giden intikam döner gelir. Tanrı esirgesin." (AC. 164-23)

Bul dünüyö bekersiñ,	"Bu dünya beyhudesin,
Bir künü ötüp ***ketersiñ,***	Bir gün geçip gidersin,
Oposu cok düynönün	Vefası yok dünyanın
Tübünö kim ***cetersiñ*** *?*	Sonuna kim olup yetişirsin ?"(T.43-1)

Sonuç:

Yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, geniş zaman çekim eklerinden ET. devresinde ve tarihî lehçelerde var olan *-ur/-ür*, karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde terk edilmiştir.

Düz ünlülü *-ar/-er* eki her üç lehçede de ortaktır. Ancak Kırg. dudak uyumu gereği bunun *-or/-ör* varyantlarını da türeterek diğer iki lehçeden ayrılmıştır.

-r eki, ön damak ünlülü sözlerde Tat. *-é-*, Kzk. *-i-*, Kırg. *-i-* yardımcı ünlülerini alır. Tat. *i* ünlüsü kök hecesi dışında bulunamayacağı için, tabii olarak *-é-* diğer iki lehçedeki *-i-* ile denktir. Arka damak ünlülü sözlerde kullanılan *-ı-* yardımcı ünlüsü her üç lehçede de ortaktır.

Tat. *bag-ar-bız, aç-ar-bız, al-ı-r-bız* gibi tek heceli örnekler eskiden beri var olan *-ar — -r* karışıklığının Tat.'da devam ettiğini gösteriyor. *-ar/-er* ekini Kzk. ve Kırg., Tat.'a nazaran daha çok yaygınlaştırmış ve tek heceli köklerin neredeyse tamamına hakim kılmış gibidir. Mesela:

Tat. *al-ı-r-bız*	**Kzk.** *al-ar-bız*
Tat. *eyt-é-r-séz*	**Kzk.** *ayt-ar-sız*
Tat. *bar-ı-r-bız*	**Kzk.** *bar-ar-sıñ*
Tat. *kür-é-r-séz*	**Kırg.** *kör-ör-süñ*

Çok heceli sözlerde de *-ar/-er* ekinin Kzk. ve Kırg.'da kullanış sıklığı göze çarpıyor: Kırg. *cınal-ı-r*, fakat *kural-ar, kaytar-ar-mın, tiril-er, tabıl-ar*; Kzk. *jüdet-er, jalgızsırat-ar* vs. Ünlüyle biten çok heceli sözler ise *-r* ekini almıştır: Kzk. *abayla-r* ; Tat. *başla-r-bız, bulışkala-r-sıñ* vs.

-ar/-er ve *-r* ekiyle yapılan geniş zaman çekimi, karşılaştırılan her üç lehçede de ortak olarak, kesin olmayan bir geniş zamana işaret etmesinden ötürü, söz konusu harekette belirsizlik, ihtimal, tahmin ifade etmek için kullanılmıştır. Yukarıda anlatılan farklar dışında da, tarihî ve bugünkü lehçelerde hemen hemen hiç değişmeden devam etmiştir.

2.2.1.6. Emir

Bu çekim, tasarlanan bir hareketin, emir şeklinde yapılmasına işaret eder ve altı şahıs için de ayrı bir şekil ekine sahiptir.[606]

Tat. *boyırık figıl* (emir fiili) [607] ; Kzk. *buyrık ray* (emir kipi) [608] ; Kırg. *buyruk ıñgay* (emir kipi)[609] veya *buyruk-kaaloo ıñgay* (emir-istek kipi)[610]

606 TDB., 304.s.
607 TTG., 222.s.; HTET., 239.s.
608 KazTG.-1955., 167.s.; KazTG.-1967., 195.s.; KKT., 316.s.
609 KırgTG., 212.s.
610 AKT., 160.s.

terimleriyle adlandırılan emir şekli, lehçelerin kendi gramerlerinde de tasarlama kipleri içinde değerlendirilerek fonksiyonlarına işaret edilmiştir: Tat. emir çekimi "anlamında, tamamen veya kısmen gereklilik kavramı da vardır. Bu kavram, talep etme, nasihat, rica, dilek gibi anlam renklerinin katılmasıyla da tabir edilebilir."[611] Aynı çekim Kzk.'da da "işe koşmak, görev vermek, bir iş için teşvik etmek, sebep olmak, teklif etmek, nasihat vermek, istekte bulunmak, rica etmek, yalvarmak, buyurmak vs. gibi pek çok anlamı bildirir."[612]

ET. devresinde bu çekim için kullanılan ve altı şahısta da ayrı şekilleri olan emir ekleri şöyledir:

ET.	t.	1.ş.	-ayın/-eyin (> -yın/-yin; -yı/-yi; -ayı/-eyi; -ay/-ey)
		2.ş.	-gıl/-gil; -gın/-gin; - (eksiz)
		3.ş.	-zun/-zün; -sun/-sün (> -zu/-zü; -su/-sü; -sunı/-süni)
	ç.	1.ş.	-alım/-elim
		2.ş.	-ñ ; -ñlar/-ñler
		3.ş.	-zunlar/-zünler; -sunlar/-sünler; -sular/-süler [613]

Bu eklerin, 13. asırdan sonra ayrı alanlarda gelişen tarihî lehçelerde de, esasen, çok değişmeden devam ettiği görülür. Karşılaştırdığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinin, hem gramer şekilerinin hem edebî geleneklerinin geliştiği Kıp. ve Çağ. yazı dillerinde, emir şekilleri şöyledir:

Kıp.	t.	1.ş.	-ayım/-eyim; (-gayım/-geyim)
		2.ş.	-(eksiz);-gıl/-gil;-kıl/-kil;(-gul/-gül;-gın/-gin;-kın/-kin)
		3.ş.	-sun/-sün; -sın/-sin
	ç.	1.ş.	-alım/-elim; -alı/-eli ; (-galım/-gelim; -alık/-elik)
		2. ş.	-ñ; -ñız/-ñiz; -ñler
		3. ş.	-sunlar/-sünler; -sınlar/-sinler [614]

Çağ.	t.	1.ş.	-ayın/-eyin; -ayım/-eyim; -ay/-ey
		2.ş.	- (eksiz); -gıl/-gil; -gın/-gin; -kıl/-kil; -kın/-kin
		3.ş.	-sun/-sün; -dék
	ç.	1.ş.	-alı/-eli ; -alıñ/-eliñ; -alım/-elim
		2.ş.	-ñ; -ñız/-ñiz; -ñler; -ñızlar
		3.ş.	-sunlar/-sünler; -dékler [615]

611 TTG., 222.s.
612 KKT., 317.s.
613 TDB., 305-307.s.; KBG., 142-144.s.; ETG., 79.s.
614 KıpTG., 116-120.s.
615 ÇEK., 118-120.s. (Yazar, 1. şahıs emir eklerini istek çekiminde göstermiştir.)

Görüldüğü gibi, emir çekimi, baştan beri her şahıs için ayrı bir ek kullanmış olduğundan, yani bu ekler hem şekil hem de şahıs eki durumunda olduğundan, şahıs zamiri ve iyelik eki kaynaklı şahıs ekleri yanında, 3. tip şahıs ekleri olarak kabul edilmiştir.[616]

Karşılaştırılan her üç lehçenin emir çekim ekleri ve bunların varyantları şöyledir:

		Tat.	Kzk.	Kırg.
t.	1. ş.	-ıym/-iym	-ayın/-eyin; -yın/-yin	-ayın/-eyin; -oyun/-öyün; -yın/-yin ; -yun/-yün
	2. ş.	- (eksiz)	-(eksiz)	- (eksiz)
	3.ş.	-sın/-sén	-sın/-sin	-sın/-sin; -sun/-sün
ç.	1.ş.	-ıyk/-iyk	-ayık/-eyik -yık/-yik	-alık/-elik; -oluk/-ölük; -alı/-eli; -olu/-ölü
	2. ş.	-gız/-géz	-ñdar/-ñder; -ñızdar/-ñizder; -ñız/-ñiz	-gıla/-gile; -gulo/-gülö -ñızdar/-ñizder; -ñuzdor/-ñüzdör -ñız/-ñiz; -ñüz/-ñüz
	3. ş.	-sınnar/-sénner	-sın/-sin	-ş-sın/-ş-sin; -ş-sun/-ş-sün

Tat.	t.	1.ş.	æç-ıym	başlıym	kür-iym	or-ıym
		2.ş.	æç	başla	kür	or
		3.ş.	æç-sın	başla-sın	kür-sén	or-sın
	ç.	1.ş.	æç-ıyk	başlıyk	kür-iyk	or-ıyk
		2.ş.	æç-ı-gız	başla-gız	kür-é-géz	or-ı-gız
		3.ş.	æç-sınnar	başla-sınnar	kür-sénner	or-sınnar
			"æçmak"	"başlamak"	"görmek"	"vurmak"

Kzk.	t.	1.ş.	æş-ayın	basta-yın	kör-eyin	ur-ayın
		2.ş.	æş	basta	kör	ur
		3.ş.	æş-sın	basta-sın	kör-sin	ur-sın
	ç.	1.ş.	æş-ayık	basta-yık	kör-eyik	ur-ayık
		2.ş.	æş-ı-ñdar	basta-ñdar	kör-i-ñder	ur-ı-ñdar
			æş-ı-ñızdar	basta-ñızdar	kör-i-ñizder	ur-ı-ñızdar
			æş-ı-ñız	basta-ñız	kör-i-ñiz	ur-ı-ñız
		3.ş.	æş-sın	basta-sın	kör-sin	ur-sın

616 TDB., 288; 304.s

Kırg.	t. 1.ş.	*aç-ayın*	*başta-yın*	*kör-öyün*	*ur -oyun*
	2.ş.	*aç*	*başta*	*kör*	*ur*
	3.ş.	*aç-sın*	*başta-sın*	*kör-sün*	*ur -sun*
	ç. 1.ş.	*aç-alık*	*başta-ylık*	*kör-ölük*	*ur -oluk*
		aç-alı	*başta-yl ı*	*kör-ölü*	*ur -olu*
	2.ş.	*aç-kıla* *aç-ı-ñızdar* *aç-ı-ñız*	*başta-gıla* *başta-ñızdar* *başta-ñız*	*kör-gülö* *kör-ü-ñüzdör* *kör-ü-ñüz*	*ur-gulo* *ur-u-ñuzdor* *ur-u-ñuz*
	3.ş.	*aç-ı-ş-sın*	*başta-ş-sın*	*kör-ü-ş-sün*	*ur-u-ş-sun*

Bunların yanında her üç lehçede de rica veya istek ifadeli emir çekimi için, emir eklerine *-çı/-çi* ekinin ilâve edildiği bir kuruluş vardır: Tat. *eyt-çé* "söylesene", *bir-çé* "versene", *bar-ıyk-çı* "lütfen gidelim", *kar-ıym-çı* "baksam ya, bakayım hele" [617] ; Kzk. *tıñda-şı* "dinlesene", *tıñda-ñız-şı* "lütfen dinleyin", *jaz-şı* "yaz hele", *jaz-sın-şı* "yazsın hele", *üyren-i-ñizder-şi* "lütfen öğrenin" [618] ; Kırg. *karayl ı-çı* "baksak ya, bakalım hele", *uzatıp ber-eli-çi* "uğurlayıverelim lütfen", *akıldaşayın-çı* "danışsam ya" [619] vs.

Aşağıda, edebî metinlerden alınmış emir çekimi örnekleri verilmiştir:

Tat. *-**Tukta** ét atuvçı ! Sin miña **kagılma,** miném yözge çıkkan behétsézlékte éşéñ **bulmasın** !* "Dur köpek avcısı ! Sen bana bulaşma, benim başıma gelen bahtsızlıkta senin bir payın olmasın !" (RM. 251- 16)

*-Yarıy ulım, **sav bul.** Tırışıp **ukı,** babalarıñnıñ kém bulganın **onıtma.** Alar şikéllé ilge faydalı kéşé bulırga **tırış,** alarnıñ maktavlı isémnerége kara kitérérlék **bulma.*** "Tamam oğlum hoşçakal. Çalışıp oku, atalarının kim olduğunu unutma. Onlar gibi, ülkeye faydalı bir insan olmaya gayret et, onların övünülecek adlarına kara leke getirecek bir şey yapma." (SC. 93-13)

*-Şul kart doktor yanına barıp **utırıymçı,** bérazrak küñél açılmasmı ?* "Şu ihtiyar doktorun yanına gidip oturuvereyim, biraz içim açılmaz mı ki?" (SC. 107-37)

*-İndé min ni **éşliym** ? Zinhar miña bér **kiñeş birégéz,** miné bu gazaptan **kotkarıgız** !* "Şimdi ben ne yapayım ? Lütfen bana bir öğüt verin, beni bu azaptan kurtarın!" (SC. 127-26)

[617] TTG., 225.s.
[618] KazTG.-1955., 168.s.
[619] KırgTG., 215-216.s.

*-Küremsén bu hurlıklarnı ? Kürseñ **aç** kabéréñné, min de anda **kériym,** min de sinéñ şikéllé rehetlenép kabérde **yal itiym** ! Bu hurlıklarnı, gazaplarnı kürüvden kabérde yatuv méñ öléş artık ! **Aç** Safagereyém kabéréñné, **yarıl** ey kabér !* "Görüyor musun bu kötülükleri ? Görüyorsan aç kabrini ben de oraya gireyim, ben de senin gibi rahatça kabirde dinleneyim ! Bu kötülükleri gazapları görmek kabirde yatmaktan bin kat daha fazla. Aç, Safagiray'ım kabrini, açıl ey kabir!" (FE. 6-34)

*Eyde ipteş **kuzgalıyk;** şul agaçnı bérge-bérge uşbu arbaga **salıyk.*** "Haydi arkadaş kımıldayalım; bu ağacı beraberce şu arabaya koyalım." (ATŞ. 206-87)

*Yeş cégét ! Kilçé ikev **uynıyk** béraz kétiy-kétiy.* "Genç yiğit ! Gelsene ikimiz oynayalım biraz gıdı gıdı." (ATŞ. 204-80)

Kzk. *Olay bolsa, **jöniñizge köşiñiz** ! Öziñizdiñ jastığıñızga, ornıñızga, tüsiñizge karaganda, osı söz layık pa ? Jok baska jumıs layık pa, soni **oylañız** !* "Öyle ise aklınızı başınıza toplayın. Kendi gençliğinize, kılığınıza kıyafetinize bakınca, şu söz layık mı ? Yoksa başka bir şey mi layık, şunu düşünün !" (ME1. 97-8)

*-Tilegim, bizdiñ jakındagımız az kündik jakındık **bolmasın.** Layık körseñiz ömirlik joldas **bolayık** deymin. Osını kalay köresiz ?* "İsterim ki bizim yakınlığımız kısa bir ilişki olmasın. Uygun görürseniz hayat arkadaşı olalım derim. Bunu nasıl görüyorsunuz." (ME1. 98-9)

*-Menen kısılmay armandı sözderiñniñ bèrin aytısıp **kalıñdar.** Künde munday vakıt kez kele bermeytinin bilesiñder goy !* "Benden çekinmeden isteklerinizin hepsini söyleyiverin. Her gün böyle fırsat çıkmayacağını biliyorsunuz muhakkak." (ME1. 131-12)

*-Ey jüregimniñ kuvatı, perzentlerim ! Sizderge adam ugılınıñ minezderi turalı biraz söz jazıp yadkar **kaldırayın.*** "Ey yüreğiminin parçası çocuklarım! Sizlere insan oğlunun halleri hakkında birkaç söz yazıp yadigâr bırakayım." (AKKS. 194-11)

*Jigitter ! **Tap,** jaravlı joldasıñdı !*
Korgaytın kıyındıkta kor basıñdı.
*Jamandı jakınım dep janına **ertpe,***
Kek tutıp keñkeyetin bolmaşıñdı.

"Gençler ! Bul yararlı yoldaşını;
Korurdu zorluk ânında âciz başını;
Kötü kişiyi yakınım diye yanında yürütme;
Kin tutup büyütürdü olmayacak şeyi."
(Tİ. 454-1)

Kırg. *Ezelten it-kuşka cem bolup buyurgan bököndör emi et tögüü planın atkaruuga kerek bolup kalganın börülör kaydan* ***tuysun.*** "Ezelden beri kurda kuşa yem olarak takdir edilen karacaların şimdi kıyım planını gerçekleştirmek için gerekli olduğunu kurtlar nereden anlasın ?" (ÇA1986. 16-14)

-Siz ***antpeñiz,*** *ayaş, al barı bir kaçıp eç cakka kutula albayt, akın kolgo tüşöt. Andan körö küyöönüzgö, özüñüzçö cakşılık kaalasañız açıgın* ***aytıñız,*** *öz erki menen açıkka* ***çıksın...*** *Siz uşul cagınan cardam* ***beriñiz...*** "Siz öyle davranmayınız abla, o nasıl olursa olsun hiç bir tarafa kaçıp kurtulamaz, sonunda ele geçer. Onun yerine damadınıza kendinizden bir iyilik isterseniz doğrusunu, açığını söyleyiniz, kendi rızasıyla ortaya çıksın... Siz bu yönden yardım ediniz..." (ÇA1991. 47-42)

Candı bergen kuday özüñ alarsıñ, pendebiz, andan kaçmak belek, uulum aşuusun aşıp, Çatkalına ***cetip alsın, koyo tor,*** *canımı oozuma tiştep* ***otura turayın,*** *aman-esen kutulup ketkenin körüp anan* ***ölöyün*** *barçu cayıma anan* ***barayın...*** "Canı veren Hüda, yine kendin alırsın, sana kuluz, bundan kaçılır mı ki, oğlum gideceği kadar gidip, Çatkal'ına ulaşsın, müsaade et; canım ağzımda bekleyeyim, onun sağ salim kurtulduğunu görüp sonra öleyim, gideceğim yere sonra gideyim..." (ÇA1991. 57-37)

Uy oşol cerde ***bekitilgen bolbosun ? Cügür,*** *Seyde, canıñdın barınça* ***cügür !*** *Butuñdan suu ötüp, tamanıña ılay carmaşıp süyrülgönünö üstüñdün şalbıraganına* ***karaba !*** *Bol, tezireek* ***cet !*** *Tigini* ***karaçı,*** *dubaldın daldasınan uyga okşogon bir nerse körünöbü ?* "İnek o yerde saklanmış olmasın ? Koş, Seyde, bütün gücünle koş ! Bacağından su akıp, tabanına balçık bulaşıp sürülmesine, üstünden başından akmasına bakma ! Davran, çabuk var ! Ona bak, duvarın arkasından ineğe benzer bir şey görünüyor mu ?" (ÇA1991. 70-35)

Erimi ***kütöyün.*** *Uuluman ayrıldım. Atası aman kelse, cadegende ordunan ayalın tapkanday* ***bolsun.*** "Kocamı bekleyeyim. Oğlumdan ayrıldım. Babası sağ gelse, bıktığında, sıkıldığında, onun yerine karısını bulmuş gibi olsun." (ÇA1983. 35-34)

-Toktoçu *! dedi al.* ***-Karaçı,*** *atıñ aksap barat.* "Dur ! dedi o. -Baksana, atın aksayarak gidiyor." (ÇA1984. 41-6)

Kötörülüp köp söylöp	"Kalkıp çok konuşarak
Bolbos işke ***külbögün.***	Olmayacak işe gülme.
Algan canıñ caş bolso,	Aldığın yarin genç olsa,
Akırın aytıp ***ündögün.***	Yavaşça söyleyip çağır.
Akılın cetse ar işke,	Aklın yeterse her işe,
Bilip turup ***süylögün.***	Bilerek konuş." (T. 179-2)

Bu cañı konuş ceribizdin astı dagı altın eken, anı ***kazalı,*** *üstü dagı altın eken, anı cer betin cırtıp* ***bagalı.*** "Bu yeni konuş yerimizin altı altın imiş, onu kazalım, üstü de altın imiş, ona da yeryüzünü yırtarak bakalım." (AC. 163-17)

Sonuç:

t. 1. ş. ekinin ET. ve Çağ. devresindeki şekli *-ayın/-eyin* Kzk. ve Kırg.'da aynen devam etmiştir. Tat. *-ıym* ise, Kıp. *-ayım* (< ET. *-ayın*) şekline dayanır; ekin ilk ünlüsü Tat.'da, komşu *-y-* sesinin tesiriyle daralmıştır.

Kzk. ve Kırg. *-ayın/-eyin* şeklinin ünlüyle biten kök ve gövdelerde hece düşmesi sonunda kısalmış *-yın/-yin* türleri de vardır: *başta-y-ayın* > *başta-yın* vs.

Kırg. *-ayın/-eyin* (> *-yın/-yin*) şeklinin dudak uyumu gereği gelişen *-oyun/-öyün* (> *-yun/-yün*) türleri, tabii, sadece Kırg.'a has şekillerdir.

t. 2. ş. çekiminin eksiz yapılması her üç lehçede ortak bir özelliktir. Ancak bu şahsın çekimi için ET. devresinden beri kullanılan *-gıl/-gil* (*-gın/-gin*) eklerinin her üç lehçede de izlerinin bulunduğu kaydedilmiştir. Tat.'ın Batı (Mişer) ve Orta ağızlarında *-gın/-gin* eki t. 2. ş. emir çekiminde kullanılır: *sal-gın* "sal, bırak", *bar-gın* "git" vs.[620] Kzk. *bargıl* ve *bargın* gibi örnekler eski âbidelerden kalan veya sözlü edebiyatta korunan şekillerdir.[621] Bu arkaik ekin (*-gıl ~ -gın*) yazı dilinde asıl fonksiyonunu kaybettikten sonra, bugünkü lehçelerde t. 2. ş. emir çekiminde kuvvetlendirme unsuru olarak kaldığı anlaşılıyor.[622]

t. 3. ş. eki *-sın/-sin* Kıp. 'dan beri değişmemiştir; Tat. *-sén* türü tabii olarak Kzk. ve Kırg. *-sin* şekliyle denktir. Yine Kırg. kendisine has *-sun/-sün* yuvarlak ünlülü türleriyle farklıdır.

ç. 1. ş. çekimindeki ET. *-alım/-elim* şeklinin bu lehçelerde gelişmiş şekilleri vardır. Daha Kıp. devresinde *-alım/-elim* (> *-alı/-eli*) yanında *-alık/-elik* şekli de görülmüştür. Bu tarihî lehçelerin şekillenmesi esnasında, 2. tip şahıs eklerinin kullanım alanını, görülen geçmiş zaman çekimi dışına doğru genişletmiş ve şart çekimi yanında, ç.1. ş. emir çekimine de tesir etmiş olmalıdır: ET. *bil-di-miz* > *bil-di-k*; *bil-se-miz* > *bil-se-k* gelişmeleriyle, ç.1.ş. eki olarak yeni kalıplaşan *-k*'ya karşılık, t.1.ş. eki olarak idrak edilen *-m*, ç.1.ş. emir eki *-alım/-elim*'den düşürülmüş ve henüz Kıp. devresin-

620 Tatar Téléneñ Diyalektologik Süzlégé, 632.s.
621 KKT., 319.s.
622 KırgTG., 214.s.

deyken *-alım* > *-alık* değişimi olmuştur. Bu şekil, Kırg.'da aynen devam etmiştir, ancak Kırg. *-alı/-eli* gibi kısalmış ve *-oluk/-ölük (-olu/-ölü)* gibi dudak uyumuna girmiş yuvarlak ünlülü şekilleri de ortaya çıkmıştır. Ünlüyle biten kök ve gövdelerde Kırg. *-alık/-elik* ve *-alı/-eli* şekilleri için yardımcı ünsüz olarak *-y-* kullanılır ve bu, çekim anında ekin ilk ünlüsünün düşmesine yol açar: *başta-y-alık* > *başta-yluk* "başlayalım".

Kzk. *-ayık/-eyik* şekli ise, t. 1. ş. ekinin (*-ayın*) analojik baskısı altında gelişmiş olmalıdır: ET. *-alım* > Kıp. *-alık* >> Kzk. *-ayık*. Bu şekil Kzk. ünlü bitişli kök ve gövdelerde hece düşmesiyle kısalmıştır: *basta-y-ayık* > *basta-yık* "başlayalım" vs.

Tat. *-ıyk/-iyk* şekli, *-ayık/-eyik*'den orta ünlünün düşmesi ve *-y-*'nin öndeki ünlüyü daraltmasıyla gelişmiştir: *-ayık* > **-ıyık* > *-ıyk*. Bu ek, Tat.'da ünlüyle biten kök ve gövde sonlarında, tıpkı t. 1 .ş.'da olduğu gibi, haploloji ile kısalır: **başla-y-ıyk* > *başlyk* "başlayalım".

ç. 2. ş. çekiminde Kzk.-Kırg. *-ñız/-ñiz* ve Tat. *-gız/-géz* denktir. Yalnızca Tat. *-gız* şeklinde ek başındaki genizli ünsüz arka damağa alınmıştır ve ön damak ünlülü türünde (*-géz*) tabii olarak *é* ünlüsü bulunur. Ayrıca Tat.'ın bu şahıstaki tek eki *gız/-géz* iken, Kzk.-Kırg. *-ñız/-ñiz* eki nezaket şekli olarak kabul edilir. Yuvarlak ünlülü *-ñuz/-ñüz* şekilleri sadece Kırg.'da vardır.

-ñız/-ñiz şeklinden çokluk ekinin kalıplaşmasıyla genişleyen *-ñızdar/ -ñizder* şekli Kzk. ve Kırg.'da ortaktır, Tat.'da yoktur; bu şeklin yuvarlak ünlülü *-ñuzdor/ -ñüzdör* türleri de yalnız Kırg.'da bulunur. Bunun yanında, sadece Kzk.'da görülen *-ñdar/-ñder* çok eski bir şekle, ET. *-ñlar/-ñler*'e dayanır ve Kzk. için tipik ünsüz benzeşmesiyle gelişmiştir:*-ñlar* > *-ñdar.*

-gıla/-gile şekli sadece Kırg.'a has olan bir ektir ve tabii olarak Kırg. *-gulo/ -gülö* türleri de vardır. Tarihî lehçelerde bulunmayan bu şeklin kaynağı, eski t. 2. ş. eki *-gıl/-gil* ile ortak olmalıdır.

ç. 3. ş. çekimindeki Tat. *-sınnar/-sénner* normal olarak tarihî *-sınlar/-sinler* şeklinden ileri doğru ünsüz benzeşmesiyle (*-sınlar* > *-sınnar*) olmuştur; sadece ön damak ünlülü türde Tat. için tipik *é* ünlüsü yer almıştır. Burada Kzk. t. 3. ş. eki *-sın /-sin* şeklini aynen kullanmıştır. Kırg. ç. 3. ş. çekimi için fiil ortaklaşma gövdesine başvurmuştur (*kör-ü-ş-sün* "görsünler", *aç-ı-ş-sın* "açsınlar" vs.).

2.2.1.7. Şart

Bu çekim, hereketin şart şeklinde tasarlandığını, gösterir. "Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiç bir hüküm ifade etmez; hiç bir dilek, istek, temenni, zorlama

anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder; (...) bütün fiil çekimleri müstakil cümle yapabildikleri halde şart şekli fonksiyonu ile hükümlü müstakil bir cümle değil, ancak hüküm taşımayan bağlı bir cümle kurabilmektedir."[623]

Tat. *şart figıl* (şart fiili); Kzk. *şarttı ray* (şart kipi); Kırg. *şarttuu ıñgay* (şart kipi) denen bu çekim dil tarihimiz boyunca pek az şekil değiştirmiştir:.

ET. devresinin başında *-sar/-ser* eki şahıs zamirlerinin katılmasıyla şart çekimini yapıyordu; ancak daha bu devrede bile ekin *-sa/-se* şeklinde kısaldığı görülür (*sakınsar sen* "düşünsen", *inmeser* "inmese"; *barsa men* "gitsem", *bilmese sen* "bilmesen" vs.).[624]

ET. devresini takiben bu çekimdeki başlıca değişiklik, şahıs çekiminin 1.tip (şahıs zamiri kaynaklı) eklerden, 2.tip (iyelik ekleri kaynaklı) eklere geçmesidir. Kıp. ve Çağ. lehçelerinde de bu çekim, *tursam, kelsek; barsañ, körseñiz* vs. örneklerde olduğu gibi yapılmıştır.[625]

Karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde, şart şekli, şahıslara bağlanmış örnek çekimleriyle şöyledir:

Tat.	-sa/-se	
Kzk.	-sa/-se	
Kırg.	-sa/-se	-so/-sö

Tat.	teklik 1.ş.	*almaş-sa-m*	*kartay-sa-m*	*oçır-sa-m*	*töş-se-m*
	2.ş.	*almaş-sa-ñ*	*kartay-sa-ñ*	*oçır-sa-ñ*	*töş-se-ñ*
	3.ş.	*almaş-sa*	*kartay-sa*	*oçır-sa*	*töş-se*
	çokluk 1.ş.	*almaş-sa-k*	*kartay-sa-k*	*oçır-sa-k*	*töş-se-k*
	2.ş.	*almaş-sa-gız*	*kartay-sa-gız*	*oçır-sa-gız*	*töş-se-géz*
	3.ş.	*almaş-sa-lar*	*kartay-sa-lar*	*oçır-sa-lar*	*töş-se-ler*
		"değişmek"	*"ihtiyarlamak*	*"uçurmak"*	*"düşmek"*

623 TDB., 309.s.
624 ETG., 91.s.; KBG., 135.s.
625 KıpTG., 132.s.; ÇEK., 122.s.

Kzk.	t. 1.ş.	*adas-sa-m*	*èkel-se-m*	*jönde-se-m*	*kon-sa-m*
	2.ş.	*adas-sa-ñ*	*èkel-se-ñ*	*jönde-se-ñ*	*kon-sa-ñ*
	3.ş.	*adas-sa*	*èkel-se*	*jönde-se*	*kon-sa*
	ç. 1.ş.	*adas-sa-k*	*èkel-se-k*	*jönde-se-k*	*kon-sa-k*
	2.ş.	*adas-sa-ñdar*	*èkel-se-ñder*	*jönde-se-ñder*	*kon-sa-ñdar*
		adas-sa-ñızdar	*èkel-se-ñizder*	*jönde-se-ñizder*	*kon-sa-ñızdar*
		adas-sa-ñız	*èkel-se-ñiz*	*jönde-se-ñiz*	*kon-sa-ñız*
	3.ş.	*adas-sa*	*èkel-se*	*jönde-se*	*kon-sa*
		"şaşırmak"	*"getirmek*	*"düzeltmek"*	*"konaklamak"*

Kırg.	t. 1.ş.	*aylan-sa-m*	*tüşün-se-m*	*tokto-so-m*	*kör-sö-m*
	2.ş.	*aylan-sa-n*	*tüşün-se-n*	*tokto-so-ñ*	*kör-so-ñ*
	3.ş.	*aylan-sa*	*tüşün-se*	*tokto-so*	*kör-sö*
	ç. 1.ş.	*aylan-sa-k*	*tüşün-se-k*	*tokto-so-k*	*kör-sö-k*
	2.ş.	*aylan-sa-ñar*	*tüşün-se-ñer*	*tokto-so-ñor*	*kör-sö-ñdör*
		aylan-sa-ñızdar	*tüşün-se-ñizder*	*tokto-so-ñuzdor*	*kör-sö-ñüzdör*
		aylan-sa-ñız	*tüşün-se-ñiz*	*tokto-so-ñuz*	*kör-sö-ñüz*
	3.ş.	*aylan-ı-ş-sa*	*tüşün-ü-ş-se*	*tokto-ş-so*	*kör-ü-ş-sö*
		"dönmek"	*"anlamak"*	*"durmak"*	*"görmek"*

Bu çekimin edebî eserlerden alınmış örnekleri aşağıda verilmiştir:

Tat. *Töptenrek uylıy* ***kalsañ*** *bit bolarnıñ hemmesé öçén iñ élék ir-at halkı üzé gayéplé. Matur ikenlégéne ışangan hatın-kızga komplimant hem matur süzler yavıp kına tora. Eytmiy* ***torsañ*** *avızıñnan tartıp ala ul anı, çönki hatın-kız şul matur süzler bélen tuyınıp, ruhlanıp yeşerge künékken. Kiléşmevçé* ***bulsa*** *üzé sınap karasın.* "Derinden düşünmeğe başlasan, bunların hepsi için de erkek milleti suçlu. Güzel olduğuna inanan kadına kompliman ve güzel sözler yağıp durur. Söylemeden dursan ağzından çekerek alır onu, çünkü kadın o güzel sözlerle doyup şevklenerek yaşamaya alışmış. Buna katılmayan varsa kendisi deneyip baksın." (RM. 67-27)

Eger de tire-yakta bér-bér meglümatlı yeş kéşé kaytkannı ***bélse,*** *niçék te anıñ bélen tanışa, annan hezérgé zaman yeşlerén, alar arasında yörgen ideallarnı soraşa.* "Eğer etrafta her hangi bir malumatlı gencin bulunduğunu bilse, nasıl yapıp edip onunla tanışır, ondan bugünün gençlerini, onlarda bulunan ideallari sorar." (SC. 108-55)

Bara-bara ul şundıy bér derecege cite ki ***akıldan yazmasam,*** *açuv vaktında elle nindiy bér cinayet éşlep* ***taşlamasam*** *yarar idé, dip kurka başlıy.* "Giderek öyle bir dereceye varır ki aklımı oynatmasam, öfke anında her hangi bir suç işleyip kalmasam iyi, diye korkmaya başlar." (SC. 127-15)

Azgına sabrit elé, ìy kariém, hezér yazam; ***uylasam*** *avlımnı gaklımnan da min hezér yazam.* "Biraz sabret lütfen ey okuyucum şimdi yazıyorum; düşünsem köyümü aklımı kaçırırım ben şimdi." (ATŞ. 203-37)

Aşlık yahşı ***uñgan bulsa*** *da, Sadıyk abzıy, kiben* ***kaldırsañ*** *da fayda itép bulmıy, cey behasé* ***kıybatrak bulsa*** *da anıñ öléşén géne tıçkan da kisép bétére dip kiben kaldıra almadı.* "Ekinler güzel ermiş olsa da Sadıyk Amca, tınaza bıraksan da faydası olmaz, yaz fiyatı daha fazla olsa da onun bir kısmını da sıçan kemirip bitirir diye tınaza bırakamadı." (Aİ. 251-15)

Kıssa *da sinde fekıyrlékler, yetimlékler miné*
İzse *de üz işlerémnen hur ve kimlékler miné.*
Ütté indé ul zamannar, oçtılar şul koş kébi;
Uylasam *ul könnerém tik kiçté kürgen töş kébi.*

"Sıksa da sende fakirlikler, yetimlikler beni
Ezse de kendi işlerimden ötürü, kötülük ve kusurlar beni.
Geçti artık o zamanlar, uçtular şu kuş gibi,
Düşünsem o günlerim geçti gördüğüm düş gibi." (AT1. 183-6)

Kzk. *Sızdıktıñ özge joldastarı baska kızdarı da körüvge burıngıday* ***ıntalı bolsa*** *da, Sızdık endi èrbir kızdı barıp köre berüvdi ıñgaysız köre bastadı.* "Sızdık'ın diğer arkadaşları başka kızları da görmeğe eskisi gibi istekli olsa da Sızdık artık her bir kıza gidip bakmayı yakışıksız bulmaya başladı." (ME1. 107-38)

Osı kezde bir javın ***javsa*** *dep jürüvşi edi, tilegen javını da javdı.* "O anda bir yağmur yağsa deyip duruyordu, istediği yağmur da yağdı." (ME1. 228-22)

Sırtım sav ***bolsa*** *da işim ölip kalıptı.* ***Aşuvlansam*** *ızalana almıymın.* ***Külsem*** *kuvana almıymın, söylegenim öz sözim emes, külgenim öz külkim emes, bèri de eldekimdiki.* "Dışım sağ olsa da içim ölüp kalmıştır. Öfkelensem de kızamıyorum. Gülsem de sevinemiyorum, söylediğim kendi sözüm değil, güldüğüm kendi gülüşüm değil." (AKKS. 157-20)

Artımnan balam kuran okısın ***deseñ,*** *tirlikte özíñniñ jaksılık kılgan kisiñ köp* ***bolsa,*** *kim kuran okımaydı ? Eger jamanşılıktı köp* ***kılgan bolsañ,*** *balañnıñ okıgan kuranı seni nege jetkizedi ?* "Arkamdan çocuğum Kur'an okusun dersen, hayattayken bizzat iyilik ettiğin insanlar çok olursa, kim Kur'an okumasın ki ? Eğer çok kötülük ettiysen çocuğunun okuduğu Kur'an seni nereye götürecek ?" (AKKS. 158-15)

Toktamas özge avılga ***sıylasa*** *da,*
Kek kılmas iyesi urıp ***kıynasa*** *da,*
Jüz jıldık dos bir künde jav boladı,
Köñilline bir kılığıñ ***sıymasa*** *da.*

"Kalmaz başka bir köyde,ağırlansa da,
Öfkelenmez (ev) sahibi dövse de,
Yüz yıllık dost bir günde düşman olur,
Bir hareketin hoşuna gitmezse."

(Ş. 135-21)

Bolsañdar*, balalarım hatka usta,*
Törden jay alarsıñdar, turmay tısta.
Tör tügil tömennen de tiymeydi orın
Jürseñder *jalkavlıkpen jazı-kısta.*

"Olsanız çocuklarım yazıda usta,
Baş köşeden yer alırsınız, kalmadan dışta.
Baş değil aşağılardan bile gelmez bir yer,
Yürürseniz tembellikle yaz ve kışta."

(Tİ. 449-1)

Kırg. ***Bolso-bolboso*** *deybiz, birok uşunday bolorun kim biliptir. Kün muruntan* ***bilgen bolso...*** "Olsa olmasa diyoruz, fakat böyle olacağını kim bilmiştir ki... Zamanında bilen olsa..." (ÇA1986. 22-26)

Ce ot ***caga albasa, caksam*** *tütünü bar, carığı bar, biröö* ***baykap kalbasın*** *dep andan* ***korkso.*** "Ya ateş yakamazsa, yaksam dumanı var, ışığı var, birisi anlamasın diye ondan korksa." (ÇA1991. 55-34)

Eğer biz açıp bilgen nerse Cerge korkunuç tuudurup, turmuş-tirilikti buzar cayın ***bile turgan bolsok****, anda Cerge eç balee keltirbes amalın özünüz taap alarıbızga Cer uuldarı katarı ant berebiz !* "Eğer bizim açıp öğrendiğimiz şey dünya için tehlike doğurup, hayatı bozacak bir tarafını biliyor olsak, orada dünyaya hiç bir bela getirmeyecek şekilde bir yolunu bizzat bulacağımıza dünya çocukları olarak ant içiyoruz." (ÇA1983. 31-56)

Tobekel dep şaarga ***boy ursambı****, col bolgusu bardır, dep oylodu keede. Epten dep soolugun çıñdap, bu onbogon kontuziyadan* ***ayıgıp alsa****, anan dagı kürüşüügö ar-namıs, adamdık daracasın korgop alışka caraar ele go...* "Haydi, ne olur ne olmaz deyip şehre yollansam mı, yol çıkar her halde (başarırım) diye düşündü bir ara. Uygundur deyip, sağlığını iyice düzeltip, bu geçmeyen yara iyileşebilse, ondan sonra mücadele etmeye, ar-namusunu, insanlık derecesini savunabilmeye imkân olurdu belki." (ÇA1983. 36-36)

Dayranın körkü kemede,
Balanın körkü enede,
Akıl aytsañ *tıñşabay,*
Akmaktın körkü cemede.

"Deryanın güzelliği gemide,
Çocuğun güzelliği anada,
Akıl söylesen dinlemez
Ahmağın güzelliği tehditte."

(T. 60-13)

Sonuç:

Bu çekim, karşılaştırdığımız her üç lehçede de, tasarlanan bir hareketi şart şeklinde ifade eder. Halen bulunmayan ve gelecekte gerçekleşmesi için şart koşulan bir hareket olduğu için, yukarıdaki örneklerde de görüldüğü gibi, ancak gelecek zaman veya şimdiki zaman çekimli fiillerle birlikte bir cümle yapısına dahil olmaktadır. Yani aslında kendisinde hüküm olmaksızın şartlı birleşik cümlenin kuruluşuna katılıp yardımcı bir fiil, asıl cümlenin şartını gösteren bir yardımcı yüklem meydana getirmektedir.

Dil tarihimizde çok eskiden beri *-sa/-se* şeklinde kullanılan şart eki bu lehçelerin de şart çekiminde esastır. ET. devresini takiben, bu çekimdeki şahıs eklerinin 1. tipten 2. tipe geçmesi en büyük şekil değişikliğini meydana getirmiştir; halen de bu iyelik ekleri esaslı şahıs ekleri kulanılmaktadır.

Şart ekinin düz ünlülü *-sa/-se* şekli her üç lehçede de ortaktır; yuvarlak ünlülü Kırg. *-so/-sö* şekli farklıdır, bu sadece Kırg.'a aittir. Ekin ilk sesi olan *-s* ünsüzü, kök ve gövdelerle ünsüz uyumuna girmez, sadece tonsuz ünsüzle başlayan bu varyantı vardır.

Emir çekimine katıldığını gördüğümüz Kırg. *-çı/-çi* ~ Kzk. *-şı/-şi* unsurunun, şart çekiminde de şahıs ekinin ardından ilâve edildiği bir kuruluş vardır. Sadece Kzk. ve Kırg.'da kaydedilen *sen bar-sa-ñ-şı, sender bar-sa-ñdar-şı;* Kırg. *bar-sa-m-çı, kel-se-m-çi* "keşke gelsem" vs. gibi örneklerdeki bu çekim, artık şarttan uzaklaşarak, pişmanlık, arzu, üzüntü benzeri anlamları ifade etmekte kullanılmaktadır.[626]

2.2.1.8. İstek

Tasarlama kiplerinden olan bu çekim, söz konusu hareketi istek halinde ifade eder, dilek bildirir.[627]

Tat. *télek figıl* (dilek fiili)[628] ; Kzk. *kalav ray* (istek kipi)[629] ; Kırg. *tilek ıñgay* (dilek kipi)[630] terimleriyle adlandırılan istek çekimi, söz konusu lehçelerde de, hareketi, istek, niyet, dilek olarak tasarlayan bir çekimdir.

626 KKT., 322.s.; KırgTG., 222.s.
627 TDB., 310.s.
628 TTG., 227.s.
629 KKT., 320.s.
630 KırgTG., 223.s.

ET. devresinde istek, *-gay/-gey* (> *-ga/-ge*) eki ve şahıs zamirleriyle kurulan gelecek zaman çekimi içinde ifade ediliyordu.[631] Bu devreyi takiben, Harezm alanında da bu ekten istek şekli için faydalanılmıştır.[632] Aynı çekim, eskiden olduğu gibi Kıp. yazı dilinde de edat veya zarf gibi, yükleme yardımcı unsurlarla birlikte istek çekiminde kullanılmıştır: *keşke anıñ kibi bolgay*[633] ; Çağ. 'da ise ekin değişmiş *-ay/-ey* şekli sınırlı olarak, sadece 1. şahıslarda görülür: *kılay men* vs.[634]

Tıpkı tarihi boyunca olduğu gibi, karşılaştırdığımız bugünkü Kıpçak lehçelerinde istek çekimine has bir ek yoktur. Bunun için, söz konusu fiilin isim şeklinin yardımcı fiille çekimine başvurulmaktadır. *"Fiil + fiilden isim yapma eki + iyelik eki + yardımcı fiil + şahıs eki"* şeklindeki bu kuruluş her üç lehçede de esastır; fakat bunun yanında Kzk.-Kırg.'da ET.'den beri görülen *-gay/-gey* ekli çekim ve *-mak* ekli çekim istek ifadesinde kullanılmaktadır. Biz her üç lehçede de ortak olarak bulunan yardımcı fiilli çekimden başlayarak bu üç kuruluşu inceleyeceğiz.

2.2.1.8.1. Yardımcı Fiilli İstek Şekli

kel- yardımcı fiil olarak bu istek çekiminin esasını teşkil etmektedir: *"fiil +-gı/-gi eki + iyelik ekleri + kel- "*. Bu kuruluşta istek ifadesini veren asıl unsur *kel-* fiili sadeçe üçüncü şahıs çekimiyle kalıplaşmıştır (Tat. *uz-ası-m kil-e*; Kırg. *kör-gü-m kel-di* vs.). Aslında her üç lehçede de bulunan bu şekil, sadece Tat. yazı dilinde, *-ası/ -esi* sıfat-fiilinin kullanılmasıyla ayrılır; fakat Tat.'ın tarihî ve edebî bakımlardan en mühim ağzı olan Mişer'de Kzk. ve Kırg.'da bulunan *-gı/ -gé; -kı/-ké* ekli kuruluş aynen devam etmektedir.[635]

İstek çekimini yapan *kel-* fiili henüz tamamen kalıplaşmadığı için, sadece geniş zaman veya gelecek zaman değil, geçmiş zaman çekimlerine de girebilmektedir. Böyle olsa da biz burada, istek çekimi için tabii olan *-a/-e* geniş zaman çekimini esas kabul ediyoruz ve geçmiş zaman çekimli *bar-gı-m keldi, okı-gı-m kelipti* gibi örnekleri, istek yönündeki ekleşmenin tam olmadığı, daha ziyade, birleşik fiile yakın gruplar olarak kabul ediyoruz. Bu kuruluşun her üç lehçedeki çekim şekilleri şöyledir:

Tat.	*-ası/-esé* *-ysı/-ysé (-gı/-gé)*	*+ iyelik ekleri*	*+ kele*
Kzk.	*-gı/-gi; -kı/-ki*	*+ iyelik ekleri*	*+ keledi*
Kırg.	*-gı/-gi; -kı/-ki* *-gu/-gü; -ku/-kü*	*+ iyelik ekleri*	*+ kelet*

631 TDB., 310.s.; KBG., 128.s.
632 J. Eckmann, Harezm Türkçesi, 204.s.
633 KıpTG., 133.s.
634 ÇEK., 119.s.
635 Tatar Téléneñ Diyaloktologik Süzlégé, 633.s.

Burada yardımcı fiil olarak kalıplaşan geniş zaman *(-a/-e)* çekimli *kel-* fiili yanında, aynı fonksiyonda *bar* (olumsuzu: *yuk~jok~cok*) sözü de kullanılır: *küresém bar* "görmek istiyorum, göreyim"; *algımız jok* "almak istemiyoruz"; *bargısı bar* "gitmek istiyor" vs.

Tat.	*aç-ası-m kile*	*éşliysé-m kile*	*uz-ası-m kile*
	aç-ası-ñ kile	*éşliysé-ñ kile*	*uz-ası-ñ kile*
	aç-ası kile	*éşliysé kile*	*uz-ası kile*
	aç-ası-bız kile	*éşliysé-béz kile*	*uz-ası-bız kile*
	aç-ası-gız kile	*éşliysé-géz kile*	*uz-ası-gız kile*
	aç-ası-ları kile	*éşliysé-leré kile*	*uz-ası-ları kile*
	"açmak"	*"çalışmak"*	*"geçmek"*

Kzk.	*aş-kı-m keledi*	*iste-gi-m keledi*	*oz-gı-m keledi*
	aş-kı-ñ keledi	*iste-gi-ñ keledi*	*oz-gı-ñ keledi*
	aş-kı-sı keledi	*iste-gi-si keledi*	*oz-gı-sı keledi*
	aş-kı-mız keledi	*iste-gi-miz keledi*	*oz-gı-mız keledi*
	aş-kı-larıñ keledi	*iste-gi-leriñ keledi*	*oz-gı-larıñ keledi*
	aş-kı-larıñız keledi	*iste-gi-leriñiz keledi*	*oz-gı-larıñız keledi*
	aş-kı-ñız keledi	*iste-gi-ñiz keledi*	*oz-gı-ñız keledi*
	aş-kı-ları keledi	*iste-gi-leri keledi*	*oz-gı-ları keledi*
	"açmak"	*"çalışmak"*	*"geçmek"*

Kırg.	*aç-kı-m kelet*	*işte-gi-m kelet*	*oz-gu-m kelet*
	aç-kı-ñ kelet	*işte-gi-ñ kelet*	*oz-gu-ñ kelet*
	aç-kı-sı kelet	*işte-gi-si kelet*	*oz-gu-su kelet*
	aç-kı-bız kelet	*işte-gi-biz kelet*	*oz-gu-buz kelet*
	aç-kı-ñar kelet	*işte-gi-ñer kelet*	*oz-gu-ñor kelet*
	aç-kı-ñızdar kelet	*işte-gi-ñizder kelet*	*oz-gu-ñuzdor kelet*
	aç-kı-ñız kelet	*işte-gi-ñiz kelet*	*oz-gu-ñuz kelet*
	aç-kı-sı kelet	*işte-gi-si kelet*	*oz-gu-su kelet*
	"açmak"	*"çalışmak"*	*"geçmek"*

Şimdi bu istek şekli için edebî eserlerden alınan örnekleri verelim:

Tat. *Kaysı ananıñ bérdenbér kızı avızınnan şundıy süzler* ***işétesé kilsén*** *?!.* "Hangi ananın biricik kızının ağzından böyle sözler işitesi gelsin ki (işitmek istesin) ? (RM. 66-32)

Bolarnı kürgeç Röstemdegé anı kızganuv hisé tagı da arta. Anıñ Feridené tatlı süzler bélen başınnan ***sıypıysı kile***. "Bunları gördükçe Rüstem'deki ona acıma hissi daha da artar. Tatlı sözlerle Feride'nin başını okşamak ister." (SC. 100 - 19)

Anıñ bér géne minutka bulsa da öyde **bulası,** *anaları bélen bérge cıyılışıp irtengé çeyné* **éçesé,** *terezeden Dim östénde küterélgen bolıt şikéllé tomanga* **karıysı kile.** "O bir dakika için de olsa, evde olmak, anaları ile beraber toplanıp sabah çayını içmek, pencereden Dim üstünde yükselen bulut gibi sise bakmak istiyordu." (SC. 93-21)

-Röstem abıy, min siné yaratam, çın küñélémnen yaratam ! dip **kıçkırası kile.** "Röstem Ağabey, ben seni seviyorum, yüreğimden seviyorum ! diye bağırmak ister." (SC. 97-48)

Kzk. *Kunanbay bugan şeyin aşuvmen, zilmen kep, endi osı tusta küyzelgendik küy körsetip, osımen jıynnıñ kabırgasın* **kayıstırgısı kelgen.** "Kunanbay o âna kadar öfkelenip sinirlenerek, artık o anda canının sıkıldığını gösterip böylece, toplantıyı dağıtmak istedi." (ME4. 25-39)

Ulbosınga degen sezimimdi èli özim de bayımdagan jokpın. Tek bir gajayıp kuvattı küş bilep èketip baradı. Okta-tekte öz halımdı özim de **tüsingim keledi.** "Ulbosın hakkındaki duygumu daha kendim de anlamış değilim. Fakat acayip bir güç tamamen hakim olup kendisine çekiyor. Bazen kendi halimi ben de anlamak istiyorum." (İE. 20-24)

Tek bizdi özimizdiñ eldiñ adamı dep aman kaldırmasa jer jaman, dep Jumabay şoşıta **söylegisi keledi.** "Jumabay, bizi kendi ilimizin insanı deyip de, sağ bırakmazsa iş fena, diye korkutmayla söylemek istiyor." (ME4. 8-2)

Kırg. *Ekööbüz, körgön tüşübüz ayan* **bolgusu bardır.** *Teñiri coluna kırk-elüü mal çalalı, elden bata alalı...* "İkimizin gördüğü bu düşün manası olsun (bu bize bir işaret olsun). Tanrı yoluna kırk elli hayvan kurban edelim, halkın rızasını alalım..." (AC. 170-43)

-Ata, al kanday neme, dedi Manas tañ kala karap atasın. -Balası cok, malı köp da bay bolobu ? Men **malduu bolgum bar,** *makul, barıp malın bagıp bereyin.* "-Baba, o nasıl iş, dedi Manas, şaşkın şaşkın babasına bakarak. Çocuğu yok, malı çok da zengin olur mu hiç ? Ben de mallı, varlıklı olmak isterim, kabul, gidip malına bakıvereyim." (AC. 179-34)

Ayıl tınç. Suukka eç kimdin **çıkkısı cok.** "Köy sakin. Soğuga hiç kimse çıkmak istemiyor." (ÇA1991. 39-30)

Seyde uşulardı körüp bilip otursa da könülgö **algısı kelbeyt.** "Seyde bunları görüp bilse de kabul etmek istemiyor." (ÇA1991. 35-41)

Azır al Mırzakuldun artınan cügürüp **bargısı kelip,** *andan keçirim suranıp, anı cıluu sözü menen* **erkeletkisi keldi.** "Şimdi o Mırzakul'un peşinden koşup

gitmek isteyerek, ondan özür dileyip sıcak sözlerle gönlünü almak istedi." (ÇA1991. 45-3)

Sonuç:

İstek çekimi için yardımcı fiil olarak kullanılan *kel-* (– *kil-*) fiili her üç lehçede de ortaktır ve sadece 3. şahıs çekimiyle kalıplaşmıştır. Tarihî bakımdan yeni olan bu kuruluş aslında henüz tamamen ekleşmiş değildir; fakat *kel-* yardımcı fiilinin sadece geniş zaman çekiminin istek çekiminde esas olduğu muhakkaktır. Bunun yanında kullanılan geçmiş zamanlı çekimlerde ise (*köresé kildé, algım keldi* vs.) daha çok, birleşik fiil karakteri ortaya çıkar.

Burada söz konusu edilen lehçeler *kel-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekimini kendilerine has eklerle yapmaktadır: Tat. *-a/-e* – Kzk. *-adı/-edi* – Kırg. *-at/-et* .

Her üç lehçede de, *kel-* fiili yardımıyla istek çekimine giren asıl fiil, bir fiil ismi şeklindedir; ancak bu fiilin aldığı sıfat-fiil eki Kzk. ve Kırg.'da *-gı/-gi* (*-gu/-gü*) iken, Tat. *-ası/-esé* (ünlüyle biten kök ve gövdelerde *-ysı/-ysé*) ekidir. Buna rağmen Tat. ağızlarının mühim bir kısmında (Mişer vs.) *-gı/-gé* eki, bu çekimde canlı olarak kullanılır. *-gu/-gü* yuvarlak ünlülü şekil sadece Kırg.'da vardır.

Asıl fiilin isim şekline her üç lehçede de iyelik ekleri getirilmektedir. Yani bu istek şeklinde şahıs çekimine giren yardımcı fiil değil, asıl fiildir ve bu da aslında bir isim çekimi şeklindedir.

Neticede, yardımcı fiille yapılan bu istek şekli, henüz ekleşmesi süren fakat her üç lehçede de ortak esaslara dayanan bir çekimdir.

2.2.1.8.2. -gay Ekli İstek Şekli

Karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde, yukarıda incelediğimiz çekim yanında ET. devresinden beri bilinen *-gay/-gey* eki ile yapılan bir başka istek çekimi daha vardır.

Diğer fiil kipleri gibi kesin bir zaman bildirmeyen fakat gelecek zaman içinde tasarlanan istek çekimi için, ET.'de de aslen gelecek zaman eki olan *-gay/-gey* kullanılıyordu (yuk. bk.). Bu ekin, söz konusu lehçelerde, istek çekimi için bugüne kadar saklandığı görülüyor.

Yukarıda gördüğümüz yardımcı fiilli çekim yanında *-gay/-gey* ekli istek çekimi Tat.'da yoktur; Kzk.'da nadir olarak görülür[636] ; Kırg.'da ise *-gı kelet*

636 KazTG.-1967., 197.s.; KazTG.-1955., 172.s.

şekline nazaran çok daha fazla kullanılan bu çekim *ele* yardımcı unsuruyla birlikte çekime girer, yani bu, birleşik çekim karakterli bir kuruluştur[637] :

Kırg.	teklik 1.ş.	*bar-gay ele-m*
	2.ş.	*bar-gay ele-ñ*
	3.ş.	*bar-gay ele*
	çokluk 1.ş.	*bar-gay ele-k*
	2.ş.	*bar-gay ele-ñer* *bar-gay ele-ñizder* *bar-gay ele-ñiz*
	3.ş.	*bar-ı-ş-kay ele*

Kuday uşu emçinin koluna kasiyet berip kempir bat ele sakayıp ***ketkey ele,*** *üygö kirip çıkkanga* ***carap kalgay ele.*** "Tanrı şu tabibin eline iyilik verip ihtiyar kadın çabuk çabuk iyileşsin, eve girip çıkmağa yarasa keşke." (ÇA1991. 61-6)

Bu çekim, Kırg. *-gı/-gi* ekli istek şeklinden şu fonksiyonlarıyla ayrılır: *-gay/-gey* canlı cansız her tür yaratıktaki hareketler için kullanılır. Halbuki *-gı/-gi* sadece canlı varlıklarla kullanılabilir. Mesela, *Men toogo* ***bargay elem*** "Ben dağa gideyim" vs. Ancak, *stoldun* ***sıngısı kelbedi*** "masa kırılmak istemedi" gibi bir çekim *kel-* yardımcı fiilinin anlam yapısından ötürü hiç yapılamaz.[638]

Kzk. *-gay/-gey* ekli istek çekimi, pek nadir kullanılsa da, Kırg. çekimden farklı olarak, yardımcı unsuru olmayan basit bir çekimdir: *bar-gay-mın* "gideyim", *okı-gay-sıñ* "okuyasın" vs.

Tat.'da istek çekimi için kullanılmadığını belirttiğimiz *-gay/-gey* eki, ihtimal gösteren ve olumsuz şekliyle kalıplaşan Tat. *-magayı/-megeyé* ekinin kaynağında bulunabilir: *Bügén yañgır bulmagayı* "Bugün yağmur belki yağabilir (Korkarım ki bugün yağmur yağacak)" vs.[639] İyelik ekiyle ve sadece 3. şahısta görülen bu ekin, önce istek ifade ettiği, fakat giderek *-gay/-gey* ekinin unutulmasıyla bu şekilde kalıplaştığı anlaşılıyor. Dolayısıyla bu anlam gelişmesinde "Bugün yağmur yağmasın" veya "Keşke bugün yağmur yağmasa" gibi bir ifade temel olmalıdır.

Netice olarak, ET.'den beri görülen *-gay/-gey* eki, karşılaştırılan lehçeler içinde sadece Kırg.'da canlı olarak, istek çekiminde kulanılmaktadır. Kırg. *-gı kelet* şeklindeki çekim yanında ve daha geniş olarak istek çekimine katılan bu ek, Kzk.'da pek az kullanılırken, Tat.'da tamamen unutulmuştur.

637 KırgTG., 224.s.; AKT., 164-165.s.
638 KırgTG., 225.s.
639 N. Poppe, Tatar Manual, 67-68.s.

2.2.1.8.3. -mak Ekli İstek Şekli

Bu çekim, hareketin gelecek zamanda yapılmak üzere planlandığını, söz konusu iş için bir maksadın varlığını, kesin bir niyeti ifade eder.

İşte bu özelliği dolayısıyla da Tat. *niyet fiğıl* (niyet fiili)[640] ; Kzk. *maksattı keler şak* (maksatlı gelecek zaman)[641] ; Kırg. *niyet ırıgay* (niyet kipi)[642] terimleriyle adlandırılan bu çekim, *-mak-çı/-mek-çi* eki ve onun sonradan kısalmış *-mak/-mek* şekliyle yapılır.

ET. *-mak/-mek*, hareket isimlerinin teşkilinde geniş şekilde kulanılmıştır.[643] Aynı fonksiyonla Harezm, Çağatay ve Kıpçak alanındaki tarihî eserlerde de devam etmiştir: Harezm. *oruçnı buzar yimek içmek*[644] ; Çağ. *Mirzanı körmekleri mümkin emes édi*[645] ; Kıp. *etmek* "ekmek", *yarmak* "gümüş para" [646] vs. Ancak tarih içinde, bilhassa Kıpçak sahâsında hareket isimleri (mastar) yapmak üzere *-mak/-mek* ekinin, yerini *-g* (> *-uv* ~ *-v*) ekine bıraktığına şahit oluyoruz.

Tıpkı *-gu-çı/-gü-çi* gibi, *-mak/-mek* ekinin daha Çağ. deveresinde, *-çı/-çi* ekiyle genişleyip hareket isimleri veya fail isimlerinin yapımında kullanıldığı görülmektedir.[647] İşte bu *-makçı/-mekçi* eki yine aynı devrede *bol-* veya *er-* fiilleri yardımlarıyla fiil çekimine katılmağa başlamıştır: *Çağ. bular kelmekçi édiler* "bunlar gelmek üzere idiler"; *bu yagılarnıng üstige atlanmakçı édük* "bu düşmanların üstüne (hücum için) at binmeye karar vermiştik"; *bizge koşulmakçı boldı* "(o) bize katılmağa karar verdi".[648]

-makçı bol- şeklindeki birleşik çekim, bugünkü lehçelerde, aynı şekilde veya yardımcı fiilin düşürülmesiyle, niyet-istek çekiminde kullanılmaktadır. Çekimin aslını teşkil eden fiil ismindeki *-çı/-çi* eki, *-mak/-mek* ekiyle gösterilen hareketin, bir maksat veya niyet olarak tasarlandığını ifade eder. Tabii yardımcı fiilin düşürülmesiyle fiil ismi doğrudan doğruya şahıs eklerini alır gibi görünse de bu, son haliyle bir fiil çekimidir.

Çağ. devresinden beri ekleşmeye başlayan bu çekim, bugün Kzk. ve Kırg.'da daha da ileri gitmiş ve *-makçı/-mekçi* ekinden *-çı/-çi* kısmını da düşürerek sadece *-mak/ -mek* ekine şahıs eklerini getirmek suretiyle niyet-istek çekimini yapar hale gelmiştir.

640 HTET., 243.s.
641 krş. Gelecek Zaman (Niyet İfadeli Gelecek Zaman)
642 KırgTG., 226.s.
643 Maytı-Dizin., 557.s.; ETG., 53.s.
644 J. Eckmann, Harezm Türkçesi, 193.s.
645 ÇEK., 104.s.
646 KıpTG., 43.s.
647 ÇEK., 103-104.s.
648 age., 104.s.

Tasarlanan harekette sadece bir niyeti değil, aynı zamanda gerekliliği hatta mecburiyeti bildiren bu çekim, söz konusu lehçelerde şöyle yapılmaktadır[649]:

Tat.	*-makçı/-mekçé*	
Kzk.	*-makşı/-mekşi; -bakşı/-bekşi; -pakşı/-pekşi* *-mak/-mek; -bak/-bek; -pak/-pek*	
Kırg.	*-makçı/-mekçi* *-mak/-mek*	*-mokçu/-mökçü* *-mok/-mök*

Tat.	*yaz-makçı-mın*	*eyt-mekçé-mén*	*tük-mekçé-mén*	*sayla-makçı-mın*
	yaz-makçı-sıñ	*eyt-mekçé-séñ*	*tük-mekçé-séñ*	*sayla-makçı-sıñ*
	yaz-makçı	*eyt-mekçé*	*tük-mekçé*	*sayla-makçı*
	yaz-makçı-bız	*eyt-mekçé-béz*	*tük-mekçé-béz*	*sayla-makçı-bız*
	yaz-makçı-sız	*eyt-mekçé-séz*	*tük-mekçé-séz*	*sayla-makçı-sız*
	yaz-makçı-lar	*eyt-mekçé-ler*	*tük-mekçé-ler*	*sayla-makçı-lar*

Kzk.	*jaz-bak-şı-mın*	*kel-mek-pin*	*tök-pekşi-min*	*ur-makşı-mın*
	jaz-bak-şı-sıñ	*kel-mek-siñ*	*tök-pekşi-siñ*	*ur-makşı-sıñ*
	jaz-bak-şı	*kel-mek*	*tök-pekşi*	*ur-makşı*
	jaz-bak-şı-mız	*kel-mek-piz*	*tök-pekşi-miz*	*ur-makşı-mız*
	jaz-bakşı-sıñdar	*kel-mek-siñder*	*tök-pekşi-siñder*	*ur-makşı-sıñdar*
	jaz-bakşı-sızdar	*kel-mek-sizder*	*tök-pekşi-sizder*	*ur-makşı-sızdar*
	jaz-bak-şı-sız	*kel-mek-siz*	*tök-pekşi-siz*	*ur-makşı-sız*
	jaz-bak-şı	*kel-mek*	*tök-pekşi*	*ur-makşı*

Kırg.	*caz-mak-mın*	*kel-mek-min*	*tök-mökçü-mün*	*ur-makçı-mın*
	caz-mak-sıñ	*kel-mek-siñ*	*tök-mökçü-süñ*	*ur-makçı-sıñ*
	caz-mak	*kel-mek*	*tök-mökçü*	*ur-makçı-çı*
	caz-mak-pız	*kel-mek-piz*	*tök-mökçü-müz*	*ur-makçı-mız*
	caz-bakçı-sıñar	*kel-mek-siñer*	*tök-mökçü-süñör*	*ur-makçı-sıñar*
	caz-bakçı-sızdar	*kel-mek-sizder*	*tök-mökçü-süzdör*	*ur-makçı-sızdar*
	caz-mak-sız	*kel-mek-siz*	*tök-mökçü-süz*	*ur-u-ş-makçısız*
	caz-ı-ş-mak	*kel-i-ş-mek*	*tök-ü-ş-mökçü*	*ur-u-ş-makçı*

Kzk. *Men Mırzatay avlınıñ ömirinde esinen ketpestey* ***kek almakşımın.*** "Ben Mırzatay köyünden, ömrü boyunca aklından çıkmayacak şekilde öç almak niyetindeyim (öç alayım)." (ME1. 89-18)

[649] Kzk. ve Kırg. çekimlerde -mak/-mek ve -makçı/-mekçi ekleri ikisi birden ve her fiil için kullanılabilir; tablolarda temsili olarak örnek verilmiştir.

Sondıktan èzirgi künde birіniñ kaygısına biri ortak bolıp nazalangan, küyingen künderde birin-biri ***jubatıp turıspakşı.*** "Bu sebeple bugünkü günde birinin kaygısına diğerinin ortak olarak dertlenip üzüldüğü günlerde birbirlerini teselli ederek yaşayacaklar." (ME1. 132-38)

Jas ***kartaymak,*** *jok* ***tuvmak,*** *tuvgan* ***ölmek,***
Tagdır jok, ötken ömir kayta ***kelmek.***
Baskan iz, körgen kızık artta ***kalmak,***
Bir kudaydan baskanın bèri ***özgermek.***
"Genç ihtiyarlayacak, mevcut olmayan doğacak, doğan ölecek; takdir yoktur, geçen ömür tekrar gelmeyecek; basılan iz, alınan keyif geride kalacak; tek Allah'tan başkasının hepsi değişecek." (AK1. 25-5)

Ejelden mèlim: Kay avıldıñ üstinde sıyaz bolsa, sol avıl mol şıgasılı ***bolmak.*** *Elden erekşe mazasızdıkka* ***uşıramak.*** "Eskiden beri malumdur: Hangi köyün üstünde toplantı olsa, o köy çok zararlı olacak. Halk bilhassa sıkıntılara uğrayacaktır." (ME4. 81-40)

Kazakta jok akılmen ***oy bekitpek*** "Kazakta yok akılla fikretmek;
Nèpsi unatsa bolganı, bèri ***bitpek.*** Canı isterse olanı, hepsi bitecek.
Tevekel dep at koyıp ıktımalga, Tevekkül diye ad koyup ihtimale,
Baylavı jok nerseden ***payda kütpek.*** Neticesiz şeyden fayda bekleyecek"
(Ş. 55-21)

Kırg. *Ömür koldon suurulup çıgıp baratkanın sezip bilip catkan Beksaat al kubattan ayrılganına karabay süylösöm dedi, birok süylöy albadı, aga çaması cetpedi, oşondo aytçusun közü menen aytıp* ***kalmak boldu.*** "Hayatın elden kayıp gittiğini sezen Beksaat, güçten takattan düştüğüne bakmadan konuşsam dedi, fakat konuşamadı, ona gücü yetmedi, orada söyleyeceğini gözüyle söyleyivermeyi istedi, çaresiz." (ÇA1991. 63-9)

Andan başka da öndörüştük tüz köz karaştan alganda, İks kırtış-tekterin transkosmostuk konteynerlerge cöktöönün aldındagı algaçkı flotatsiya tehnologiyasında negizgi rol ***oynomokçu.*** "Bunun yanında üretim bakımından da İks yer kabuğu örneklerini uzay taşıyıcılarına yüklemenin öncesinde ilk donanma teknolojisinde temel rol oynamalıdır (oynayacaktır)." (ÇA1993. 27-33)

Töönü cetelep, aldıda işenimdüü adımdap baratkan Kazangap bolboso bul eende Edigey menen Ükübalanın esi çıgat bele. Töö minip baratkan Edigey. Çınında Ükübala töögö minse ***cöndüü bolmok.*** "Deveyi yedeğe alıp önünde güvenle yürüyüp giden Kazangap olmasa bu ıssız yerde Edigey ile Ükübala şaşırıp kalabilirler. Deveye binip gitti Edigey. Aslında Ükübala deveye binse daha uygun

olacak." (ÇA1983. 38-33)

Niyetinde eki kulagınan alıp, azuuluu kara tumşugun cerge ***saymakçı.*** "Niyetli, iki kulağından tutup azılı kara suratını yere çarpmak istiyor." (AC. 180-14)

Kolundan kelse ***bermeksiñ:***	"Elinden gelse vereceksin:
Altın kazna açkıçın,	Altın hazine anahtarını,
Argımak attın cakşısın,	Küheylan atın güzelini,
Baktıluunun baktısın...	Bahtiyarın bahtını..." (TÜ. 151-9)

Sonuç:

-makçı/-mekçi ve bunun kısalmış şekli olarak *-mak/-mek* ekiyle yapılan bu istek çekimi, her üç lehçede de ortak bir kuruluşa dayanır; fakat şekildeki bu ortaklığın yanında, aynı çekim, Tat.'da gerçek bir niyeti, tasarlanan bir haretketteki projeyi, hazırlığı; Kzk.'da gelecek zamanda olacak veya yapılacak harekette daha kesin bir maksatı; Kırg.'da ise gerekliliği, hatta mecburiyeti ifade etmekle, fonksiyonları bakımından biraz ayrılmaktadır.

Aslında bir fiil ismine (sıfat-fiil) dayanan bu çekim için, her üç lehçede şahıs zamirleri kaynaklı 1. tip şahıs ekleri kullanılmaktadır.

Tat. *makçı/-mekçé*, Kırg. *-makçı/-mekçi* ve Kzk. *-makşı/-mekşi* şekilleri denktir. Kzk. *-makşı/-mekşi* şeklinin, köklere ünsüz uyumuyla eklenen *-bakşı/ -bekşi; -pakşı/-pekşi* varyantları Tat. ve Kırg.'da bulunmaz. Kırg. *-mokçu/-mökçü* şekli ise dudak uyumu gereği bulunur, Tat. ve Kzk.'da yoktur.

-makçı ekinin kısalmış şekli olarak kullanılan *-mak/-mek* sadece Kzk. ve Kırg.'a mahsustur, Tat.'da bulunmaz. Yine Kzk. *-bak/-bek; -pak/-pek* şekli ünsüz uyumuyla (kök ve gövde sonundaki ünsüz benzeşmesi); Kırg. *-mok/-mök* şekli ise dudak uyumuyla gelişmiş varyantlardır.

Tarihî olarak *-mak-çı bol-* şeklindeki bir birleşik fiil kuruluşuna dayanan bu çekim, yazılı edebiyat mirası daha uzun olan Tat.'da nisbeten daha ağır bir ekleşme seyri izlemiş olduğu için bugün Tat. *almakçı bul-a-m* "almak isterim", *yazmakçı bul-sa-ñ* "yazmak istesen" şeklindeki birleşik fiil örneklerine daha fazla rastlıyoruz. Yine aynı sebeplerle olmalı ki, *yaz-makçı-mın* > *yaz-mak-mın* gelişmesi de Tat.'da görülmemektedir. Bu haliyle Tat. çekim daha ziyade yardımcı fiille yapılan bir birleşik fiil kuruluşu, bir isim bildirmesi karakterini korurken, Kzk. ve Kırg.'da *kel-mek-siñ* şeklinde olduğu gibi kısalmayla da, ek giderek sıfat-fiilleşmiş ve çekim de tam bir fiil çekimine dönmüştür.

2.2.1.9. Gereklilik

Bu çekim, tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir; gerekli olan, gereklilik şekline bürünen bir tasarlama ifade eder.[650]

Ayrı bir çekim ekinin bulunmadığı ET. devresinde fiilde gereklilik kavramı, ya doğrudan doğruya gelecek zaman çekimiyle ya gelecek zaman sıfat-fiiline ve şart şekline *kerek* sözünün ilâvesiyle ifade edilmiştir (*-gu/-gü kerek; (kerek+) -sa/ -se*).[651]

Tarihî lehçeler boyunca da gereklilik kavramının aynı yolla ifade edildiği görülüyor: Çağ. *-gu/-gü; -sa kerek*[652]; Kıp. *-gay/-gey* (gelecek zaman - istek - gereklilik)[653].

Bugünkü Kıpçak lehçelerinde, Batı Türkçesinde *-malu/-melü* gelecek zaman sıfat-fiilinin, giderek, gereklilik ifadesinde kullanılmasına benzer şekilde, ayrı bir gereklilik eki ortaya çıkmış değildir. Bunun için, aslında fiillerde bir zaman veya tasarlama bildirmeyen hareket isimleri (*mastar, infinitif*), gereklilik kavramına esas olmuştur.

Bu çekim, karşılaştırılan lehçelerin gramerlerinde tasarlama kipleri içinde gösterilmemiş ve dolayısıyla ayrı bir adlandırmaya da gidilmemiştir. Gerçekten de aşağıda görüleceği üzere, mastar eklerine dayanan bu kuruluş, kavram olarak belli bir zaman ifade etmediği ve ancak belirsiz, geniş bir zamanda gerçekleştiği gibi, şekil olarak da şahıs çekimine girmez. Bu çekimin şahsı, ancak cümle içinde, hareketin failine göre belli olur.

Tat.	*-rga/-rge (kirek – tiyéş)*
Kzk.	*-uv/-üv; -v kerek– teyis – teyisti* [654]
Kırg.	*-mak/-mek (istek şekli)*

Bu tabloda görüldüğü gibi, Tat. ve Kzk.'da gereklilik ifadesi için mastar ekleri kullanılmıştır. Kırg.'da istek bahsinde incelediğimiz *-mak/-mek(-makçı/-mekçi)* ekli çekim, gereklilik ve mecburiyet ifadesiyle burada yer almıştır; fakat bu Kırg. çekimin örnekleri tekrar edilmeyecektir.[655]

650 TDB., 312.s.
651 KBG., 148-151.s.
652 ÇEK., 102.s.; 123.s.
653 O. Pritsak, Kıpçakça, 120.s.
654 A. B. Ercilasun, Kısa Kazak Grameri, 1057-1058.s.
655 krş. İstek Çekimi (-mak Ekli İstek Çekimi)

Tat.

miña	*yaz-arga kirek*	*üt-erge kirek*	*min*	*başla-rga tiyéş*	*bil-i-rge tiyéş*
siña	*yaz-arga kirek*	*üt-erge kirek*	*sin*	*başla-rga tiyéş*	*bil-i-rge tiyéş*
aña	*yaz-arga kirek*	*üt-erge kirek*	*ul*	*başla-rga tiyéş*	*bil-i-rge tiyéş*
bizge	*yaz-arga kirek*	*üt-erge kirek*	*biz*	*başla-rga tiyéş*	*bil-i-rge tiyéş*
sizge	*yaz-arga kirek*	*üt-erge kirek*	*siz*	*başla-rga tiyéş*	*bil-i-rge tiyéş*
alarga	*yaz-arga kirek*	*üt-erge kirek*	*alar*	*başla-rga tiyéş*	*bil-i-rge tiyéş*

Kzk.

meniñ	*jaz-uv-ı-m kerek*	*men*	*kör-üv-i-m teyis*	*al-uv-ı-m teyisti*
seniñ	*jaz-uv-ı-ñ kerek*	*sen*	*kör-üv-i-ñ teyis*	*al-uv-ı-ñ teyisti*
oniñ	*jaz-uv-ı kerek*	*ol*	*kör-üv-i teyis*	*al-uv-ı teyisti*
bizdiñ	*jaz-uv-ı-mız kerek*	*biz*	*kör-üv-i-miz teyis*	*al-uv-ı-mız teyisti*
sizdiñ	*jaz-uv-larıñ kerek*	*siz*	*kör-üv-leriñ teyis*	*al-uv-larıñ teyisti*
olardıñ	*jaz-uv-ı kerek*	*olar*	*kör-üv-i teyis*	*al-uv-ı teyisti* [656]

Aşağıda, bu çekim için edebî eserlerden alınan örnekler verilmiştir:

Tat. *Ul buranlı könné şunduk hetérden sızıp atarga, onıtırga* ***kirek idé*** *Asiyege. Ufada* ***kalırga****, Kazanga iyerép* ***kaytmaska tiyéş idé*** *de bit...* "Asiye, o fırtınalı günü hemen hatırdan çizip atmalı, unutmalıydı, . Ufa'da kalmalı, Kazan'a takılıp dönmemeli idi elbette..." (RM. 19-27)

-Eyé, nervlarıgız çikséz kakşagan, sézge hezér mömkin kader tınıç ***yeşerge,*** *tınıçlıgızını boza torgan hemme nersené çitke* ***taşlarga,*** *ene ul Saragızdan da bér de sırlanmıy-nitmiy géne* ***ayrılırga kirek.*** "Evet, sinirleriniz çok bozulmuş, siz şimdi mümkün olduğu kadar sakin yaşamalı, sükuneti bozan bütün her şeyi kenara atmalı, şu Sara'nızdan da doğrudan doğruya, alenen ayrılmalısınız." (SC. 127-30)

Zirat bit ul sabantuy tügél,
Nige anda kiyénép ***kiterge*** *?*
Bu dönyanıñ bér par itégén
Nige yukka ***erem iterge*** *?*
Zirat bit ul sabantuy tügél.

"Mezar yahu bu panayır değil,
Niye oraya giyinip gitmeli ?
Bu dünyanın bir çift çizmesini
Niye boşuna ziyan etmeli ?
Mezar yahu bu panayır değil."
(Hesen Tufan)

Bigrek te artık sabır, artık yuvaş şul indé... Ey, anıñ sabırlıgın azrak Kasıymga birép Kasıymnıñ citézlégén de azrak moñar ***birérge*** *!* "Fazlasıyla da sabırlı, fazla uysal bu artık. Ah ki onun sabrını biraz Kasım'a verip Kasım'ın da tez canlılığını biraz buna vermeli." (SC. 96-17)

656 A.B. Ercilasun, age., 1057.s.

Doktorlar anıñ avıruvın citdiy tabalar: 'Avıruvnıñ tiz können çahotkaga eylenüvé ihtimal, şuñar küre tizrek Kırımga ***alıp kiterge kirek****, diyler.* "Doktorlar onun hastalağını ciddi buluyorlar: 'Hastalığın çok yakında vereme dönmesi muhtemel, onun için hemen Kırım'a götürmeli diyorlar." (SC. 119-12)

Monı işétkeç, Röstem nişlerge de bélmiy.
-Tagı alarnı kuvıp Meskevge ***barırgamı*** *? E soñ alar anda bulmasalar ?*
Bunu işitince Röstem ne yapacağını şaşırır.
-Yine onları takip edip Moskova'ya mı gitmeli ? Ya onlar orada olmazlarsa?.." (SC. 128-25)

Kzk. *Bizdey okıp jürgen jigittterge kırda jaksı terbiye algan minezi jaksı, adamşılıgı bar el kızın* ***aluv kerek.*** "Bizim gibi okuyan gençlere köyde iyi terbiye almış, tabiatı güzel insanlığı olan bir halk kızı almalıdır." (ME1. 106-29)

Kunanbaydıñ bügin èdeyi tosıp otırgan adamdarı ***boluv kerek.*** "Kunanbay'ın bugün bilhassa bekleyen adamları olmalı." (ME4. 14-15)

Estigen nerseni umıtpastıkka tört türli sebep bar: Eveli kökiregi baylavlı berik ***boimak kerek;*** *ekinişi, sol nerseni estiginde ya körgende* ***gıybratlanuv kerek,*** *köñildenip, tuşınıp, ıntamen* ***uguv kerek;*** *üşinşi, sol nerseni işinnen birneşe vakıt kaytarıp oylanıp,* ***köñilge bekitüv kerek;*** *törtinşi, oy keseldi nerselerden* ***kaşık boluv kerek.*** "İşitilen bir şeyi unutmamak için dört türlü sebep vardır: Birincisi, tecrübeli, sabırlı olmalı; ikincisi, öyle bir şeyi duyunca veya görünce ders çıkarmalı; keyifle, rahat rahat anlamalı; üçüncüsü, onu içinden birkaç kere tekrarlayıp düşünerek, hafızaya iyice yerleştirmeli; dördüncüsü, kötü fikirli şeylerden uzak durmalıdır." (AKKS. 184-1)

Sonuç:

Gereklilik çekimi, dil tarihimiz boyunca *-gu/-gü; -gay/-gey* gibi gelecek zaman eklerinden veya şart, emir ve istek şekillerinden faydalanarak yapılmıştır. Bunların yanında *kerek* sözünün yüklem olduğu isim cümleleri de gereklilik çekimine yardımcı olmuşlardır (Batı Tü. *aç-sa-m gerek, yaz-a-m gerek* vs.[657]). Karşılaştırılan bugünkü Kıpçak lehçelerinde de başlı başına bir gereklilik ekinin olmadığı görülüyor. İstek çekimi altında incelediğimiz Kırg. *-mak/-mek; -mok/-mök* eki hem niyet hem gereklilik ve hatta mecburiyet bildirdiği için gereklilik eki olarak kabul edilmektedir.

kirek ~ kerek ve tiyéş ~ teyis sözlerine dayanmakla ortaklaşan Tat.-Kzk. çekim, fiil mastarlarıyla yapılmaktadır; fakat fiile Tat. *-rga/-rge;* Kzk. *-uv/-üv* eklerini getirmekle de bu iki lehçe ayrılmaktadır.[658]

657 TDB., 313.s.

658 Batı Türkçesinde genellikle mastar (infinitif) eki olarak kullanılan -mak/-mek, bugün Kıpçak lehçelerinde unutulmuş ve bazı isimlerde kalıplaşıp kalmıştır. Bunun yanısıra, -rga/-rge eki Tatar gramerlerinde mastar eki olarak kabul edilmiştir. Yapısından açıkça görüldüğü gibi -r geniş zaman sıfat-fiili ve -ga/-ge yönelme ekinin birleşmesiyle meydana gelen bu ekin, mastar (infinitif) eki sayılması konusunda ise şüphemiz vardır: Min okırga bardım "Ben okumaya gittim"; yazarga kalem aldım "yazmak için kalem aldım" vb. gibi örneklerde, söz konusu ekin içindeki yönelme eki dolayısıyla hareketin fiile yönelişi açıkça sezilmektedir. Bu bakımdan -rga/-rge ekini, tarihî lehçelerde kalıplaşmaya başlayan "sıfat-fiil + hal eki" kuruluşlu zarf-fiillere yaklaşmış olarak görüyoruz (krş. -gan-da; duk-da; gan-ça; duk-ça vb.). Nitekim, TTAS., TRS. gibi ciddî Tatar sözlüklerinde de maddelerde, fiillerin hareket adları -uv/-üv; -v ekiyle verilmiştir.

Tat. *-rga/-rge* hiçbir ek almaksızın *kirek* (~ *tiyéş*) sözüne bağlanır; yani *üterge kirek* vs. gibi örneklerde hiçbir şahıs çekimi yapılmamakta ve ancak hareketin failinden şahıs anlaşılmaktadır. Buna karşılık, Kzk.'da hakiki birer fiil ismi olan *jazuv, körüv* gibi gövdeler iyelik ekleriyle çekilmektedir.

Tat. ve Kzk.'da ortak olarak bulunan *kirek ~ kerek* ve *tiyéş ~teyis* sözleri, çekime katılan fail bakımından farklıdır: Tat. *kirek* sözlü çekimde fail yönelme halinde bulunur (*miña añlarga kirek*); Kzk. *kerek* ise, ilgi halindeki faille kullanılır (*seniñ baruvıñ kerek*). Kök bakımından Tat. *tiy-* ~ Kzk. *tey-* fiiliyle bağı olduğunu düşündüğümüz *tiyéş ~ teyis* sözü ise yalın faille çekime girer (Tat. *min başlarga tiyéş;* Kzk. *men bastavım teyis* vs.).

En nihayet, gereklilik kavramının Kırg. *-mak/-mek* ekiyle ifade edildiği kaydedilse de [659] Kırg. *kerek~tiyiş* sözleri, tıpkı Kzk. ve Tat.'da olduğu gibi fiil ismiyle bağlı olarak gereklilik, zaruret gibi kavramların ifadesinde kullanılmıştır: Kırg. *Ormon keçinde bizdikine kelip kalış kerek.* "Orman gecesinde bizimkine gelip kalmalıdır."; *Parman adel-ahlaktık caktan taza kişi boluuga tiyiş.* "Parman adalet ve ahlak bakımından temiz insan olmalıdır." vs.[660]

2.2.2. BİRLEŞİK ÇEKİMLER

Birleşik çekim, iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir. Birleştirilen iki çekimden biri bir şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade eder.[661]

ET. *er-* "olmak" fiili, eskiden beri ana yardımcı fiil olarak hem isimlerin bildirmesinde hem de çekimli fiilerin bildirmesinde, yani birleşik çekimlerinde kullanılmıştır. Şekil ve zaman eki almış bir ekten sonra gelen *er-* yardımcı fiili, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart şekillerine girerek iki kipli çekimlerin hikâye, rivayet ve şartını meydana getirir (*aydım erdi, törütülmiş erdi, bilgey erdiñ; tiler ermiş, sevse ermiş; kördüm erse, bardıñ erse* vs.).[662]

er- yardımcı fiilinin, sadece bu iki geçmiş zaman ve şart şekliyle çekime girmesi, zaten belirli bir şekil ve zaman eki taşıyan asıl fiilin, tekrar geniş veya gelecek zamana yani belirsizliğe bağlanmasının imkânsızlığı ve mantıken gereksizliğiyle ilgilidir. Geniş zaman çekimli *er-ür* veya daha sonra onun yerini alan *tur-ur* ise sadece bazı çekimli fiillerle, bir ihtimal veya kesinlik bildirmek üzere birleşik çekime girer (Türkiye Türkçesi *başlamış-dır << turur*).

659 KırgTG., 226.s.
660 Kırgız Tilinin Sinonimder Sözdügü, 181.s.
661 TDB., 320.s.
662 KBG., 151.s.

er- fiili aynı fonksiyonlarla ET. devresinden sonra tarihî lehçelerde de devam etmiştir: Çağ. *ötedür érdi, baradurlar érdi; yıgılgan érdi; barıp érdim;* ve yine *ér-> é-* değişmesiyle Çağ. *tüşken emes édi, tüşüp baradur édi, kılıp edim* vs.[663] ; Kıp. *eşittim edi, turmuş idim, turuptur edi, bolgay edi* vs.[664]

er- fiilinde daha tarihî lehçelerde başlayan *-r* düşmesi sonunda, bugünkü lehçelerde sadece ünlü halinde bir kökle karşılaşıyoruz: Tat. *i-*; Kzk. e-; Kırg. *e-*

Şart birleşik çekiminde artık kullanılmayan bu yardımcı fiil hikâye ve rivayet şekillerinde şöyle çekime girer:

		Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik	1.ş.	*i-dé-m*	*e-di-m*	*ele-m*
	2.ş.	*i-dé-ñ*	*e-di-ñ*	*ele-ñ*
	3.ş.	*i-dé*	*e-di*	*ele*
çokluk	1.ş.	*i-dé-k*	*e-di-k*	*ele-k*
	2.ş.	*i-dé-géz*	*e-di-ñder* *e-di-ñizder* *e-di-ñiz*	*ele-ñiz* *ele-ñer* *ele-ñizder*
	3.ş.	*i-dé-ler*	*e-di*	*ele*

Burada görüldüğü gibi hikâye çekimi, *i- ~ e-* fiilinin görülen geçmiş zaman çekiminden ibarettir. Aynı şekilde aşağıdaki rivayet çekimi de *-gan* ekli geçmiş zaman çekimidir.

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik 1. ş.	*i-ken-mén*	*e-ken-min*	*e-ken-min*
2. ş.	*i-ken-séñ*	*e-ken-siñ*	*e-ken-siñ*
3. ş.	*i-ken*	*e-ken*	*e-ken*
çokluk1. ş.	*i-ken-béz*	*e-ken-miz*	*e-ken-biz*
2. ş.	*i-ken-séz*	*e-ken-siñder* *e-ken-sizder* *e-ken-siz*	*e-ken-siñer* *e-ken-sizder* *e-ken-siz*
3. ş.	*i-ken-(ler)*	*e-ken*	*e-ken*

Şimdi de her üç lehçenin eserlerinden alınan çekim örneklerini verelim:

663 ÇEK., 133; 138; 141.s.
664 KıpTG., 134-135.s.

2.2.2.1. HİKAYE
2.2.2.1.1. GEÇMİŞ ZAMANLARDA HİKAYE
2.2.2.1.1.1. -dı idi
Tat. *-dı idé* ~ Kzk. *-dı edi* ~ Kırg. *-dı ele*

Kırg.

Aşuusu biyik körünbös "Geçidi yüksek görünmez
Belim alıs ***kaldı ele.*** Umudum uzak kaldıydı.
Atagı çıkkan Fargana Şöhreti çıkan Fergana
Cerim alıs ***kaldı ele.*** Yerim uzak kaldıydı."
(T. 97-12)

2.2.2.1.1.2. -gan idi
Tat. *-gan idé* ~ Kzk. *-gan edi* ~ Kırg. *-gan ele*

Tat. *Şuñargadır etisé köttérép, sagındırıp elle nige bér kilép çıga torgan kunak kébék kéne hetéréne kérép kalgan Asiyenéñ. Ul öyde bulgan könner onıtılmas hem kabatlanmas beyremge* ***evéréle torgan idé.*** "Onun için olmalı, Asiye'nin babası bekletip hasret bırakarak, arada bir gelen bir misafir gibi hatırında kalmış. Onun evde olduğu günler unutulmaz ve benzersiz bir bayrama dönmüştü." (RM. 25-32)

Gerçé anda tugmasam da min béraz ***torgan idém,***
Cirné ez-mez tırmalap çeçken idém, ***urgan idém.***
"Gerçi orada doğmasam da ben biraz durmuştum; toprağı biraz tırmıklayıp karıştırmıştım, ekip biçmiştim." (ATŞ. 202-3)

Kayçandır, bik küptennen, elé sabıy çaklarında uk, avılda yeşegen babasınnan ***işétken idé*** *ul bu süzné. Nerse éşlerge kéréşse, nindiy uy-plannar kora başlasa, şul süzné "Alla boyırsa"nı* ***kabatlıy torgan idé*** *anıñ çigülé yeşél tübetey kiyép yörgen merhüm babası.* "Ne zamansa, pek eskiden, daha çocukluk zamanındayken, köyde yaşayan dedesinden işitmişti o, bu sözü. Ne yapmaya kalksa, ne planlar kurmaya başlasa bu sözü, "Allah buyursa"yı tekrarlayıp durmuştu, onun nakışlı yeşil takke giyip gezen merhum dedesi." (RM. 117-16)

Nihel bebkem Röstem, isen yörép kayttıñmı ? Ni éşlep ul kader ozak tordıñ ? Béz indé bügén kaytmassıñdır ***digen idék.*** "Nasılsın yavrum Röstem, sağ-salim döndün mü ? Ne diye o kadar uzun kaldın ? Biz artık bugün dönmezsin demiştik." (SC. 111-9)

Kzk. *Köp jıldan beri Abay* ***jılagan emes edi.*** *Toktay almay egilip jıladı.* "Çok zamandan beri Abay ağlamış değildi. Kendini tutamayarak üzülüp ağladı." (ME4. 48-12)

2.2.2.1.1.3. -çu idi
Kırg. *-çu ele*

Kırg.

Eşenderdin beyişte "İşanların (mollaların) cennette,
Açıp koygon dayardap, Hazırlayarak açıp koydukları
Eşigi bar ***deçü ele.*** Kapısı var derdi." (T. 31-9)

Butakka konup sayrasam, "Dala konup şakısam,
Bolçu elem *ermek elime,* Olurdum eğlence ilime,
Corgo bolup atalıp, Küheylan diye tanınıp,
Colukkam ırdın kenine. Rastladım türkünün cevherine."
(T. 108-7)

2.2.2.1.1.4. -p idi
Kzk. *-p edi*

Kzk. *Osı örde burıl at esik pen tördey alga* ***tüse berip edi.*** "Bu tepede yağız at, hemen, kapıdan baş köşeye geçer gibi öne geçivermişti." (ME4. 8-34)

Birak onıñ Baytaska aytkan bir sözinde Kunanbay tapsırgan bir jumıspen barıp kele jatkanı ***mèlim bop edi.*** "Fakat onun Baytas'a dediği bir sözünden, Kunanbay'ın verdiği bir işle gittiği malum olmuştu." (ME4. 10-10)

Öleñimdi özim avılga barmastan bir-eki kün burın aytkızıp, joldastarımdı ***jiberip jatıp em.*** "Türkümü kendim köye gitmezden bir iki gün evvel söyletip yoldaşlarımı göndermiştim." (ME4. 10-35)

Eke-şeşeleri kızın bermekke ırza bolup, bizden birtalay mal da alıp ***koyıp edi.*** "Ana-babaları kızını vermeğe razı olmuş, bizden de bir miktar mal alıp koymuştu." (ME1. 95-23)

2.2.2.1.2. GENİŞ ZAMANDA HİKAYE
2.2.2.1.2.1. -a idi
a. Tat. *-a idé* ~ Kzk. *-a edi* ~ Kırg. *-a ele* (şimdiki zaman fonksiyonlu)

Tat. *Asiyenéñ etisé açulanışuv, kémge de bulsa üpkelevnéñ ni ikenlégén* ***bélmiy idé.*** "Asiyenin babası, kızmanın ve her hangi birisine öfkelenmenin ne olduğunu bilmezdi." (RM. 26-39)

Yar buylatıp ütép ***bara idém,*** "Yar boyunca geçip gidiyordum,
Oçradılar tanış timérler. Karşıma çıktı tanış demirler.
Min alarnı sagınıp irkelesem, Ben bunları hasretle kucaklasam,

Kéşéler sanar miné tilége İnsanlar sayar beni deli diye."
(HTF. 7-1)

Zurlar kébék kulnı artka kuyıp "Büyükler gibi eli arkaya koyup
***Yöriy idék** taptap bolınnı...* Yürürdük çiğneyip çayırı...
Herbér nerse bézge yaña idé, Her şey bize yeni idi,
*Hernersege **isébéz kite idé,*** Her şeye merakımız vardı,
*Bérnerse de bézden **kaçmıy idé,*** Bir şey de bizden kaçmazdı
*Bar nersege kulıbız **cite idé...*** Her şeye de elimiz yeterdi..."
(HTK. 239-8)

2.2.2.1.2.2. -ar idi
Tat. *-ar/-r idé* ~ Kzk. *-ar/-r edi* ~ Kırg. *-ar/-r ele*

Tat. ***-Kaytır idém,** ilém yırak, kaytmasam yana yörek, diy, tagı şuniñ artınnan uk kémgedér açuvlangan sıman: Karlar tügél, boz yavsa da ilge kaytuvım kirek ! diy.* "Dönerdim ülkem uzak, dönmesem yanar yürek, der ve bunun peşinden de birisine öfkelenmişçesine: -Karlar değil, buz yağsa da ülkeme dönmeliyim! der." (SC. 103-21)

Asuvçı kitkeç, soruy kayın: "Asanlar gidince, sorar kayın:
-Avurtmıymı muyınıñ, Heybulla? -Acıtmıyor mu boynun, Heybulla ?
*-Avurtuvga **tüzer idém**, kayın,* -Acıtmasına dayanırdım, kayın,
Tın aluvı bigrek avır la. Nefes alması daha zor ya."
(Hesen Tufan)

Kırg. *Asmandın bir çetin eeleçüdöy zañgıragan biyik too kırkalarının arsak-tersek çokularındagı möñgülör caynagan cıldızdar astında ak sedeptey küñürt cıltıldap köz aldıda **turar ele.*** "Gökyüzünün bir köşesine sahip olmuşçasına çınlayan yüksek dağ silsilelerinin irili ufaklı tepelerindeki hiç erimeyen karlar, ışıldayan yıldızlar altında, ak düğme gibi donuk donuk parlayarak göz önünde dururdu." (ÇA1991. 33-18)

2.2.2.1.3. ŞİMDİKİ ZAMANDA HİKAYE

2.2.2.1.3.1. Kzk. *-p jatır / jür / tur / otır edi*

Kzk. *Elgi atım kattı jañbırdan jiyrenip, jöndep jürmey, ırgısıp **kele jatır edi.*** "Bu atım sert yağmurdan usanıp düzgün yürümeden, sallana sallana geliyordu." (ME1. 80-16)

*Beyittiñ işinde biraz otırıp boyım jılıngan soñ kamşımdı jerge tirep, sogan eki kolımmen süyenip, basımdı **koyıp otır edim**, kalgıp ketippin.* "Baraka içinde biraz oturup vücudum ısındıktan sonra, kamçımı yere dikip şuna da iki kolumla

dayanarak başımı koymaktaydım, uyuya kalmışım." (ME1. 80-27)

*Betiniñ uşındagı jukalañ kızılı, azgana külimsirep turgan möldir kara közi, kişilev kırlı murnı bir körgen jerden-ak Jèmiylanıñ suluvlıgın **bildirip tur edi.*** "Yüzünün ucundaki ince kızılı (dudağı), biraz gülümseyen ışıl ışıl kara gözü, küçükçe köşeli burnu bir gören, hemen Jemiyla'nın güzelliğini bildiriyordu." (ME1. 96-15)

2.2.2.1.4. TASARLAMA ŞEKİLLERİNDE HİKAYE
2.2.2.1.4.1. -sa idi (istek fonksiyonlu)
Tat. *-sa ide*
Kzk. *-sa edi ; -sa kerek edi; -sa+şı*
Kırg. *-sa ele ; -sa+çı*

Tat.

***Oçsa idéñ** şulay kolaç ceyép* "Uçsaydın keşke şöyle kulaç açıp
***Bulsa idé** ciréñ, kiñ ciréñ !* Olsaydı yerin, geniş yerin !"
(HTF. 15-9)

Baskan özém ciméñ kükregénde "Bastığım izim toprağın sinesinde
*Yugalmaslık uyılıp **kalsa idé,*** Yok olmamacasına oyulup kalsaydı,
Cırlagan cırlarım havalarda Yaktığım türküler havalarda
*Utlar bulıp yazılıp **barsa idé.*** Ateş olup yayılıp gitseydi."
(Hadi Taktaş [665])

Kzk. *Endi köñili de ayıgıp, burıngı balalık şattıgın da, oyın-ermegin de **tapsa kerek edi.*** "Şimdi içi rahatlayıp, eski çocukluk sevincini de oyun ve eğlencesini de bulmalıydı." (ME4. 56-25)

*Anav ölgen jigittiñ düniyesine iye bolıp otırgan, jalgız gana kempir, onı da **ala kelseşi** !* "İşte ölen gencin dünyasına sahip oldu, yalnız bir ihtiyar, onu da alsaydı keşke." (ME1. 61-19)

Kırg. *Tañ erteñden beri akıyıp turam, ce **ötkörsöçü**, ce biröö **surap koysoçu.*** "Sabahtan beri bekleyip duruyorum, ya geçirselerdi veya birisi sorsaydı." (T. Sıdıkbekov [666])

---

665 TTG., 226.s.
666 KırgTG., 219.s.

2.2.2.1.4.2. Tat. -sén idé (istek fonksiyonlu)

Her galimnéñ, her şağıyrnéñ süzé,
***Citsén idé** herbér küñélge,*
Ciller, sular tavışı şikéllé ük
Üzlerénéñ asıl télénde.

"Her âlimin, her şairin sözü,
Ulaşsaydı her bir gönüle,
Tam da rüzgârlar, sular sesi gibi
Kendilerinin asıl dilinde."
(HTF. 84-1)

2.2.2.1.4.3. Tat. -ası idé (gereklik fonksiyonlu)

Oçraşıp bér tagın vokzallarda,
*Savbullaşıp **ütesé idé;***
Yöregémde sinéñ irénnernéñ
*Cılısın alıp **kitesé idé** !..*

"Karşılaşıp bir kere daha garlarda,
Vedalaşıp geçmeliydi;
Yüreğimde senin dudaklarının
Sıcaklığını alıp gitmeliydi !.. (Hesen Tufan)

2.2.2.1.4.4. Kırg. -mak ele (gerekiik fonksiyoniu)

*Başım oorup turat ! dep koydu Seyde. Anan şaşıp ketip koşumçaladı: Uktaganday ele boldum, uktabaganda tündö **emne kılmak elem**.* "Başım ağrıyor! dedi Seyde. Ondan sonra da aceleyle ilâve etti: Biraz uyur gibi oldum, uyumayıp da gece ne yapsaydım?" (ÇA1991. 39-41)

2.2.2.1.4.5. Tat. -rga idé (gereklik fonksiyonlu)

***Ménerge idé** Ural tavlarına, **basarga idé** kıya taşına...* "Çıkmalıydı Ural dağlarına, basmalıydı kayasına..." (Gölşat Zeyneşeva[667]).

2.2.2.2. RİVAYET
2.2.2.2.1. GEÇMİŞ ZAMANLARDA RİVAYET
2.2.2.2.1.1. -dı iken
Tat. *-dı iken* ~ Kzk. *-dı eken* ~ Kırg. *-dı eken*

Tat. *Ul elé üzénde yaña gına uyana başlagan bu yaña toygılarnı ni dip atarga da bélmiy, yokısız ütkergen kiçlerde: "Miña ni **buldı iken**" dip aptıny, uylana; tik öçénçé eteç kıçkırgan sızılıp tañ atkan çaklarda gına yokıga kite.* "O, henüz, içinde yeni yeni uyanmaya başlayan duyguların ne olduğunu da bilmeden, uykusuz geçirdiği gecelerde: "Bana ne oldu acaba" diye şaşırır, düşünür; ancak üçüncü horozun bağırdığı, şafağın söktüğü vakitlerde uykuya dalar." (SC. 96-28)

667 HTET., 246.s.

Elle nerse buldı elé miña:
*Kaygı kaya **kitté iken** soñ ?*
Behét türéne kérttéñ küñélné sin,
Kür, sin nindiy köçlé ikenséñ.

"Peki ne oldu şimdi bana:
Kaygı nereye gitti ki?
Talih köşesine soktun gönlü sen,
Gör ne güçlüymüşsün sen."
(HTF. 17-9)

Kırg.
Küngö küyüp ezildi
Küzgüdöy tunuk camalım.
Ubayım tartkan eneme
***Uguldu beken** kabarım ?*

"Her gün yanıp ezildi
Ayna gibi saf cemalim.
Gam çeken anama
Duyuldu muydu ki haberim."
(T. 104-28)

2.2.2.2.1.2. -gan iken
Tat. *-gan iken* ~ Kzk. *-gan eken* ~ Kırg. *-gan eken*
Tat.
*Tukta min yuldan **adaşkanmın iken** bit, kür elé,*
Elle nik isten de çıkkan, süz başım bit Şürelé.
"Dur ben yolu şaşırmışım her halde, bak sen; bilinmez ki nasıl da akıldan çıkmış, söz başım tabii ki Şüreli." (ATŞ. 203-35)

Kzk. *Birak bir kasiyetim, kıskı at kulagı körinbeytin ak boranda, jazgı tunjıragan meñrev kara tünde adasuv degendi bilmevşi edim. İzdegen Töbettiñ avlınıñ tusına del **kelgen ekem**.* "Fakat bir tarafım var ki, kışın at kulağı görünmez bir ak boranda, baharın bulutlanmış bunlu bir kara gecesinde, yol kaybetmek denen şeyi bilmezdim. Aradığım Töbet'in köyünün tam karşısına gelmişim meğer." (ME1. 80-7)

*Tunp bara jatkan tüyeniñ kabırgası **kakkan eken.*** "Kalkıp giden devenin kaburgası sarkmıştı." (ME4. 41-31)

*Ol janagı Jeksen avlında bir-eki kisimen til katıp onı-munı **estip algan eken**.* "O aynı Jeksen köyünde bir iki kişiyle çene çalıp bazı şeyler duymuştu." (ME4. 47-25)

Kırg. *Minalar carılganda askerler çabuul koyup duşmandı **kuup çıkkan eken.*** "Mayınlar patlayınca askerler hücum edip düşmanı kovuvermişti." (ÇA1991. 45-51)

*Seyde bu ırdı ayıl arasınan keede uga kalıp cürgönü menen maani **bergen emes eken.*** "Seyde bu türküyü köylerde bazen işitmiş olsa da, bir anlam vermemişti." (ÇA1991. 50-32)

*Mırzakul başın cerge salıp, suunun ceegi menen attı öz erkine koyup cay gana bastırıp **bara catkan eken.*** "Mırzakul başını eğip, atı, su kıyısından kendi

haline bırakarak, yavaş yavaş sürüp gitmişti." (ÇA1991. 44-52)

Aydalıp bardım alıska "Sürülüp gittim uzağa
Caşımda ***ketken ekemin*** Gençliğimde gittiydim
Bolup kaldım abışka. Olup kaldım koca ihtiyar."
(T. 162-29)

2.2.2.2.2. GENİŞ ZAMANDA RİVAYET

2.2.2.2.2.1. -a iken

Tat. *-a iken* ~ Kzk. *-adı eken* ~ Kırg. *-at eken*

Tat.

Mehebbet ul şulay ***ite iken:*** "Aşk, o böyle yaparmış demek:
Akılnı da sanga almıysın, Akla da hürmet etmezsin,
Söygen yarıñ Leyle bulmasa da, Sevdiğin yarın Leyla olmasa da,
Mecnün kébék yöriy başlıysıñ. Mecnun gibi yürümeye başlarsın."
(HTF. 17-1)

Romaşkalar üsken dalada "Papatyalar biten bozkırda
İske töşté bérge çaklarım; Hatıra düştü beraberlik ânlarım;
Köte miken, sagına miken *dip* Bekliyor mu, özlüyor mu ki diye
Kanatların yolkam alarnıñ. Kanatlarını yoluyorum onların."

(Hesen Tufan)

Kzk. *Baytas pen jorga Jumabay anadaydan attarınan tüsip jayavlap jeteklep Kunanbayga karay* ***keledi eken.*** "Baytas ile rahvan at, tıpkı Jumabay gibi atlarından inip yaya olarak yanlarında yürüyüp Kunanbay'a doğru geliyormuş." (ME4. 14-9)

Kırg. *Köküröktö 'Ismayıldan emi* ***ayrılat ekem!'*** *degen bir gana oy turdu. Arada ol oyun bölüp, ekinçi bir andan küçtüü oy peyda boldu: 'Berbeym Ismayıldı berbeym!'* "İçinde 'Ismayıl'dan demek şimdi ayrılıyormuşum' diye bir his vardı. O arada bu hissi bölerek daha güçlü ikinci bir his peyda oldu: 'Vermiyorum Ismayıl'ı vermiyorum!' (ÇA1991. 47-27)

Adamdın kanday ekendigi mına uşunday camandıkta ***bilinet eken*** *! Aytpay sen anı kayakka alıp* ***barat ekensiñ*** *?* "İnsanın nasıl olduğu işte böyle kötülükte bilinirmiş ! Bir şey demeden sen onu nereye alıp gidermişsin ?" (ÇA1991. 48-7)

Kardım açka, karuu cok, "Kocadım açlıkta, derman yok,
Karşı kıldıñ ölümdü. Karşıma çıkardın ölümü.
Kayta ***körböyt ekenmin*** Tekrar görmezdim
Kadırkeç, kurdaş teñimdi. Ahbap, akran ve dostumu."
(T. 103-4)

2.2.2.2.2.2. -ar iken

Tat. *-ar / -r iken* ~ Kzk. *-ar / -r eken* ~ Kırg. *-ar / -r eken*

Tat.

Bér géne süz, barı bér géne... "Bir tek söz, hepsi bir tek...
Cırlar iken *anı kém géne ?* Söyler imiş onu ancak kim ?
Kulıñ-téléñ çılbır-bogavlı: Elin dilin zincir bukağılı:
Bérençé hem ahırgı süzné, İlk ve son sözü,
Bar nerseden kadérlé süzné, Her şeyden kadirli sözü,
Cırlar iken *anı kém géne ?* Söylermiş onu ancak kim ?
Bér géne süz ! Barı, bér géne Bir tek söz, hepsi bir tek...
(...) Olı cil dönyaga Büyük rüzgâr dünyaya
Bu süzné tarattı: Bu sözü yaydı:
Azatlık ! Azatlık !
Azatlık ! Azatlık !
Azatlık ! Azatlık ! (HTF. 73-1)

Kırg. *A baykuşum, kıştın suugunda kişi körböy, can körböy, üñkürdö cata berip* ***emne bolor ekensiñ*** *?* "Ay miskinim, kışın soğuğunda insan görmeden, can görmeden, mağarada yata yata ne olacaksın ki?" (ÇA1991. 43-32)

2.2.2.2.3. TASARLAMA ŞEKİLLERİNDE RİVAYET

2.2.2.2.3.1. -sa iken

Tat. *-sa iken* ~ Kzk. *-sa eken* ~ Kırg. *-sa eken*

Tat. *Elle üzek özgeç salkın cil ise, elle baş tübesénde ük élénép torgan koyaş nurları köydére añlamassıñ. Yeşérénér ışıklanır urın* ***bulsa iken...*** "Bazen iç donduran soğuk rüzgâr eser, bazen başının tepesinde asılı duran güneşin ışınları yakar, hiç anlamazsın. Saklanacak, gölgelenecek bir yer olsaymış..." (RM. 21-27)

Kzk. *Jok endi osında* ***bolsak eken*** *! dep ustanıñ katını bolmadı.* "Hayır şimdi orada olsaymışız diye ustanın karısı olmadı" (S. Seyfullin [668]).

668 KTTS-2., 341.s.

Erbir mal izdegen malım köp bolsa, özimdiki de, balalarım da maldı ***bolsa eken*** *deydi.* "Mal peşinde koşan herkes keşke malım çok olsa, kendim de, çocuklarım da varlıklı olsa der" (A. Kunanbay [669]).

Şın köñilmen ***süyse eken,*** *kimdi süyse,* "Saf kalple sevmeliymiş, kimi sevsen de *Bir sözimen* ***tursa eken,*** *jansa-küyse.*Bir sözünde durmalıymış, yanıp kavrulsanda."

(AK1. 41-9)

Kırg. *Kuday saktay gör, kokus bir nersenin çetin bilip kalıp, kadik sanap* ***kalışpasa eken.*** "Allah korusun, beklenmedik bir şeyin bir kısmını bilip de şüphede kalmasalar keşke." (ÇA1991. 35-5)

Bizden ketken kuş, cakşı cerge ***konso eken,*** *kayra bizge kelgiçe, amanesen* ***bolso eken.*** "Bizden giden kuş, keşke iyi bir yere konsaydı ve tekrar bize gelinceye kadar sağ salim olsaydı" (A. Osmanov [670]).

Saadattı camandagandı toktotup, iş tuuralu ***süylösö eken.*** *Tamaşa* ***baştalsa eken.*** "Saadat'ı kötülemeyi bırakıp iş hakkında konuşsaydı keşke. Tamaşa başlasaydı" (T. Sıdıkbekov [671]).

[669] Abay Tili Sözdigi, 204.s.
[670] KırgTG., 218.s.
[671] KırgTG., 218.s.

2.2.2.3. ŞART

Şart birleşik çekimi için ET. devresinden beri kullanıla gelen *er-* (> *e-*) fiili karşılaştırılan bugünkü lehçelerde unutulmuştur.[672] Onun yerine *bol- ~ bul-* "olmak" yardımcı fiiliyle şart birleşik çekimi yapılmaktadır.

	Tat.	Kzk.	Kırg.
teklik 1. ş.	... *bul-sa-m*	... *bol-sa-m*	... *bol-so-m*
2. ş.	... *bul-sa-ñ*	... *bol-sa-ñ*	... *bol-so-ñ*
3. ş.	... *bul-sa*	... *bol-sa*	... *bol-so*
çokluk 1. ş	... *bul-sa-k*	... *bol-sa-k*	... *bol-so-k*
2. ş.	... *bul-sa-gız* ... *bol-sa-ñız*	... *bol-sa-ñdar* ... *bol-sa-ñızdar* ... *bol-so-ñuz*	... *bol-so-ñuzdar* ... *bol-so-ñor*
3. ş.	... *bul-sa-lar*	... *bol-sa*	... *bol-u-ş-sa*

2.2.2.3.1. GEÇMİŞ ZAMANDA ŞART

Tat. *Medine hezérlék éşlerén* ***temamlagan bulsa,*** *éşke hezér ük kéréşebéz, didé Rehim.* "Medine, hazırlık işlerini tamamlamışsa, işe hemen girişiriz, dedi Rehim." (TTAS.-I. 191.s.)

Aşlık yahşı ***uñgan bulsa*** *da, Sadıyk abzıy, kiben kaldırsañ da fayda itép bulmıy.* "Sadık Amca, ekin güzel ermişse de, tınaza bıraksan da faydası olmaz." (Aİ. 251-15)

Kzk. *Eger jamanşılıktı köp* ***kılgan bolsañ,*** *balañnıñ okıgan kuranı seni nege jetkizedi?* "Eğer çok kötülük yapmışsan, çocuğunun okuduğu Kur'an seni nereye götürür ?" (AKKS. 158-17)

Kırg. *Salamattıgım tüzük* ***bolgon bolso,*** *men bıyıl instituttu bütkön bolot elem.* "Sağlığım düzgün olmuş olsaydı, ben bu yıl enstitüyü bitirmiş olurdum." (KırgTG. 217.s.)

2.2.2.3.2. GENİŞ ZAMANDA ŞART

Kırg.

Kızıl ***oñbos bolsoçu,***	"Kızıl keşke solmaz olsa ,
Kız ***burulbas bolsoçu.***	Kız keşke vazgeçmese.
Caratkanı çın bolso,	Sevdiği gerçek olsa,
Güldör ***solbos bolsoçu.***	Güller keşke solmaz olsa."

(Toktogul [673])

[672] Mesela, Tat.i-se, arkaik bir şekil olarak şartlı birleşik cümlelerde yer almıştır: Ul bétmeske tiyéş, éş bétté ise, tormış béte digen süz. "O bitmemeli, iş bitti mi (o ân) hayat biter demektir." Bunun gibi örneklerde, ise, şartlı cümleyi takip eden cümledeki hareketin hemen olduğunu veya yapıldığını gösterir (TTAS.-I., 426.s.).
[673] KırgTG., 219.s.

2.2.2.3.3. TASARLAMA ŞEKİLLERİNDE ŞART

Tat.

Kuzgatmakçı bulsañ *halık küñéllerén*	"Kımıldatmak istersen halk gönüllerini
Tirbetmekçé bulsañ *iñ néçke kılların,*	Oynatmak istersen en ince tellerini,
Köylev tiyéş, elbet, açı hasret köyén	Yakmalıdır,elbette,acı ve hasret türküsünü
Kirek tügél megnesé yuk kölké, uyın.	Gerekmez manasız gülünçlük ve oyun."

(AT2. 63-1)

Sonuç:

Birleşik çekimlerden hikâye ve rivayet şekilleri her üç lehçede de *i- ~ e-* (< ET. *er-*) fiiliyle yapılmaktadır.

Hikâye için bu fiilin görülen geçmiş zaman çekimi olarak kullanılan Tat. *idé* ~ Kzk. *edi* ~ Kırg. *ele* şekilleri denktir; fakat Kırg. *ele* (< *edi*) ses değişmesine uğramıştır.

Hikâye şeklini yapan Kırg. *ele* ile eş sesli olan ve çok kullanılan Kırg. *ele* "sadece; henüz; daha" kuvvetlendirme ve hudutlandırma edatının analojik bağını *e-di > ele* değişmesindeki sebeplerden biri olarak düşünmek mümkündür. Hikâye şeklini yapan *ele* 'nin Kırg. ağızlarında *ede* ve *edi* şekillerinin de olduğu belirtilmiştir.[674] Ayrıca Başk.'da da, iki ünlü arasında *-d- > -l-* değişmesi görülmektedir.[675]

Örneklerde de görüldüğü üzere, Kzk.*edi* şekli *-gan* ve *-p* ekli geçmiş zamanla yaptığı birleşik çekimlerde kısalabilir: *körgen edim > körgen em; jazgan ediñ > jazgan eñ; jazıp ediñ > jazıp eñ; jazgan edik> jazgan ek* vs.[676]

e- ~ i- fiilinin *-gan* ekli geçmiş zaman çekiminden ibaret olan *iken ~ eken* şekli her üç lehçede de denktir. Çekimli bir fiilin tekrar çekime girerek fiilin gösterdiği hareketin anlatılması (hikâye veya rivayeti) demek olan birleşik çekimde, asıl birleşik çekim karakterinin, bu lehçelerde daha çok hikâye çekiminde korunduğu ve rivayet çekiminin az kullanıldığı görülmektedir.

674 KırgTG., 354.s.
675 bk. N.K. Dmitriyev, Etude sur la phonetique bachkire: Journal Asiatique, 210, 1927, 245.s.; Mustafa Öner, Başkurt Türkçesinden Metinler: Ege Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, VIII. cilt, 76.-77. s.
676 KazTG.-1955., 161.s.

Batı Türkçesinde halen bu *iken ~ eken* ile aynı fonksiyonda kullanılan *i-miş* şekli ise buradaki lehçelerde şüphe bildiren, kalıplaşmış bir unsur ve hatta Tat.'da ayrı bir kelime haline gelmiştir (Tat. *imiş* "güya, sanki; rivayet, dedikodu" [677] ; Kırg. *imiş > -miş* "şüphe edatı" [678]).

Kzk.-Kırg. *eken* şeklinin bilhassa 1. şahıstaki çekiminde, şahıs eki *-min* ile benzeşerek kısaldığı örnekler de görülmektedir: Kzk.*kelgen ekem < kelgen eken-min*; Kırg. *ketken ekemin < ketken eken-min*. Bu kısalmaya Tat.'da rastlanmaz.

ET. devresinden beri *er- > e- ~ i-* fiiliyle yapılan şart birleşik çekiminin her üç lehçede de unutulduğu ve burada onun yerine ana yardımcı fiil olan *bol- ~ bul-* "olmak" fiilinin kullanıldığı görülüyor. Tat. *ise* arkakik bir şekil olarak eski eserlerde bulunmaktadır: ***Yalgış ise*** *gafu itélsén* "Yanlış ise af edilsin" (G. Kamal).[679] Yine bu unsur *alaysa* "öyleyse" < *alay ise*; *yugıyse* "aslında" < *yuk ise* vs. sözlerde kalıplaşıp kalmıştır.

3. SIFAT - FİİLLER

Sıfat-fiiller dilimizde nesnelerin hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Anlam bakımından isim cinsinden sözlere dahil olsa da sıfat-fiillerin farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile, şu veya bu kalıcı vasfı ile değil hareketi ile ifade etmesidir. Yani sıfat-fiil hareket halinde bulunan nesneler için kullanılan, hareket halindeki nesneyi ifade eden kelimelerdir.[680] Sıfat-fiillerin diğer vasıf adlarından en büyük farkı, fiil kök ve gövdesine bir zaman ifadesi de katmasıdır. Böylece nesneleri hareket ve zaman ifade ederek adlandıran sıfat-fiiller, bir yandan çekimli fiillere, bir yandan da zarf-fiillere yaklaşırlar. Fiiller çekim anında şahıs eklerini alırken, sıfat-fiiller ancak iyelik ekleriyle şahsa bağlanabilirler.[681]

Tat. *sıyfat figıl* "sıfat-fiil"[682] ; Kzk. *esimşe* "isimlik"[683] ; Kırg. *atooçtuk* "isimlik"[684] şeklinde adlandırılan sıfat-fiilleri, ifade ettiği zamanlara göre şöyle incelemek mümkündür.

3.1. -gan / -gen

Geçmiş zaman ifade eden bir sıfat-fiildir. Fiillerin geçmiş zaman çekimine de karışmaktadır (bk. 2.2.1.1.2. *-gan* Ekli Görülen Geçmiş Zaman).

Tat. *ukılgan* "okunmuş", *eytken* "denmiş", *atkan* "atılmış"[685] , *éşlegen* "işlemiş, yapmış", *köreşken* "mücadele etmiş", *cırlagan* "şarkı söylemiş", *kaytkan*

677 TTAS.I., 387.s.
678 KırgTG., 354; 361.s.
679 TTAS.I., 426.s.
680 TDB., 333. s.; ETİ., 1. - 6. s.
681 ETİ., 5. - 6. s.
682 TTG., 229. s.
683 KKT., 299. s.
684 KırgTG., 273. s.
685 HTET., 247. s.

"dönmüş", *éçken* "içtik, içilmiş", *tuvgan* "doğduk, doğmuş", *tuzgıgan* "dağılmış", *aşagan* "yendik, yenmiş", *turagan* "doğramış"[686] ;

Kzk. *jazılgan* "yazılmış", *okılgan* "okunmuş", *kalmagan* "kalmamış", *jasagan* "yaşamış", *körgen* "görmüş", *jıltıragan* "parlamış, ışıldamış", *ketken* "giden, gitmiş"[687] , *aşkan* "açmış", *jetken* "ulaşmış", *tokıgan* "dokumuş"[688] , *otırgan* "oturmuş", *degen* "denen, denmiş"[689] ;

Kırg. *cortkon* "koşmuş", *çıkkan* "çıkmış", *baykabagan* "dikkat etmemiş", *kelgen* "gelmiş", *kapkara bolgon* "kapkara olmuş", *calkoolongon* "tembelleşmiş", *bargan* "gitmiş"[690] , *ır ırdagan* "türkü söylemiş", *komuz çertken* "kopuz çalmış" *ayagan* "acımış, merhamet etmiş", *caagan* "yağmış, yağdık", *külgön* "gülmüş, güldük", *caşagan* "yaşamış", *körgön* "görmüş", *algan* "almış", *közü calcıldagan* "gözü korkmuş", *bulaktagan* "deprenmiş, sallanmış", *carkıragan* "parlamış", *üşügön* "üşümüş", *tiygen* "deymiş, dokanmış" vs.[691]

3.2. -mış / -miş

Batı Türkçesinde kullanım sıklığı çok olan ve geçmiş zaman ifade eden bu sıfat-fiil söz konusu lehçelerde kalıplaşmış ve sadece bazı fiil isimlerinde kalmıştır (bk. **1.3.16.** *-mış/-miş*) . Bunun yanı sıra sadece Tat. için sıfat-fiil olarak da sınırlı bir kullanımı vardır.

Tat. *bulmış ministr* "eski, sabık bakan", *açıklanmış, ayırılmış isém* "belirlenen isim", *sanalmış predmet* "hesaplanmış şey, madde", *bélmemészke, kürmemészke salışuv* "bilmezlikten, görmezlikten gelmek" vs.[692]

3.3. -atın / -etin

Aslında geniş zaman ifade eden bu sıfat-fiil de geçmişteki bir hareketi geniş zamana yayıp hikâye ederek fiillerin geçmiş zaman çekimine karışmıştır (bk. **2.2.1.1.3. *-atın* Ekli Görülen Geçmiş Zaman**). Sadece Kzk.'a ait olan bu sıfat-fiil şöyle örneklenebilir:

Kzk. *isteytin* (< **isteyetin*) "işlenecek, yapılacak", *beretin* "verilecek" *okıytın* (< **okıyatın*) "okuyacak, okunacak", *ötkizetin* "geçirilecek", *baratın* "gidecek", *alatın* "alacak, alınacak", *tüsinbeytin* (< **tüsinbeyetin*) "düşünmedik, düşünmeyecek", *keletin* "gelecek, geldik", *kütetin* "beklemiş, bekledik" vs.[693]

686 TTG., 232. - 234. s.
687 KKT., 301. s.
688 KazTG.-1955., 147. s.
689 KazTG.-1967., 179. s.
690 KırgTG., 275. - 278. s.
691 AKT., 178. -179. s.
692 F. S. Faseyev, 848. s.
693 KKT., 302. - 303. s.

3.4. -açak / -eçek

Gelecek zaman ifade eden bu sıfat-fiil söz konusu lehçelerden sadece Tat.'da vardır ve yine sadece bu lehçede, fiillerin kesin gelecek zaman çekimini de yapmaktadır (bk. **2.2.1.3.**).

Tat. *éşleyeçek* "yapacak", *kaytaçak* "dönecek", *añlayaçak* "anlayacak", *baraçak* "gidecek"[694] , *kileçek* "gelecek", *yuvaçak* "yıkayacak"[695] , *satılaçak, uynayaçak* "oynayacak", *söyleyeçek, bulmayaçak* "olmayacak, olmaz", *éşlenmeyeçek* "yapılmayacak" vs.[696]

3.5. -ası / -esi

Dilimizde eskiden beri bir gelecek zaman sıfat-fiili olan bu ek, söz konusu lehçeler içinde sadece Tat.'da bir sıfat-fiil olarak vardır ve bu lehçede aynı zamanda istek çekimine de katılmaktadır (bk. **2.2.1.8.1.** İstek).

Tat. *kilesé kéşé* "gelecek insan", *söyliysé süzém* "söyleyecek sözüm", *ukıysı kitabım* "okuyacak kitabım"[697] , *éşlenesé éş* "yapılacak iş"[698] , *kilesé yıl* "gelecek yıl", *barası yul* "gidecek yol" vs.[699]

3.6. -ar / -er ; -r

Geniş zaman ifade eden bu sıfat-fiil de fiillerin geniş zaman çekimine katılmaktadır. (bk. **2.2.1.5.3.**)

Tat. *oçar koş* "uçar kuş", *sayrar koş* "öten kuş", *eytér süz* "diyecek söz"[700] , *oçarlık* "uçarlık, uçacak"[701] ;

Kzk. *kirer* "girecek, girilecek", *ayırılar dos* "ayrılacak dost", *aytar söz* "söyleyecek söz", *keler* "gelecek, gelir", *bolar* "olur, olacak", *keler* "gelir, gelecek"[702] , *jazar* "yazar, yazacak", *barar* "gider, gidecek", *tıñdar* "dinler, dinleyecek"[703] ;

694 TTG., 232. - 233. s.
695 N. Poppe, Tatar Manual, 72. s.
696 F. S. Faseyev, 849. s.
697 TTG., 232. s.
698 M. Z. Zakiyev, 146. s.
699 F. S. Faseyev, 848. s.
700 age., 849. s.
701 ATŞ.-Dizin., 228. s.
702 KKT., 304. s.
703 KazTG.-1955., 147. s.

Kırg. *acıraşar* "ayrılacak", *ölör* "ölür, ölecek", *bolor* "olur, olacak", *canar* "yanar, yanacak", *cürör* "yürür, hareket eder", *cetiler* "ulaşılır, ulaşılacak"[704], *kazar* "kazar, kazacak", *kalar* "kalır, kalacak", *içer* "içer, içecek" *körör* "görür, görecek", *ıylar* "ağlar, ağlayacak" vs.[705]

3.7. -mas / -mes

Bütün yapım ve çekim eklerinin olumsuz gövdeleri *-ma-/-me-* ekiyle kurulurken, yazı dilimizin başından beri *-r* geniş zaman sıfat-fiilinin olumsuz gövdesinde ise onun bir varyantı olan *-z* eki, kalıplaşmış halde karşımıza çıkmaktadır: **-ma-r — -maz > -mas* (krş. **2.2.1.5.3. -ar; -r Ekli Geniş Zaman**).

Tat. *bulmas hıyal* "olmayacak hayal"[706], *sünmes ut* "sönmez ateş"[707];

Kzk. *barmas* "gitmez", *kelmes* "gelmez", *aytpas* "söylemez", *bitpes* "bitmez", *jazbas* "yazmaz", *üzbes* "kopmaz", *pispes* "pişmez", *körmes* "görmez"[708], *söylemes* "söylemez", *kaytpas* "dönmez", *ketpes* "gitmez"[709], *kulagın salmas* "kulak vermez", *tiliñdi almas* "sözünü tutmaz"[710];

Kırg. *cañılbas caak* "yamulmaz çene", *müdürülbös tuyak* "sürçmez toynak", *sagınbas* "düşünmez", *añdışbas abısın* "bekleşmeyen gelin", *acıraşpas dos* "ayrılmaz dost", *okşoşpos* "benzeşmez" vs.[711]

3.8. -vçı / -vçi

Tarihî olarak bir fiilden isim yapma eki olan *-g/-g* ile isimden isim yapma eki *-çı/-çi* ekinin birleşmesinden gelişen (*-g-çı* > *-vçı*; krş. **1.3.1. -v**) bu ek bugünkü lehçelerde bir geniş zaman eki olarak kullanılmaktadır. (bk. **2.2.1.1.4.**)

Tat. *yazuvçı bala* "yazan çocuk", *télevçé kéşé* "isteyen insan"[712], *uynavçı bala* "oynayan çocuk", *ekiyet söylevçé kart* "masal söyleyen ihtiyar", *koruç koyuvçı éşçé* "demir döken işçi", *yıraktan kürmevçé kéşé* "uzaktan görmeyen insan"[713], *alda kilüvçé kéşé* "önde gelen kişi", *satuvçı yégét* "satıcı delikanlı"[714];

[704] KırgTG., 279. - 280. s.
[705] AKT., 179. - 180. s.
[706] F. S. Faseyev, 849. s.
[707] M. Z. Zakiyev, 146. s.
[708] KKT., 304. s.
[709] KazTG.-1955., 148. s.
[710] KazTG.-1967., 179. s.
[711] KırgTG., 279. - 280. s.
[712] M. Z. Zakiyev, 145. s.
[713] F. S. Faseyev, 848. s.
[714] HTET., 247. s.

Kzk. *söylevşi kisi* "konuşan kimse"[715], *ötinüvşi* "dileyen, rica eden"[716]

Kırg. *cabıluuçu* "kaplayan, örten", *çıguuçu* "çıkan", *oygo aluuçu iş* "düşünülen iş", *saktooçu* "saklayan, koruyan", *iştelüüçü işter* "yapılacak işler", *sıylooçu* "ağırlayan, ikram eden" vs.[717]

4. ZARF - FİİLLER

Zarf-fiiller hareket hali ifade eden fiil şekilleridir. Bunlar ne fiil çekimleri gibi şekle, zamana ve şahsa bağlanmış bir hareket, ne sıfat-fiiller gibi nesne ifade ederler. İsim gibi kullanılmaz, isim çekim ve işletme eklerini almazlar. Zaten fiilerin zarf şekilleri olarak daima çekimsiz kullanılan kelimelerdir. Zarf-fiiller hareketi şahsa ve zamana bağlamadan bir hal şeklinde ifade eden fiil şekilleri olduğu için hüküm taşıyan bitimli bir hareket değil, hüküm taşıyan çekimli fiil hareketine yardımcı bir hareket ifade ederler. Yani çekimli fiillerin fiil zarflarıdır. İsim zarfları vasıf mahiyetinde bir hal, fiil zarfları olan zarf-fiiller ise hareket şeklinde bir hal ifade ederler.[718]

Tat. *revéş figıl* "zarf fiil"[719] veya *hel figıl* "hal fiil"[720]; Kzk. kösemşe "öncü, başçı söz"[721]; Kırg. çakçıl "uygun söz"[722] şeklinde adlandırılan bu fiil şekillerini, yapılarına göre *basit zarf-fiiller* ve *birleşik zarf-fiiller* diye sınıflamak mümkündür[723]:

4.1. Basit Zarf-fiiller

4.1.1. -a / -e

Ünlü zarf-fiilleri ET. devresinde hal zarfı teşkil etmek üzere genişçe kullanılmıştır. Bunlar içinde daha geniş kullanıma sahip olan ise *-u/-ü* zarf-fiilidir[724] (mesela *sançu yorır, tileyü yorırlar*[725], *atıng atayu kut kıv özin kelti* "adını anarak saadetin bizzat kendisi geldi" vs.[726]) ve *-a/-e* şekli bu devirde nispeten azdır: *seve baktı, aça aygıl, sevnü küle körse* vs.[727]

[715] KazTG.-1967., 180. s.
[716] KKT., 304. s.
[717] KırgTG., 280. - 281. s.
[718] TDB., 338. - 339. s.
[719] HTET., 248. s.
[720] TTG., 238. s.
[721] KazTG.-1955., 144. s.; KazTG.-1967., 182. s.; KKT., 305. s.
[722] KırgTG., 263. s.; AKT., 186. s.
[723] Özellikle birleşik zarf-fiiler için bk. Nuri Yüce, Gerunden im Türkischen, Einemorphologische und syntaktische Untersuchung, Mainz 1973.
[724] ETG., 85. s.
[725] KBG., 180. s.
[726] Ş. Tekin, Eski Türkçe, 99. s.
[727] KBG., 182. s.

Ayrıca *-a/-e* zarf-fiili hakkında burada bir şeyi daha hatırlatmak uygun olacak: Bu ek, sözü edilen lehçelerin tarihî gelişmesi boyunca, dahil olduğu birleşik fiillerde yardımcı fiilin tasarruf edilmesi veya ileri derecede ekleşmesi dolayısıyla, fiil çekiminde zaman eki haline gelmiştir: Kırg. *köröt* – Kzk. *köredi* << ET. *kör-e turur* > Tat. *köre* "görüyor; görür" (bk. 2.2.1.5.). Bunun yanında, asıl olan fiil zarfı yapma fonksiyonuyla da söz konusu lehçelerde geniş olarak kullanılır:

Tat. *Min vagon terezesénnen* ***karıy*** *bardım.* "Ben vagon penceresinden bakarak gittim." *Ütkende bézge* ***kére*** *yör.* "Geçerken bize girip git."[728]

Kzk. *Ol* ***küle*** *söyledi.* "O gülerek konuştu." *Ol èri* ***söyley, èri jügire*** *jöneldi.* "O, kah konuşarak, kah koşarak gitti." *Men* ***etpettey*** *jıgıldım.* "Ben yüzükoyun gelerek düştüm." *Men* ***jüre kele*** *köp nèrsege tüsindim.* "Ben yürüyerek gelirken çok şeyi anladım."[729] *Mınaday siz de* ***korıkpay*** *kargır ma ediñiz ?* "Bu şekilde siz de korkmadan atlar mıydınız ?" *Köp* ***keşikpey*** *biz de kaytıp oralamız.* "Çok gecikmeden biz de dönüp geliriz." *Onda* ***barmay*** *munda kel.* "Oraya gitmeden buraya gel." *Kanşa tüsindirsek te* ***könbey*** *öz degenin istedi.* "Ne kadar anlatsak da dinlemeden kendi dediğini istedi."[730]

Kırg. *Senin aytkandarındı çoñ ene* ***tacabay*** *ugat.* "Senin dediklerini büyük anne bıkmadan dinliyor." *Salmoorbek aldırtan kızdın üstündögü cakşınakay kiyimine* ***aylandıra*** *karay baştadı.* "Salmoorbek, tepeden tırnağa, kızın üstündeki güzel giyime döne döne bakmaya başladı." *Zarıl teñtuşuna cıluu sezim menen* ***cılmaya*** *karadı.* "Zarıl çocukluk arkadaşına sıcak duygularla gülerek baktı." *Sabak* ***bütö*** *men üygö keldim.* "Ders bitince ben eve geldim." *Çataktın tüyünü* ***bara*** *çeçiler.* "İhtilafın düğümü (sırrı) giderek çözülür." *Az bolgondo on beştey adam bayagı ortodo turuuçu çoñ stoldu* ***kurçay*** *oturuştu.* "En azından on beş kadar adam deminki, o ortada duran masayı kuşatarak oturdular." *Üstündögü adam Çargınga* ***şektene*** *karadı.* "Yukarıdaki adam Çargın'a şüphelenerek baktı." *Supatay* ***katkıra*** *süylödü.* "Supatay bağırarak konuştu." *Dos* ***küydürö*** *aytat, duşman* ***küldürö*** *aytat.* "Dost yakarak söyler, düşman güldürerek söyler." *Can* ***kıynalbay****, cumuş bütpöyt.* "Can üzülmeden (emek çekmeden) iş bitmez." *Intımak* ***bolboy****, iş oñolboyt.* "İttifak (birlik) olmadan iş olmaz."[731]

Tat.'da bu örnekler bugün daha çok konuşma dilinde kullanılır. Tat. yazı dilinde *-a/-e* zarf-fiili sadece aşağıda gösterilen fonksiyonlarıyla yer alır. Yani ünlü zarf-fiilleri Tat.'da, hal zarfı fonksiyonuyla, tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, unutulmuş ve sadece tekrar gruplarıyla birleşik fiillerde kalmıştır.

728 TTG., 240. s.
729 KKT., 308. s.
730 KazTG. 1967., 187. s.
731 KırgTG., 266. s.

4.1.1.1. Tekrar gruplarında:

Tat. *söyliy söyliy* "konuşa konuşa", *karıy karıy* "baka baka", *bara bara* "gide gide", *kile kile* "gele gele", *yöriy yöriy* "yürüye yürüye", *cırlıy cırlıy* "şarkı söyleye söyleye"[732], *aşıga aşıga* "telaş ede ede", *biy biy* "oynaya oynaya"[733]; *ala ala, söylene söylene kaytıp kérdé* "söylene söylene dönüp içeri girdi"[734];

Kzk. *ayta ayta, söyley söyley, köre bile, jata jastana* vs.[735];

Kırg. *Konkargayev bul karañgı üydö oltura-oltura çarçadı.* "Konkargayev bu karanlık evde otura otura yoruldu." *Burulça da Andreyevanın kolun kısa-kısa karmap, baldar cönündö andan suray baştadı.* "Burulça da Andreyeva'nın kolunu sıka sıka tutup, ona çocuklar hakkında sormaya başladı." *Entige-entige basıp, al cerge mugalimder da kelişti.* "Nefes nefese kalarak oraya muallimler de geldiler."[736]

4.1.1.2. Birleşik fiillerde:

Tat. *yaza başla-* "yazmağa başlamak", *ukıy bir-* "okuyuvermek", *ukıy töş-* "okuyadurmak", *eyte kür-* "deyivermek" vs.[737]

Kzk. *ayta sal-, ayta koy-, ayta kör-, ayta bar-, ayta bastadı* "söylemeğe koyuldu", *tıñday tüsti* "dinleye kaldı" vs.[738]

Kırg. *ayta koy-, bara tur-, koyo tur-, bolo tur-, bere tur-, kele cat-* vs.[739]

Burada örnekleri verilen *-a/-e* eki her üç lehçede ortaktır. Ünlüyle biten kök ve gövdelerde asıl ek düşer ve yardımcı ünsüz, ek durumuna gelir (*başla-y-a* > *başlay* vs.). Böylece kendisi ek haline gelen *-y* ünsüzü, Tat.'da kök veya gövde sonundaki *-a/-e* gibi geniş ünlüleri daraltır. Ekin Kırg.'da yuvarlak şekilleri (*-o/-ö*) de vardır.

Bu zarf-fiilin olumsuz şekli *-ma-/-me-* ekinin ilâvesiyle olur, fakat Tat.'da *-y* eki bunun ünlüsünü daralttığı için ek *-mıy/-miy* şeklini alır: Tat. *uylamıy eyt-* "düşünmeden konuşmak", *aşıkmıy éşle-* "acele etmeden yapmak"[740]; **Kzk.** *biz kelmey sen omıñnan*

732 TTG., 240. - 241. s.
733 HTET., 249. s.
734 F. S. Faseyev, 849. s.
735 KKT., 308. s.
736 KırgTG., 267. s.
737 TTG., 240. s.
738 KKT., 247. - 248. s.
739 KırgTG., 292. - 295. s.
740 HTET., 249. s.

kozgalma "biz gelmeden sen yerinden kıpırdama" vs.[741] Tat. *-mıy/-miy* ekiyle aynı fonksiyonda *-mıyça/-miyçe* (telâffuz : *-miçe* ?) zarf-fiili da görülür: Tat. *alnı, artnı, uñnı, sulnı bélmiyçe utın kise* "önü, arkayı, sağı, solu bilmeden odun kesiyor", *bu kiñeşke Şürelé de kündé, kilmiyçe kiré* "bu nasihata Şüreli de razı geldi, karşı çıkmadan"[742] .

4.1.2. -p

Dilimizin en eski devirlerinden beri var olan bu zarf-fiil, zarflık fonksiyonunun yanı sıra fiil çekimine de katılmıştır (bk. **Duyulan Geçmiş Zaman**). Söz konusu lehçelere gelinceye kadar, tarihi boyunca şekli değişmeyen bu ekin bugünkü kullanımı için şu örnekler verilebilir.

Tat. *alıp, kilép, uylap, biş yıl ukıp* "beş yıl okuyup", *universitetnı* ***temamlap*** *Sébérge eşke kitté* "üniversiteyi tamamlayıp Sibirya'ya işe gitti"[743] , ***atlap*** *bar-* "yürüyerek gitmek"[744] ;

Kzk. *men bèrin* ***körip, bilip, tüsinip, bayıptap*** *otırmın* "ben hepsini görüp, bilip, anlayıp seziyorum", *olar kino köreyin* ***dep*** *ketti* "onlar sinema seyredeyim diye gitti", ***aytıp aytıp*** *şarşadık* "konuşa konuşa yorulduk", *kozı* ***mañırap,*** *buzav* ***möñirep,*** *kora uv-şuv boldı* "kuzu meleyip, buzağı bağırıp avlu gürültüyle doldu", *men erte* ***turıp, juvınıp, tamak işip,*** *gazet jurnaldardı* ***karap şıgıp, kiyinip*** *jumıska kettim* "ben sabah kalkıp, yıkanıp, yemek yiyip, gazete ve dergileri gözden geçirip, giyinerek işe gittim"[745] ;

Kırg. *Küröşkö eki cigitti* ***çeçintip*** *çıgarıştı* "iki delikanlıyı soyup güreşe çıkardılar", *Arzımat* ***cılmayıp*** *cerdi karadı* "Arzımat gülerek yere baktı", *kün* ***sebelep caap*** *turat* "hava serpişterek yağıp duruyor", *tülkü* ***kömölönüp*** *cıgıldı* "tilki tepe taklak olup düştü", *toogo añ* ***uulap*** *çıkkanbız* "dağa av avlayarak çıktık"[746] .

-p şeklinde her üç lehçede de ortak olan bu zarf-fiil, sadece yardımcı ünlüsüyle farklıdır: Tat. *ı / é;* Kzk. *ı / i;* Kırg. *ı / i, u / ü.*

741 KKT., 305. s.
742 ATŞ.-Dizin., 220. s.
743 F. S. Faseyev, 849. s.
744 HTET., 249. s.
745 KKT., 307. s.
746 KırgTG., 268. s.

Ayrıca *-p* sesiyle biten tek heceli köklerde, *-p* zarf-fiili, Kzk.'da bu sesi *-p > -b- > -v-* şeklinde değiştirirken, Kırg.'da aynı sesi düşürür: Kzk.*tap-ı-p > tavıp* "bulup", *jap-ı-p > javıp* "kapayıp", *sep-i-p > sevip* "serpip", *kep-i-p > kevip* "kuruyup"[747] ; **Kırg.** *çap-ı-p > çaap, tap-ı-p > taap, tep-i-p > teep, öp-i-p > ööp* vs. Bunun yanında son sesi *-m* olan köklerde ise ekin yardımcı ünlüsü düşüp kök ünlüsünün uzadığı da görülür: *tam-ı-p > taamp, em-i-p > eemp, köm-ü-p > köömp, cum-u-p > cuump* vs.[748] Bu hâdiseler Tat. için söz konusu değildir.

Yine *-p* zarf-fiilinin Kzk. *al-, kel-, bol-* fiil köklerinde, *alıp, kelip, bolıp* gibi normal şekilleri yanında *ap, kep, bop* şeklinde kısalmış şekilleriyle de karşılaşıyoruz. Bunun gibi çok kullanılan bir takım birleşik fiillerde ileri derecede ekleşmeler de olmuştur: Kzk. *alıp kel- > èkel-, alıp bar- > apar-, alıp ber- > èper-, alıp ket- > èket-, olay etip > öytip, bulay etip > büytip, solay etip > söytip* vs.[749]

Dikkat çekici bir durum da *-p* zarf-fiiline Kırg.'da *-raak/-reek;-rook/-röök* karşılaştırma ekinin getirilmesidir: *Al* ***külübüröök*** *süylödü. Alım menin aldıma* ***korkuburaak*** *kirdi.* "O gülerek konuştu. Alım benim yanıma korkarak geldi."[750]

4.2. Birleşik Zarf-fiiller

4.2.1. -gança / -gençe

Daha ET. devresinde, fiilden isim yapma eki *-gın/-gin* ile *-ça/-çe* eşitlik ekinin birleşmesinden *-gınça/-ginçe* zarf-fiili gelişmiş ve tarihi boyunca da pek değişmeden devam etmiştir: ET. *yetmeginçe, ölmeginçe, bolmagınça*[751] ; Kıp. *bargınça, berginçe, kelginçe, ölginçe, yatkınça*[752] ; Çağ. 'da çok faal olan *-gu /-gü* sıfat-fiilinin tesiriyle ek *-gunça/-günçe* şekline dönmüştür: *bolgunça, batkunça, atkunça, toygunça* vs.[753]

Hareket halindeki nesneyi adlandıran sıfat-fiillerin isim hal ekleriyle birleşerek, hareketi bir hal şeklinde bildiren zarf-fiilleri teşkil etmesi, dilimizde tarih boyunca çok tabii bir gelişme olmuştur (*-arda, -ganda, -dukta, -dukça* vs.).[754] Burada ele alınan lehçelerde işlek bir sıfat-fiil ve fiil çekim eki olarak kullanılan *-gan/ -gen* de söz konusu zarf-fiilin esası olarak ortaya çıkmaktadır: *-gan-ça > -gança.*

747 KazTG.-1967., 185. s.
748 KırgTG., 267. s.
749 KazTG.-1967., 185. s.
750 KırgTG., 268. s.
751 KBG., 164. s.
752 KıpTG , 146. s.
753 ÇEK., 112. - 113. s.
754 Hal eklerinin zarf-fiillerde kalıplaşması hakkında bir örnek için bk. Mustafa Öner, -mat Gerundiyumu Hakkında, III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, Türk Dil Kurumu, Ankara, 23-27 Eylül 1996 (bildiri).

Tat. ***añlagançı*** *ukıdım* "anlayıncaya kadar okudum", *anıñ kilgenén* ***kötép torgançı,*** *üzém barıp kaytam* "onun gelmesini bekleyip durmaktansa kendim gidip geleyim"[755] , *yul* ***özélgençé*** "yol kesilinceye kadar", *boz* ***kuzgalgançı*** "buz kıpırdayıncaya kadar", *tañ* ***atkançı*** "tan atasıya kadar"[756] ;

Kzk. *Demalıstı üyde* ***ötkizgenşe,*** *sayahatka ketsem-şi* "Tatili evde geçirmektense seyahata gitsem ya"[757] , ***ölgenşe*** *küldi* "ölesiye kadar güldü", *sen* ***barganşa*** *men barayın* "sen gidesiye kadar ben gideyim"[758] ;

Kırg. ***Maktangança*** *bar ekensin* "övündüğün kadar varmışsın meğer", *al tentek emi baldarga* ***cetkençe*** *tınbay çurkayt* "o yaramaz bütün çocuklara ulaşıncaya kadar dinlenmeden koşar"[759] .

Ekin *-gança/-gençe; -kança/-kençe* şekilleri üç lehçede de denktir; fakat Tat. *-gançı/-gençé; -kançı/-kençé* şekli bu denklikten ayrılmaktadır. Bunun yanı sıra Kzk. *-ganşa/-genşe; -kanşa/-kenşe* şekillerinde tipik *-ç->-ş-* ses değişmesi görülmektedir.

Bu ekin yanında, çok eskiden beri var olan *-gınça/-gınçe* şeklinin devamı olarak Kırg. *-gıça/-giçe; -kıça/-kiçe; -guça/-güçe; -kuça/-küçe* şekli de bulunur: ***Ketkiçe*** *Cambıl menen birge bolup* "gidinceye kadar Cambıl ile beraber olup", *catıp* ***ölgüçö,*** *atıp öl* "yatıp öleceğine, atıp (vuruşup) öl" vs.[760]

4.2.2. -ganda / -gende

Burada kullanageldiğimiz kaynaklar kaydetmese de *-gan* sıfat-fiilinin bulunma haliyle birleşerek *-ganda/-gende* zarf-fiilini da teşkil ettiğini ilâve etmek gerekir. Bulunma hali ekindeki bulunma kavramından ötürü bu zarf-fiil, hareketin tam gerçekleştiği anlamını verir; halbuki *-gança/-gençe* ekiyle harekette bir *kadarlık* kavramı ortaya çıkar: Tat. *Anı* ***kürgende*** *selem birdém.* "Onu görünce selam verdim." Tat. *Séz* ***kilgende*** *aşıy idék.* "Siz geldiğinizde yemek yiyorduk." (krş. Tat. *Anı* ***kürgençé*** *köttém.* "Onu görünceye kadar bekledim."); Kzk. *alganda, barganda, bergende, turganda* vs.[761] ; Kırg. *Sizderdikine* ***barganda*** *içeyli de ceyli,*

[755] TTG., 239. s.
[756] HTET., 248. s.
[757] KKT., 307. s.
[758] KazTG.-1967., 189. s.
[759] KırgTG., 271. s.
[760] KırgTG., 271. - 272. s.
[761] Abay Tili Sözdigi, 51; 110; 130; 625. s.

bizdikine ***kelgende*** *ırdaylı da oynoylu.* "Sizinkine varınca içelim ve yiyelim, bizimkine gelince şarkı söyleyelim ve oynayalım." vs.[762]

4.2.3. -gaç / -geç

Dilimizde ET. devresinde görülmemesine rağmen daha sonraki yazılı yadigârlarda bulunan *-gaç/-geç* (*-gaş/-geş*) eki, Batı Türkçesi başlarında dahi kullanılmış ve sonra terk edilmiştir[763] : Çağ. *ol bu sözni éşitkeç, hâlını sorgaç, cilveger bolgaç*[764] ; Kıp. *nanganlar algaç, güneş batkaş mindüm, kelgeş, bi turgaş men kaştım, bi yetişkeş yetiştim*[765] .

Yazı dili tarihi boyunca izlenen bu zarf-fiil, söz konusu lehçelerden sadece Tat.'da görülmektedir: ***Arıgaç*** *yal ittém* "yorulunca istirahat ettim", *açık* ***eytkeç*** *añlaşıldı* "açık söyleyince anlaşıldı", *üzén* ***kürmegeç*** *bérni de eyte almıym* "kendisini görmeyince hiç bir şey de diyemiyorum"[766] , *añlagaç, kürgeç, kuşkaç, kiskeç*[767] , *bargaç, torgaç, ıçkıngaç*[768] .

4.2.4. -galı / -geli

Dilimizin ilk yazılı belgelerinde görülmeğe başlayan *-galı/-geli* zarf-fiili bugünkü lehçelere kadar kullanıla gelmiştir: ET. *işidgeli, körgeli, satgalı, toggalı, yigeli*[769] , *ölgeli, tuşgalı*[770] ; Kıp. *kelgeli, yatgalı, yazgalı*[771] ; Çağ. *könglüm hazindür dilnevazım bargalı, men ölgeli köp oldı, éşiking toprakıda yér tapkalı, meni köydürgeli, haber algalı* vs.[772]

Bu zarf-fiil, adı geçen bugünkü lehçelerden sadece Kzk. ve Kırg.'da kullanılmaktadır:

Kzk. *Sizben* ***tanıskalı*** *köp bolgan sıyaktı* "sizinle tanışalı çok olmuş gibi", ***körispegeli*** *köp vakıt ötti* "görüşmeyeli çok vakit geçti", *men sizdi èdeyi* ***körgeli,*** *sizben* ***tanıskalı*** *jène* ***akıldaskalı*** *keldim* "ben bilhassa sizi görmek, sizinle tanışmak ve akıl danışmak için geldim"[773] ;

[762] Kirgizsko - Russkiy Slovar, 108. s.
[763] TDB. 346. s.
[764] ÇEK., 111. s.
[765] KıpTG., 146. s.
[766] HTET., 248. s.
[767] TTG., 239. s.
[768] ATŞ.-Dizin., 220. s.
[769] Maytn-Dizin., 526. s.
[770] KBG., 186. s.
[771] KıpTG., 146. s.
[772] ÇEK., 111. s.
[773] KKT., 307. s.

Kırg. *bazarga koy* ***satgalı*** *keldim* "pazara koyun satmağa geldim", *dalay cigitter* ***kattalgalı*** *turdu* "epeyce genç, kaydolmak için kalktı" vs.[774]

Burada Kzk. şekillerle denk olan Kırg. şekiller ancak ağızlarda görülmektedir. Kırg. yazı dilinde ise ekin *-ganı/-geni; -kanı/-keni; -gonu/-gönü; -konu/ -könü* şekli kullanılmaktadır: ***uçuruşkanı*** *kelet eken* "karşılaşmak için geliyormuş", *al* ***kelgeni*** *cılkı sovhozu ukmuştuuday bayıp ketken* "ol geleli beri at çiftliği acayip şekilde zenginleşip gitti" vs.[775]

4.2.5. -rga / -rge

Sadece Tat.'da bulunan bu ek gramerlerde genellikle hareket adı (infinitif) olarak kabul edilmiştir.[776] Buna rağmen ekin hareketi bir hal şeklinde verdiğini ve mesela hiç bir zaman şahıs eki ve iyelik eki almadığını dikkate alıp onu bir zarf-fiil olarak buraya dahil ediyoruz; ancak söz konusu üç lehçede de hareket adı ile yapılan gereklik çekimi için, Tat.'ın *-rga / -rge* şeklini kullandığı da dikkatten uzak tutulmamalıdır. (krş. 2.2.1.9. **Gereklik**).

Hemen görüldüğü üzere, *-r* sıfat-fiili ile yönelme hali ekinden meydana gelen bu zarf-fiilin olumsuz şeklinde de *-mas/ -mes* sıfat-fiili kullanılmaktadır: *barırga, kaytırga, kaytmaska, kilmeske* vs.

Eger şatlık, behét kilse, hezérlerséz ***bülerge*** *séz,*
Eger yemséz vakıt kilse, hezér minnen ***kölerge*** *séz.*
"Eğer mutluluk, baht gelse, hazırsınız bölmeye siz; ve eğer kötü bir zaman gelse, hazırsınız bana gülmeye siz. (A. Tukay)"[777]

4.2.6. -mayınça / -meyinçe

Eski devirlerden beri olumsuz ifadeli zarf-fiil olarak kalıplaşan ET. *-matı / -meti; -madı/-medi* ve onun daha ET.'de genişlemiş şekli olan *-matın/-metin; -madın /-medin* ekleri mevcuttu; fakat bunun yanı sıra *-ma-y-u > -mayu > -mayın / -meyin* ekleri de olumsuz zarf-fiil ekleri olarak kullanılmıştır[778] : ET. *tokuz tatar kalmatı kelti*[779] , *almadın, batmadın, kılmadın, kiçmedin, yakmadın*[780] , *yirmedin, turmadı, tınmadı, kodmadın* vs.[781] Takip eden tarihî lehçelerde de ekin *-mayın/-meyin* şekli

774 KırgTG., 270. s.
775 KırgTG., 270. s.
776 HTET., 250. s.; TTG., 236. .s. (Bu ikinci kaynak, eki *isém figıl* başlığı altında incelemesine rağmen, en sonunda bu şeklin *hal fiilin* bir türü olarak kabul edilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir.)
777 TTG., 237.s.
778 Geniş bilgi için bk. M. Öner, -matı Gerundiyumu Hakkında, III. Uluslararası Türk Dil Kurultayı (bildiri).
779 ETG., 87. s.
780 Maytn-Dizin., 557. s.
781 KBG., 183. - 184. s.

görülüyor: Çağ. *birbirin tanışmayın, cilveger bola almayın, mihr ü vefa kılmayın*[782] ; Kıp. *eyerlemedin ~ eyerlemeyin, külmedin ~ külmeyin, armayın, er yazuhın bilmeyin, koymayın, sana yetmeyin* vs.[783] Ekin daha bu devirde bile eşitlik eki *-ça/-çe* ile genişlemiş bir örneği de kaydedilmiştir: *çıkmayınça*[784] .

Bu genişlemiş zarf-fiil bugün Kzk. ve Kırg.'da aynen kullanılmaktadır:[785]

Kzk. *almayınşa* "almadan", *bermeyinşe* "vermeden", *jazbayınşa* "yazmadan", *tözbeyinşe* "dayanmadan", *aytpayınşa* "demeden", *bitpeyinşe* "bitmeden", ***oylamayınşa*** *söz söyleme* "düşünmeden söz söyleme", ***oylap almayınşa*** *lem deme* "fikirleşmeden leb deme", *oydı jüzege* ***asırmayınşa*** *tınbayık* "fikri gerçekleştirmeden durmayalım", *habar* ***jetpeyinşe*** *kozgalma* "haber gelmeden kıpırdama"[786] ;

Kırg. *men coldoştorumdun artınan* ***cetmeyinçe*** *tınbaym* "ben yoldaşlarımın ardından ulaşmadan durmam", ***aytmayınça*** *kim bilet,* ***açmayınça*** *kim köröt* "söylemeden kim bilir, açmadan kim görür", ***ırdamayınça*** *körgözböym da berbeym* "türkü yakmadan göstermem ve vermem", *bala* ***ıylamayınça*** *emçek kayda* "çocuk ağlamadan meme nerede"[787] .

Örneklerden görüleceği üzere bu zarf-fiil Kzk. *-ç- > -ş-* değişmesi sonunda *-mayınşa / -meyinşe* şeklini almıştır ve her iki lehçede de ünsüz uyumundan ötürü, ekin *-bayınça / -beyince ; -payınça / -peyince* varyantları da vardır.

782 ÇEK., 116. s.
783 KıpTG., 147. s.
784 age., 147. s.
785 Bu zarf-fiil Türkiye Türkçesinde, fiillerin olumsuzluk gövdelerine -inca/-ince zarf-fiili getirilmiş şekillerle karıştırılmamalıdır. Adı geçen -mayınça/-meyince ekinin şekil ve fonksiyon bakımından TT.'deki karşılığı -madan/-meden zarf-fiilidir.
786 KKT., 309. - 310. s.
787 KırgTG., 272. s.

5. BAĞLAÇLAR

Karşılaştırmamıza esas olan lehçelerdeki bağlaçlar, şekil ve fonksiyonlarına göre şöyle incelenebilir: *Bağlayıcılar; cümle başı bağlaçları; sona gelen bağlaçlar.*

5.1. Bağlayıcılar

Tat.	*da/de*	*ye; ye ... yeki; ye ... yeise*		*hem*	*ki*
Kzk.	*da/de; ta/te*		*èri ... èri*		*jène*
Kırg.	*da*	*ce; ce bolboso*	*arı ... arı*		

Tat. (*tézüvçé térkegéçler*[788])

Rifgat tiz géne kiyéndé ***de*** *çıgıp kitté.* "Rifgat çabucak giyindi ve çıkıp gitti."

Béz kurkunı bélmiybéz: ***ye*** *ülerge,* ***ye*** *ciñerge, dip barabız.* "Biz korkuyu bilmeyiz: Ya ölmeli ya yenmeli diye gideriz."

Kōt anı, köt söygen etkeñné. Ul da siné şulay sagına; ***ye*** *poyezdda,* ***yeki*** *samoletta oçıp kaytır bér kön yanıña.* "Bekle onu bekle sevdiğin babanı. O da seni öyle özlüyor; ya trende veya uçakta uçup döner bir gün yanına."

Ye *bötén cey buyına yégérmé teñke géne bireler,* ***yeise*** *vakıtlı éşler géne kürseteler.* "Ya bütün yaz boyunca sadece yirmi lira verirler veya ancak geçici işler gösterirler."

Béz ikénçé bér sukmakka bonıldık ***hem*** *kuyı yafraklı kart agaç yanına kilép çıktık.* "Biz başka bir sokağa kıvrıldık ve sık yapraklı kart ağaç yanına geldik."

Tañ aldı şundıy yagımlı, tañ nurları şundıy nefis hem kuvanıçlı tibreneler idé ***ki,*** *küñél iñ tatlı uylarga tartıla, iñ yakın kéşénéñ anda buluvın téliy idé.* "Tan öncesi öyle çekici, tan nurları öyle nefis ve sevindirici titreşiyorlardı ki, gönül en tatlı düşüncelere çekiliyor, en yakın kimsenin de orada olmasını diliyordu."

Bu kürénéş şundıy idé ***ki,*** *andıy hel bötén gomérge bér géne tapkır bula torgandır, hetta töşke de bér géne tapkır kére torgandır.* "Bu görünüş öyle idi ki, böyle bir hal bütün ömürde sadece bir defa olanlardandır, hatta düşlere de ancak bir kere girenlerdendir."

[788] HTET., 257; 259. s.

Kzk. (*iñgaylas mendi jalgavlıktar*[789])

Seni oyda oris, kırda kazak tügel biledi ***jène*** *sıylaydı.* "Seni fikirde Rus, bozkırda Kazak tam bilir ve ağırlar."

Koñır adırlı boz buyrattardan arkar, elik ***jène*** *kiyikterden kün sayın eki-üşevin atıp èkep turdı.* "Konur tepeli boz ovalardan koyun, keçi ve geyiklerden her gün ikisini üçünü vurarak getirip durdu."

Terezeniñ perdesi tüsirilgen, işi karaköleñke ***jène*** *salkındav eken. Kayıkpen jüzip bargan olar kayırga şıksa, kumı kurgak* ***jène*** *salkın boladı.* "Pencerenin perdesi indirilmiş, içerisi alaca karanlık ve serince imiş. Kayıkla yüzüp gitti onlar, hayır olursa, kumu kurak ve soğuk olur."

Ol kayda deysiñ-av. Bèken ol ***èri*** *alısta,* ***èri*** *jakında.* "O nerede diyorsun ha. Bèken, o bazen uzakta, bazen yakında."

Bul sözge Koşkin ***èri*** *uyaldı,* ***èri*** *namıstandı. Dèmetkenniñ kılığına* ***èri*** *süysindi,* ***èri*** *ayadı.* "Bu söze Koşkin bazen utandı, bazen arlandı. Ümitlenenin hareketine kimi sevindi, kimi acıdı."

Treyke mekenin öñdev bizdiñ kolımızdan oñaylıkpen kelmeytin orasan ülken ***èri*** *asa avır jumıs bolıp şıktı.* "Treyke mekanını hazırlamak bizim elimizden kolayca gelmeyen çok büyük bir iş ve bazen de epeyce zor bir iş olup çıktı."

Ünemi tomsargan salkın ***èri*** *şınşıl jüzben söyleydi.* "Hep üzgün, soğuk ve bazen de gerçekçi bir yüzle konuşuyor."

Eki jıldan askan sogıs keyistigi umtılıp, èr soldat maydanga jaña kele jatkanday kızuv ***da,*** *sergek* ***de.*** "İki yılı geçen savaşın üzüntüsü unutulup, her asker meydana yeni gelir gibi heyecanlı ve atılgan."

Kündiz aynala jüytkigen jel keşke karay teriskeyge şıktı ***da,*** *kataya tüsti.* "Gündüz çevrede hızlanan rüzgâr geceye doğru kuzeye yöneldi ve sertleşmeye başladı."

Kayta kirip ayt. Sende asa kavırt jumısı bar eken ***de,*** *sonı aytadı* ***da,*** *şıgadı ol. Endeşe kazir baram* ***da,*** *kaytam.* "Tekrar girip söyle. Sende çok acele bir işi varmış da, şunu söyler ve çıkar. Öyleyse hemen giderim ve dönerim."

[789] KazTG.-1967., 226. - 228. .s.

Tüymeleri taguvlı **da** *ilüvli.* "Düğmeleri takılı ve ilikli."
Az sırlastık **ta,** *az bilistik.* "Az sırdaşlık ettik ve az tanıştık."

Bul vakıttıñ işinde bizdiñ el **de** *özgerip ketti, adamdar* **da** *özgerdi.* "Bu vakit içinde bizim ülke de değişti, insanlar da değişti."

Kırg. (*baylamtalar*[790])

Arı *tuugan,* ***arı*** *ata-bala bolup kalgan ele.* "Bazen Akraba bazen de kardeş olmuştu."

Alımbaydın kolunda cogorton berilgen kübölük kagaz ***narı*** *ötümdüü,* ***narı*** *zakonduu bolup kaldı.* "Alımbay'ın elinde yukarıdan verilen şahadetname bazen tesirli, bazen de kanunlu olmuştu."

Kök torgun köynögünün etegi kögüröök **da,** *uzunraak* **da.** "Mavi ipekli entarisinin eteği hem daha mavi, hem daha uzun."

Alar cerinen ele birge çıkkan özdörünçö top beken, **ce** *kızmat atkarıp sayakatta cürgön baldarbı ?* "Onlar yerlerinden beraber çıkmış kendilerine göre bir topluluk mu veya hizmet olarak seyahata çıkan çocuklar mı ?"

Al kişi cırgalçılıkka ıksırap kele catkanday, **ce** *uzak coldo ısık küngö talıkşıp, kaalgıp kele catkanday,* **ce bolboso** *tereñ kıyaldın darıyasında kulaç urup bara catkanday.* "O kişi rahattan şımarmış gibi veya uzun yolda sıcak günde yorulup sızmış gibi ve yahut da derin bir hayal denizinde kulaç vurup gider gibi."

Kız-kelinder **da,** *boz baldar* **da** *tigil Mıskalga sıy menen olturuşkan.* "Karı-kızlar da, çoluk çocuk da işte Mıskal'a ikramla oturmuşlar."

Üç koy artına **ce** *aldına kete albay, cardın boorundagı tektirçede arañ ele turuşkan eken.* "Üç koyun arkasına veya önüne gidemeden, uçurumun yamacındaki tepecikte zar zor durmuşlar meğer."

Alımkuldun inisi Amankul agasın bir çetke çakırdı **da,** *koynunan birdemeni suurup çıgıp, al aga berdi.* "Alımkul'un kardeşi Amankul ağabeyini bir kenara çağırdı ve koynundan bir şeyi çekip çıkararak ona verdi."

[790] KırgTG., 345. - 346. s.

5.2. Cümle Başı Bağlaçları

Bu lehçelerde görülen cümle başı bağlaçlarının, Tat.'da, eski yazı dilinden kalan sözler olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg.'daki örneklerin sonradan kalıplaşmış çekimli fiil ve isim şekillerine dayandığı gözlenmektedir:

Tat. *e; lekin; helbuki; tik; hetta; emma; meger; çönki; eger; güya; güyaki;*

Kzk. *birak; degenmen; onda da; bolmasa; al; jok; èlde; öytkeni; ne üşin deseñ; nege deseñ; sondıktan; sol sebepti; eger; èsirese;*

Kırg. *antkeni; andıktan; eger; birok; bolso da; al emi .*

Tat. (*karşılık térkegéçleré ve iyertüvçé térkegéçler*[791])

Kitté alar, bérsé uñga, **e** *bérsé sulga.* "Gitti onlar, birisi sağa, birisi ise sola."

Maşina, borılışka küçép, indé küzden de yugaldı, **e** *kızlarnıñ cırları elé haman işétélép tora.* "Araba viraja girip artık gözden kayboldu, fakat kızların türküleri durmadan işitiliyor."

İpteşleré başta anı şayarta dip uyladılar, **e** *anıñ ise şayartırga isebé de yuk idé.* "Arkadaşları ilkin onu oynatıp şımartacak diye düşündüler, fakat onun şımartmaya hiç niyeti yoktu."

Bügén maynıñ urtaları bulganga, koyaş yırak, ***lekin*** *turı hem matur karıy.* "Bugün Mayıs'ın ortaları olduğu için, güneş uzaktan lakin doğru ve güzel bakıyor."

Merden abzıynıñ yöregé yomarlanıp kilgen töslé buldı, açuvı yözéne berép çıktı, ***lekin*** *ul sizdérmeske tırıştı.* "Merden Amca'nın yüreği burulmuş gibi oldu, öfkesi yüzüne vurdu, lakin o sezdirmemeye çalıştı."

Kiç bélen komandir tagın kilép kitté, ***lekin*** *anıñ şigé haman hal itélmiy kaldı.* "Geceleyin komutan tekrar gelip gitti, lakin onun şüphesi hiç giderilmeden kaldı."

Miném öçén de caylı imeş ! ***Helbuki*** *miném öçén bér de caylı tügél.* "Benim için de iyi imiş ! Halbuki benim için hiç de iyi değil."

[791] HTET., 257. - 259. s.

Az mı kakkanını ve sukkanını küterdém min yetim! Azrak üstérdé sıypap **tik** *mañgayımnan millétém.* "Az mı ittiğini kaktığını çektim ben yetim! Fakat biraz büyüttü okşayarak alnımdan milletim."

Kükte kuyınıp bolıt bolgana, **tik** *ımsınıp kala kükte tulgan ay.* "Gökyüzünde kararıp bulut geziniyor, fakat imrenerek duruyor gökte dolunay."

Atış tuktaldı **tik** *şeher çiténde bér pulemet gına, özék-özék ítép, ét şikéllé örép tora idé.* Atış durdu fakat şehrin kıyısında tek bir makinalı tüfek, ara sıra köpek gibi uluyup duruyordu."

Kay aranı bu tavış şul kader açık işétéle, **hetta** *Nefise ihtiyarsız küterélép kararga mecbur bula.* "Bazen bu ses o kadar açık işitiliyor ki hatta Nefise elinde olmadan kalkıp bakmağa mecbur oluyor."

Bérkém bér süz éndeşmedé, **hetta** *Melike de tınıp kaldı.* "Hiç kimse bir söz etmedi, hatta Melike de susup kaldı."

Aylar, yıllar üterler, gasırlar uzar, **emma** *sinéñ danıñ hervakıt yañgırap tonr.* "Aylar, yıllar geçerler, asırlar geçer, ama senin şanın her zaman yankılanıp durur."

Hekimulla keyéfséz ve béraz açuvlırak, **emma** *Semigulla abzıy béraz töçérek ve gafu üténgen sımak kıyafette idé.* "Hekimulla keyifsiz ve biraz öfkelice, ama Semigulla Amca biraz pişman ve af diler gibi bir görünüşteydi."

Sézdeylerge sézde "çıpçık baş" diyler, **emma** *bézde sézden artık baş, miler.* "Sizin gibilere sizde "serçe baş" derler, ama bizde sizden fazla baş ve beyinler."

Ak büré yégétke: -Yarıy, min, sinéñ süzéññé tıñlap, alarnı evvelgé kıyafetleréne kaytaram. **Meger** *sinéñ bu agañ hem gaskerleré sinéñ éşke ve siña yuldaş bulırga yarıy torgan kéşéler tügél.* "Ak kurt gence der ki:-Tamam ben senin sözünü dinleyip onları evvelki görünüşlerine döndürürüm. Ancak senin bu ağabeyin ve askerleri senin işine ve sana yoldaş olmaya yarayacak kişiler değil."

Ömitsézmén: **Fekat** *artık dekıykamné kötem indé.* "Ümitsizim, artık sadece dakikamı bekliyorum."

Ul tıñlavçı yukka küre, süzén artık ozaytmadı indé, **çönki** *hatını yoklıy idé...* "O dinleyici boş yere sözünü fazla uzatmadı, çünkü hanımı uyuyordu..."

Kurkmıy yañgırdan, eger bulsa tabigıy, çın çeçek, **çönki** *ul yahşı béle: yañgır anı yahşırtaçak.* "Korkmuyor yağmurdan, eğer olsa tabii, hakiki çiçek, çünkü o iyi biliyor: Yağmur onu güzelleştirecek."

Miném kém ikenémné bélseler, alar béléşérge télemesler dip uylıym, **çönki** *ütken yıl alarnıñ bér kardeşleréñéñ begzé éşleré turında min Kazanda çıga torgan yeşler gazetasına bér makale yazgan idém.* "Benim kim olduğumu bilseler, onlar bilmek istemezlerdi diye düşünüyorum, çünkü geçen yıl onların bir akrabalarının bazı işleri hakkında ben Kazan'da çıkan gençler gazetesine bir makale yazmıştım."

Eger *bulsın diseñ bér öy éçé şav-şu ve cencalsız: İré bulsa sukır, ul citmiy, bulsın hem hatın télséz.* "Eğer olsun dersen bir evin içi gürültüsüz patırtısız: Kocası olsa kör, o da yetmez, olsun hanım da dilsiz."

Oçıp barıp kaytır idém, **eger** *bulsam kübelek.* "Uçup gidip dönerdim, eğer olsam kelebek."

Gerçé *Glaşa hezér öyde bulmasa da, kombatnı çolgap algan bötén nersege hatın-kız kulı kagılganlıgı sizélép tora idé.* "Gerçi Glaşa evde olmasa da, komutanı çevreleyen her şeye kadın eli değdiği sezilip duruyordu."

Emma bu kisek-kisek tétrevlé moñnar **güyaki** *anıñ üz kükregénnen, yöregénnen ut bulıp yalkınlanıp çıgalar...* **Güya** *bolarnı ul üzé çıgara...* **Güya** *ul şulay zarlana.* **Güyaki** *ul köy çıgarırga, goméré buyına taba almagan bér köyné tabarga tırışa idé.* "Ama bu kesik kesik titreyişli ezgiler sanki onun kendi göğsünden, yüreğinden ateş olup alevlenip çıkıyorlar... Sanki bunları o kendisi çıkarıyor... Sanki o böyle şikayetleniyor... Ve sanki o ezgiler çıkarmağa, ömrü boyunca bulamadığı bir ezgiyi bulmağa çalışıyordu."

Kırda buran tuy uzdıra, **hetta** *kürép bulmıy yakın vışkanı.* "Bozkırda fırtına kıyamet koparıyor, hatta görmek bile mümkün değil yakındaki kuleyi."

Anıñ bu süzleré, şayarıp kına eytüvéne karamastan, şundıy çın bulıp işétéldéler, ul **hetta** *oyaluvınnan kıp-kızıl buldı.* "Onun bu sözleri, şakayla söylemesine rağmen, öyle hakikat olup işitildiler ki o, hatta utancından kıpkızıl oldu."

Şundıy aşıktım, **hetta** *öyge de kérép tormadım.* "Öyle acele ettim ki hatta eve de girmekle uğraşmadım."

Kzk. (*jalgavlıktar*[792])

Askardıñ ıñgayına karay beyimdelip revolitsiya otın onıñ kevdesine eptep jakpak boldı, ***birak*** *ol armanına Kuznetsov jete almadı.* "Zirve tarafına doğru meyillenip ihtilal ateşini onun gövdesinde usulca yakmak istedi, fakat o arzusuna Kuznetsov ulaşamadı.

Keñ jazık mañdayı, külkisi az, ***birak*** *nurı mol közderi akıldı, oylı adamdı añgartsa...* "Geniş düz alnı, gülmesi az fakat nuru bol gözleri, akıllı, fikirli adamı hatırlatsa..."

Ayagı kurttap, avıl mañında ottavmen küneltken bul tekeşik kök jasık eken. ***Degenmen*** *üy iyesiniñ ıklasına razı konaktar soyganıñ arık degen jok.* "Ayağı kurtlanıp köy civarında otlamakla gün geçiren bu küçük teke pek zayıfmış. Fakat yine de ev sahibinin samimiyetinden emin olan konukların kestiğin (kurban) zayıf dedikleri yok."

Osı kavırt jumısta Bayjan Gülnarmen anda-sanda bir-ak kezdesti. ***Onda da*** *keşkurım gana.* "Bu acele işte Bayjan Gülnar ile ara sıra bizzat görüştü. Ancak o da akşam üstleri."

Anav balanıñ öliminen èvreşilikte bolıp, men de mezgilimen oylamay kalıppın, ***bolmasa*** *bıyıl irgeni alısırak salar edik.* "O çocuğun ölümünden eziyet çekip ben de tam düşünmeden kalmışım, hiç olmazsa bu yıl evin temelini daha uzağa atardık."

Sen tanımadıñ jigitim, ***al*** *men seni tanıdım.* "Sen tanımadın delikanlı, ama ben seni tanıdım."

Jılkıga kaskır şaptı ma, ***jok*** *Ezimbaylar kaşagan kuvgızıp jür me?* "At sürüsüne kurt mu girdi, yoksa Ezimbaylar kaçak hayvan mı kovalıyor ?"

Oy bastı ma, at soktı ma, ***èlde*** *özиniñ minezi me, èytevir aşılgan jok.* "Efkar mı bastı, at mı çarptı, yoksa kendi mizacı mı, tam belli değil."

Artımnan ilese Tayjannıñ üyine kirüvge bata almadı, ***öytkeni*** *ol üyde ayuday akırgan tentek minezdi Sèlima bar.* "Ardımdan gelerek Tayjan'ın evine girmeğe izin alamadı, çünkü o evde ayı gibi bağıran edepsiz huylu Selima var."

[792] KazTG.-1967., 230. - 234. s.

Adam balasına adam balasınıñ bèri dos. ***Ne üşin deseñ*** *düniyede jürgende tuvısıñ, ösüviñ, toyuviñ... bèri birdey.* "İnsan oğluna insan oğlunun hepsi aynı şekilde dost. Çünkü (niçin dersen) dünyada yaşarken, doğuşun, büyümen, doyman... hepsi de aynı."

Sıyırdı sen ayda, dedim Kayırkege, ***nege deseñ*** *olar senen korkadı da, menen korıkpaydı.* "Sığırı sen güt, dedim Kayırke'ye, çünkü onlar senden korkar da, benden korkmuyor."

Ümitey bul sözin armandı küdikpen, asa bir kupiya sır etip aytadı. ***Sondıktan*** *bul söz, bul saz burın emes, dèl osı arada algaş aytılganday boldı.* "Ümitey bu sözünü maksatlı bir şüpheyle, çok gizli bir sır olarak söylüyor. Çünkü bu söz, bu saz eski değil, tam o arada, biraz evvel söylenmiş gibi oldu."

Okuvşını èri kadagalap, èri jetelep otıratın. ***Sol sebepti*** *onı okuvşılar jaksı köretin, kadirleytin.* "Okucuya bazen dik dik bakmakta, bazen de onun elinden tutmaktadır. Bu sebeple onu okuyucular beğeniyor ve takdir ediyordu.

Eger *sol kezde toptıñ aldıñgı jagınan birevdiñ öktem davısı şıkpaganda, Oljay şatak şıgaratın edi.* "Eğer o anda topluluğun ön tarafından birisinin hükümran sesi çıkmasaydı, Oljay kargaşa çıkarırdı."

Bay, bılay etetin bolsañız, ***onda*** *men mektepti jabamın.* "Efendi, böyle yapacaksanız, o zaman ben mektebi kapatırım."

Abaydıñ tañdanuvı Mihaylovtıñ ekinşi èngimesin estigende ***èsirese*** *şekten astı.* "Abay'ın şaşkınlığı Mihaylov'un bilhassa ikinci sohbetini işitince haddini aştı."

Erbolga mına söz ***èsirese*** *jat sezildi.* "Erbol'a işte bilhassa bu söz yabancı geldi."

Kırg. (*baylamtalar*[793])

Calbarıp olturgan Toktogul tündö tüş körüügö mümkün emes ele, ***antkeni*** *al tañ atkança kirpik irmegen emes.* "Yalvarıp duran Toktogul'un geceleyin düş görmesi mümkün değildi, çünkü o tan atıncaya kadar kirpik yummuş değildi."

Bu cerde Tülkübek menen Kümüştün cakşı körgön körörköz cigitteri bolgon, ***andıktan*** *alar kemegege cakındap, sorpo ce et soroogo batına alışpay, aldırtan caldıraşat, okçun turuşat.* "Burada Tülkübek ile Kümüş'ün beğendiği açıkgöz

[793] KırgTG., 346. - 348. s.

yiğitleri varmış, ama onlar ocağa yakınlaşıp, çorba veya et istemeye cesaret edemezler, uzaktan bakarlar, ötede dururlar."

Miñ başı ake, aytsañçı, ***eger*** *menin bagnm kelbese,* ***eger*** *men baruunu kaalabasam, anda emne bolot.* "Binbaşı amca, söylesene, eğer benim yavrum gelmese, eğer ben gitmek istemesem, o zaman ne olacak."

Eger *makul deyt eken, azır ele alıp kete koygula.* "Eğer kabul diyorsa, hemen alıp gidiniz."

Men kalp aytkandıktan, atam cardı bolup cürgön körünöt, a men tuulup kalıp ayta elekten murunku malıñar kayda, ***eger*** *cırgay turgan bolsoñor ?* "Ben yalan söylediğim için, babam yoksul olup kalmış görünüyor, fakat ben doğup da yalan söylemezden evvelki malınız nerede, eğer refah içinde yaşamışsanız ?"

Laylikanga koşulup men da ıylamakçı elem, ***birok eger*** *Arzımat amanesen bolso, el aldında şermende bolup, sırrıñar açılabı degen mendegi surooluu oy mümkündük berbedi.* "Laylikan'a katılıp ben de ağlayacak idim, fakat eğer Arzımat sağ salim ise, halk önünde rezil olup, sırrınız açılır mı şeklindeki benim bu istifhamlı düşüncem imkân vermedi."

Moldosan ömüründö birinçi colu pionerge ötkönünö kubandı, Lenin ordeni menen Altın cıldızdı alganda ***kanday*** *tolkundasa, azır da* ***oşondoy*** *tolkundadı.* "Moldosan ömründe ilk defa pionere geçtiğine kıvandı, Lenin madalyası ile Altın Yıldızı alınca nasıl heyacanlandıysa, şimdi de öyle heyacanlandı."

Kançalık *meenet kılsañ,* ***oşonçoluk*** *bereke tabasın.* "Nasıl zahmet çekersen öyle başarı bulursun."

Oşentip, az-azdan cigit könügö baştadı, oşondon ***bolso da*** *çal anı ötö ayadı.* "Böylece yavaş yavaş delikanlı alışmaya başladı, ama yine de ihtiyar ona çok acıdı."

Ömürdün aldı cırgal bolso, artı ökünüç, deşet karıyalar, ***al emi*** *cırgalı turganda, ökünüçün kütpögülö, caşay bergile.* "Ömrün başı zevk olsa, arkası pişmanlık derler ihtiyarlar, ama yine de zevki varken pişmanlığı beklemeyin, yaşayın gitsin."

Dagı ele ot balbıldap küyüp catat, ***birok*** *ot ceeginde eç adam körünböyt.* "Yine ateş alevlenip yanmakta, fakat ateş kıyısında hiç kimse görünmüyor."

Cakşı at mingen çabarman kandaydır bir canım saattın içinde barıp kelişi

mümkün emes ele, ***birok*** *miñ başının aldap catkanın el bilgen cok.* "İyi ata binmiş bir süvarinin nasılsa yarım saat içinde çıkıp gelmesi mümkün değildi, fakat binbaşının aldattığını halk bilmiyordu."

5.3. Sona Gelen Bağlaçlar

Sona gelen bağlaçlardan lehçelerin gramerlerinde kayıtlı olanlar şunlardır:

Tat. *tügél;uk/ük;gına/géne;da/de,ta/te; elle; elé; lebasa; iç; la/le; bit; iméş*

Kzk. *tügil; ak;gana, kana; da/de, ta/te; turmak; tursın; goy; ekeş;*
Kırg. *ele; gana; da; dagı; dele; ee; ıya; beym; belem; go; miş*

Tat. (*kisekçeler*[794])

Andıy tiplar bér sézde géne ***tügél,*** *bézde de bik küp.* "Öyle tipler bir tek sizde değil, bizde de pek çok."

Buran basılıp kile. Bayagı şikéllé ***ük*** *bitke berélép yavmıy.* "Kar fırtınası basılıyor. Deminki gibi yüze çarparak yağmıyor."

Anıñ ulı Gaziz kaysı basudan küpmé uñış alasın yaz köné ***ük*** *eytép kuya torgan bulıp kitté.* "Onun oğlu Gaziz, daha bahar günü, hangi tarladan ne kadar mahsul alırsın ki, demiş oldu."

Nişlerge iken indé, şulay ***uk*** *barırga turı kilérmé iken ni ?* "Ne yapmalı şimdi, aynı böyle devam etmek uygun mu ki ?"

İhtiyarıñ, téleseñ ni éşle. Barasıñ kilmese, köçlemiym, üzém ***géne*** *baram.* "Kendi tercihin, ne istersen onu yap. Gitmek istemezsen, mecbur etmiyorum, sadece kendim giderim."

Nişlep elé min Kazanda tagın bér ***géne*** *kön kalırga soramadım ? Mahsus Çulpan öçén* ***géne,*** *e ? Min irteden kiçke kader tik anıñ bélen* ***géne*** *bulır idém.* "Niçin Kazan'da sadece bir gün daha kalmak istemedim ki ? Bilhassa, sadece Çulpan için ? Ben sabahtan akşama kadar sadece onunla olurdum."

Miném behétke, kön bik ayaz, kük saf ve açık bulıp, koyaş ta töşlékke taba akrın ***gına*** *tékep bara idé.* "Benim bahtıma, hava da açık, gökyüzü saf ve açıkken, güneş de öğle vaktine doğru yavaşça yükseliyordu."

---

[794] HTET., 265. - 269. s.

Galibane yaktırıp, ekrén **géne** *al tañ ata; moñlanıp, hesretlenép, yalkav* **gına** *ak ay bata.* "Tamamen aydınlatarak, yavaşça al tan atıyor; kederlenip, hasretlenip, tembel tembel ak ay batıyor."

Kayçagında uylıymın min uynıñ temlésén **géne**, *temlé uylarım éçénde temléregé sin* **géne.** *Sin* **géne** *bar hesretémné tarata alasıñ, tarat; sin* **géne** *behétém koyaşın karata alasıñ, karat.* "Bazen düşünüyorum ben, düşüncenin de sırf tatlısını, tatlı düşüncelerim içinde en tatlısı da sırf sensin. Sadece sen bütün hasretimi dağıtabilirsin, dağıt; sadece sen bahtımın güneşini baktırabilirsin, baktır."

Ciméşlerén bire başlagaç **ta,** *suvsız sulıp şiñdé ul göller.* "Yemişlerini vermeye başlayınca da susuz solup kurudu o çiçekler."

Küp **te** *ütmedé, bézné vokzalga iltér öçén avtobus kildé.* "Çok da geçmedi, bizi gara götürmek için otobüs geldi."

Büten bér süz **de** *eytmiyçe, Min İn kitép* **te** *bardı.* "Başka bir söz de demeden, Min İn gitti."

Kız bolarnı kürgeç **te,** *yeşén kébék atılıp, argamagına méndé.* "Kız bunları görünce (de) şimşek gibi atılıp küheylanına bindi."

Eyde **elé,** *Akbay, öyren sin, art ayagıñ bérle tor.* "Haydi bakalım Akbay öğren sen arka ayağın ile (üzerine) kalk."

Alıp gına bir **elé** *tégé defterné.* "Alıp da ver hele şu defteri."

Miném ana bunçım bar iken **lebasa.** "Benim ona borcum varmış her halde."

Herkayçan tik tor, bérer ahmak adem süz söylese, bél aña süz kaytaruvdan tik toruv artık **lasa.** "Her zaman dikkatli dur, bir ahmak adam söz söylese, bil ki ona cevap vermekten sakınmalı muhakkak."

Utav vakıtında béznéñ niçék éşlevébéz bérevge de sér tügél **lebasa.** "Hasat vakti bizim nasıl çalıştığımız hiç kimseye de sır değil zahir."

Etiden kurkıp torırga sin kéçkéne sabıy bala tügél **iç** *indé.* "Babadan korkup durmak için sen küçük çocuk değilsin artık elbette."

Anıñ holkıñ béleséñ **iç** *kırgıy at kébék* **bit.** "Onun huyunu biliyorsun tabii, vahşi at gibi ya."

Bilmiysés **le** *duslar totkın küñél, kükrektegé cerehettey tügél, kanlı üçten şulay kıza* **la** *!* "Bilmiyorsunuz ya dostlar esir gönül, göğüsteki yara gibi değil, kanlı öçten böyle kızıyor !"

Alay bulgaç, min barmıym **la,** *kéşé küp bulgaç oyalam.* "Tam öyle olunca ben gitmiyorum, insan çok olunca utanıyorum."

Bér-bér usallık artınnan yörmese yarıy **la...** "Her hangi bir kötülük peşinde gitmese iyi bâri..."

A, işétsegéz **le,** *kitérégéz, kitérégéz miña çeçekler !* "Hey, işitseniz ya, getiriniz, getiriniz bana çiçekler !"

Çitterek öç-dürt pésiy çıpçıklar avlıylar, **iméş,** *öy tübesénde cıyılgannar, mıravlıylar,* **iméş.** "Biraz ötede üç dört kedi bıldırcın avlıyorlarmış güya, ev tepesinde toplanmışlar da miyavlıyorlarmış, güya."

Kzk. (*demevlikter*[795])

Balañızdıñ özi de okıymın dey **me?** "Bizzat çocuğunuz okuyorum diyor mu?"

Tarşılık adamdı tez eseyte **me** *deymin.* "Darlık insanı çabuk ihtiyarlatıyor mu diyorum."

Bügin habarlap erteñ bastaymız **ba** *dep otırmız.* "Bugün haber verip yarın başlarız mı diyoruz."

Aldagı jıldıñ küzi kurgakşılık bolıp tursa kuba-kup. Sibirdiñ keybir jıldarı bolatın üzdiksiz jañbırı bastalsa **şe?** "Gelecek yılın güzü kuraklık olsa çok çok. Sibirya'nın bazı yılları olagelen aralıksız yağmuru ya başlarsa ?"

Onısı ras **ta** *edi.* "Orası doğruydu da."

Seniñ kolıñnan büginde odan zordıñ özi keleyin dep **te** *turgan jok.* "Senin elinden, bugün bundan daha büyüğünün geleyim dediği de yok ki."

Sonımen iske kirisemiz **de,** *joldas jas injener.* "Böylece işe girişiriz de, yoldaş genç mühendis."

---

[795] KazTG.-1967., 235. - 240. s.

Köktem egisi bastalıp **ta** *ketti. Kerek dese üylengen künge deyin bir-birimizdiñ kanday ekenimizdi bilgen* **de** *emespiz.* "İlkbahar ekimi de başlayıverdi. Gerek derse evlendiğimiz güne kadar birbirimizin nasıl olduğumuzu bilmiş de değiliz."

*Endeşe, men-***ak** *kaşayın, sen-***ak** *kuv!* "Konuşuyor, bizzat ben kaçayım, sen de kovala!"

*Alşeke aynalanı körip, boljay aytıp otırsız goy! Añgarmasam, ayıptı bolar edim. Kaytpas-***akpın** *dep edim.* "Alşeke etrafı görüp, tahmin etmektesiniz muhakkak! Anlamasam suçlu olurdum. Hiç dönmezdim demiştim."

*Körer-***akpın**, *dep asıga jönelgen edi.* "Muhakkak görürüm, diye aceleyle gitmişti."

Jasıl tüsin özgertpeytin karagay **gana.** "Yeşil rengini hiç değiştirmeyen çam ağacı sadece."

Jolavşılardıñ aldınan jumsak **kana** *samal sogadı.* "Yolcuların önünden yumuşacık bir rüzgar esiyor."

Boraş bir akkuba **gana,** *kagılez, kız minezdi bala eken.* "Boraş sarışınca, neşe dolu ve kız tabiatlı bir çocukmuş."

Tehnik kazaktar birtalay, al injener-meliorator kazak jalgız siz **ganasız.** "Teknik adam Kazaklar bir hayli var, fakat ıslah mühendisi, Kazak yalnızca sizsiniz."

Bürkitbay küleyin dese de keyisti jüzi jadıray almay **tek** *aşı mıskılmen jımıya tüsedi.* "Bürkitbay güleyim dese de üzüntülü yüzü aydınlanamadan sadece acı bir istihza ile tebessüm eder."

Abay özin de, aynala jurttı da tegis umıtıptı. **Tek kana** *tüs artınan bolgan jürek kuyının añgaradı.* "Abay kendisini de, yanındaki çadırı da tamamen unutmuştu. Ancak düş arkasından olan yürek çarpıntısını hissediyor."

Bul şırak öşpes **tügil,** *lavlap janar.* "Bu ışık, değil sönmek (aksine) alevlenip yanar."

Karagaylarga uyalagan koyu tuman eşki **turmak,** *tüyeni de körseter emes.* "Çam ağaçlarına yuvalanan koyu sis, bırak keçiyi, deveyi bile gösterecek gibi değil."

Şirigen şöp **tursın,** *kuragan pişen de bèyge atka ziyan dep sanaladı.* "Bırak çürüyen otu, kurumuş saman bile bir küheylana ziyan diye kabul edilir."

Kuvanatın jöni bar. Bala **goy.** "Sevinecek tarafı da var. Çocuk ya."

Ey, Mèkiş-ay öleñim meniñ jelge ketip jür **goy.** "Ey Mèkiş, benim türküm havaya gitmekte her halde !"

Bekey-Şekey deytin eki agayındı Bayşora bar edi **goy** *osı arada. Sonıñ Bekeyi osı.* "Bekey-Şekey denen iki akrabalı bir Bayşora vardı ya o arada. İşte onun Bekey'i bu."

Jırtkış hayuvan **ekeş** *o da biledi.* "Vahşi hayvan bile bilir bunu."

Olar **ekeş** *olardı ayamaganıñ ba?* "Onlar bile onlara acımamış mı?"

Kırg. *(bölükçölör*[796]*)*

Tuş-tuşun torogon karoolçular **gana** *kaldı.* "Sadece yasak eden bekçiler kaldı."

Cazdık ösümdüktör da cana küzdük ösümdüktör da bir **gana** *cıl caşayt.* "Yazlık bitkiler de güzlük bitkiler de sadece bir yıl yaşar."

Kasiyetiñizdin eki-üç **ele** *belgisin aytayın, Çake.* "Karakterinizin sadece iki üç işaretini söyleyeyim, Çake."

İşti tez **ele** *bütürüp koyuşat.* "İşi hemen tezden bitiriverdiler."
Al armiyaga bıltır **ele** *ketken.* "O orduya daha geçen yıl gitti."

Oşondon uşul küngö çeyin cakşı **ele** *küttü.* "Onun için o güne kadar güzelce bekledi."

Boris **da** *anı menen koşo ketüügö kıyaldanıp turgan.* "Boris de onunla beraber gitmeye heveslenip durmuş."

Caş baldar **da** *çoñdar menen koşo işteşet.* "Küçük çocuklar da büyüklerle beraber çalışıyor."

Oşol arada kontordun eşigi kars açıldı **da,** *Gülnar kirdi.* "O arada büronun kapısı açıldı ve Gülnar girdi."

[796] KırgTG., 351. s.

*Biz **dele** uşul ayıldın kedeyleri bolobuz.* "Biz de bu köyün fakirleriyiz."

*Malıbız **dele** bar ele.* "Malımız da var artık."

*Ömür kıykırsa **dale,** tigiler ukmaksan bolup kete berişti.* "Ömür bağırsa dahi, ötekiler duymazlıktan geldiler."

*Biz **dagı** adam balasıbız go.* "Biz de insan evladıyız ya."

*Birok kız **dagı** ene dagı uktagan cok.* "Fakat kızın da ananın da uyuduğu yok."

*Kütüp kaldıgız **ee** ?* "Bekleyip durdunuz ha ?"

*Kostyumuñuz bulganıp kalgan eken **ee**?* "Elbiseniz lekelenmiş ha ?"

*Men da koşo barayınçı **ıya** ?* "Ben de beraber gideyim mi ki?"

*Üksöygön kalpagıñdı töböndön tüşürö çabayınbı **ıya**?* "Sarkıp duran kalpağını tependen indirip kaçayım mı ha?"

*Omorgo karaganda Sultan küçtüü **beym**?* "Omor'a nazaran Sultan daha güçlü mü acaba?"

*Ataganat, köñül kötörülgön kezde, kıyal da uçat **belem**?* "Ataganat, gönül coştuğunda hayal de uçar mı acaba?"

*Kebetesi, anın da ömür sürgüsü kelse kerek **go.*** "Görünüşe göre, o da ömür sürmek istiyor olmalıdır."

*Erteñ şaarga barat-**miş.***"Sabahleyin şehre gidecek güya."

*Bul işti bügün bütürüp koyot-**miş.*** "Bu işi güya bugün bitiriverecek."

*Okuy **goy**, okuy **goy**, köpölögüm, okuy **goy** !* "Haydi okuyuver, okuyuver, kelebeğim, okuyuver hele !"

6. Edatlar

Edatlar, çekim eklerine çok yakın ve ekleşmeye de açık duran çekim unsurları halinde görünmektedir. Özellikle isim çekiminde ekleri kalıplaşmış olan vasıta, eşitlik ve yön gösterme çekimleri için, edatların yüklendiği görev çok dikkat çekicidir (bk. 2.1.9.; 2.1.10.; 2.1.11.).[797]

Bu lehçelerde kullanılan edatlar (Tat. *beylékler*[798] ; Kzk. *septevlikter*[799] ; Kırg. *candooçtor*[800]) bağlandıkları isimlerin hal eklerine göre şöyle sıralanabilir: *Yalın halle bağlananlar, yönelme haliyle bağlananlar, çıkma haliyle bağlananlar.*

6.1. Yalın halle bağlanan edatlar:

Tat. *bélen; öçén; şikéllé; kébék; sıman; aşa; arkılı; sayın;*

Kzk. *men; üşin; sekildi; arkılı; göri; jayındagı; degen;dep; boyı; boyınşa; sayın;*

Kırg. *menen; üçün; arkıluu; sıyaktuu; tuuraluu; şekildüü; sımak; sımal; söröy; sayın; çalış; boydon; boyunça; cönündö.*

Tat. *Bötén cir yözé güzellégé **bélen** çolgana, her cirde tın gına, akrın gına bér şatlık sizéle.* "Bütün yer yüzü güzelliği ile kaplanıyor, her yerde sakin ve ağır bir sevinç seziliyor."

*Ul bolnitsanıñ kapka töbéne maşina **bélen** kilép tuktaganda, koyaş bayırga şaktıy bar idé elé.* "O hastanenin kapısı dibine arabayla gelip durduğunda, güneşin batmasına epey vardı henüz."

*Bér zaman bér töşke kilgen at **bélen** arba, çana...* "Bir zaman bir düşe girmiş at ile araba, kızak..."

*Avılıbızıñ yemén, suvı temén bélem. Şuña küre söyem canım, teném **bélen.*** "Köyümüzün güzelliğini, suyunun tadını bilirim. Ona göre de severim canım, tenim ile."

---

[797] Nitekim dil tarihimiz boyunca ve bugünkü lehçelerde bu edatların bazılarının ekleştiği görülmektedir: *bolgan teg > Kzk. bolganday ; ET. at bilen >> Kzk. atpen, Karaim. atba, Hakas. atnan "atla", holınan "kolıyla", azahnan "ayakla", Çuvaş. pulaba "balıkla", pıçakpıla "bıçakla" vs. (Marhabat Tomanov, Türki Tilderinin Salıstırmalı Grammatikası, Almatı, 1992, 91. s.)

[798] HTET., 262. - 265. s.

[799] KazTG.-1967., 220. - 225. s.

[800] KırgTG., 327. - 343. s.

Tirlevné basuv **öçén** *koyınıp aldık.* "Terlemeyi bastırmak için yıkanıverdik."

Matur yaz könnerénde bérénçé yafraklarga karap toruv ni **öçén** *rehet, kém eyte alır ?* "Güzel yaz günlerinde ilk çıkan yapraklara bakıp durmak ne için hoş, kim söyleyebilir ?"

Karayurgada ul çaklarda yılkılar **öçén** *kötüv yasav gadeté bar idé.* "Karayurga'da o zamanlar, yılkılar için sürü yapma adeti vardı."

Şul éşlerém **öçén** *avıl halkı Razboynik dip isém birdéler, avıldagı bötén usallıknı minnen géne kürép yördéler.* "Bu işlerim için köy halkı Razboynik=Haydut diye isim verdiler, köydeki bütün kötülüğü sadece benden bilip durdular."

Cizniy ul béznéké **şikéllé** *cébégen avız tügél...* "Enişte, o bizim gibi aptal değil."

Séném **kébék** *kéşéler küp kübén de, sin bik yakın, tanış, tiñ idéñ.* "Senin gibi kişiler çok çokluğuna da, sen pek yakın, tanıdık ve akran idin."

Üzé bolay tınıç **sıman**, *sabır* **sıman** *küréne...* "Kendisi böyle sakin gibi, sabırlı gibi görünüyor..."

Çitléktegé koşçık **kébék,** *talpına miném yörek.* "Kafesteki kuşcağız gibi, çırpınıyor benim yürek."

Méne béz barabız, barabız, bértuktavsız oçıp bargan **şikéllé** *barabız...* "İşte biz de gidiyoruz, gidiyoruz, hiç durmadan uçup gider gibi gidiyoruz..."

Min tenémde yanıp torgan bér utnıñ sünüvén, éçémnéñ tuñganın toyuv **kébék** *bér haletke kildém.* "Ben, tenimde yanıp duran bir ateşin sönmesini, içimin donduğunu duymak gibi bir hale girdim."

Öy éçé zur bér beyrem könéndegé **kébék** *yemlé idé.* "Evin içi büyük bir bayram günündeki gibi güzel idi."

Berdiy abzıy bélen béz bér-iké atna **kader** *şul kéşéné kötép yattık.* "Berdiy amca ile biz bir iki hafta kadar bu kişiyi bekleyip durduk."

Bu cırlar radio dulkınnarı **aşa** *hem ozın timér çıbıklar buylap yıraktagı illerge tarala.* "Bu türküler radyo dalgaları üzerinden ve demir çubuklar boyunca uzaktaki illere dağılır."

İñ evvel tire-yaknı, annan bakça éçén bik céntéklep karagannan soñ, ekrén géne çiten **aşa** *töştém.* "En evvel etrafı, sonra bahçe içini iyice araştırdıktan sonra, yavaşça çit üzerinden indim."

Yuk min kildém siña davıl **aşa,** *çın tormışnı davlap.* "Hayır, ben geldim sana rüzgar üzerinden, hakiki hayatı estirerek."

Küñélé üsken ostanıñ, yeşegen, torgan **sayın**, *ör-yaña öyler kalıkkan tıkrık, uram* **sayın**. "Gönlü açılmış ustanın, her yaşadıkça, durdukça, yepyeni evler kalmış her çıkmazda, her sokakta."

İkev bérge alga bargan **sayın,** *duslıgıbız béznéñ cılırak.* "İkimiz beraber ileri gittikçe, dostluğumuz bizim daha da sıcak."

Vakıtlar uzıp, yeşé üsken **sayın**, *Sefergaliy malay çagındagı cilbezeklégénnen anna bardı.* "Vakit geçip, yaşı büyüdükçe, Sefergaliy çocukluk çağındaki hafifliğinden arınmaya başladı."

Kzk. *Küymege minetin Uljan* **men** *Kamka gana.* "Gemiye binen sadece Uljan ile Kamka."

Pişenşilerdiñ jeytini irimşik **pen** *kurt.* "Ot toplayıcılarının yedikleri irimşik çökeleği ile kuru peynir."

Şal **men** *Andrey keñesip keledi.* "İhtiyar ile Andrey konuşarak geliyor."

Osımen is bitti, okuv **men** *terbiyeni uştastırdık dey alasıñdar ma?* "Bununla iş bitti, okuma ile terbiyeyi bağdaştırdık diyebilir misiniz?"

Mınaları bolsa zorlıgı **men** *köptigin, küşi* **men** *kèrin kolmen de batırıp jibere aladı.* "Böyleleri olsa büyüklüğü ile çokluğunu, gücü ile gayretini eliyle bastırıp gönderebilir."

Tün **boyı** *oy men kırga şaba-şaba...* "Gece boyunca fikirle kıra koşa koşa..."

Kadam **sayın** *jürisin de, sözin de üdetip keledi.* "Her adımda hareketini de sözünü de hızlandırmaktaydı."

Karabutak, Irgız, Torgay **arkılı** *Kostanayga tarttık.* "Karabutak, Irgız ve Torgay üzerinden Kostanay'a ulaştık."

Üy men üy tereñ kazılgan orlar **arkılı** *katınasadı.* "Evle ev derin kazılı

hendekler vasıtasıyla birleşiyor."

Keşe keşke baylangan vède **boyınşa** *Avjan jılkışıga... attı erte aldırıp, tañ bozınan attandı.* "Dün gece verilen söze göre Avjan, sabahleyin seyise atı aldırıp tan atmadan yollandı."

Meniñ boljavım **boyınşa,** *kara balapan asırandı kus emes.* "Benim tahminime göre, kara çocukla besleme kuş değil.

Osı öñir **boyınşa** *su tapşı.* "Bu yöreye göre su bul hele."

Tapsıragan isti jaksı orındaganı **üşin** *ükimet algıs aytti ogan.* "Verilen işi iyi yaptığı için hükümet tebrik etti onu."

Avıl mañındagı eginderdi şayga deyin bir şolıp kaytu **üşin** *Beken atka bügin de erte kongan.* "Köy meydanındaki ekinleri çay vaktine kadar, bir yoklayıp gelmek için Beken bugün de erkenden atlanmış."

Sonımen bıyıl kıska **dep** *ezirlengen şöp tegis fermaga cıynalıp biter emes.* "Onun için de, bu yılki kışa diye hazırlanan ot bütünüyle çiftliğe toplanıp bitecek gibi değil."

Türi jaman bulardıñ, aşuv kıskan **sekildi.** "Görünüşü yaman bunların öfkeyle dolmuş gibi."

Şokannıñ osı **sıyaktı** *köñilsiz küyin sezgen Dobaşinskiy...* "Şokan'ın bunun gibi gönülsüz ânını sezen Dobaşinskiy..."

Traktor umtılıp barıp, artka karay buringıdan da **göri** *şoñkaya berdi.* "Traktör fırlayıp gidince, geriye doğru, eskisinden daha da çok saplanıverdi."

Şıñgıs Dobaşinskiy oyına tüsirgen Lomonosov **jayındagı** *Puşkin sözin esine aldı.* "Şıngıs Dobaşinskiy'in hatırlattığı Lomonosov hakkındaki Puşkin sözlerini düşündü."

Beken birte-birte özinñ ogan **degen** *ökpesin de keşirdi.* "Beken yavaş yavaş ona dair (onun hakkındaki) öfkesini de geçirdi."

Kolhoz **degende** *tün-tünimen töñbekşip, uykı tappaymız.* "Çiftlik için (çiftlik uğrunda) gecelere kadar debelenip uyku uyumuyoruz."

Kırg. *Kımbat Çıngız* **menen** *bir klassta okuyt. Bizdin siz* **menen** *süylöşö turgan sözübüz bar.* "Kımbat Çıngız ile aynı sınıfta okuyor. Bizim sizinle konuşacak sözümüz var."

Cakşı eli **menen,** *cer keni* **menen.** "Güzel, iliyle, toprak ise madeniyle."

Bityanın enesi koşunalarının biri **menen** *da uruşpayt. Men uşul uçurda ceke ele Camilalar* **menen** *taanıştım.* "Bitya'nın anası komşularının hiç biriyle de kavga etmiyor. Ben o arada yalnızca Camilalar ile tanıştım."

Anday eken kız-kelinderiñ **menen** *koşo baarıñardı suuga salabız.* "Öyle imiş demek, kızlar ve gelinlerle beraber hepsini suya gönderiyoruz."

Siler **menen** *birge menin da uulum barat.* "Sizlerle birlikte benim de oğlum gidiyor."

Çalgı **menen** *çabat, orok* **menen** *orot, tarak* **menen** *tarayt.* "Tırpan ile biçer, orak ile biçer, tırmık ile tarar."

Men bolsom müyüzdöy çor bolgon sogonçoktorum **menen** *cılañaylak teminip kele catkam.* "Ben olsam boynuz gibi katılaşan topuklarımla yalın ayak tepinerek gelirdim."

Közünün kıyığı **menen** *anı karayt da turat. Anı köpkö çeyin alakanı* **menen** *akırın sılap oturdu.* "Gözünün ucuyla ona bakıp durur. Onu uzun zaman avucu ile yavaşça okşayıp durdu."

Corgo **menen** *cürüp oturdu. Moskvadan Frunzege çeyin poyezd* **menen,** *samoylet* **menen** *baruuga bolot.* "Küheylan at ile gidiyordu. Moskova'dan Frunze'ye kadar trenle, uçakla gitmek mümkün."

Cıyırma çakırımday boz talaa **menen** *cürüp oturup, tömöndö catkan kara toonun kapçıgayınan ötüp, stantsiyaga barış kerek.* "Yirmi kilometre kadar bozkırda gidip, aşağıda yatan kara dağın karnından geçip, istasyona gitmelidir."

Oşon üçün aldı **menen** *duşmandı ceniş kerek.* "Onun için öncelikle düşmanı yenmelidir."

Sansızdın cötölgön dabışı çıgarı **menen** *Acar eşikke umtuldu.* "Sayısız öksürük sesi çıkmasıyla Acar kapıya fırladı."

Künü **menen,** *tünü* **menen** *col cürdük.* "Gündüzleyin, geceleyin yol yürüdük."

Tınçtık **üçün,** *demokratiya* **üçün** *küröşkülö ! Aldıga dostor, aldıga, ata curt* **üçün** *maydanga.* "Barış için, demokrasi için mücadele edin ! İleri dostlar, ileri, ata yurt için meydana."

Al aytıp bergen **üçün** *biz oñoy ele iştep koyduk. Al öz oyun tuura aytkanı* **üçün** *Süyünbek ıñgaysızdanganı cok.* "O söyleyiverdiği için biz kolayca yapıverdik. O kendi fikrini doğrudan söylediği için Süyünbek'in hiç huzursuzlandığı yok."

Berilgen ubakıttan canım saat erte paketti aman cetkirgendigiñiz **üçün,** *sizge alkış aytabız.* "Verilen vakitten yarım saat evvel paketi tam olarak ulaştırdığınız için sizi tebrik ederiz."

Bilimdi adam boluu **üçün,** *köp okuu negizgi şart.* "Bilgili adam olmak için çok okumak esas şart."

Men süylöböy Cakıpbek süylögön **üçünbü** ? "Ben söylemeden Cakıpbek söylediği için mi ?"

Men coldoşum **arkıluu** *bildim.* "Ben yoldaşım sayesinde bildim."

Özü ayta albasa da başka biröö **arkıluu** *ayttırat ele go !* "Kendi söyleyemese de başka biri vasıtasıyla söylettirir her halde."

Siz **sıyaktuu** *az emes.* "Sizin gibisi az değil."

Kölökön **sıyaktuu** *eerçip alat.* "Gölgen gibi peşine takılabilir."

Dal uşul uçurda Kaldar bardık sezimin cogotkon **sıyaktuu** *ele.* "Tam o esnada Kaldar bütün hissini kaybetmiş gibiydi."

Mınday adamdı körgön **sıyaktuubuz.** "Böyle bir adamı görmüş gibiyiz."

Men al **tuuraluu** *bilbeym. Siz* **tuuraluu** *köp süylöştük. Al munun bektigi* **tuuraluu** *kam sanabagan.* "Ben onun hakkında (bir şey) bilmiyorum. Sizin hakkınızda çok konuştuk. Fakat bunun sağlamlığı hakkında az düşünmemiş."

Sen **tuuraluu** *söz boldu.* "Senin hakkında söz geçti."

Men cogoruda ayttım **şekildüü.** "Ben yukarıda söylemiş gibiydim."

Camila oşol **boydon** *kıtkılıktap külö berdi.* "Camila aynı şekilde katılarak gülüverdi."

Beren **cönünde** *tereñ oygo ketti.* "Yiğit hakkında derin düşünceye daldı."

Al zakon **boyunça** *iştedi.* "O kanun doğrultusunda çalıştı."

Al munu bardık cobo **boyunça** *iştedi.* "O bunu hep plan üzere yaptı."

Ketken **boyunça** *kelbedi.* "Gittiği gibi gelmedi."

Kanıbek aska zoonun aldındagı üñkür **sımak** *köböölgö kirdi. Coloydun cogorku cagında kiçinekey tektir* **sımak** *tüzöñ bar ele.* "Kanıbek yüksek kayanın önündeki mağara gibi bir çukura girdi. Yolun yukarı tarafında küçükçe tepe gibi bir düzlük vardı."

Kalıs **sımak** *can ele, kayratı bar çal ele.* "Samimi bir can idi, gayreti çok bir ihtiyar idi."

Arabakeçter say **sımal** *öröön menen cürüp oturuştu. Üydün çıgış tarabındagı döñ* **sımal** *tüzgö köp kişi çogulgan.* "Arabacılar nehir gibi bir dereden geçiyorlardı. Evin doğu tarafındaki tepe benzeri düzlüğe çok kişi toplandı idi."

Al maga aga **söröy.** *Kiyim* **söröy** *kiyinip. Direktor* **söröy** *kızık kişi ele.* "O bana ağabey gibi. Elbise gibi giyinmiş. Müdür gibi garip bir kimse idi."

Bul argımak **çalış** *cılkı eken.Tübünön çıkkan çırpıgı çınarga* **çalış.** "Bu küheylan gibi at imiş. Dibinden çıkan dalı çırpısı çınara benzer."

Caş balaça şoloktop col **boyu** *ıylap bardı.* "Ufak çocuk yol boyu hıçkırarak ağladı."

Batolyon tün **boyu** *tokoy menen cürdü. Mınday zor kuruluştar kılımdar* **boyu** *bolgon emes.* "Müfreze gece boyu ormanda yürüdü. Böyle büyük tertipler asırlar boyu olmuş değil."

Ölköbüzdün emgekçileri bul sonun datanı cıl **sayın** *belgileşet.* "Ülkemizin emekçileri bu güzel tarihi her yıl anıyorlar."

Cuma **sayın** *bolboso da, ay* **sayın** *birdeme ciberip tur, balam.* "Her hafta olmasa da, her ay bir şeyler gönder, yavrum."

Tük bütkön **sayın** *kaltırayt. Külük at çapkan* **sayın** *arbıtat.* "Tüy büyüdükçe titrer. Küheylan at koştukça güçlenir."

6.2. Yönelme haliyle bağlanan edatlar:

Tat. *taba; taban; küre; hetlé; çaklı; kader;*

Kzk. *deyin; şeyin; taman; karay; karsı;*

Kırg. *deyin; çeyin; deyre; caraşa; cete; karay; karata; karaganda.*

Tat. *Ak kayınga méngen kébék, min tormışta haman yaktıga, yugarıga* ***taban*** *yul aldım.* "Ak kayına çıkmış gibi, ben hayatta hep aydınlığa, yukarıya doğru yol aldım."

Béz tormışka tun karıy alabız, béz nurlı koyaşka ***taba*** *barabız.* "Biz hayata dosdoğru bakabiliriz, biz nurlu güneşe doğru gideriz."

Bolıtlar da sézge ***taba*** *ütté, ciller isté tugan yaklarga.* "Bulutlar da size doğru geçti, rüzgarlar esti memlekete."

Korbangaliy, kön buyı éşlep arıganga ***küre****, ozak utırmıyça, çikmenéne töréndé de tereze buyına sekége yoklarga yattı.* "Korbangaliy, gün boyunca çalışıp yorulduğu için, fazla oturmadan, paltosuna büründü ve pencere kıyısındaki sekiye uyumak üzere yattı."

Raziye az süzlé bulganga ***küre****, kübrek miña söylep yörérge tun kile idé.* "Raziye az sözlü olduğuna göre, daha çok benim konuşup durmam gerekiyordu."

Yul surıkkanga ***küre*** *yörüv ciñél buldı.* "Yol sorulduğu için yürümek kolay oldu."

Çilegéne ***küre*** *kapkaçı.* "Kovasına göre kapağı."

Niçe teñkege ***hetlé*** *bire alır idégéz ? Elé bu iñ azı, 500 sumga* ***hetlé*** *otkan vakıtlar bula.* "Kaç liraya kadar verebilirdiniz? Şimdi bunun, en azından, 500 suma kadar kazandığı vakitler olur."

Gerey, Bişbalta yagınnan kilüvçé koralli otryad ütép kitkenge ***kader****, kük atnı küzden yugaltmıyça, bér kırıyda basıp tordı.* "Gerey, Bişbalta tarafından gelen silahlı birlik geçip gidinceye kadar, gök atı gözden kaybetmeden, bir kıyıda bekledi."

Kırga ak kardan yurgan yabılgan, cir yazga ***çaklı*** *uykuga talgan.* "Kıra ak kardan bir yorgan kaplanmış, toprak bahara kadar uykuya dalmış."

Avızların açıp mezek karap toruvçılar arasında Rehimcan abzıyga ***kader*** *bar idé.* "Ağızlarını açıp oyun seyredenler arasında Rehimcan amcaya kadar (herkes) vardı (Rehimcan amca bile vardı)."

Bülmede bérev de kalmadı, hetta başka kiçlerde kitaptan başın kütermiy

utıra torgan Röstemge ***kader*** *kayadır kitép yugaldı.* "Odada hiç kimse de kalmadı, hatta başka gecelerde kitaptan başını kaldırmadan oturan Röstem'e kadar herkes (Röstem bile) bir yerlere gidip kayboldu."

Kzk. *Kulagına* ***deyin*** *kızarıp ırjıya küldi de koydı.* "Kulağına kadar kızarıp kahkahayla gülüverdi."

Bul ortadagı korkaktıñ korkagı Arınga ***şeyin*** *atka mingen.* "Bu ortadaki korkağın korkağı Arın'a kadar (herkes) ata binmiş."

Tım beri burıla bermeñiz, kün batıska ***taman*** *jüreyik.* "Pek bu yana dönmeyin, batıya doğru gidelim."

Tüske ***taman*** *Maybasardıñ eki atşabarı Ürimbay aylına tüsti.* "Öğleye doğru Maybasar'ın iki süvarisi Ürimbay köyüne geldi."

Tünge ***karay*** *sırttagı dıbıstar üydiñ işine anık estiledi.* "Geceye doğru dışarıdaki sesler evin içine açıkça işitilir."

Olar keşke ***karay*** *eki-üş koyan nemese tülki èkeledi.* "Onlar geceye doğru iki üç tavşan veya tilki getirir."

Baskalar vakıtına ***karay*** *akı töleydi.* "Başkaları vaktine göre maaş ödüyor."

Jazga ***karsı*** *jüzdegen avıl kelip konatın bul jaylav özge aylarda kulazıp bos kaladı.* "Bahara doğru yüzlerce köy halkının gelip konduğu bu yayla, başka aylarda boşalıp kalır."

Kırg. *Uşul küngö* ***çeyin*** *bul süröttü eç bir körgözmölörgö da bergen cokmun.* "Bu güne kadar, bu resmi hiç bir sergiye de verdiğim yoktu."

Al saat üçkö ***çeyin*** *uktay albadı.* "O saat üçe kadar uyuyamadı."

Bu suudan kıştakka ***çeyin*** *köp bolso bir gana kilometr.* "Bu sudan köye kadar, en çok (çok olsun), sadece bir kilometre."

Sen kelgençe ***çeyin****, biz işti bütürüp koyduk.* "Sen gelinceye kadar biz işi bitiriverdik."

Cazda egilgen egin küzgö ***deyin*** *orulup, cınalıp bütöt.* "Baharda ekilen ekin güze kadar biçilip toplanır."

Ak-Suu, Kara-Balta stantsiyasına ***deyre*** *barıp catıştı.* "Ak-Suu, Kara Balta

istasyonuna kadar gidiyorlardı."

Saat birge ***deyre*** *oturduk.* "Saat bire kadar oturduk."

Sözgö ***caraşa*** *söz aytpasa, sözdün atası ölöt.* "Söze göre söz söylemese, sözün atası ölür."

Ar kim öz alına ***caraşa*** *tirçilik kılışkan.* "Herkes kendi haline göre hayat sürmüş."

Seni erteñ keçke ***cete*** *kütö albayt.* "Seni sabahtan akşama kadar bekleyemez."

Apamdı ayılga ***cete*** *cetkirip bardım.* "Ablamı köye kadar uğurladım."

İştegen cumuşuna ***karata*** *akı berilet.* "Yaptığı işe göre hakkı verilir."

Vokzalga ***karay*** *col tarta beriñiz.* "Gara doğru yol tutunuz."

Tömön ***karay,*** *anan cogoru* ***karay*** *çıgıştı.* "Aşağı doğru, sonra da yukarı doğru çıktılar."

Başka kızdarga ***karaganda*** *kandaydır eköönün köñülü cakın ele.* "Başka kızlara nazaran, nasılsa ikisinin gönlü yakındı."
Baasına ***karaganda*** *bul kımbat emes.* "Kıymetine göre bu pahalı değil."

6.3. Çıkma haliyle bağlanan edatlar:

Tat. *birlé; başka; tış; an*

Kzk. *keyin; soñ; beri;*

Kırg. *murun;son; kiyin; an; beri; ilgeri; tışkarı; başka; özge; körö;baştap.*

Tat. *Ütép kitté küpmé vakıt ul çaktan* ***birlé.*** "Geçip gitti ne kadar vakit, o zamandan beri."

Cebbar, bıltır gına brigadir bulıp éşliy başlagan yeş yégét, bayadán ***birlé*** *artkı retten kulın bolgap, nidér kıçkıra idé.* "Cebbar, daha geçen yıl ekip başı olarak çalışmaya başlayan genç delikanlı, deminden beri arka taraftan elini sallayıp, neyse (bir şeyler) bağırıyordu."

Galiden ***başka*** *söylevçé kéşé yuk şul.* "Gali 'den başka konuşan kimse yok yahu."

Mondın ***arı*** *üzéñe, uglıña, nesléñe tiymem.* "Bundan sonra sana, oğluna, nesline el sürmem." (ATŞ.-Dizin, 212. s.)

Kzk. *Biraz jürgennen* ***keyin*** *barıldagan juvan ünmen...* "Biraz yürüdükten sonra bağıran sesle..."

Bılay şıkkan ***soñ*** *burılıp artıma karadım.* "Böyle çıktıktan sonra dönüp arkama baktım."

Bıltırdan ***beri*** *ortanşı inisi, şeşesi jakjattarı kosılıp öz aldına ülken avıl bolıp otır.* "Geçen yıldan beri ortanca kardeşi, anası maiyeti birleşip kendi başına bir büyük köy oluyorlar."

Kırg. *Bardık işti ubagınan* ***murun*** *bütürüp alsa, anday adamdardın cüzü carık, köñülü şat bolot emespi.* "Bütün işi vaktinden evvel bitirebilse, öyle adamların yüzü aydın, gönlü şat olmaz mı."

Elden ***murun*** *eñkeytip, belimdi aldı karılık.* "Devletten evvel eğip aldı belimi ihtiyarlık."

Tamaktan ***soñ*** *Sagındın bölmösündögülör sabak dayardap oturuşat ele.* "Yemekten sonra Sagın'ın odasındakiler ders hazırlamaktaydılar."

Kıñır iş kırk cıldan ***soñ*** *bilinet.* "Yanlış iş kırk yıldan sonra bilinir."

Toygondon ***soñ*** *toktunun eti topurak tatıyt.* "Doyduktan sonra, koyun eti bile toprak tadı veriyor."

Uruştan ***kiyin*** *muştaşuuga carabayt.* "Savaştan sonra dövüşmek olmaz."

Mından ***kiyin*** *adam bolom deseñ kalp aytpa.* "Bundan sonra insan olayım desen yalan söyleme."

Al kelbey kalgandan ***kiyin*** *men bargan cokmun.* "O gelmez olduktan sonra benim de gittiğim yok."

Kıştaktan ***arı*** *üç cüz metrdey barganda at çabarlardı toktottu.* "Köyden öteye, üç yüz metre kadar gidince atlıları durdurdu."

Mından ***arı*** *cürö albay kaldım.* "Bundan öte yürüyemeden kaldım."

On ceti caşımdan ***beri*** *koy baktım.* "Onyedi yaşımdan beri koyun baktım."

Andan ***beri*** *tört gana kün öttü.* "Ondan beri sadece dört gün geçti."

Peterburgdan kelgenden **beri**, *anı menen cakşı.* "Peterburg'dan geldiğinden beri onunla iyi."

Üydön **beri** *ceti çakrım.* "Evden itibaren yedi kilometre."

Mından üç kün **ilgeri** *üyünö barıp kelüüge surangan.* "Bundan üç gün evvel, evine bir gidip gelmek istedi."

Bul coldu mından eki cıl **ilgeri** *salışkan.* "Bu yolu bundan iki yıl evvel yapmışlar."

Bul tilsiz minuta adattan **tışkarı** *bolso da eç kim aga maani bergen cok.* "Bu sessiz dakika, âdet haricinde olduğu gibi, hiç kimsenin ona bir mana verdiği de yok."

Polyakov Tursundan **başka** *tört okuuçunu doskaga çakırdı.* "Polyakov Tursun'dan başka dört öğrenciyi daha tahtaya çağırdı."

Senden **başka** *menin cakın kişim cok.* "Senden başka benim yakın kimsem yok."

Sarandıgı atamdın, adamdan **özge** *bar eken.* "Cimriliği babamın, insan üstü olarak varmış."

Mından **özge** *karaşar eçtemesi cok.* "Bundan başka bakacak, yardım edecek hiç bir şeyi yok."

Mından **körö** *al cakşı.* "Bundansa o daha güzel."

Canagıdan **körö** *korkpoy kaldı okşoyt.* "Deminkine göre korkmadan kaldı gibi."

Bekerçilikke kızıkpa, andan **körö** *oku. Kel, andan* **körö** *cookerlerçe koştoşolu.* "Avareliğe özenme, ona göre oku. Gel, ona göre, savaşçılar gibi vedalaşalım."

Oşol kündön **baştap** *unutpaym.* "O günden beri hiç unutmuyorum."

7. Ünlemler

Cümle içinde şekil (morfolojik) fonksiyonları olmaksızın, bilhassa insan duygularını ifade eden unsurlar olarak ünlemlerin lehçelerdeki örnekleri şunlardır:

Tat. (*ımlıklar*[801])

Béz başkaçarak cırlıy torgan idék yeş çakta, ***hu-hu-hu*** *!* "Biz daha başka şarkı söylerdik gençlikte, ah ah !

U-u-u *hézmetke soñga kalam. Huşıgız, professor!* "O-o-o mesaiye geç kalıyorum. Hoşçakalın, profesör!"

Ah, *bu nindiy ayrıluv ? Gomérémde bér tapkır kürem!* "Ah bu ne ayrılık ? Ömrümde bir defa görüyorum!"

İy *bala! Enkeñ siné yarata, söye, bebkem bu di.* "Ey yavrum! Anacığın seni sever, bebeciğim bu der."

Fu!*.. Kızık gadet bézde! Bérérsén cavaplı éşke kuya başladıñmı, köt te tor.* "Of! Tuhaf adet bizdeki! Birisini mesuliyetli bir işe koymaya başladın mı, bekle artık."

Çü!*.. Kürşé bülmeden çirteler!* "Dur hele!.. Komşu odadan tıklatıyorlar."

Yosıfnı öyretme ***yemé?*** "Yusuf'a nasihat etme, tamam mı ha?"

Kzk. (*odagaylar*[802])

Kène, basına kiyip körşi. ***Pay-pay,*** *kanday carasadı, e?* "Hele başına bir giyip bak. Oho, bak nasıl da yakıştı, ha?"

-2000 biye, 10000 koy soyılıptı!
*-****Tu!****..*
"-2000 deve, 10000 koyun kurban edilmiş!
- Oo!.."

Tu, *mazasız adam ekensiz öziñiz!* "Tüh, sabırsız adammışsınız siz!"

Ce, ce, *boldı endi Davrıkpay !* "Haydi, haydi, oldu artık Davrıkpay!"

[801] HTET., 275. - 278. s.
[802] KazTG.-1967., 247. - 254. s.

Eldi-eldi, *uyıkta, canım, böpeşim.* "Hu huu, uyu, canım, yavrum."

Kup, *dedi de koştasıp jürip ketti agronom.* "Tamam, dedi de vedalaşıp gitti ziraatçı."

Kırg. (*sırdık sözdör*[803])

Oh, *tartınbay süylöp catat, ee!* "Oh, çekinmeden konuşmakta, ha!"

Botom, *Nurbay, sen kayda kettiñ!* "Vay, Nurbay, sen nereye gittin!"

Oy çirkin oy... *öçpös oy kündön küngö çöktüñ go!* "Vay gidi vay, sönmez fikir, günden güne çöktün ha!"

Apey, *men emne bolgonmun, dalay ubak bolup kalgandır, ee?* "Aboo, ben ne olmuşum, epey vakit geçmiş, ha?"

Tek, *çukulaşpay tınç oturgula.* "Dur hele, acele etmeden, sakin otur."

Aldey-aldey, *ak beşik, apakeñ işten kele elek.* "Hu-huu, ak beşik, anacığın işten gelir şimdi."

[803] KırgTG., 316. - 325. s.

8. Soru Çekimi

Buraya kadar çeşitli şekillerini gördüğümüz isim ve fiiller, bütün bu şekillerin yanı sıra, soru kavramında da bir çekime girerler. Dilimizde yalın veya ek almış haldeki her isim ve fiil ortak bir soru şekliyle çekime girebilirler. Biz bu sebeple isimlerin ve fiillerin soru çekimi örneklerini birbirinden ayrı halde değerlendirmeyerek açtığımız bu bölümde topluca ele almayı uygun gördük.

Bu lehçelerde isim ve fiilerin soru çekimi şu edat (veya ek) ile yapılmaktadır:

Tat.	*mı / mé*	
Kzk.	*ma / me; ba / be; pa / pe*	
Kırg.	*mı / mi; bı / bi; pı / pi*	*mu / mü; bu / bü; pu / pü*

İsim ve fiillerin soru şekli esasen üç lehçede de ortak olmasına rağmen, Kzk. ve Kırg. ünsüz uyumları ile ayrılmıştır. Ayrıca Kırg.'da dudak uyumu ile Kzk. şeklin geniş ünlülü olması da farklara ilâve edilmelidir. Bilhassa dar ünlülü Tat. ve Kırg. şekillerin ileri derecede ekleşip ünlüsünü düşürdüğü haller de olabilmektedir: Tat. *mé iken > miken*; Kırg. *bı eken > beken; bı elem > belem* vs. Herhalde bu ekleşmeler sebebiyle Tat. ve Kırg. imlâsında birleşik yazılan bu şekil, Kzk.'da böyle bir imlâda olumsuzluk eki (*-ma/-me; -ba/-be; -pa/-pe*) ile karışma ihtimalinden ötürü ayrı yazılmaktadır.

Taradığımız örnekler içinde soru şekli bulunanlar aşağıda verilmiştir:

Tat. *Arkılıga-torkılıga suzılgan uram hem tıkrıkların, su buyına tiklé yeşél alyapkıç sıman salınıp töşken bereñgé bakçaların, kötüvden kaçıp, çebé-çiten çitleréndegé kıçıtkan tigenekler arasında huca bulıp yörgen kecelerén, inéş buyındagı tugaylıklarda kanat kagıngan kaz-ürdegén, çilek-köyente asıp çişme suvına töşken enisénnen arttarak kalıp, kavrıy cıyıp yörgen sabıyların, bélmiym,* ***onıtuv mömkinmé iken*** *ul avılnıñ ?!* "Sağa sola uzanan sokaklarını, su kıyısına kadar yeşil bir önlük gibi salınıp inen patates bahçelerini, sürüden kaçıp, çit kenarlarındaki dalayan otlar arasında, efendi gibi gezen keçilerini, çay kıyısındaki sazlıklarda kanat çırpan kazını, ördeğini, ensesine değnekli kovayı asıp pınar suyuna inen annesinden geride kalarak kuş tüyü toplayan çocuklarını, bilmem, unutmak mümkün mü acaba bu köyün ?!" (RM. 173- 36)

Söyliymmé *min töşémde, ah, ne kürdém? Üzémné güyaki ocmahta kürdém. Tézélgennerdér etrafımda hurlar; ki aydan yaktı yözler, balkıy nurlar.* "Söyleyeyim mi ben düşümde ah ne gördüm? Kendimi sanki cennette gördüm. Dizilmişlerdir etrafımda huriler; ki aydan aydın yüzler, parlıyor nurlar." (AT1990. 221-31)

-Şul kart doktor yanına barıp utırımçı, bérazrak küñél ***açılmasmı*** *?* "Şu ihtiyar doktorun yanına gidip oturuvereyim, acaba biraz keyfim düzelmez mi?" (SC. 107-37)

Monı işétkeç, Röstem nişlerge de bélmiy.
-Tagı alarnı kuvıp Meskevge ***barırgamı*** *? E soñ alar anda bulmasalar ?*
Bunu işitince Röstem ne yapacağını şaşırır. -Yine onları takip edip Moskova'ya mı gitmeli ? Ya onlar orada olmazlarsa? (SC. 128-25)

Romaşkalar üsken dalada
İske töşté bérge çaklanm;
Köte miken, sagına miken *dip*
Kanatların yolkam alarnıñ.

"Papatyalar biten bozkırda
Hatıra düştü beraberlik ânlarım;
Bekliyor mu, özlüyor mu acaba diye
Kanatlarını yoluyorum onların."
(HTFAn. 21.s.)

Nişlerge iken indé, şulay uk barırga tur ***kilérmé*** *iken ni ?* "Ne yapmalı şimdi, aynı böyle devam etmeli mi ki ?"[804]

Kzk.
- Meniñ ofitserlerimdi öziñizdiñ otandastarñızben jaksılap ***tanıstırmaysız ba?***
- Öziñiz kazir olardıñ basşısımen ***tanıstıñız emes be ?***
- "Benim subaylarımı kendi vatandaşlarınızla güzelce tanıştırmaz mısınız?
- Siz şimdi onların komutanıyla tanışmadınız mı ?" (SB. 53-28)

Tiri adamnıñ jürekten ayavlı jeri ***bola ma****? Bizdiñ kazaktıñ jürekti kisi degeni, batır kisi degeni. Onan baska jürektin kasiyetterin anıktap bile almaydı.* "Hayatta adamın yürekten daha kıymetli yeri olur mu? Bizim Kazak'ın yürekli insan dediği, kahraman insan denenidir. Ondan başka türlü, yüreğin hususiyetlerini ayırıp bilemez." (AKKS. 162-24)

Jılkıga kaskır ***şaptı ma****, jok Ezimbaylar kaşagan kuvgızıp* ***jür me****?* "At sürüsüne kurt mu girdi, yoksa Ezimbaylar kaçak hayvan mı kovalıyor ?"

Balañızdıñ özi de okıymın dey ***me****?* "Bizzat çocuğunuz da okuyorum diyor mu?"

Tarşılık adamdı tez eseyte ***me*** *deymin.* "Darlık insanı çabuk ihtiyarlatır mı diyorum."

[804] Bunun gibi kaynağı belirtilmeyen örnekler Edatlar bölümüne aittir; bu bölümdeki kaynak atıfları tekrar edilmemiştir.

Bügin habarlap erteñ bastaymız ***ba*** *dep otırmız.* "Bugün haber verip yarın başlarız mı diyoruz."

Olar ekeş olardı ***ayamaganıñ ba****?* "Onlar bile onları korumamış mı?"

Kırg. *Kuru kıyaldın baarı ele* ***uşunday emespi****, obolu köñül ergitip payda bolup, anan köbünese işke aşpay kıyrap kalat. Kuru kıyal degen oşol, cıtı cok güldöy, tamın cok daraktay...* "Boş hayalin hepsi de böyle değil mi ki, önce yürek çarptırarak ortaya çıkıp, sonra da çoğu zaman gerçekleşmeden yıkılıp kalır. Boş hayal denen şey, kokusu olmayan bir gül gibi, kökü olmayan bir ağaç gibi..."(ÇA1986. 14-20)

Küngö küyüp ezildi
Küzgüdöy tunuk camalım.
Ubaym tartkan eneme
Uguldu beken *kabarım ?*

"Her gün yanıp ezildi
Ayna gibi saf cemalim.
Gam çeken anama
Duyuldu muydu ki haberim."
(T. 104-28)

Alar cerinen ele birge çıkkan özdörünçö top ***beken****, ce kızmat atkarıp sayakatta cürgön* ***baldarbı*** *?* "Onlar yerlerinden beraber çıkmış kendilerine göre bir topluluk mu veya hizmet olarak seyahata çıkan çocuklar mı ?"

El taalayı degendi kol menen karmap, murun menen cıttap, köz menen körüp, tiş menen tiştep, kadimkidey baykap körüüge ***bolobu****?* "Halkın talihi denen şeyi, elle tutup burunla koklayıp, gözle görüp, dişle ısırıp, öylece eskisi gibi anlayıvermek mümkün mü?"

Üksöygön kalpagıñdı töböndön tüşürö ***çabayınbı*** *ıya?* "Sarkıp duran kalpağını tependen indirip kaçayım mı ha?"

Omorgo karaganda Sultan küçtüü ***beym****?* "Omor'a göre Sultan daha güçlü mü acaba?"

Ataganat, köñül kötörülgön kezde, kıyal da uçat ***belem****?* "Ataganat, gönül coştuğunda hayal de uçar mı acaba?"

Men süylöböy Cakıpbek süylögön ***üçünbü*** *?* "Ben söylemeden Cakıpbek söylediği için mi ?"

Bardık işti ubagınan murun bütürüp alsa, anday adamdardın cüzü carık, köñülü şat bolot ***emespi.*** "Bütün işi vaktinden evvel bitirebilse, öyle adamların yüzü aydın, gönlü şat olmaz mı."

IV. SONUÇ

Bugünkü Kıpçak Türkçesi genel adını kullandığımız Kıpçak lehçeleri karşılaştırmalı grameri için esas alınan Tatar, Kazak ve Kırgız lehçelerinin burada anlatılan gramer özellikleri, maddeler halinde sayıldığında ortaya şu rakamlar çıkmaktadır:

Ses Bilgisi:

	adet / ortaklık
ünlülerde:	10 / 8 ortak 10 / 2 birer lehçede
ünsüzlerde:	25 / 23 ortak 2'si bir lehçede eksik.
tarihî düzenli ses olayları:	28 / 1 ortak 28 / 10 iki lehçede ortak 28 / 17 birer lehçede
tarihî düzensiz ses olayları:	34 / 11 ortak 34 / 4 iki lehçede ortak 34 / 19 birer lehçede
gramerlik ses olayları:	11 / 3 ortak 11 / 3 iki lehçede ortak 11 / 5 birer lehçede
konuşma dilinde ses olayları:	28 / 5 ortak 28 / 9 iki lehçede ortak 28 / 14 birer lehçede
toplam:	**137 / 51 ortak; (% 37,2)** **137 / 26 iki lehçede ortak; (% 18,9)** **137 / 60 birer lehçede (% 43,7)**

Ses bilgisindeki bu sonuca göre, söz konusu üç lehçe, bilhassa düzenli tarihî ses olayları ile farklılaşmıştır. Buna rağmen gramerlik ses olaylarında denge daha çok görülmektedir. Bugünkü konuşma dilinde görülen ses olayları eğer yazıya geçirilecek olursa, ortaklığın az olduğu bu alanda, lehçeler arasındaki farklılaşmanın daha da ileri gitmesi muhtemeldir. Her şeye rağmen, var olan üç

lehçenin bugünkü ortaklık tablosunun devamı için yazının ve yazı dilinin koruyuculuğuna ihtiyaç olduğu görülmektedir.

Şekil Bilgisi:

	adet / ortaklık	
Yapım Eklerinde:	58 / 56 ortak 58 / 2 iki lehçede ortak	(% 96,5) (% 3,5)
Çekim Eklerinde:		
İsim çekimi	12 / 9 ortak 12 / 3 iki lehçede ortak	(% 75) (% 25)
Fiil çekimi	34 / 18 ortak 34 / 4 iki lehçede ortak 34 / 12 birer lehçede	(% 53) (% 11,7) (% 35,3)
Sıfat-fiiller:	8 / 5 ortak 8 / 3 birer lehçede	(% 62,5) (% 37,5)
Zarf-fiiller:	6 / 3 ortak 6 / 2 iki lehçede 6 / 1 birer lehçede	(% 50) (% 33) (% 17)
Toplam	**118 / 91ortak** **118 / 11 iki lehçede ortak** **118 / 16 birer lehçede**	**(%77,11)** **(% 9,32)** **(%13,6)**

Şekil bilgisinin karşılaştırmasından çıkan sonuca göre, yapım eklerinde büyük bir ortaklık vardır (eklerde ses varyantları söz konusu olduğu için *ortaklık* kavramı *denklik* şeklinde anlaşılmalıdır). Kullanma sıklığının ve dolayısıyla yıpranmanın daha az olduğu yapım ekleri için bu tabiîdir; nitekim çekim eklerinde bu oran düşmektedir. İsim çekimi de epeyce yüksek bir ortaklık oranı gösterirken, belki dilimizde en çok çalışan unsurlar olarak fiil çekim eklerinde % 35'i aşan oranda ayrılık görülmektedir. Yapım ve çekim ekleri arasında bir yeri olan sıfat-fiil ve zarf-fiillerde ise, ortaklık oranının yapım eklerinden az, fakat fiil çekim eklerinden fazla çıkması da bu özelliklerine bağlı olarak anlamlı olmuştur. Edatlar sözlük yapısına bağlı (*leksikolojik*) unsurlar olduğu için hesap edilmemiştir; fakat bunlarda tabiî olarak ortaklıklar son derece az ve farklılıklar daha fazla olacaktır.

Böylece her üç lehçenin karşılaştırmasından çıkan sonuçları şöyle yorumlamak mümkündür: Bu lehçelerin birbirlerinden ayrılması bilhassa ses

yapısındaki özellikleri bakımından olmuştur (bk. % 37,2 ortaklık). Yazı dilinin birleştiriciliğinden çok mahrum kalmış ve geniş bir coğrafyaya yayılmış haldeki bu lehçelerin şekil yapısındaki ortaklık veya ses varyantlarına dayanan denklik oranı, her şeye rağmen çok yüksektir (bk. %77,11). Gramer yapısının yanı sıra, bizim bu çalışmamızda söz konusu olmayan sözlük (*leksikolojik*) yapısının karşılaştırmasında da ortaklık (veya ses varyantlarıyla kurulan denklik) miktarının % 70'lerin altına hiç düşmeyeceğini tahmin etmek mümkündür; Türk lehçelerinin böyle geniş bir sözlük mukayesesini yapmak da Türklük bilgisinin kaçınılmaz bir görevi olarak ortada durmaktadır.